ДЕНЬ ОТЦЯ СОЙКИ

Роман

ПЕРШИЙ ТОМ

ОТЕЦЬ СОЙКА РОСТЕ

...Що таке один день нашого життя,— наше «сьогодні»? — Не більше, мабуть, не багато більш, як джерело, крізь яке наш учорашній день, побіджений або побідний, бурлить у наше майбутнє... І чи тільки н а ш день? — Кожний мент нашого життя вплітається в дні нашої доби, як уплітається очко в простягнуту на щоглах сітку рибака; торкніть ви одне очко — й ціла сітка заб'ється суперечливими рухами — від щогли до щогли...[1]

Є одна властивість у багатогранній постаті отця Сойки, яка перш за все звертає нашу увагу: це його холодний, пронизливий, деяким цинізмом забарвлений інтелект — прикмета, що дозволяє отцю Сойці вникати в поточний хаос речей і подій (хаос преціиь,— ні?), розділювати в них істотне (для Сойків) від припадкового й розділене, й упорядковане — переключати на рейки сподіваної рентовності, на шляхи родової сойківської загрябливості й розквіту...

Внаслідувана ним від старих сойківських предків, буйних святоокопівських пачкарів, ошліфована й витончена в особистому досвіді отця Сойки, становить вона основну властивість його характеру, проймає собою всі його думки й поступки, надає особливий стиль його життєвому шляху, його зовнішній і внутрішній особовості... Чи не лежить у стилі тієї прикмети хоч би те: що на тридцятому році свого життя сидів уже отець Сойка як парох і власник у цвітучій Новій Климівці, в тому «Версаю» південного Поділля, в споконвічній резиденції отців і дідичів Климовичів [2], що не давали до себе доступу якій-будь сіровині? Або те, що ціпка й тонкокоста рука отця Сойки лежить сьогодні владно на церковному й громадському житті климівського деканату, що її міцний, по-сойківськи настирливий вплив чується в усіх сусідніх деканатах Кальнянського повіту?..

В усіх трудніших хвилинах життя Кальнянщини, коли знайдеться під загрозою реальне добро церкви й «народу»,— силою своєї властивості (не тільки її, очевидьки) висувається отець Сойка на чоло «національної» акції: скупчує всі певні сили повіту в своїх долонях, кидає їх проти наспілої загрози

й опановує її, й ліквідує нехибно,— ліквідує прецінь,— ні?.. В такі хвилини чується отець Сойка найкраще в своїй ролі: його холодний, тонкий інтелект урізується у вир боротьби як двосічна зброя, його пожадлива, по-сойківськи ненаситна воля розпалюється й ранить дошкульно: за реальне добро церкви й «народу», за реальнішу участь сойківщини в цьому добрі!..

І коли наш день, день отця Сойки, випаде на час такої загроженості й національної акції, тим краще для справи: це збагатить нас масою живого досвіду, ще розкриє нам далекі перспективи речей і подій, у яких знайде собі поживу й наша власна, не менше пожадлива й ненаситна уява й воля...

...В цей день — один із перших днів грудня 31-го року — прокидається отець Сойка ще по́ночі, перед досвітком, як це постановив собі вчора з вечора...

І коли ми вже при цьому: — така є одна з дрібних особливостей у психічному складі отця Сойки, що прокидається він, коли схоче, за власною волею й постановою, не знає майже в цьому відношенні якогось унутрішнього непослуху... Може, це виникає з його професійних, господарських і духівницьких навиків, які вже вспіли війти * [йому в кров, як молоді інстинкти. Відзиваються також, либонь, давні племінні досвіди, вікові інстинкти прадідів-пачкарів, для яких ніч була матір'ю, а нічний подільський степ братом і приятелем... А проте в останні роки (турботні, тривожні роки) діє та особливість з трохи несамовитою докладністю механізму: як би підкорялася якимось притаєним, чутким, матеріально невідхильним унутрішнім товчкам... Коли заходить про це мова між домашніми і стара Сойчиха-мати посилає синові кутками очей короткий питаючий погляд (жінка в той час не поведе й бровою), здригаються в отця Сойки вершки стиснутих губ, і по хвилі кидає він своєю спішною, як у Сухого Яцка-батька, сіканою скоромовкою:

— Звичайна чуйність, мамо, ...такі вже часи, ...мусимо бути чуйні, як нічні звірі, ...інакше погинем усі, як руді миші...

І так ніч іще сіра лежить на струнких вікнах, у кутку спальні блукає голубий вогник лампадки, отець Сойка прокидається враз, як би вибулькнув з м'якої глибини, й хвилину остається навзнак, з порожньо вслуханими очима... В канцелярії, за стіною, пробиває дзвінко два, а згук цей пухкий і ясно шклистий («половина п'ятої»)... По низькій стелі

---

* В квадратних дужках тут і далі в усьому першому томі подано тексти з першої — рукописної редакції повісті, замість утрачених сторінок другої — машинописної.— *Ред.*

кімнати промахується крило світла й спадає круглим луком у сад, за вікном... З їдальні праворуч наближаються повзкі кроки (м'які й повільні, як би виходили зі сну), й за хвилю рідкий стукіт, розміряний і тепло внадний, легко торкає двері.

Вигорнутий зі сну мозок отця Сойки реєструє скоромовкою:

«Колонка вдарила дзвінко — то на мороз... Мама пройшла зі світлом у двір, готується на ярмарок... Сліпа Текля стукає поночі — випадок на селі...»

— «Колонка вдарила дзвінко...» Колонка — вона ж «мале барокко» — старовинний годинник-стояк, струнка горіхова статуйка, що дзвонить срібно-шклисто на погідне зимове повітря... Є ще два «більші барокко»: тяжка книжна шафа з чорного — в пружки — дуба, різьблена, грубо шклена, з погруддям великих мужів здовж фризованого чола; в їдальні брюхатий буфет, м'ясисто-червоний велетень, заквітчаний кетягами овочів, з-поміж яких викруглюються золотобокі, в листках, яблука... Є ще «велике барокко», «барокко взагалі», сама плебанія, вікова климовичівська (тепер сойківська, на все, на віки вічні сойківська), довгостінна вікниста будівля з колончатим фронтоном, з високою стрімкою крівлею, в оточенні дерев, з непереглядною мережкою кімнат усередині, світлиць і менших закутків, низькостелих інтимних алькирів, пройнятих теплою ароматністю, що поколіннями настоювалась і вдихалась у нутро кімнат: у килимчасті стіни, в м'яку й затишну обстановку, в шляхетне, особливим ніби способом культивоване хатнє повітря... Коли тепер отець Сойка під'їжджає з братом Миколою, або Мар'яном, або з кимось зі знатніших сусідів до своєї садиби, любить простягти руки й похвалитися жартома:

— Прошу: моє «барокко»!..

І тоді крізь основне й безсумнівне вдоволення проколюється з його глибини крихітка іронії, не їдкої — це правда — не злої, а все-таки іронії: нове на сойківському грунті явище, трохи несподіване й немиле для отця Сойки, який любить чутися господарем у своєму нутрі. Прецінь цінить він собі ту білу садибу, з усім, що в ній є, й любить її по-своєму, але певне: за її шляхетність без ганчу, за стару расову племінність, за матеріальну вартість; за те, врешті, що вона тепер сойківська, на все, навіки сойківська — єдина властивість, для якої направду варто існувати якій-будь цінній речі цього світу...

«Мама пройшла зі світлом у двір»... Про матір думає отець Сойка з приємністю... Все думає про стару матір з такою власне приємністю... Особливий у своєму складі сентимент: трохи забавна мішанина родинного прив'язання (є й

таке в Сойків) з холодною господарською заінтересованістю (Сойки кабзою зв'язані), з почуттям збільшеного прибуткового спокою: за сьогоднішній і, може, за завтрашній день... Те саме почуття — з деякими відтінками — спостерігає отець Сойка в обох своїх братів: у Миколи — з деяким відхиленням у бік тяжкуватого сентименту і в Мар'яна — з очевидною перевагою нетаєної, трохи цинічної розрахованності. Те саме почуття передчуває він — і слушно — в цілому ряді своїх сойківських предків: тих далеких святоокопівських пачкарів, що дали перший товчок невпинній заборчій сназі всіх Сойків, і тих ближчих у часі, що від трьох поколінь уростають міцним куркульським гніздом у долину середнього Серету... [3] Різниться від них отець Михайло, мабуть, тим у своїому синівському прив'язанні, що проглядає його майже до дна, що бачить його складність і — хвилинами — забавність. А проте це не змінює, мабуть, самої якості його переживання, не зменшує його інтенсивності... Вистане йому — як от тепер — уявити собі дрібну постать Сойчихи, сувору, суху, повну чіткої гостроти й невпинної, жадливо розрахованої рухливості (впрівала від неї челядь десятьма потами),— як уже має її в собі всю, як чує в своїй крові її ненаситну заграбливість, подвоєну, потроєну, в десятеро помножену в своїому розгоні... Через те думав з приємністю про стару матір, любить думати про неї як тепер, на добрий початок дня, на «добрий ранок»...

Отець Михайло відкидає енергійним рухом покривало й підхоплюється з теплого лігва. Сухі, костисті, волосаті на хребтах ступні спускає на долівку й, переплівши на колінах долоні, сидить хвилину в ціпкій нерухомості, кістлявий, сухий, як тепла внутрі статуйка, з напнятим луком хребта... Можна би це прийняти за хвилю глибокого молитовного скупчення перед народженням нового дня... І було б це недалеке від правди... Така була би дійсно вранішня молитва отця Сойки, істотна сойківська молитва, що в ній вогняною стежкою крізь різний, принагідний зміст протоплюється незмінно один гарячий мотив: ранішнє скупчення хижака перед скоком у недалекий день. А сьогоднішній, принагідний зміст тієї молитви був би такий:

— «Сліпа Текля стукає пóночі — випадок на селі...» І хто там такий: дитина чиясь чи яке старе?.. Хто б там не був — уривається він у твій день, як тріска в колесо... У важний, передуманий, заздалегідь розпланований день... Ще ти не вспів як треба пробудитись, а вже протягається з ночі капризна рука випадку й бере твій установлений план за чубок... Уважай!.. Дурень плаває від випадку до випадку, як сліпа риба в воді, а мудрий розбивається на нім, як корабель на

скелі, що несподівано вискочила з дна... Хто знає, які підводні скелі причаїлися під розпланованим плесом твого нинішнього дня!.. Вважай!.. «На добрий ранок»!..— І хто б там такий?..

Отець Сойка накидає на плечі нічний плащ і, розпростовуючи дорогою рамена, йде на двері з їдальні. Сліпа Текля стоїть при одвірку, звичайна,— велика, грузька, трохи розпливчата в пригаслому світлі лампадки. Її широкі лискучі руки ворушаться біля грудей, як два] білі звірки, що перебирають у зубах чотки. Коли отець Сойка наближається, вони стихають нараз і згортаються принишкло на грудях. Текля повертає в бік отця Сойки одну скроню й наслухує хвилину. Потім вибухає кудись у сторону своїм захлипливим, спішним, таємно екзальтованим шепотом:

— Гайдуків Василь приїхав, старий Гайдук умирає...

Ну, так... У чуткій ще зі сну уяві отця Сойки виколюється нараз кругласта голова старого Гайдука, вся в клаптях чуприни й бороди, низьколоба, широколиця, зі шпильками смішливих очей у смушках брів. Отець Сойка спихає її одним напруженням волі в рухливе тло й говорить бистро, впівголос:

— Слухаєш, Текле?

— Татунцю, так.

— Гнатко тут?

— З бабунею на гумні.

— Нехай відімкне захристію й приготовить, що треба.

— Так...

— Ключі на малому буфеті, нехай Текля подасть.

— Так, татунцю...

— Щоб коні стояли коло церкви і Василь коло них.

— Так...

Сліпа Текля наслухує хвилину в бік отця Сойки, потім повертає на нього ціле своє обличчя і вибухає, ледве стримуючи свій шепіт:

— А старий Гайдук не вмре, татунцю, він знову здурить...

Щілини Теклиних очей потопають зовсім у піднятих щоках, і все її обличчя, віспувато-пухке, бухнявіє і морщиться в захлипливій, таємно екзальтованій посмішці.

...— Не вмре, татунцю, знову здурить...

В одностайно сірих, широко розкинутих очах отця Сойки проскакує й собі забавна посмішка, але він стріпує її одним рухом повік і, піднявши голову, говорить скоромовкою:

— Не твоя в тім, ані моя воля, Текле...

Звучить це майже як докір. Але отець Сойка враховує слушно тонку вразливість сліпої Теклі, яка ніби в повітрі переловлює нитки його інтенцій і піддається їм захоплено... Перш за все вона паленіє на всьому великому виду від незви-

чайної ласки такого сполучення («не твоя в тім, ані моя воля»)... Потім її лискучі білі руки (білі звірки) збігаються хапливо на чотках і метушаться там молитовно («не моя — божа воля»)... Водночас Текля зітхає обривисто і, втягнувши голову в плечі, повертається плавно й широкими, повзкими кроками віддалюється в глиб їдальні...

...Від двох поколінь належить сліпа Текля нерозлучно до резиденції отців Климовичів і разом з цілою садибою перейшла згодом до отця Сойки. В особливий, трохи нецьогосвітній спосіб доповнює вона собою вікову обстанову цього дому, принишклий затишок його алькирів, нагріту мовчанку світлиць. Масивна і легка водночас, безголоса в своєму ступанні, снується вона по цілій садибі, в плебанії і в дворі, непомильно й безпечно, так, наче стіни, й одвірки, і всі предмети на її шляху, близькі й далекі, простягають їй назустріч м'які щупальці і зголошують їй свою приявність... Ніхто не відає, чи спить коли сліпа Текля. Погружена в старе крісло в сліпому алькирі по той бік кухні, просиджує вона цілими ночами з чотками в руках, вразлива, чуйна, сторожка на кожний шелест коло дому, на всяке порушення в дворі, на гумні і в широкому поясі садів довкола двора. Так сторожить Текля Нової Климівки, і коли б тільки задля того признав би вкінці таки отець Сойки доцільність її побуту на климівській плебанії...

Взагалі ж, сліпа Текля — одна з примх Дори, дружини отця Сойки, на жаль, одна з останніх її примх... Не було в цьому нічого іншого, крім чуйної дбайливості за психічне здоров'я дітей, коли з переїздом до Нової Климівки поставив отець Сойка питання про дальший побут Теклі в межах садиби. Спостерігав уже давніше майже хоробливу вразливість сліпої, її нахил до мрійливої інтимності й особливо її релігійну екзальтованість, що хвилинами перепалювала всю її тілисту постать, струмкувала всіма вісповими ямочками її набринілого лиця. З професії не мав нічого проти релігійного перечулення своїх вірних (не всіх, очевидьки), розумів вагу екзальтації для піднесення релігійності в своєму оточенні; але кпив би сердечно, коли б хто надіявся від нього, що натхне він релігійною екзальтованістю свої власні діти: діти, живе тіло сойківського роду, живі, в тілі й крові носителі родової заборчості Сойків, маленькі сойченята, великі майбутні окупанти, сойківські окупанти!..

Але Дора сказала:

— Текля останеться тут...

І Текля осталась... Було це — сказано — тільки примха необрахованої Дори, одна з багатьох її примх, що шаленими вибухами вривалися в тодішнє подружнє життя отця Сойки

й тільки з тяжким зусиллям давалися втиснути в границі духівницької пристойності й господарського розрахунку. І Сойка піддався їй у той час, хоч у деяких границях... Була в ній та сама нагальна й проривна пристрасність, що захлюснула була його несподівано в перші дні їх подружнього життя; і була в ній та сама живлова, матеріальна впертість, з якою Дора перекинулася згодом у свої теперішні настрої, в стан абсолютної байдужності, м'якої, невловної, фаталістично впертої апатії, з якої Дора не виходила: ні для дітей, що росли на її очах (нічого росли, троєчко: хлопець, дівчина, хлопець), ні для господарських турбот, що все дошкульніше вгризалися в домашній побут, ні для настирливих, хоч і лагідних старань отця Михайла, який волів би колишні божевільні вибухи Дориних примх, як ті незрозумілі йому, грунтовно чужі, абсурдально якось вплетені в його життєву діяльність настрої Дориної апатії...

І так Текля зосталася. Отець Сойка обмежив тільки можливості її рухів у садибі, рішуче відгородив дітей від сліпого алькира по той бік кухні і все їх виховання взяв неподільно в свої руки. Гартував їх фізично і духово, наповняв їх життя дрібними, але забавно захватними турботами гумна й обори, з підступною зручністю відвертав їх увагу від появи сліпої Теклі й привчав їх відноситися до неї зі спокійною згірдливістю панят. І коли щойно завважував, як у одного за одним оформлювались виразно міцні, настирливі, холоднооки обличчя сойченят, випускав їх з власних рук і, наглядаючи здалека, дозволяв їм вільно кружляти в здоровій господарській метушні двора й околиці...

Сьогодні вже діти в повіті, в Кальному, в «Рідній школі» [4]. І в сліпій Теклі відкрив згодом отець Сойка таке багатство небуденних, з її вразливістю зв'язаних прикмет (між іншим — забавно екзальтоване, майже молитовне відношення до його особи), що з від'їздом дітей скасував усі обмеження її руху в дворі і врешті — з почуттям навіть деякої рентовності включив її в своє вужче садибне оточення. Коли сьогодні думає про «своє барокко», думає в цьому теж і про сліпу Теклю як оригінальне доповнення самого стилю, як особливу, трохи екзотичну властивість климовичівської культури, тепер сойківської, на все, навіки сойківської: єдина властивість, для якої взагалі варто існувати всім сліпим Теклям цього світу...

Текля відходить у глиб їдальні, вона ніби відпливає в темноті здовж великого, лискучого овала стола: просто й безгучно, як нічна птиця, що світить собі в пітьмі своєю сліпотою. Отець Сойка проводить її поглядом до дверей, відкинувши дрібку голову, й, послухавши хвилину, вертається назад у спальню. Від руху дверей угинається слабкий вогник лам-

падки над Дориним кутком і майже погасає. Отець Сойка стає на підніжку й вирівнює гнотик, і тоді вся кімната наливається знову тим ясно-голубим, гарячим і холодним водночас плином, що від нього отця Сойку нудно лоскоче під грудьми. Ясно-голубий вогник у спальні — теж одна з Дориних примх, найменша з її примх, і нічого, очевидьки, не сказала би Дора, коли б одного вечора не зайнялась лампадка й нутро спальні потонуло б у натуральній, найліпшій для сну нічній тьмі. А проте отець Сойка підтримує той вогник, як би разом з ним зберігалася в його власній душі хитка й химерна надія (очевидно, химерна, сам отець Сойка посміхається з неї) , що одної днини займеться від нього загасле Дорине нутро й спалахне знову рядом шалених примх, несподіваних і невтримних, а прецінь багато разів любіших отцю Сойці, чим та непереможна й абсурдальна байдужість Дори...

Спить іще Дора, по-своєму, нечутно, ніби не дихає, вкинута в глибину велетня-ліжка, з обличчям у подушці. Власне: вкинута... Так, ніби якась непереможна сила змахнула її широким і плавним рухом у м'якість постелі й Дора там осталася так, хребтом уверх, довгаста й пласка, не змінивши й одної лінії в м'якому простягненні свого тіла. Одна її рука вигорнулася з-під шовку покривала й лежить на краю ліжка, горсткою вверх, з приблідлими пучками пальців, посклоюваними слабо на себе. Отцю Сойці вчувається, ніби він має біля себе Дорин голос, як усе: низький і м'яко приглушений, як би лінувався виходити з вузькоплечих її грудей:

— Щось ти сказав, Михайле?

І коли отець Сойка говорить іще п'ять хвилин, вершок губ йому здригається, говорить, як усе, з деяким зусиллям, по хвилі знову:

— Щось ти казав, Михайле?..

Минаючи Дорине ліжко, Сойка накидає край покривала на вигорнуту долоню й виходить у бічні двері... Йде через порожню діточу, алькир за нею, глуху комірку обіч кухні й спиняється вкінці в гарячій умивальні. Як звичайно, входить до неї з почуттям органічного вдоволення й нехованої господарської гордості. Вмивальня, власне, купальня — клейнод у колишній климовичівській садибі: два білі, поливані басейники з пливучою водою, два перемінні душі з колючою, як жар, силою вдару, цілий арсенал купального приладдя для плекання шкіри й м'язів, для приспішення обігу крові, для гармонійного розміщення поживи в нагрітих м'язах. Усе те було для останніх климовичівських поколінь джерелом краси й розніжнення, отець Сойка, навпаки, зробив з того домашню гартівню, джерело настирливої впертості й ціпкої сили. Всі адаптації, що їх після переїзду перевів отець Сойка

в приладженні купальні: від безпосереднього сполучення душів з криничною водою й збільшення сили їх удару до тертких, як щітки, губок і рушників — все те було спрямоване на одне: з тієї гартівні мали виходити малі сойченята, ошмагані вогнем і студінню, призвичаєні до найрізкіших, найменш очікуваних хитань атмосфери (хитається ж тепер усе!), привчені до натуження крові, що стинає все тіло в один пружистий лук: покоління нічних заборливців, нестримних у своїм змаганні, ненаситливих у жадобі, незламних сойківських окупантів!..

Замкнувши двері, отець Сойка змахує зі себе нічний плащ із білизною й шугає під душ. Дві-три хвилини присвячує сьогодні тій розкішній уранішній, багато, на жаль, скороченій процедурі... («Вмре чи не вмре старий Гайдук?»)... Ошмагує ціле тіло навперемін гарячими й холодними струями, повторює це, викручуючись під ударами, й врешті, зойкнувши, як хижак, виплигує на клітчату долівку між басейниками. Крізь водяну зливу на очах ловить свою постать у зеркальній плиті в стіні, розпаленілу, мигтючу, як полум'яний стовбур, закутаний уверх гарячими димами... Отряхається, порскає, хватає з полиці губки й рушники й, згинаючись у каблуку, широкими, механічними рухами розтирає шкіру й здригливі м'язи...

Знаходить глибоке вдоволення в тій гарячій розруханості і як об'єктивний глядач смакує з боку в тому вдоволенні. З приспішеною («вмре чи не вмре старий Гайдук?»), як усе, свіжою цікавістю розглядає себе в притьмареному дзеркалі за басейником. Є в тому розгляданні щось більше, як просте зацікавлення: як би в своїй зовнішності шукав отець Михайло заспокоєння для деяких унутрішніх хитань, як би знаходив у ній (знаходив прецінь, ні?!) твердий грунт для своїх стіп... Не є, очевидьки, гарний ані гармонійно збудований (праве плече дрібку підсмикнуте вверх), але ж і не в красі річ. Сухом'язий, як би стиснутий у бедрах і розширений у напрямку плечей, має в своїому тілі ту потягліть хижака в скоку, властиву для всіх мужчин у сойківському роді. Як усі Сойки — костистий, сухий, різниться він від усіх попередників у родині (від братів теж) тільки деяким витонченням скелету й загальною, мабуть, загостреністю типу. Коли про це заходить мова при фамілійних зустрічах і тяжкуватий брат Микола бере його ліньки на свої вовчі зуби («не наша вже в тобі кість, Михайле, га?»), отець Михайло підносить голову й сміється дзвінко й коротко: — це в ньому мала би заломитися родова сойківська лінія?.. Кпить собі з того!.. Широколоба, гранчаста, сухолиця його голова сидить з гордою впевненістю на м'язкій шиї, а в твердих хрястках короткого, карлючкуватого носа, в розкинутих луках брів, у широко розставлених,

одностайно сірих очах горить та сама, що в братів, сойківська жадібність: тільки загострена в своїй активності, тільки пронизана студеним сяйвом інтелекту, цього видючого знаряддя загребливості, що вічно активне, хвилинами добіла розпалює холодну сірість його закруглених зіниць...

Чи не говорять різні признаки про те, що носить він у своїй крові не спадок, тільки піднесення родової сойківської сили?.. З трохи забавним, а проте нетаєним задоволенням, роздивляючись у дзеркалі, знаходить він на своїй голизні деякі прикмети стародавнього фавна [5], веселого божка — хижачка, плідистого зводника-скакуна: сухостегні, кістляві ноги, покриті до стіп волоссям (трохи не ратички), цупкий, підібганий під себе задок у шерсті, з пучком гривки в кінці хребта (трохи не хвостик)... Але він є фавн наших днів, фавн Сойка, що в його власному нутрі, з власної сойківської істоти виключалося заперечення його розплідницької жаги; що в його горбкуватій, стрімкій, трохи відкинутій лобовині вклався гладкими звоями (не ріжками) тонкий мозок: личман — прозорий, як лід, і як лід студений...

Була в цілому житті отця Сойки одна хвилина, в якій здавалося, що фавн прорветься в ньому назверх, затоплюючи собою Сойку: коли Дора, Дорійка, дітвак ще майже, підліток, вихоплений ним зі шкільної лавки, хлюпнула в нього хвилею гарячої, несподівано настирливої змисловості [6], що затопила його з головою... Недавній ще алюмн, необізнаний у статевому відношенні (знаходив у собі дотепер деяку нехіть до фізичного зближення з жінками), піддався на якусь хвилю тому полум'яному нападові, приголомшений його раптовістю, як піддаються землетрусові, що роздирає твердий грунт під ногами...

Але Сойка є Сойка! Не було, мабуть, за сойківської пам'яті такого випадку, щоб хтось зі Сойків задурився в «білій челяді» [7], щоб оженився з кохання або в подружньому житті дався спокусити тому нецьогосвітньому — з погляду Сойків — почуттю... Яка це вартість кохання, яка йому ціна? Всі дійсні вартості цього світу зводяться в практичній мові Сойків до одиниць землі («Твій тартак, Мар'яне? Сто моргів грунту як утяв!»): яку рівновартість у моргах являє собою те, що називають коханням?..

— Морги — то грунт! А кохання?..

Через те так легко отряхнувся молодий Сойка в Дориному випадку: не пройшло тижня,— відкинувши по-своєму голову, дивився він уже своїми одностайно сірими холодними очима в обличчя Дори (було ціле як у млі, з блудними зіницями, тільки губи викроювались різко в яркому розхиленні) ...Посміхнувся й казав:

— Троє!

І простягнув три розставлені пальці перед її обличчя. (Мав у собі згірдливу нехіть до тих попівських гнізд, де в гніткій ситості, в важкотілому психічному отупінні, в нагрітому лінивстві труться, як коропи, й плодяться, як кролі.)

— Троє: хлопець — дівчина — хлопець, що два роки,— та й годі!..

І як би пронизлива сила його студених калькуляцій вникала в глибину його плідників, Дорійка родила троє: хлопця — дівчину — хлопця, що два роки (родила, зціпивши зуби, гнівна, кидаючись у проміжках на боки, як ошаліла лошиця, взяла у шори)...

Троє... І як хотів...

Припадок? Очевидьки, припадок... Але так думає отець Сойка: припадок, що йде на прив'язі сойківської калькуляції,— чи не є це найкраще видовище, найбільш таємниче й доцільне, найбільш бажане з усіх таємних зв'язків цього світу?..

Містика? Отець Сойка чхає в принципі на всяку містику!.. Але так думає: ошаліла жагучість змислів, і плідність жіночої матиці, і вся таємна плетінка випадків, що привела йому троє бажаних сойченят,— усе те на прив'язі його холодної сойківської обрахованості: чи не є це єдина розумна містика цього світу? Містика його роду, родової заборчивості, що здійснюється з покоління на покоління, що росте й заквітає в його дітях?..

— Діти — живе тіло сойківщини, живі, в тілі й крові носителі родової сойківської загрібливості, маленькі сойченята, великі майбутні окупанти, сойківські окупанти!..

* * *

«Барокко» вибиває п'ять, коли отець Сойка виходить з плебанії. Йде він на так званий церковний хід, що з відкритого круглого ганку по той бік плебанії опускається тераскою в смерекову алею. Спинившись на хвилю на горішньому ступні й піднявши сухе обличчя, втягає морозяне повітря, наче внюхується в близький день, як у свою добичу... Те повітря лоскоче ніздрі й опалює легені; воно майже дзвенить у легенях, взагалі дзвенить, стужіле в досвітньому морозі, ніби зматеріалізоване в хрустальний плин, що відзивається за кожним рухом... Є його цілий океан — цього плину, від землі до високих зір, що тремтять передосвітньо. На його дні лягають тепер саме тисячні шляхи недалекого дня й один з них — шлях отця Сойки, обрахований, чіткий, давно продуманий і як же в своїй істоті невідомий!..

[— «На все добре!»

Звечора спав сніг, молодий, ранньогрудневий. Тепер він лежить синім пухом на землі, на плотах, на гіллі смерек, здовж гранок церковної бані, що випуклюється на тлі неба. Відусіль іде сухе сяйво, що збирається над предметами, й у ньому ворушиться око, як шкляна галка, що вбирає в себе холодні дотики. Отець Сойка любить цей ранній дотик зими,— від нього кидається око простими лініями, а в глибині холодного мозку вприскують пучками думки, як гнізда льодових хрусталиків. Є в цьому щось близьке самій істоті отця Сойки, через те він любить зиму над інші пори року й через те радий сьогоднішньому досвіткові, що вкрив йому дорогу синім пухом.

Йде отець Сойка між стінами смерек чіткими кроками, по-сойківськи простий, майже стрункий у лукуватому ковпаку, що сидить міцно над бровами. Ритмічно хрумтить дрібна рінь під ногами, вилускуючись із морозу. В перспективі алеї, між вершками смерек, над краєм далекого берега хрумтять ліниво зорі, торкаючи землю м'яким промінням. Є вже майбутній ранок у їх лінивому тремтінні, ранок — холодний пупляшок дня, недалекого вже, обрахованого й чіткого, здавна продуманого і як вже в своїй істоті невідомого!..]

— На все добре!..

Садибна земля відділена від церковної глибокою вузькою доріжкою, що збігає вниз, до мерзлого водопою. Коли станути в хвіртці в кінці смерекової алеї,— віддалік ліворуч темніє стрункий і копулистий масив церкви, обтулений тінями; з-під синього профілю дзвіниці біліє в снігу м'яка опуклість кам'яної дороги, що йде до залізної брами в паркані; праворуч, на горбку, в напрямку брами полискується бляшана крівля малої плебанії, що в її вікнах рівними площинками стоїть матово-жовте світло... Цілий цей образ затоплений у голубому досвітку снігової ночі і як би знеречевлений у його шклистій млі. Але отець Сойка схоплює його в цілій його ціпкій практичній об'єктивності: в церковних вікнах, від захристії до великого вівтаря перебігає хитке світло — там порається Гнатко, перебалакуючи зі сліпою Теклею (вона вже, очевидьки, там)... Під залізною брамою за парканом порскають Гайдукові конята, безоброчні, сторожкі, готові всякої хвилі рушити спішно з місця («Вмре чи не вмре старий Гайдук?»)... За жовтими полотенцями вікон у малій плебанії варує вже дрібний Цвень. Чуйна святоюрівська мишка, золота рука отця Сойки, його дяк і гуменний [8] — господар... Усі ті уривки живої дійсності розділені від себе в просторі й несвідомі один одного; але в цей мент, коли отець Сойка охоплює їх спішним поглядом сірих очей, усі вони об'єднуються мате-

ріально в його особі; так наче від них усіх: від Гнатка зі сліпою Теклею, від Гайдука Василя й дрібного Цвеня й від десятків інших Гайдуків і Гнатків, що просипляються десь у цьому досвітку, йдуть невидні, але ціпкі промені, що збігаються в одній долоні отця Сойки: в міцній, свідомій себе, жагуче загарбливій долоні...

Коли отець Сойка проходить цвинтарну хвіртку й звертає в бік захристії, доріжкою від брами наспіває за ним молодий Гайдук і, нахилившись з-за плеча, цілує в руку. Отець Михайло питає на ходу:

— То ти, Василю,— як там батько?

— Зле, татунцю,— відповідає стримано Василь,— відай, ще таки не було так зле...

— В бозі надія, сину,— з батьком це не перший раз.

Василь продовжує стримано:

— Зчорніли, як та земля, та й фурт: «Піднеси мене, Василю, бо гину... Душуся, гину!»...

— То все так, коли хто на серце... Але минеться, не трать надії.

Василь продовжує стримано:

— І таки гинуть... На руках, здається, відходять... Коби хоч застати при пам'яті...

— Кажу тобі: в бозі надія.

Василь продовжує:

— Коб хоч застати...

Отець Сойка спиняється на мить й окидає Василя бічним поглядом: коротконогий, приземкуватий, широколиций — цілою своєю постаттю нагадує він старого Гайдука. І тільки в твердому, відкинутому на бік чубі є щось нове, від чого підгортаються тонкі губи отця Сойки й здригаються в кутках. І, поклавши свою кістляву руку на плече Гайдучка, він обертає його лицем до брами й говорить сухо:

— Видиш, Василю, свої сліди в снігу від брами?

— Так, татунцю,— відповідає Василь, поглядаючи трохи неспокійно в бік отця Сойки. Той говорить:

— Ти був при війську,— скільки, на твою думку, є тих кроків від брами до нас?

— А є зі сорок,— кидає механічно Василь, пробігши очима всю дорогу.

Тоді отець Сойка кладе йому другу руку на плече й говорить сухою скоромовкою:

— Коли ти думаєш, що хоч один той слід зробив ти без волі божої, то пусте думаєш...

Трапляє добре. Невеличкі, колючі очі Гайдучка кидаються сполохано на лице отця Сойки й стають там нерухомо. Потім підносяться вверх, обігають церковну баню й частину

зоряного неба й широким спішним луком падають на сліди в снігу. Василь вибухає обривисто:

— Божа воля, татунцю!..

— Отож-то,— говорить, повертаючись, отець Сойка,— ніколи не треба того забувати...

І, йдучи стежкою до захристії, кидає вже від дверей:

— А санної — бачу — нема...

— А нема ще, татунцю,— впадає розрадовано Василь,— морозець нічого, а снігу мало... Нема права саньми,— не потягне...

— А не потягне,— згоджується отець Сойка, входячи а тяжкі двері.

...На столі проти вікна горить восковий огарок, але його світло не розбиває темноти внутрі захристії. Має отець Сойка враження, яке приходить йому звичайно під час вечерніх відправ: є багато світла в престолі, але воно тільки притягає нічну тьму; вона напливає з усіх боків у хитке полум'я свічок і, розтопившись у ньому, стікає в низ ліхтарів м'яким воском. Так кожна свічка пахне Сойці розтопленою тьмою... Коло відкритої шафи лежать на столі приготовані ризи, і в їх розкладі пізнає отець Сойка дбайливу руку Теклі. В глибині церкви на вівтарі обабіч кивота горять дві білі свічки й чути спокійне порання Гнатка. За хвилю він з'являється з-за вівтаря й, ступаючи на пальцях, широкими гойдкими кроками підходить до отця Сойки. Схиляється від плеча й цілує в руку. Отець Сойка вставляє впівголос поміж молитвою:

— Живіше, Гнатку!

Приймає від нього єпітрахиль і вдягає на шию. Приймає фелон і, цілуючи, накладає поверх єпітрахилі. Виймає ковчежець з шафки й шовкову піру і, обгорнувши їх долонями при грудях, йде в глиб церкви до престолу [9]. Молиться по дорозі, ведучи механічно співний голос, і так же механічно з'являється в його руках та плавна таємнича врочистість, що будиться в його м'язах у кожному його богослужебному акті. Всі його рухи: коли він підноситься помалу по застеленій степениці («помилуй мя [,боже,] по велиції милості твоєй») [10] і вклоняється доземно перед престолом («і по множеству щедрот твоїх очисти беззаконіє моє»); коли протягає руки, щоб відчинити дверці кивота («найпаче омий мя от беззаконія моєго») й бережливими пучками виймає хлібну частицю і вкладає її в відкритий ковчежець,— уся зв'язкість і плавність його рухів має щось неособове в собі, майже нематеріальне, як би була просвітлена якоюсь тайною й перетоплена одним символом... І що водночас спішиться отець Сойка (спішиться преціньі); і що той поспіх уривається

лоскітним струмком у змеханізовану повільність його рухів; і що той струмок вихоплює з його нутра і вкидає в таємну врочистість обряду живі шматки його властивої заінтересованості («чи перекаже Цвень, щоб були о сьомій?»... «дві в'язки тютюну,— щоб не забути»... «провірити, чи отець Івановський говорив з комісаром! Бо міг збрехати, шуя, міг збрехати!»),— все це вносить у його нутро якусь небажану, недоречно забавну метушню: так як би пробігали в його душі два протилежні струмки переживань і здовж лінії їх тертя, здовж границі роздвоєння поставили дрібні пінисті лієчки, маленькі крутіжі сміху, забавні й чудні своїм змістом і нерозумно якось близькі й невідхильні... І піддається їм отець Сойка. Загортаючи шкатулку з частицею в м'який шовк піри («воздаждь ми радость спасенія твоєго і духом владичним утверди мя»), кутками очей ловить він обі постаті внизу, при дверях захристії: масивну фігуру Теклі, що клячить при одвірку й, киваючись ритмічно, перебирає масні чотки; й Гнатка — праворуч, ближче престолу, з долонею на дзвінках і з заслухано піднятим обличчям,— і в цей мент з найглибшого кутка його душі вибулькує лоскітна грудка сміху і, розділившись на дві, осідає в кутках його очей. А зміст тієї посмішки, розкладений у словах, у нашій мові, був би приблизно такий:

«Міг би в цю хвилю наспіти великий катаклізм: землетрус або вибух вулкана, приспаного на Горі по той бік Климівки, і був би це катаклізм такої проривної сили, що протягом кількох хвилин покрив би цілу закляклу околицю верствою сухого попелу й засклепив би її міцним покровом лавини, непроникливим і ціпким, як досконало топлене скло. Ціла долина річки Климівки, з полями й оселями серед них, лягла би знерухоміла під тим покровом і пролежала б там тисячі літ сумною й затихлою пустелею, тоді як довкола неї йшло би життя своїм шляхом, за всіма законами розвитку й розумної людської волі.

І могло б статися, що по кількох тисячах літ збудилась би серед оточення цікавість до мовчазної пустелі, шляхетна цікавість нових людей, що з захопливої турботності своїх буднів звернули би тепло своїх бажань до далекого минулого, завмерлого в холодному спокої й порожнього для бажань.

Десятки дробильних машин, чуткіших за людські пальці й спірніших у праці, з'явились би одного ранку на краю засклепленої пустелі й, послушні людській волі, п'ядь за п'яддю й день за днем вигрібали би на сонячне світло: поля, по-зимовому порожні, оселі

серед піль, людей у тих оселях, заскочених лавиною ще в сні або в час досвітнього вставання. Й день за днем, у веселих вечірніх годинах, на гомінких площах міст з'явились би світляні бюлетені, що повідомляли би про здобутки денної праці, про відгребані місця й події, а зміст одного повідомлення, складений у мові наших днів, був би приблизно такий:

Посуваючись долиною невідомої нам річки, третього дня цієї декади, третя технічна спільнота наткнулася на стіни високої стрункої будівлі, що стояла в деякому відособленні, серед площі, обведеної низьким муром. Будівля збереглася майже в цілості, з виїмком частини крівлі, знесеної катаклізмом (світлина). Відчищена знадвору і внутрі, являє вона собою простору високу світлицю, склеплену копулисто й переділену клітчастим простінком з образами на дві нерівні частини. Перший, передній простір, більший розміром, пригадує нам місце для глядачів у невеликому театрі. Його стіни прикрашені фантастичними мальовилами невідомого змісту й стилю, а долівка виложена кам'яними плитками, протоптаними від довгого вжитку. Менша частина будівлі, за різьбленим простінком, становить відкриту сценку з нерухомими лаштунками, пристосованими до постійних вистав і невибагливого смаку учасників. На широкому підвищенні серед сценки, просто глядачів, підноситься масивний стіл з золоченою спорудою посередині: мініатюрною будівлею з таємним сховком унутрі. Як виникає з розкладу будівлі,— золота споруда на столі була об'єктом особливої уваги глядачів і найглибшої їх пошани.

В тій власне частині будівлі, в оточенні столу відгребано найвартісніші предмети цілого розкопу: три людські постаті, досконало збережені, з різними подробицями їх вигляду й виразу лиця. Дві перші постаті: довговязого, міцного молодця зі складаними дзвінками в руках і тілистої сліпої жінки з пучком кам'яних зернят у долоні знайшли ліворуч від підвищення, біля дверей, що ведуть до бічної кімнати. Обоє вони клячать при одвірках, а їх лиця звернуті заслухано до сценки, в бік столу з золоченою спорудою. При тому столі, посеред сценки відкопано останню, головну,— як видно з її положення — постать цілої групки.

Різниться вона від двох перших фігур своїм загальним виглядом, як і виразом маски. Є це чоловік середніх літ, потяглої, костистої будови, з ціпкими м'язами сухих рук і лиця. Одягнутий у тяжкувату, перетикану

золоченням одежу, стоїть він нахилений над столом і в протягнутих руках тримає срібну шкатулку зі шматком хлібної субстанції на дні. На його обличчі застиг вираз глибокого скупчення й поваги, а проте в засохлій сітці м'язів у кутках очей можна легко доглянути живу майже посмішку, дві дрібні грудочки причаєної веселості, в якій та дивна постать передає нам складні тайни своєї завмерлої, суперечливої в собі, щасливо від нас віддаленої доби.

За поясненням наукового осередку третьої технічної спільноти, відкопана будівля становить так звану святиню одного з останніх релігійних культів, що їх при кінці доби недостатків й забобону визнавала ще частина тодішнього людства. Було це місце врочистих зібрань і особливих сходів, у яких мало доконуватись таємниче зближення з нематеріальними силами, так званими богами, що ними людська уява тої доби заповнювала землю й небесні простори. Посередником цього зближення була центральна постать при столі, «жрець» або «духівник» даного культу, а предметом особливого поважання був шматок хліба, знайдений у срібній шкатулці на столі. Наємний посередник виконував під час обходу ряд таємничих рухів і заклять, і під їх впливом поселювався у хлібній субстанції один з визнаваних богів, а вірні споживали його з признаками найвищої покори й подяки. Був це культ, за словами одного з веселих філософів тієї доби, в якому найголовніший релігійний акт полягав у з'їданні свого бога... [11]

Не зовсім ясне є відношення двох інших відкопаних фігур до головної особи жерця. З того, що знаходимо їх у меншій частині будівлі за простінком, можна вносити, що належали вони до ближчого оточення жерця й виконували разом з ними один із обрядів свойого культу. І в хвилині такого обряду постиг їх страшний катаклізм, який зберіг їх у консервуючій силі попелу й крізь віддаль віків передав їх у нашу щасливу добу.

В найближчі дні декади відбудеться музейне забезпечення відгребаних об'єктів і передача їх у завідування історичного резервату, що відкриє їх для масових екскурсій, для виховно-освітнього вжитку й наукових дослідів...»

Такий є приблизний зміст тієї посмішки, що виринає з глибини душі отця Сойки в цю досвітню годину: маленька грудочка сміху, що вибухає з його нутра в хвилини забавної розгубленості,— жмуток химерного сяйва, що зродилося на

самому дні й, роз'яснивши його на одну мить, освітило теж цілу дорогу свойого виринання. Отець Сойка має таке почуття, наче він сам виринає зглибини, ревнюче схованої від людського ока, й ціле оточення видається йому ще якийсь час чудне і якби невідоме. З трохи іронічним відчуженням дивиться він на свої костисті руки, сплетені на срібних стінках шкатулки, на шкатулку саму, на кришку білого хліба, що лежить на її дні... Спиняє крадькома свій погляд на обох постатях, що клячать унизу при одвірках, і як би шукає на їх піднесених лицях слідів сухого попелу з-перед двох тисяч літ... Але Сойка є Сойка!.. По хвилі вже стряхається він від химерного привиду віків, і от ціле велике нутро церкви бринить його стриманим співним голосом, що пливе рівно в покутньому псалмі... Таємна, непохитна врочистість проймає знову всі його рухи. Він обгортає шкатулку й срібну ложечку холодним шовком піри; завіщує їх на грудях і, обернувшись від престолу, повільним, плавним кроком виходить із церкви.

Білий, сніговий дух охоплює його звідусіль, і вузькі губи самі приспішують молитву. Гнатко йде перед ним, торкаючи дзвінками. По той бік брами підносять лоби Гайдукові конята («вмре чи не вмре старий Гайдук?»), Василь притримує їх за віжки. Отець Сойка зближається повагом, високий, врочистий, у луковатому ковпаку й квітчастому фелоні. І тільки в зовнішніх кутках його очей, густо засітчених, лежать іще два жмутки сяйва — дві грудочки сміху, міцні й причіпливі, як срібні реп'яшки, що виросли з його нутра й що сидять ціпким корінням у закритому дні душі отця Сойки...

[Було літо 1912 року, балканський котел кипів перехресними боями [12], й над цілою Європою вставала вже заграва недалекої великої пожежі.

На літній терасі в своїх Калдубах, з видом на сад і ріку, сиділи три брати Сойки і перекидалися рідкими словами на тему наймолодшого з них, новоспеченого матуриста Михайла. Сухолиций, стрункий, з широко розставленими очима, сидів він, стуливши коліна, в низькій плетінці й круглими своїми зіницями з-під розкинутих брів дивився запитуюче на братів. А ті отягалися, очевидьки, збуваючи поки що жартома свою відповідь. Тяжкуватий Микола розсаджував своїми широкими раменами плетені плічка кресла (був у цьому як би далеким відгуком «діда Петра — сажневі плечі») й посміхався одним кутком губ.

— Сойка в спідниці,— такого ще не виділи від Калдубів до Святих Окопів... А то була б потіха!..

А гнучкоплечий Мар'ян нахилявся вперед у свойому сидінні й щулив на Михайла свої рисячі очі.

— Скажи правду, Міську,— тікаєш від війська в реверанду?.. Не пахне тобі порох?.. А варто понюхати! На війні так же можна заробити... На всім можна заробити...

І так, прикриваючись жартами, кожний на свій спосіб, різними дорогами старалися проникнути у властиві наміри того дітвака з холодними очима... Що мав на думці з тим чудним планом? Чи не жартував, як вони, не підходив їх жартома?.. Що могло штовхнути його молоді наміри на той шлях? Запал у вірі? Бухнули б сердешним сміхом на таке слово... Вистало глянути в холодну сірість його очей, щоб пізнати, як мало тепла знайдуть у його серці небесні сили... Був пречінь Сойкою, з молодих Сойків, кість із кості нащадків святоокопівських пачкарів... Упродовж тижня водили Сойки-пачкарі сіробоких волів подільськими ярами (воли, як стирти, й не все певного походження, а в неділю приймали в своїх хоромах жовтогривих. російських пограничників і втовкали їм у їх розкидисті чуби: про нічного козла з вогняними очима, що ходить на Чорнім Закруті (пачкарська тропа!), про небіжчика графа Жепальського, що на білому коні перебігає в темні ночі дорогу при Джерелах (пачкарські сходини!)... Пограничники вірили не вірили, але минали пачкарьску тропу опівночі й хрестилися здалека... А вже Сухий Яцко, батько Михайла, сидів власником на Калдубах у долині Серету й виводив власних волів... Здитинілий отець Завалка, парох Калдубів, вступався перед ним за мореними халупниками, а Сухий брав його, мов кліщами, за лікоть і повертав на ганок.

— Єгомость,— говорив скоромовкою,— тиждень мій, а неділя божа... Таке є моє право...

І впродовж тижня дер шкуру з халупників на своїх ланках, а в неділю по євангелії брав у захристії широку тацю і з пишноокою війтихою збирав між вірними «на боже»... Та й раз у рік, перед вербною, гнав своїх форналів лягою до сповіді й накивував отцю Завалці з церковного порога:

— По тисячі поклонів, єгомость: нехай топчуть лобами, нехай знають, як тягати панський ячмінь!..

...З трьох синів Сухого Яцка — Микола «сповідав» уже сам своїх форналів тяжкою рукою, а гострозубий Мар'ян відлякував отців від порога своїм цинічним дотепом... Щодо Михайла...

На літній терасі з'явилася Сойчиха-мати (з'являлася сюди на хвилю рухлива, дрібна, щоб кинути крадьком очима на свого найменшого).

Михайло піднявся з плетінки й сказав, обтягаючи одежу:

— Йду на теологію, мамо...

Глянула на нього від дверей й сказала, як усе, сухо:

— Як гадаєш, сину...

І кутками очей спинилася на своїому найстаршому.

Микола звигнув плечима:

— Як хоче, мамо.

А Мар'ян добавив, скалячи зуби:

— Танє як борщ... [13] Микола на тім заробить...

І тут була властива підстава їх ніби непевної, а проте вдоволеної, дарма що притаємної, згоди...

Ніхто з них не усвідомлював собі в той день, які власне мотиви гнали того зрілого дітвака на його дивні задуми: розпалена амбіція, що шукала заспокоєння в незвичайних можливостях?.. Особливий блиск духівницьких верхів, що мали відчинитися перед здібним сойчуком? (Був гордістю своїх учителів, хоч і ранив своєю обрахованістю і холодною беззглядністю...) Але чи не міг задоволити своїх амбіцій на інших дорогах, більш прибуткових і відповідніших для шляхетської жаги Сойків?.. Десь у половині літа наспіла до Калдубів відомість, що підборянський графчук, молодий Команицький, іде на богословію, й тоді брат Микола заворкотів ліньки, як обласканий ведмідь:

— Що на те скажеш?.. Таке повітря на панів...

І хоч Михайло посміхався на таку мову,— так, власне, або приблизно так розумів він своє рішення,— йшло це на нього з повітря... Чув таке внутрішнє покликання,— як би десятки сойківських предків заговорили нараз у його молодій крові. І з перших днів своїх богословських студій знайшов у собі в такому виді те покликання: за діда Петра — сажневі плечі, за батька — Сухого Яцка й обох братів, за всіх минулих й майбутніх Сойків мав дати відповідь на питання:

— Що таке бог? Яка істота релігії?

У властивій мові сойківщини це звучало:

— що з тим можна зробити?

І в більш відкритій, Мар'яновій:

— що з тим можна заробити?

І так, як би це були нові грунти, які належало підбити й долучити до ланів, що становили вже святі й непорушні посілості сойківщини,— молодий Сойка накидався на поставлені собі питання з захопленням, якого не віщувала в нім ні холодна підступність його думки, ні одностайна сірість його розставлених очей. Був наймолодшим зі сойківських окупантів, чув у собі ненасичену жагу, тільки що розпалену до підбоїв, тільки що розбуджену до самостійної акції в сойківському імені. І хотів бути майстром у тій акції, як у всьому, за що мав коли-будь узятися в імені Сойків!..

А ось поодинокі етапи його богословських осягнень: початковий курс філософії пробіг не оглянувшись, але не знайшов у ньому ні смаку, ні точок зачіпу для задоволення своїх шукань («а то мертвота!»). З трохи злісною легкістю отрясався від обов'язкових лекцій і водночас, по дорозі, від третього семестру своїх студій пускався на самостійні розшуки. Відкидаючи на бік чужі коментарі, вглиблявся в основну, оригінальну літературу, в святих отців і великих схоластів і, як свіжоокий нурець, виринаючи, виносив наверх блискучі відламки глибин, що вдоволяли його самого й звертали на нього увагу його виховників... Були то здебільша питання, уривки проблем, що в них, як у коротких проривах світла, прохоплювалася назверх настирлива цікавість молодого сойчука. Була в них усіх інстинктова пов'язаність і спрямованість, і всі вони, як світла, розставлені по одній лінії, визначили вкінці напрямок богословських шукань сойчука, злилися для нього в одній проблемі:

— яке є звичайне відношення між богом і світом матерії? Докладніше:

— які є актуальні, доступні для змислів прояви небесних сил у світі матерії, у світі речей і змислових ставань?

Були це перші східки в теоретичних шуканнях молодого Сойки, і як же відразу по-сойківськи поставлені!.. В своїй побідній загребливості знають Сойки тільки те, що дається схопити в долоні (ціпко схопити!), що дається кинути на вагу («яка ціна?») або висловити в одиницях землі («скільки моргів?»)... І якщо існує бог (якщо існує!), чи не заслуговує він на сойківську увагу як предмет, гідний зацікавлення? Оскільки дається вловити в об'єктах матеріального світу? («Що з ним можна зробити?..» «Що заробити?»).

В зимових місяцях чотирнадцятого року появилися в місцевій богословській пресі перші друковані спроби релігійних шукань рухливого Сойки (теми: «Освячення матерії в тайні святої євхаристії», «Надмірна ревність єпископа Берклея [14], або як є шкідливо поборювати матеріалізм»), і на той час припадає зближення Сойки з молодим професором Грегоріанського університету [15], гарячооким єзуїтом [16]-італійцем, монсеньйором д'Есте [17]. Тільки для вибранців з останніх років були призначені лекції римського професора, й тільки переломивши різні труднощі, молодий Сойка знайшовся між небагатьма учасниками його практичних занять з католицької філософії... Рим — великий Рим!.. Жадібно бажав сойчук торкнутися його бодай у віддиху захопленого єзуїта... Всю свою сойківську хитрість зібрав на те, щоб звернути на себе увагу блискучого професора. Звичайну свою настирливість вігнав у своє нутро й надягнув маску скромної таланови-

тості, що вміє щиро захоплюватись і — коли треба — скромно протиставитись. З дотепною зручністю під час дискусій вливав у гарячий струмок ідей отця д'Есте прозорі струйки своїх спокійних калькуляцій, і тоді зливалася гаряча темінь опуклих очей монсеньйора з холодною сірістю його розставлених зіниць. І тут, як усе, був молодим, підступним окупантом, а об'єктом його заборчості — вразливе серце отця д'Есте. І чи не здобув його в той час, коли здавалося, що сам піддається? В довгих сердечних розмовах, у тихій келії бернардинського монастиря [18] оформлювалось ступнево завдання, в якому мали збігтися перші наукові зусилля уздібленого ученика. Виросло воно в душі Сойки, було тільки логічним розгорненням питання, якому він служив усіма силами, які горіло потайки в його нутрі: «Яке є відношення між богом і світом матерії?» Бог був предметом віри, світ матерії — предметом наукового знання: «Яке є відношення між вірою й значенням?..»

— Стара, а проте як же вічно нова проблема! Чи не розказали б ви, мій друже, як ви дійшли до неї і що вас у ній захоплює?

Виросла вона в душі Сойки й була тільки зовнішнім виявом питань, що горіли в його нутрі, але, прийнявши маску стримуваного подиву, оповідав молодий сойчук, як займалася та проблема в його душі протягом лекцій отця професора, як унаслідок прихильних розмов розвивалася й з'являлась у різних перспективах, як відчинялася щодо можливих розв'язок...

— Розв'язка мусила йти за прийнятою згори тезою...

— Очевидно, мій друже!

— В першій, історичній частині мала вона показати благодатні наслідки гармонійного співжиття знання й віри під покровом святої церкви, наслідки їх злиття в чолових мужах християнського середньовіччя, в святого Августина [19], Фоми [20], Миколи Кузанського [21]...

— Три різні доби, різні аспекти,— це слушно...

— В другій, основній частині належало розглянути головні здобутки новітнього природознавства й, не заперечуючи в дрібницях їх позитивних вартостей, показати, що в загальному, в відірванні від метафізичних основ католицької віри, не могли вони дійти до іншого висновку, як дійшли: до скептичного, глибоко зневіреного, єдино в тих обставинах можливого: «Не знаємо й не будемо знати!..» [22]

— Знаменито, мій любий!..

Отець д'Есте взяв обі долоні Сойки в свої руки й прихилив його до себе. Сиділи близько себе, коліно об коліно,—

монсеньйор гладив сухі руки сойчука й говорив зі шляхетною теплотою:

— Молодий ви,— ще майже дитина,— не погніваєтесь, коханий? Трудно припустити, щоб говорив із вас якийсь особливий досвід,— маєте це, мабуть, уже в крові, як не один із нас: що відчуваєте потреби святої церкви, що ваші думки й наміри складаються так, як би ви йшли тільки за покликом тих потреб... Будемо благословити вас у тій роботі, на славу божу, на ваше особисте щастя і вдоволення... Передумуєте вже програму вашої праці, відчуваєте її нерв, маєте вже відповідний заголовок?..

У цьому, власне, вагався Сойка... То ж у заголовку відкривається живий нерв праці!.. Чи не повинен він бути такий, щоб у ньому відбився характер обох частин роботи: глибока скромність досконалого християнського знання й трагічне положення нових природничих наук?

— Не прийде вам це так легко, мій любий: кількома словами схопити цілу суперечливість змісту...

О, Сойка мав щось відповідне на увазі!.. Не своє, правда, позичене... із цього саме виростало його вагання: чи вільно скромному алюмнові робити позички у майстрів християнської науки?

— Коли йде про добро святої церкви,— лишня скромність, коханий, лишнє вагання...

— Тоді що скаже отець професор про такий заголовок: «De docta ignorantia» [23] — «Про вчену невідомість»?

— О, так! Був такий термін у християнській науці, у великого майстра пізньої схоластики, Миколи з Кузи: «Вчена невідомість» — найвища ступінь релігійного пізнання, свідоме упокорення в обличчі бога, в містичному єднанні з тайнами потойбічного світу... [24] «Вчена невідомість» — це слушне, коли йде про християнське знання [25], з тим можна погодитися, це правда, ...але щодо природничого?..

Спинивши свої очі на сірих зіницях Сойки, отець д'Есте прислухався в очікуванні. Вловив тиху посмішку в лиці сойчука, сплеснув у долоні. Відкинувся на бильце крісла й засміявся сердешно:

— О, мій коханий насмішнику!.. Чудово!.. Очевидно: нічого кращого не вдасться подумати... «Вчена невідомість» — такий є, власне, характер нових світських наук, такі їх досягнення... Століття велетенських зусиль, сотки геніальних задумів і відкрить і, накінець, зневірене признання: не знаємо! — не будемо знати! «Вчена невідомість» — це правда,— так їм треба...

Отець д'Есте гойдався в своїм кріслі й сміявся молодозаливчато. (Молодий був, на десять — не більше — літ

старший за свого ученика.) Нараз спинився в своїому розбавленні й, нагнувшися в бік Сойки, з останками сміху в очах приглядався його обличчю.

— А знаєте, ніхто не подумав би, що сидить у вас та жилка іроніста... Ніхто не повірив би... І не є це зле, мій коханий, коли взяти під увагу всю різнобокість завдань, які має сповнити свята церква на землі,— не є це зовсім зле...

Сойка сидів проти нього зі скромною посмішкою на лиці, з наклоненою до плеча головою. В такі хвилини доспівала в ньому його істота, виростав молодий хижачок, готовий до великого скоку... Бо чим радувалася душа гарячоокого монсеньйора: що оце знову гордовиті висновки світського знання стануть в обличчі непорушних правд святої віри й осудяться як слід, на славу божу, незгірш, як видно, осудяться!.. А тиха посмішка Сойки,— двосічна, як і заголовок його праці,— говорила від себе:

— Шукаю осуду, але навпаки...— Що таке грудка землі (подільської масної землі!), це я знаю; що можна схопити її в руки (міцно, на все схопити!), й розтерти в долонях, і знайти хімічну формулу, з якої виникало би, що з нею можна зробити,— це я знаю... Але я прагну знати: що таке бог?.. Чи можна його схопити в тій грудці землі (міцно схопити!), й розтерти в долонях, і знайти хімічну формулу, з якої виникало би: що з тим можна зробити (що заробити),— це хочу знати!..

Такого осуду шукав Сойка, навпаки,— це хотів знати!.. І бажав бути майстром у тому знанні, як у всьому, за що коли-будь мав узятися в сойківському імені!..

З упертим захопленням, яким підбивав собі серце отця д'Есте, зі скромною настирливістю експлуатуючи його дружню прихильність, весною чотирнадцятого року приступив Сойка до збирання початкового матеріалу праці. Був глухий на воєнні алярми, що спалахували довкола, посміхався на докори деяких отців-виховників, що гляділи з нехіттю на його сердечне зближення з гарячооким єзуїтом... Так пречінь думав: що всі люди й усі випадки, монсеньйори й воєнні алярми повинні служити йому в його сойківській справі... І чи не діялось саме так?.. Вибух святої війни був, наприклад, тільки щасливим рушієм для успішного розвитку його студій. Частину літніх ферій провів він у львівських бібліотеках, вишукуючи найстарших отців церкви [26], а російська окупація [27] відкинула його з деякими церковними ієрархами [28] на далекий австрійський захід,— спершу до Відня, згодом до відомого осередку теологічних студій, альпійського Інсбрука [29]. Знайшовся там і монсеньйор д'Есте, що зближався

помалу до границь своєї римської батьківщини. Прийняв він сойчука радісно й просто, як би очікував тут його приїзду, і з перших днів побуту передав його під опіку славного ботаніка — єзуїта, професора Вайсбарта. Повних сім місяців перебув Сойка під його суворим доглядом, знайомлячися з основами і методами новітнього природознавства. Працював жадно від досвітку до ночі, перемагаючи тугий матеріал, протягом тижня опановуючи те, що планувалося на місяці. (Рвалося пречінь усе вперед, як у пропасть, і Сойка не відставав від того поспіху!..) Вислідом тих занять були два короткі відчити, виголошені сойчуком у «Католицько-науковому товаристві»[30] на тему «Промовчуваних заложень новітнього природознавства». Були це — як показалося — суто безбожницькі, грубо матеріалістичні заложення, хоч і забарвлені об'єктивною науковістю. Покладені мовчки в основу нових природничих наук, проймали вони собою майже все наукове пізнання світу, крок за кроком виключаючи зі світу участь небесних сил, заперечуючи інгеренцію бога...

> «Антропоморфізм відступив у свій останній захист, у людину. Але наука наступає на його стіни й філософи зброяться до боротьби за останню проблему, найбільшу з усіх філософічних проблем: чи людська істота має в собі якийсь незалежний, своєвільний, справді антропоморфічний елемент, чи тільки являється найтоншим механізмом природи?..»

Стояло відкрите питання: чи має впасти під натиском матеріалізму останній захист божих правд на землі — духова істота в людині? Бо в його упадку знайшли би вороги церкви останній аргумент на заперечення божого існування, на знищення релігії в серці людини... Йшла велика боротьба за святий захист бога в людині, і коли матеріалізм наступає під гаслом найсуворіших метод і здобутків науки,— що, крім нового наукового узброєння, можуть йому протиставити оборонці божої правди на землі?..

Думки реферату були ніби відомі, правдиві, не все приємні для велебного слуху отців... Але було в них стільки гарячої наполегливості й переконливості й так часто сковзали вони по самому березі матеріалістичної загрози, що протягом обох годин тримали слухачів у щімкому напруженні і в кінцевих висновках здобули майже загальне й тепле признання. Чорноокий монсеньйор переглядався вдоволено з професором Вайсбартом, ботанік похитував непевно тяжким обличчям... Схиливши голову до плеча, зі скромною посмішкою прислухався молодий сойчук до дискусії, що опливала його звідусіль: як зручно бродила вона по вершках нової науковості, як

вихоплювалася рівчачками на боки, як збігала вкінці з усіх похилостів у кам'яне річище непорушної, святої догми...

День згодом знайшовся Сойка, покликаний, у кабінеті отця професора — монсеньйор д'Есте був уже тут,— водячи тяжкими щоками й кидаючи зрідка уривки слів, говорив старий ботанік:

— Не бавитися з вогнем... Передусім думати про святу церкву... Узброюватись... працювати... Віддано, в покорі й послусі для святої церкви працювати...

Й тоді наче десь з-за плечей, з повітря капнуло само собою металеве слово: Рим...

Рим! — таємний задум молодого Сойки, мрія, що мовчки текла в усіх його дотеперішніх задумах!..

Рим,— міцний поклик його снів, вогонь його бажань і всіх хитрощів і обрахунків!..

Хіба не висять там усі пекучі питання в просяяному повітрі, оконечно розв'язані й доспілі, як м'яскі овочі, що тужать до його спраглих гострих зубів?

Тільки сягнути — зірвати — вкусити!..

І, сціплюючи щоки, щоби не прорватися з радістю, що підносила вже його груди, з-під закруглених повік споглядав Сойка непевно-пожадливо на отця д'Есте. А той притакував головою:

— Якщо бажаєте, коханий... Це майже постановлене...

— Якщо бажає!..

...В другій половині березня п'ятнадцятого року, в одне ясне пообіддя, в одному купе з отцем д'Есте зближався молодий Сойка до вогнища своїх обрахованих мрій, до мрії всіх сутан і всіх вірних, до великого Рима...

Вперше побачив його в гарячих очах блідощокого монсеньйора, жадібно вдивлених у даль і майже хоробливо стужених. Ще заки виринуло місто на хвилястому обрію, розкладене на сімох горбах, блискуче копулами й заквітчане гребінками кипарисових гаїв, уже палало в сливкуватих очах отця д'Есте, вставало в них жовтим полум'ям, зовсім близьким, майже тілесно дотикальним...

Нахилившись гнучким туловом до молодого Сойки, вгортаючи його сухі пальці в свої гарячі долоні, говорив йому отець д'Есте в саме обличчя:

— Ви його побачите, мій любий... найперше мусите його побачити, пізнати!..— Ви його пізнаєте — й полюбите, як я, як кожний, хто його зблизька й направду пізнав...

І Сойка пізнав його, і полюбив,— не як кожний,— по-своєму, по-сойківськи... І як же складний (а може, й прос-

тий) був шлях тієї любові, що доспівала жмутками, нерівно, але вперто, впродовж усього побуту Сойки в старому Римі, усього зближення його до земської істоти цього міста: величного й як же складного (а може, й простого) в своїх шляхах і бездоріжжях міста!..

Заходами невтомного в своїй прихильності отця д'Есте, з дозволу префектів «Руської колегії» [31] замешкав молодий Сойка в конвікті братів Картузів [32], в останку їх колишньої монастирської посілості недалеко церкви святої Марії Янгольської [33]. Був саме весняний перестанок у шкільних заняттях, і цілий майже вільний час проводив Сойка в товаристві прудкого монсеньйора, на довгих розмовах із ним, у мандрівках по святому місту. Оба молоді, оба затягнуті в тонкі сутанки, вдвох обіч себе перебігали вони сонячні площі з водограями, запускалися в спадисті вулички надтібрянських кварталів, поринали в тінисті галереї музеїв і абсиди церков. І весь той час уловлював молодий Сойка опліч себе невгавне захоплення тонколицього монсеньйора, якусь здригливу в своїму запалі, майже хоробливу мішанину пишноти й відданості, гордовитої владності й покори. І водночас завважував, як у нього самого займалося й виростало якесь нове почуття, нове, а наче здавна відоме,— непевне щодо своєї істоти, а проте близьке, свійське, як би йшло з подільських ланів, що дихали до нього солодким і дохідним гамором у час жнив...

Було це в першу неділю після їх приїзду, відвідували вони матірню церкву [34] отця д'Есте, «Іль Джезу» [35]. Зійшлися раннім ранком на Венецькій площі, тільки рідкі молельники виринали з бічних вулиць і йшли в напрямку святинь. Минувши суворий палац Венеції [36], з вузької напівтемної вулички звернули в портал церкви. Перейшли присінок, спинилися при вході до головного корабля. Ціла глибина церкви тонула в потоках світла, що засліплювало зіниці. Спадало рівними площами з горішніх вікон, відбивалося в мармурі долівок, в зеркальних гладкостях стін і колон, розсипалося й схрещувалося в тисячних напрямках. І в кожному місці його зіткнення вибухали золоті вогнища, від яких запалювалися й диміли всі барвисті предмети й увесь глибокий простір церкви наповнювався рухом, що осліплював і п'янив душу...

Отець д'Есте простягнув обі руки в ту світляну потопу й водив ними, як би дотикав тих блисків, барв і розплавлених речей. Проказав з палкою гордістю:

— Наш «Ісус»!

Спинив руку в одному напрямку, проказав знову:

— Лойола! [37]

Виднілася здриглива срібна маса в тому напрямку на червоному тлі стіни, а як зблизилися, вона осіла й оформилась ціпкою постаттю, й тільки поверхня її щеміла й пушилася від сяйва, що йшло з її нутра.

— Майстер Лойола!..— повторив монсеньйор.— Срібний, цілий зі срібла!..

— Середина теж?

— Так; уявіть собі,— середина теж! Цілий зі срібла велетень!..

Уявляв собі... Було щось забавне й радісне для нього в самому процесі того уявлювання, пушилося воно в ньому, як те щімке сяйво, що плило з нутра срібної маси. Поринав думкою в склепіння невеликої шляхетно закругленої голови, в суху опуклість грудей, що відзначалася між складками одежі, в тонкі довгасті руки, що з фанатичною відданістю й владністю лежали на бильцях престолу. І здавалося йому, що звідусіль іде йому назустріч ясний звук дзвінкого металу, що промінь його уяви ворушиться в срібній матерії, яка наповнює собою складки закляклого в ідеї мозку, й комори полумінного серця, й суху заборчість рук, сплетених на престолі...

Звідусіль ішов йому назустріч той ясний звук дзвінкої матерії... Стіни «Ісуса» мінилися тілистим полиском мармуру, що облягав довкола круглість абсиду. Круглі, могутні колони підносилися серед церкви в склепіння копули, а їх тяжка масивність розтоплювалась у вогняному переливі кольорів, що плили під зеркальною шкірою колон і давали їм теплу змисловість живого пробудженого тіла. Вгорі, між капітелями стовпів переплiталися вінки золочення, що збігало на обрамлення образів і опускалося тяжкими грудками в заглиблення стін. Велика агатова куля горіла над головним вівтарем, і цілий престол мінився в золоті й дорогому камінні [38]. Розквітлі, рожеві постаті наповняли просторе склепіння над головним кораблем і купалися в поранковому сонці... Сойка блукав між колонами рука об руку з отцем д'Есте і вбирав у себе всі блиски тієї матеріальності, як несподівану добичу. Здибався хвилинами з п'янким від задоволення поглядом отця д'Есте, тоді його зіниці збігалися й загострювалися, як у причаєного в сонці рися...

З бічного корабля зійшли в тінисту ротонду й присіли на ступнях, застелених килимом. Був тут приємний затишок, предмети зм'ягчувались у сутінках і ніби просилися під дотик. Сидячи обіч себе, переглядалися й посміхалися мовчки... Від головного престолу надійшов старий прислужник і привітався поклоном:

— Знову бачимо любого отця професора між собою... Здáлека,— з півночі?..

— Так, Амброзіо,— відклонився отéць д'Есте,— стужився я за вами дуже...

Старий притакнув головою й перевів очі на Сойку.

— Гість?

— Так,— посміхнувся Сойка.

— Гарний наш «Джезу»,— можна затужити?

— О так,— згодився гаряче Сойка,— мало сказати «гарний»...

— Розкіш, багатство!..

Старий простягнув руку в бік церкви й продовжував переконано:

— Багато в Римі церков, але нема подібної...[39]

Водив долонею в повітрі, як би підтримував цілу ту розкіш.

— Як той павич у сонці — такий наш «Ісус»...

Всі посміхалися тихо, кожний по-своєму. А проте було щось однакове в тому сміху, щось близьке й свійське, хоч і не зовсім ясне для молодого Сойки...

Не покидало його те почуття і згодом, упродовж цілої його мандрівки по Римі. Всюди йшов йому назустріч той живий звук дзвінкої матеріальності: срібний Лойола, «Ісус» — як павич у сонці...

В «Святого Андрія з Долини»[40] на північ від «Джезу» знаходились чотири євангелісти Домінікіно[41], чотири вéлетні-красені в оточенні розкішних жінок, що манили достойністю своєї повнотілої краси.

...По цей бік площі Навона[42] викруглювалась «Свята Марія Мучеників», що виросла на пантеоні Агріппи[43]. Вісім корінфських колон стояло у її присінку, а як увійти, склепіння відкривалося, як літнє небо, що спливає вниз потоками сонячного сяйва.

...По той бік площі, перед входом до «Святої Марії Спокою», різьбився мініатюрний монастир Браманта[44], оточений двома рядами кружганків, як майстерним мереживом. Внутрі церкви, над луком за капличкою, обіймалися чотири сивіли Рафаеля[45], вдоволені й спокійні, а їх струнке рамена спліталися, як рожевий вінок.

...В кінці Корза[46], під зеленими садами Пінчія[47], склепилася широкими луками «Свята Марія Народу», повна розкішних каплиць, що горіли в шляхетному камінні[48].

...«Свята Трійця на Горі»[49] мигтіла над блискучими терасами Іспанської площі[50] як виковане в золоті чудо.

...На спочивальні Діоклетіанових купалень підносилася колонами «Свята Марія Янгольська», шляхетно склеплена й світлиста. Над її хорами вибухав угору вéликий

фреск Домінікіно «Святий Себастьян»[51], світляний хаос життя тіл, що втішалися своїм рухом.

...«Свята Марія Велика», королева всіх Марій[52], красувалася в гордій простоті на Есквілінській площі[53]. Два ряди грецьких колон підносилися в її нутрі, гладкі й голі, як живе тіло, шляхетно завінчані дрібними капітелями.

...Гордість «Марії Великої» і розкіш «Джезу» мав у собі «Латеранський Іоанн»[54]. Фестони й розетки прикрашували його присінок, а склепіння купалося в ярких золоченнях. У круглих заглибленнях зеленого мармуру біліло дванадцять апостолів Берніні[55], дванадцять ситих велетнів, що любувалися собою. Дві білі мармурові каплиці: Терлініх і папи Климентія[56] були як вибагливі будуари дотепних жінок, що зібралися під їх копулами на флірт, на приємну розмову.

...Було щось жіночо-принадне в тонких кольорах «Святого Павла поза мурами»[57]; у фіалкових стовпах, заквітчаних білими капітелями, в білих карнизах здовж стін, у фіалковому фризі.

...У «Святого Петра в Оковах»[58] у великій каплиці сидів «Мойсей» Мікеланджело[59], законодавець-велетень[60], володар і дотепний гнобитель, задивлений у віки[61]. Одну ногу підібгав під себе: встане за хвилю, й промовить, і голос його піде по горбах Рима[62] як гомін тяжкого грому...

...Вечоріло. Золота повінь смеркання стояла над Римом, коли спинилися на Есквілінському горбі. Внизу, ліворуч, відкривав своє овальне лоно кам'яний велет Колізей[63], червоними ступнями розгорнутий під тихим небом. На півдні, під обрієм, позначувалися руїни Каракаллових купалень[64], робота циклопів, що відламки скал зносили на її будівлю[65]. Над останками Великого Форуму[66], оточеного колонами Веспасіана[67], здіймався на заході Капітолій, старовинний храм богів і обожаних цезарів[68]. Над тим храмом, удалині, по той бік Тібру, вгрузала в небо стрімка копулиста маса[69], обнята червоним заходом. Сонце опускалося на її верх, і під його дотиком розділювалася вона на дві половини й хватала його боками, як простягнутими варгами. Проковтувала помалу, приймала в своє нутро, розбухала від нього й тремтіла пожадливо...

— Собор святого Петра[70]?

— Так, любий,— собор світу, храм папи, отця й володаря земного світу...[71]

— Цілого світу!..

Отець д'Есте підняв обі долоні, як би важив у них тягар цього світу.

— Глядіть!.. Чи сама природа не виявляє нам тої правди? Чи не складає вона образів, у яких, як у символах,

відчиняє нам цілий глузд земного буття, всю його далеку, але неминучу долю?..

— О так, мабуть, так!..

— Те сонце поринає в соборі,— та копула приймає його в своє нутро, як би там був кінець його мандрівки, його мета й вічний відпочинок!.. Який символ святої церкви!..

— О так, мабуть, так!..

...Цілу ніч переспав Сойка гладким і спокійним сном, і рівним, високим плесом плила під поверхнею його сну спокійна чуйність, звернена на завтрашній день. Уранці, перед умовленою годиною, знайшовся він на горішньому Борго [72], перед блискучою колонадою святого Петра... [73] Було тут іще тихо, в глибині площі мигтіли два водограї, розквітаючи безголосо. І тільки як знайшовся під колонами, вгорі між капітелями збудився м'який водяний шелест і, ніби скроплюючись, спливав по шовковій гладкості стовпів... Було щось близьке в тому шелесті, щось свійське, як би він був продовженням нічного сну... І відчув Сойко, яка вразлива була чуйність його сну, який сторожкий, хоч і впевнений його спокій... Минувши площу з водограями, піднявся по сходах тераси й спинився під фронтоном собору. Обернувся. Цілий овал площі лежав перед ним [74] у ранішньому сонці, замкнутий почвірним поясом колон, що спліталися з собою верхами. Хтось саме проходив між стовпами внизу і був там як дрібний муравель, що піднявся на задні ніжки. Сойка посміхнувся переможно й обняв очима цілий сонячний простір перед собою. Не чувся малим у цьому оточенні, що ніби розгорталося з його сну: струнке колони наче виростали з його власного нутра, беручи з нього шовкову розрахованість своїх ліній, а срібні кущі водограїв були як пливка, невловна в своїй рухливості зматеріалізованість його неосвідомлених ще настроїв. І стрімка маса собору, що виростала з-за плечей, не пригноблювала своїм тягарем, тільки підхоплювала вверх [75], як би в її лініях було щось із обрахованої поривчастості його молодої сойківської природи...

Не виглядаючи отця д'Есте, Сойка повернувся у бік портика і ввійшов у двері собору [76]. Було тут усе, як сподівався. В далекій, імлистій від сонця перспективі маячив золотий вівтар, затоплений у блесках, що помножували його віддалення. Могутні подвійні сходи провадили до нього, підіймаючись широкими ступнями,— правдива дорога народів, обрамлена невгасними вогнями [77]. Обабіч, між колонами, склепилися бічні трансепти й хори як осібні, великі церкви, вковані в барвистий мармур. Усе було ковane в чистому мармурі, барвистому й дзеркально гладкому [78], і в дзеркальності тій повторювались далекі перспективи, й розширялися,

й губили свої межі. Над головним кораблем підносилося велетенське склепіння, а осередня копула [79] зводилася над головою, як живе лінзне небо, в якому не було запину ні очам, ні уяві. Сойка присів на одну з бічних лавок і вслухався у спокійний гомін собору... В тому заслуханні застав його й монсеньйор д'Есте,— знерухомілого, настороженого, трохи наче нетерп'яського: як би ловив щось думками в своїому оточенні й був близький досягнення, а проте висковзало воно з його рук, як пливке літнє марево...

Кладучи йому руку на плече, сказав отець д'Есте впівголос:

— Можна би позавидувати вам того святого скупчення, якби не те, що й сам я за кожним разом переживаю знову найглибший чар цього єдиного в своїй величі місця.

Сойка відповів згодом, підносячи до нього своє сторожке обличчя:

— Майже не відчуваю того, що знаходжуся в замкнутому місці... Таке враження, як би я сидів над велетенським шляхом, що його оба кінця ховаються за недоглядним обрієм...

— Яке правдиве спостереження!..

— Чую довкола себе якийсь пригаслий гомін,— пливе він з глибокої віддалі,— не знаю джерела його походження...

Отець д'Есте повернув голову й послухав.

— Це органи, мій любий... Десь правлять службу божу при бічних вівтарях... [80]

Сойка продовжував:

— Міг би це також бути гомін племен, що пройшли тим шляхом і сховалися за обрієм...

— О так!..

— ...або тих, що тільки мають прийти, і гомін їх кроків щойно будиться в другому кінці шляху...

— О так, коханий!..

Отець д'Есте підняв обличчя, його опуклі очі полискувались від унутрішнього вогню:

— Усе минуле й майбутнє народів повинно зійтися на цьому шляху!.. Отут є мета всіх мандрівок людства, тут його кінець і заспокоєння... Чи не про це думав Мікеланджело в своїому «Твореннi» [81] і в «Остаточному суді» [82]?..

Пройшли згодом довгі галерії й широкі королівські сходи внутрі ватіканських палат [83]. Повернули ліворуч і знайшлися в Сікстинській каплиці [84]. Тонка мармурова бар'єра ділила її на дві частини, тонкі тілисті фрески ясніли під карнизом... Мармурова ложа для хору ліворуч,— суворий папський престол на підвищенні — обіч вівтаря... Очі вгрузли на хвилю в барвисту сутінь над вівтарем і нараз, як би штовхнуті

внутрішнім вибухом, кинулись уверх і потонули в копулистому склепінні. Найшло це на Сойку майже несподівано... Як би вибулькнув нараз із темної глибини й побачив у денному світлі те, що плило дотепер у його сторожкій підсвідомості: що впродовж цілої мандрівки в святому Римі, в обличчі багатств і розкошів його будівель, не піддавався, не п'янів, думав про одне: про родючі подільські лани, що дихали пшеницями, про млини, що відкидали мірчук (масний сойківський мірчук), про каменоломні в ярках, що дзвеніли під обушками... І що над усім тим, над пшеницями, що вгрузли заборчо в сусідські поля, над лотоками, що шуміли вниз річки Серету, над усім сойківським гніздом на південному Поділлі носилася вогняна легенда сойківщини: про сойківського предка, діда Петра — сажневі плечі, грізного пачкаря, що «гнув грати, як ту лозину», що жахом і підступами наповняв святоокопівську долину й молоду сойківську кров запалив жадобою без границь і без наситу...

«Переправляв дід Петро воли з кам'янецького боку [85], куповані — не куповані, а ніч темна, підхмарна, хоч око виколи. Йшла тяжка туча з-над Покуття, громами погуркувала, серед неба стала, блискавками посвічувала... Доглянули пограничники з того берега,— ну стріляти... Б'ють громи здалека, кулі б'ють зблизька, йде дід Петро знайомим бродом, не здригнеться, волики поганяє, в бороду сміється...— Плавайте, волики сіробокі!..

Вибралися воли на близький берег, поставали, хребтами стріпують, водою опливають. А найбільший, найспірніший припав на задні ноги, не стріпнеться,— хребет кулею поцілений, кров'ю заливається...— Йдіть, сірі волики, яром-бічницею, а я за вами...

Піддав дід Петро плечі під сіру тушу, двигнув плечима, підняв, пішов — не спотикається... Б'ють громи від Покуття, кулі б'ють з кам'янецького,— йде вночі гора — не гора, йде дід долиною, не зігнеться, на волики покрикує, в бороду сміється...— Йдіть, волики сіробокі, вже близько!..

Скриплять ворота в старому дворі під дібровою,— прокидаються молоді сойчуки, виходять у пороги... Гримить туча над верхами, дубами потрясає, блискавками посвічує, зливою налітає... Йдуть у двір воли ширококрижі, лобами посхилялися, боками стискаються, з-під зливи поспішають... А в воротах, під дубами, гора — не гора стоїть, земля вгинається: стоїть дід Петро — сажневі плечі, на плечах не копа — віл крижистий, щонайбільший, найспірніший, кров'ю опливає,

тужно помукує, до двору голову повертає... Стоїть дід, не зігнеться, борода на вітрі хитається, дід у бороду сміється...»

Не дід — легенда... Стара,— сойківська,— невигасла... Злинула за молодим сойчуком у надтібрянську столицю,— йшла за ним услід, не покидаючи на хвилю. На широких сонячних площах, у глибоких старих вулицях, серед порослих гаями руїн і в розкішних абсидах церков ішла за ним, як опікунка й провідниця. Напоювала подихами подільських вітрів італійське повітря, надихала знайомістю всю складність життя церковної столиці, всю могутність її слави й багатств. Остуджена в поколіннях сойчуків, гляділа вона холодною сірістю з очей Михайла, придивлялася до всього, прицінювалась (купити — не купити,— яка ціна?)... Спокійним, але прудким потоком текла в глибині його думок, напоювала собою його сни й його яву. Вкінці вибухнула барвистим стовпом у стінах Сікстинської каплиці й, піднявшись уверх, ціле склепіння залюднила рвучким племенем Сойків, запаленим у пожадливому русі...

...Дванадцять буйних молодців тремтіло в нетерп'ясному ожиданні над гзимсами стін [86], перегинаючись жадібно в бедрах. Чотирьох їх братів, буйніших за всіх і найбільш непосидючих, вихопилося в розгоні на луки склепіння [87] і, розкинувши захватно рамена, кричало в надмірності сил, напруженими стопами потрясаючи в'язання мурів... Самітний богатир-бородань крутнувся нагально на церкву, й була така потуга в його русі [88], що повітря завирувало над ним і скрутило перстенями одежу. І другий, з зігнутим тулубом, з відкинутою на плечі головою, гримів могутнім голосом, притискаючи до грудей п'ястуки...[89] Ціле склепіння вгорі кипіло буряними поривами, вибухало пристрастями, що розпалювали бажання: ціле залюднювалось тілами, накиданими, як гори, поскручуваними жадібно в хребтах, позгинаними в м'язах... А над усім тим кипінням — як пан і господар, розтягнутий владно в просторах, як вожай досвідчений і хитроокий, грізний своєю силою й грізніший підступом,— летів, рознявши рамена, не хто: дід Петро — сажневі плечі, буйна пачкарська сила, могутній Саваоф...[90] Летів, і посміхався в тучу-бороду, і вгортав світи в свої обійми,— жадними очима визначував межі своїх посілостей,— він, вічний заборливець, нестримний окупант, початок і кінець усіх заборливців,— Сойка над Сойками,— міцна легенда сойківщини,— могутній Саваоф!

Зціпивши руки на бар'єрі, стояв молодий Сойка з піднятим обличчям, глибоко потрясений і захоплений водночас, повний пекучої допитливості, що розсаджувала йому

груди... («Рим,— його мрія, поклик його снів, вогонь його бажань і розрахунків!.. Хіба не висять там усі пекучі питання в просяяному повітрі, оконечно розв'язані, доспілі, як м'яскі овочі, що тужать до його гострих зубів?..») І оце стояв він у серці Рима, в папській каплиці, і в той час, як унутрі його горіла жадібна допитливість, сойківська релігійна допитливість,— з глибини високого склепіння, як з пропасті неба, сколоченого бурею, гриміла йому в відповідь власна сойківська кров, кричав у буйну бороду пачкар пачкарів, загарбливець світів і планетарних просторів...

— Сойка над Сойками...

— Легенда цілої сойківщини...

— Дід Петро — сажневі плечі,— великий Саваоф!..

...— Чи це та правда, якої шукав?.. Чи так є?!.

Відривався насилу від анджелівської бурі [91], що йшла йому назустріч, припадав до очей тонкощокого монсеньйора, поривав їх нагально з собою, кидав у планетарний простір склепіння...— чи так є?! — хотів знати!.. За всіх минулих і майбутніх Сойків,— за саму істоту сойківщини:

— Хотів знати!

І хотів бути майстром у тому знанні, як у всьому...

...Жив з того часу як правдивий монах, увійшов зовсім у лагідну регулу братів Картузів [92]. Отрясаючись легко від поточних алюмнівських занять у Колегії [93], замикався на свій день у високій келійці в кутку монастиря й, обнятий щільною мовчанкою, поринав у отцях церкви, що шкіряними хребтами виповнювали книжкову заглибину його кімнатки.

Лискучі вершки кипарисів у міцній синяві неба й м'який шелест водограю в саду були єдним голосом світу, що проникав у його луковате вікно від ранку до вечора. На годину перед смерканням виходив у монастирське подвір'я, замкнуте тонкою колонадою, й поспіль із іншими братами працював біля грядок, що покривалися молодою яровиною: яснолистою салатою, зібраною в пучки, картоплею, що пробивала землю цупкими паростями, полуницями, що розкидалися в чіхраті рядки... Надходив вечір, всі збиралися в рефектарі під кружганком і споживали вечерю, вислухуючи чергових глав з «Правильника покірливості» [94] або з «Житій святих» [95]. По вечірній молитві в каплиці розходилися до келій, і тоді, серед глибокого нічного спокою, робив молодий Сойка підрахунок свойого дня і вкладав поодинокі досягнення, як живі клітини, в зв'язку будівлю своєї праці...

...Говорив вогняний карфагенець, недавній поганський ритор Тертулліан [96]:

— Що може єднати філософа й християнина, приятеля й ворога блуду, фальшивника й орудника правди? — Відколи є Христос, нам не потрібна цікавість...

— Gredo quia absurdum! — Вірю, бо це абсурд!.. [97]

Звучало це, як тверда криця, а було — як клубок скривавлених жил, стягнутих перелогою. І що скривалося в глибині цього навіженого визнання? Була це злісна відповідь зимнокровним розумникам, що з байдужою посмішкою в лиці прислухалися до дитячого лепету нової віри? Чи був це клич згірдливої нехіті, кинутої одновірцям за те, що ніяковіли за дитинячість своєї віри й старалися вгорнути її в гладку мову філософічних систем? А може, був це розпучливий крик унутрішнього змагання, зойк, що мав заглушити стоголосу мову землі, цього живла, що вривалося в молитви недавнього ритора... Бо вірив Тертулліан, як стоїки [98], що бог є тілесний, що всякий дух — тілесний і земля промовляла в його нагальних словах, як у мові свойого сина... То чи не мусили здаватися абсурдом в обличчі землі всі правди нової віри? Але голосив Тертулліан:

— Gredo quia absurdum! — Вірю, бо це абсурд!..

Звучало це, як криця, але могло бути клубком скривавлених жил, стягнутих перелогою. І яка могутність аргументів мусила міститися в інших отців церкви, щоб перемогти смертельні висновки, що плили з Тертулліанового крику!.. [99]

...Дальші систематики первісного християнства спішили вдоволити тонкі вимоги розумників, патриціїв і володарів, що з переситу або з порожньої цікавості прислухалися до вбогих слів нової віри. І чи не мали слушності: належало задоволити сильних миру, коли мали волю здобути світ... Були тут палкі уявою гностики [100]: Василід-александрієць [101], протижидовець Марціон [102], невтишний Варседон [103], астролог і шляхетний римський вчитель Валентин [104] — вони підносили боже об'явлення на ступінь таємного, фантастичного знання й, перейнявши ним історію земного світу, всю живу дійсність перемінили в містичну безодню демонів-божків і зробили землю падолом зла, призначеним на загибель... Були їх суворі противники, палкі вірою апологети [105]: Юстин [106], сихемський мученик, високоумний Атенагор [107], Мінуцій блаженний [108], Лактанцій [109], християнський Ціцерон [110] і просторікий зелот Таціян [111] — для їх простої віри боже об'явлення було єдиним, найвищим значенням, а всі здобутки людського розуму — уривками божого об'явлення [112], розкиданими в лоні людства. І так людську свідомість

наповнили вони тінями потойбічного світу й цілу змислову дійсність [113], обняли блудними мряками, невловними для розуму ні для практичних досягів... І була александрійська школа законовчителів [114], які вперше поставили собі методичне завдання: перемінити віру в знання, збудувати систему божого об'явлення, що в своїй єдності знайшло би своє оправдання, що своїм оправданням свідчило би про дійсність потойбічного світу, про його владність над світом матерії. Від Климентія, вчителя й провідника школи [115], через основника християнської теології Орігена [116], через Афанасія [117], отця ортодоксії, чуткого догматика Григорія з Ніси [118], й полум'яного лицаря божої ласки, святого Августина [119], через субтильних докторів середньовічної схоластики розвивалося те завдання в уривках *.

. . . . . .

Там був початок і кінець усіх світів, туди змагало всяке створіння, щоб пройти через нетрі матерії й, очистившись у людському роді жертвою Спасителя, піднятися й спочити в лоні бога...

...Доля цілого людства й усякого творіння містилась у стінах системи святого Фоми, а церква проголосила її золотим овочем католицької вмілості, золотою мудрістю християнізму... Але прийшли гарячі серцем францисканці [120]: останній великий схоласт, «субтильний доктор схоластики» Джон Дунс Скотт [121] і нестримний у своїй зважливості британець Вільям Оккам [122], і система-базиліка [123] лягла руїною, як по грізному землетрусі...

— Найвища система божого об'явлення?..— Шляхетний привид системи, найтонша облуда розуму, химерні блудні кола... Як усе, як у всіх богословів: («Бог — це найдосконаліша істота, не можна найдосконалішій істоті відмовити реального існування,— отже, бог є...»).

Таке було найшляхетніше змагання Томи з Аквіна [124]: — святі правди божого об'явлення вмістити в поняттях Арістотелевої [125] філософії, в суворій системі грецького розуму сціпити пливкі струмки християнського вірування **.

. . . . . .

[Це мала би бути пожива для Сойків?
І це був би вершок усіх їх здобутків? ***

---

* Втрачено 4 сторінки машинопису.— *Ред.*

** Втрачено 5 сторінок машинопису.— *Ред.*

*** Енциклікою «Patris Aeterni», при кінці XIX століття відновив Лев XIII «золоту мудрість святого Томи» як найвище досягнення християнської думки. «І це одне вистачило б для безсмертної слави Льва»,— говорить сучасний папа Пій XI.— (Тут і далі зауваження автора подаються беззастережно.— *Ред.*)

Переходив очима уяви всі ті замерхлі у віддалі віків обличчя: від сухолицього Орігена [126], через полум'яного блудника Августина [127] до янгольського аквінця Томи [128] й, спиняючись на кожному на одну мить, угризався в них з колючою недовірливістю й пожадливістю:

— І чи думають так направду?.. Чи думають направду?..

...Була подібна хвилина в недалекому його минулому, дрібніша змістом, а проте однаково емоційно розпалена, збудилася в ньому тепер і діяла з цілою своєю матеріальною живістю... Відбувався черговий дискусійний вечір у Львівському товаристві теологічних студій [129], професор богословії Ж. повідомляв про нову свою працю, новий доказ правдивості божого об'явлення. «Система божого об'явлення в християнській релігії становить таку спаяну одноцілість, що заперечення якої-будь істотної її частини веде невідхильно до заперечення всякої релігії й етики, всякого суспільного порядку й права. Але ніхто не може згодитися на такі наслідки, хто не є найрадикальнішим ворохобником. Через те без найменшого застереження належить прийняти систему божого об'явлення як правдиву...» Так говорив отець Ж., і ціле його звідомлення, як і сама праця *, були тільки історично-догматичною ілюстрацією нового доказу. По відчиті відбулася всебічна дискусія при участі всіх головних членів богословського товариства, й всі їх змагання з різною живістю й захопленістю й усе з однаковою впертістю були скеровані на те, щоб потвердити слушність нового силогізму, щоб новим, формальним і фактичним матеріалом зміцнити силу його переконливості в справах віри й об'явлення. І у цілій дискусії — ні одної критичної завваги!.. Було це видовище, яке до самого грунту потрясло істотою молодого сойчука. Сидів у середніх рядах, здвигнувши несвідомо плечі, й, чуткий майже до болю, ловив кожний звук слова й те, що ховалося поза словом... Десятки тисяч церков ударять завтра в небо недільним криком дзвонів, і мільйони молитовних рук підіймуться в синяву неба, вміщаючи там сповнення своїх молитов... А тут десятків два майстрів у божих справах метушилось над клаптем людської вигадки, вбогої і як же забавної в своїй повазі вигадки!.. Й, мнучи її з заїлістю професійних кожум'яків, силувались витиснути з неї ясну млу, що піднялась би в синє небо й заповнила би собою порожнечу, в яку підносяться з молитвою руки...

Сойка сидів і слухав, і в той час, як його круглі зіниці звужувались, мов сірі леза, в нутрі його скалила зуби

---

* Вийшла осібною книжкою в 1912 році п[ід] з[аголовком] «Об'явлення як одноцільна система».

скаженість, повна їдкої задирливості й образи. І тоді вперше (і не востаннє) спалахнула в його думках порівиста й по-сойківськи гризька забаганка: здійняти в очах тих отців учнівську рясу з плечей і, кинувши їм її в обличчя, сказати:

— Візьміть, що ваше!.. й шукайте дурнів поза Сойками...

Але приковували його до місця злісна цікавість і щось, як тінь лоскітної непевності, з якою оглядав ті обличчя: худі, обтягнуті смаглою шкірою, з пергаміновою сухістю на губах, і другі: ситі й наповнені, з молочною, по-дівочому чудною рожевістю на всю щоку... й, спиняючись на кожному з них на одну мить, упивався в них зі злісною допитливістю:

— Чи думають так направду?.. Чи думають направду?

Не знаходив у них відповіді, хоч як нагальна й настирлива була пожадливість його очей. Зате, мабуть уперше, так живо усвідомив собі одну властивість тих облич, яка тільки неясно вчувалася йому в дотеперішньому зіткненні з ними: була якась здерев'яніла безпечність у їх виразі, якась спокійна відчуженість, що ніби відгороджувала їх від пливкої змінності зовнішнього світу. Здавалося йому, наче й тепер, під час живої дискусії, підносилася вона з їх нутра й осідала розплавленим каучуком у їх підшкірних м'язах, застигаючи в них пружкою, змертвілою верстовкою... Звідкіля бралася в них та здерев'яніла безпечність?.. Очевидьки, не з тих логічних вигадок, якими тут захоплювався отець Ж... Мусили, мабуть, лежати в її основі якісь інші, позалогічні мотиви, в яких плавали всі ті розумові аргументації, як жмутки блискучої ряски в заростому літньому плесі...

І, вихилившись зі свого сидіння, молодий Сойчук відшукав у передніх рядах тонкоплечу постать отця д'Есте й послав йому по руках таку записку:

«Існують, очевидно, також інші, міцніші підстави правдивості божого об'явлення, чим докази отця-професора Ж.»

Отець д'Есте віднайшов і його очима, а як скінчилася дискусія й осталися вони вдвох у склепленому вікні монастирського будинку, монсеньйор спитав досить сухо:

— Які маєте завваги до нового доказу отця професора Ж.?

Сойка ще кипів унутрі почуттям особистої ображеності й не дуже стримувався в слові.

— Вважаю, що це є сумний привид доказу, а не доказ самий... По-перше, яка ж то аргументація, коли вона не зобов'язує всіх, коли отець Ж. увільняє від неї радикальних ворохобників?

— Можна цей доказ оформити логічно так, щоб він обов'язував і ворохобників.

— По-друге,— тільки доповнивши його рядом інших преміс, можна перейти до його висновку... Але всі ті преміси були б фальшиві,— ціла підстава доказу була б фальшива...

— То нічого...

Отець д'Есте зітхнув і перевів очі в вікно.

...— То не порушує самого доказу.... Пригадую вам логічне право: — «Adimpossibile sequitur quodlibed».— «З фальшу виникає все»... отже — й правда... Висновок може бути правдивий...

Сойка підняв на отця д'Есте сірий погляд і принишк заслухано. Верхня його губа здригнулась тричі, показуючи білий краєчок зубів. Смикнув кутками очей і вибухнув сіканою скоромовкою:

— Чи так є зле з божим об'явленням, що треба відкликатися до фальшу, щоб доказати його правдивість?..

Хвилину стояли мовчки, зціпившися очима. Біліло над ними склепіння вікна. Потім їх очі сплелися з собою, як дві пари теплокровних звірків, і посміхнулися одним усміхом, одним і тим самим усміхом, як би роз'яснилася одна істота двома парами різнобарвних очей. І в тій хвилі зблизилися до себе дружньо й надовго (й не без користі...) *...

. . . . . .

...Хворобливими маніаками, що спалювались у гарячкових привидах і вмолюваних у себе екстазах,— їх не терпів Сойка внутрішньо глибше, ніж маснооκого хитруна.

Ту саму маніакальну хворобливість відкривав у всій містичній літературі християнізму: в «Роздумуваннях» і «Гімнах» Бернарда з Клерво [130], в «Духовній мандрівці до бога» серафимського доктора Фіденци-Бонавентури [131], в «Великій містерії» Якоба Боме [132], знаходив, що всі її струмки спливають з гнилих джерел упадку старовинного світу, з туманних трясовин духу далекого Плотіна [133]. І, хоч його легені здригалися перед диханням тих трясовин, бродив завзято здовж їх берегів, пускався в їх западисті нетрі, поринав з головою в їх млісних, гарячих випарах. Розглядався довкола себе: земля втікала йому з-під стіп, усі речі випадали зі своїх натуральних сполук і спліталися в гарячкових зв'язках... Увесь простір над ним заселювався неспокійними чудними примарами, що виповнювали границі світу...

Хто знає, чи не тут саме лежали таємні початки християнського вірування, всіх релігійних вірувань узагалі? ...Шукав уперто,— хотів знати!.. За діда Петра — сажневі плечі,

---

* Втрачено дві сторінки рукопису.— *Ред.*

за батька — Сухого Яцка, за обох своїх братів,— за всіх минулих і майбутніх Сойків,— хотів знати!!.

. . . . . .

(«А хто думає, що ті речі є порожніми фантазіями, той грішить і блудить проти покірності, належної нашій матері, святій церкві...») [134]

Людина приходить на світ як оселя диявола, і тільки духівник увільняє її від нечистого. Він говорить: «Виганяю тебе, нечистий духу!.. Слухай, проклятий дияволе, вийди з тремтінням і зітханням!»

І диявол виходить, зітхаючи, й покидає тільце немовляти...

Але все життя остається він в оточенні людини, і пакостить їй, і силується звести з дороги праведних.

Благословенна Анна-Марія Таїчі [135] перебувала в хаті одинцем, бо чоловік мав нічну службу. Коли ранком вертався додому, кімнату наповнювали злі духи, що перекликалися між собою й погрожували задушити Анну-Марію. Отож кидалися на неї і мучили різними способами. Вкінці диявол приймав на себе постать вродливого молодця і намовляв Анну-Марію до нечистих поступків...

Святому Пахомію [136] з'являвся диявол у вигляді привабливої жінки...

Благословенну Крестенцію Гес [137] і святого Антонія [138] відвідували злі духи в постатях різних тварин: вужів, тигрів і жаб або павуків, що наповнювали їх келії... Блаженній Марії Ескобар [139] з'явився нечистий у тілі бика з білими й чорними цятками на чолі. Він узяв її на роги й викинув далеко з постелі. Іншого дня схопили її два чорти за стан і кидали між собою...

Господь не оставляв святих угодників у диявольському навідуванні. Благословенна Анна-Марія мала видіння сонця, що сорок сім літ стояло над її головою. В середині сонячного кола сиділа велична діва з промінням над чолом, а на обводі пересувалися різні образи, і в них бачила Анна-Марія всі тайни землі й неба... Свята Катерина Еммеріх [140] отримувала різні дарунки з божих рук. Пробудившись одного ранку, знайшла вона в долоні шматок хліба, подібний до святої євхаристії. Йшли від нього неземні пахощі], і він яснів у темноті власним світлом. Катерина Еммеріх з'їдала щодня з нього одну кришку, й це відновляло її й давало силу її ослабленому тілу.

...Коли диявол не знаходить спротиву в людській душі, то вселюється в неї знову, й так постає біснуватість, або навіженість. А входить він у людину з їдою або напитком... До Броньолія [141] привели раз молоду дівчину, в яку увійшов

нечистий, притаївшись у яблуці. Одна дитина випила диявола з молоком. Знайшовшись у людському тілі, вміщається звичайно диявол у відходовій кишці. Іноді поселюється в животі, в серці або в крові.

...Є такі признаки біснуватості: міцний і раптовий біль голови, що минає від знаку хреста; нестравність і нахил до блювання; поти в зимовій порі; тремтіння в приявності побожних і посвячених осіб; сухий, без відпльовування кашель, що зростає в часі релігійних відправ; відкриті губи під час відчитування святих книг; враження холоду або почуття, як би щось зимне перебігало здовж хребта...

...Від біснуватості увільняє духівник святим обрядом виклинання. При першому обряді питає він навіженого, що́ чує на душі або в тілі, й старається пізнати слова, яких найбільше боїться диявол. Повторює ті слова найчастіше. На те злий дух мовчить, або відповідає облудно, щоби змучити духівника і зробити враження, наче в тій людині нема диявола... Різні є роди хитрощів, якими злий дух старається звести духівника в часі виклинання. Іноді входить він у тіло молодої дівчини й просить її устами, щоби визволити її від нечистого. Найперше вміщається він у шиї дівчини й мучить її, доки духівник не торкне її своїми руками. Тоді він перекидається на дівочі груди й лишається в них, поки їх не натре отець долонями. Вкінці переходить диявол у соромні частини дівчини й викликає в них страшні болі. Дівчина кричить і проситься, щоб визволити її з тої муки. Послушний любові ближнього, отець-духівник піддається тій просьбі й натирає соромні частини дівчини, хоч робить це з належною скромністю й обридженням. Через ті дотики постає в дівчині гріховна пожадливість, якій і отець піддається в своїй слабості і впадає в сіті гріха, що його принадність рівна хитрощам диявола.

...Виклятий з людського тіла, нечистий приймає різні форми на знак свойого виходу з нещасливого. Коли святий Домінік навчав у Каркассоні [142], привели йому альбігенця [143], навіженого дияволом. Святий звелів молитися зібраному народові, й по кожній «Богородиці» [144] виходили з навіженого чорти в виді розжареного вугілля. В часі молитви святого Югона [145] випало з одної жінки звірятко, подібне до шершеня. Інша жінка випустила зі себе в жовчі три хрущі, й було чути їх упадок на суху землю.

...Не все є однакова кількість дияволів, що покидають навіженого. Одна жінка в Нідерландах мала в собі двох чортів. Берта з Генуї трьох, Катерина Сомнуата сімох. З одної біснуватої у Франції вигнали вісьмох дияволів: чотири

із них увійшло в срібну монету, один у жмуток волосся, один піднявся в виді пари, два останні вийшли з тіла, коли жінка впала на землю. Біснувата в Ріміні [146] мала в собі тридцятьох дияволів, Петро Домінічі сімдесят чотирьох, Вартоломей з Валіолі [147] вісімдесят двох, Павлина Картіанська повні три тисячі; про Ганну Шультербаєрін з Відня говорять, що носила в собі 12 652 чорти [148].

«— А хто думає, що ті речі є пустими уявленнями, той грішить і блудить проти покірливості, належної нашій матері, святій церкві»...

...Для блудних земних користей вступають деякі особи (чоловіки й жінки і навіть діти) в умови з дияволом, і так постає чарівництво. Є двоякі умови: мовчазні, коли є тільки один, людський умовник, або приявні, голосні, що відбуваються на великих урочистостях. Тоді з'являється диявол у власній особі, й йому складають присягу на вірність і вічний послух. Він дотикає чола умовника своїми кігтями, і це є обряд диявольського хрещення. На деяких частинах тіла витискає він свій знак, і в тих місцях людина стає невразлива. Знак є величини гороху й буває червоної або чорної краски. Коли його проколоти, не виходить кров і не відчувається болю. В Лотарінгії [149] бачили людей з такими знаками на чолі, на карку, на плечах і грудях, на повіках і соромних частинах. У Лябур знайшли три тисячі осіб, позначених дияволом [150], між їми значну кількість дітей. Знаки мали форму заячих ніжок, кінських копит, псів і павуків. У одного чарівника знайшов суддя знак диявола в постаті чорного кота.

Тіло чарівниць і чарівників і відпливи їх нирок мають задух, що викликує обридження... («приємний для змислів запах святості й гидкий сопух гріха»...)

Є декілька родів чарівниць: одні накликають град і бурю; другі відбирають плідність звірятам і людям; треті вбивають і їдять дітей або посвячують їх злому духові [151]. А всі віддаються розпусті з дияволом... Для розпусти вживає нечистий тіла, що його бере з повітря, наповненого млою. Тим тілом він усе бачить, слухає, приймає поживу й плодить дітей. А відбувається це так: диявол приймає на себе постать жінки й, віддаючися мужчині, бере від нього людське насіння; потім віддає те насіння в зносинах з жінкою. Старі й безплідні відьми бере він без насіння, бо навіть нечистий не любить марнотратства... Досвід навчає, що не все видно диявола при тому акті. Не раз бачили чарівниць, які лежали серед поля з заголеними животами й кидали стегнами, як це діється при таких зносинах. А як заспокоювались, підносилася з них пара в постаті чоловіка.

Чарівниці віддаються нечистому одинцем або прилюдно, під час урочистих зібрань і чарівницьких сабатів [152]. Відбувають свої обходи в різні дні тижня: в Італії в четверги, в Лотарінгії в середи або суботи. З'їжджаються на мітлах і козлах, які намазують товщем з забитих немовлят. Під час бенкетів споживають страви з нехрещених дітей, не вживають хліба, ні солі. Після бенкету віддаються прилюдній розпусті. Сам нечистий назначує пари, що мають лучитися, й дбає про те, щоб зв'язок був найпротивніший людській природі. Коли зібрання протягається цілий тиждень, шукають зміни в розпусті, віддаючися дияволові. В перші два дні паруються звичайним способом, у четвер содомським [153], у суботу звірячим,— то значить нечисті з'являються в постатях псів, котів, безрог, козлів чи вовків або крилатих смоків. У середу й п'ятницю відправляють службу в честь Люципера [154] й співають акафісти, а диявол Асмодей [155] виголошує проповідь...

...Оце приблизний перелік занять, що їх виконують відьми й чарівники силою нечистого: накликають бурі й гради, насилають недуги на людей і звірят або саранчу й глисти; вбивають дітей у лоні вагітних жінок, викликають зігнання плодів; збуджують нечисту любов або ненависть; уживають святого причастя до чарівницьких практик; перемінюють людей у тварини; ослаблюють чоловіче знаряддя під час акту і спиняють виплив насіння; відбирають плідність жінкам і чоловікам; відривають чоловіче знаряддя від тіла й перетримують у схованках.

(«— А хто думає, що ті речі є пустими уявленнями, той грішить і блудить проти покірливості...»)

...Різні є способи увільнення від чарів і диявольського навіження. Святий Бернард [156] визволив одну жінку від зв'язку з нечистим, давши їй палицю, яку вона клала біля себе на ніч. Від того часу нечистий не мав до неї приступу й тільки підносив галас перед порогом хати. Святий Серен [157] мав часті напади тілесного пожадання. Але з'явився йому янгол і, відчинивши його нутро, вийняв з нього вогняний шматок м'яса. І святий зазнав спокою, якого не знають і діти, бо й їх турбує іноді змислове пожадання... Один чоловік із Ревенсбурга [158] позбувся диявольських покус, узявши кришку свяченої солі до свого ліжка. Може теж бути свячена вода або ікона. Коли чоловік і жінка не можуть виконати подружнього акту, належить спалити в кімнаті риб'ячу жовч... Ще помагають перед чарами: чотирьохлиста конюшина, кров з чорного пса, праве око вовка й заяче серце. Свята церква вживає проти чарівників одного засобу: спалювання на стосі. Є це акт милосердя супроти гріш-

ників, бо дочасна смерть на кострі спасає їх від вічної загибелі...

Не треба легкодушно підозрівати кожного в чарівництві; але коли знайдеться свідок, що якась жінка давала худобі пити й тварина згинула після того, або збирала в горщик зілля й товкла палицею об камінь, а тоді прийшла буря,— належить повести проти неї доходження. Проти затверділих у переченні правди належить вжити тортурів, як це радять учителі й отці святої церкви...

Перед допитом підсудню остригають по цілому тілі і обмивають теплою водою, щоб не ховала в волоссі чарів, що захищають від болю. Судді ставлять такі питання: — що обіцяла чарівниця дияволові? що отримувала від нього? з чого робила чари й бальзами?.. Сповідають чарівницю після проголошення присуду; коли б на сповіді виявилося, що підсудня не винна, не треба повідомляти про це суддів. Бо краще, щоб згинув один невинний, як мала би потерпіти божа слава... Засуджених віддають на спалення світському судові. Затверділих у грісі палять живцем, а тих, що виявили жаль, душать перед спаленням. Іншим кладуть на грудях торбинку із стрільним порохом, щоб приспішити смерть...

Грішить той проти бога й святої церкви, хто не вірить в існування чарівниць або думає, що кара на вогні перевищає їх проступок. Головою церкви є римський отець, намісник Христа-бога на землі, а ніхто не накликав так до нищення чарівниць, як святі отці [159]: Григорій IX [160], Бенедикт XII [161], Мартин V [162], Калікст III [163]... Говорить Святе письмо: «Не оставиш при житті чарівника!» [164] І канонічне право [165] дозволяє вбивати ворогів церкви... А коли б існувала тяжка кара, як смерть на вогні, належало б її вживати,— така безмежна є проступність чарівників і така їх обридливість...[166]

...В місті Тулузі спалили 1275 року Анелю Лябарт [167], яка призналася, що мала зносини з дияволом, а їх плодом була потвора з вовчою головою й хвостом вужа.

— В Аррасі [168] спалили шестеро осіб: чоловіків і жінок, що віддавали божу честь дияволові в постаті козла, мавпи або пса.

— У Франш-Конте [169] спалили трьох мужчин, які призналися на допиті, що перемінювалися у вовків і з'їли трьох дівчат.

— У квітні 1578 року спалили живцем Жанну Арвієр, яка віддавалася дияволові, що приходив до неї в постаті чорного лицаря.

— В липні 1582 року спалили в Кульоміє [170] Авеля Делярі, молодого францисканця, який мав зносини з дияволом, що з'являвся йому як блідий чоловік з козлячими ногами.

З ним Авель їздив на врочисті зібрання чарівниць, де танцювали довкола козла й цілували його в задню часть тіла.

— Відаля Деляпорт спалили за те, що відобрав мужеську силу багатьом чоловікам, котам і псам.

— У вересні 1600 року спалили живцем Ролянду де Вернуа, з якої вигнали двох дияволів; вона призналася на допиті, що цілувала нечистого в задню часть тіла й допускалася інших проступків.

— В Люгдуні спалили отця Урбана, що робив біснуватими своїх монахинь [171]. Коли він горів на стосі, знялася над ним хмара комарів, і були це дияволи, що чигали на його душу.

— В листопаді 1610 року спалили в Логроньо [172] шестеро осіб, що належали до товариства «Козлячий луг» [173]. На своїх сходинах віддавали вони божу честь дияволові, якого цілували в ратицю, в руку, в лівий бік і в мужеське знаряддя. Потім відправляли службу перед чорним престолом і під час піднесення цілували диявола, а малий чортик підтримував піднятий хвіст.

— У березні 1679 року допитували в Лінцу [174] Емерісу Піхлер, яка призналася, що ширила єресі й викликувала бурі, розкидаючи сірий порошок у повітрі. Згодом вона заперечила свої зізнання,— тоді обстригли її й шукали чортівських знаків на всьому тілі. І в дітей її шукали знаків на тілі й під язиками. Два дні мовчала вона під час тортур, а потім видала багатьох спільників,— між ними четверо своїх дітей: Михайла 14-літнього, 12-літню Ганну, 9-літнього Себастіяна й Марію шести літ. Крім того, призналася, що приймала в себе диявола в синьому жупані й червоних панчохах і їздила з ним на бенкети, де їли страву з немовлят. Емерису віддали на спалення, як і двоє старших дітей, а менших умістили біля вогню, щоб бачили слушну кару їх матері.

— В Мюнхені [175] допитували десять осіб, чоловіків і жінок, що їх підозрівали в чарівництві. Щоб добути признання, рвали їх тіло розпаленими кліщами й ломили на колесі кості, а одній жінці відтяли груди. Вкінці спалили їх живцем.

— Молода дівчина Кльостенмюллер призналася на десятій тортурі, що з'їла тридцять дитячих сердець і танцювала з дияволом. Спалили її разом з матір'ю.

— 1679 року спалили в Ціллерталі [176] молодого пастушка, що накликував бурі, а попіл з його тіла всипали в відхідне місце.

— В Гайдаві [177] спалили токаря Грюбера з жінкою й їх двоє дітей, що навіть у в'язниці віддавалися розпусті з дияволом.

— У листопаді 1717 року спалили у Фрейзінгу [178] трьох малих школярів, що розмножували мишей і мали тілесний зв'язок з дияволом.

— Вальтасар Нас спалив за два роки в Фульді [179] сто п'ять осіб посилаючи їх гуртками на стіс.

— На Шлеську [180], в князівстві Ниси [181] було стільки чарівниць, що повітря шелестіло від їх пересвистування. В місті Цукманталі працювало ревно вісьмох катів і не вспівали нищити диявольського насіння. В двох містах того князівства спалили сто шістдесят чарівниць, між ними дітей від одного до шести літ [182], що походили від диявола.

У тревірському єпископстві знайшли в двох містах тільки дві жінки, що не були чарівницями. Під доглядом єпископа Петра Бінсфельда спалили протягом кількох літ 380 чарівниць і чарівників [183]. У місті Бамберзі спалили шістсот чарівниць [184], у Ельвагені [185] — 167, у Зундаві [186] — вісімсот, у штрасбурзькому [187] єпископстві — понад п'ять тисяч.

У місті Вюрцбурзі відбулося в трьох роках сімнадцятого століття двадцять дев'ять групових палень [188], а хроніка зберегла нам з них такий записник:

1-е палення — чотири особи: Ліблерова; стара вдова Антерс; Гутбротова; груба Гекерова.

2-е палення — чотири особи: стара Байтлерова; дві чужі жінки; стара Шенкерова.

3-є палення — п'ять осіб: один музика; Кулерова; жінка прокурора Штіра; ще дві місцеві жінки.

4-е палення — п'ять осіб: жінка бурмістра Глязера; Брінкманова; одна акушерка; стара Румі; нетутешній чоловік.

5-е палення — вісім осіб: купець Люц; крамар Рутшер; жінка солтиса Гофзайлера; війтиха зі Штайнбаху [189]; ще три місцеві жінки.

6-е палення — шість осіб: війт Герінг; стара Ганцлерова; груба Шнайдерова; кухарка одного пана; невідомий чоловік; невідома жінка.

7-е палення — сім осіб: невідома дванадцятилітня дівчина; три нетутешні жінки; нетутешній чоловік; невідома жінка; невідомий чоловік.

9-е палення — п'ять осіб: Вундт; нетутешній чоловік; дочка Бенцової; сама Бенцова; Лерінгова.

11-е палення — чотири особи: вікарій Шверт; війтиха з Ренсакера [190], музикант Зільберганс; Штікерова.

13-е палення — чотири особи: старий коваль; стара жінка; дівчина десяти літ; її молодша сестра.

16-е палення — шість осіб: хлопець з Раценштайна [191], інший десятилітній хлопець; дві дочки спаленого недавно солтиса; його наймичка; Зайдлерова.

. . . . . .

18-е палення — шість осіб: кушнір Бач; дванадцятилітній хлопець; інший дванадцятилітній хлопець; дочка одного пана; дівчина п'ятнадцяти літ; молода нетутешня жінка.

. . . . . .

20-е палення — шість осіб: Бабелінка, найкраща вюрцбурзька дівчина; ученик п'ятої групи; два малі хлопці; дочка Штепера; Гітерова [192].

. . . . . .

23-е палення — дев'ять осіб: хлопець Давида Кротена, дванадцять літ; два сини панського кухаря; Гамельман; Гірш; Христоф Бергер; два богослови; солтис з Бренербаха [193].

. . . . . .

26-е палення — сім осіб: Давид Гас; Вайденбуш; одна господиня; стара жінка; мала донечка Фалькенбергера; синок солтиса; пан Вагнер.

. . . . . .

29-е палення — дев'ять осіб: Бек з жінкою; Клінген; один солтис; одна шляхтянка; лікар, два каноніки; один з доброї шляхти.

. . . . . .

Останні палення в Німеччині: весною 1775 року спалили в духівницькому заведенні в Кемптен чарівницю Анну Швегелін [194]. На допиті поставили їй 287 питань у справі її зв'язків і тілесних стосунків з дияволом. Анна Швегелін не відповідала, тільки безустанку плакала. Єпископ Гонорій Рот написав на присуді: — «Fiat iustitia!» — «Нехай діється справедливість!» — Анну Швегелін спалили...

. . . . . .

Був такий момент у тодішньому досвіді молодого Сойки: готов був скинути зі себе богословську рясу, отрясти її з обридженням зі своїх плечей, як не для нього призначену шкуру...

Сидів при своєму столі в бібліотеці Грегоріанум [195], тільки що замкнув сторінки старого документарія. На сухий стук окладинок здригнулося декілька голів, заглиблених у тишу, а від кафедри повернулися на нього як ніч чорні зіниці отця директора.

Сойка сидів байдужий, опущений у кріслі, зсірілий на лиці, як би вигорілий у своєму нутрі. Стрінувся поглядом з нічними очима домініканця, й під його чашкою мигнула вогняна змійка, порушуючи мозок. Сойка спитав очима:

— Давно з Лисої гори, отче директоре? [196]

...За столом напроти нього піднялося вогке обличчя в окулярах і дивилося витрішкувато. Сойка спитав очима:

— Як смакувала Бабелінка, ваша велебносте?.. Найкраща дівчина Бабелінка?..

...Тиждень згодом, зустрівшись з отцем д'Есте при виході з читальні, мав ті самі байдужі очі, наче вигорілі в своїому нутрі, наче плавали в гарячій порожнечі. Монсеньйор спитав його ласкаво про стан роботи, а Сойка відповів, дивлячись у сторону:

— Шукаю за буллою папи Інокентія VIII «Summs desiderantes»... [197] Іду вперед...

— І гарно, мій любий... Зміст її знайдете в Бенонія, фрагменти, мабуть, теж... [198] Чого саме в ній шукаєте?

Сойка дивився вбік, націлюючись головою.

— Є там, здається, перший раз мова про диявола чоловічого й жіночого роду, чортів і чортиць, «incubi et succubi»,— дуже тонке розрізнення... [199]

Отець д'Есте майже срикнув:

— Нащо вам це?

Сойка перевів на нього свій порожній погляд, помовчав хвилину.

— Є така проблема: диявол викрадає в чоловіка насіння, щоб запліднити ним якусь жінку... Є це людське насіння,— чого ж воно в часі акту холодне, як капля льоду?. І по-друге: як могло з цього постати таке плем'я, як гунни?. Гаряче — будь-що-будь — плем'я?..

Отець д'Есте спинився... Положив руку на плече Сойки й забігав по його лиці сполоханими очима:

— Нащо це вам?!..

А в Сойки піднявся вершок горішньої губи і відкрився трикутник гострих зубів, готових укусити.

...Скільки разів вертався потім спогадами в ті часи, знаходив себе все таким: байдужим, порожнім, як би випаленим унутрі, а при дотику готовим укусити... І все чув на своїх плечах дбайливе рам'я отця д'Есте; обіймало його майже з матерньою теплотою, опікувалось, вело в недокучливому напрямку... В спогадах Сойки з того часу залишилися шляхетні, тонкі обличчя зі спокійними рисами, тонкі жіночі посмішки, як пелюстки на вітрі, лагідні вечірні розмови, недомовлені й прозорі, як передвечірнє світло...

Ніколи не пригадував собі Сойка,— не міг усвідомити,— коли в нього почався той не видний для ока, але наскрізь сойківський, невідхильний процес: коли внутрішня його вигорілість і порожнеча, знерухоміле почуття ображеності й обридження почали опливати холодними каплями розумових висновків і калькуляцій,— перемінюватися в

холодний досвід віків, що мали служити Сойкам... Збиралося це в його нутрі якось потайки, як підшкірна вода, й тільки згодом піднялося своїм плесом до межі свідомості...

...Верталися якось з отцем д'Есте з ватіканської сторони й на площі Траяна [200] наткнулися на вінок добірної публіки, що оточувала колом цілу площу. Як міцна мідяна тятива, перетинали те коло дві батареї гірських гармат, з вояками при лафетах. Посередині тятиви, на степениці, перед накритим обрусом лафетом стояв духівник у білій комжі й відправляв упівголоса польову службу божу... Був ясний, трохи вітряний день, листки євангелії моталися на вітрі, на лафеті стояв хрест із розп'яттям, а над ним, у його продовженні жовтіло мідяне дуло гармати, зі шкіряним чіпцем на вершку... Капелан молився впівголос... Хилився перед святими тайнами, підіймав обі руки вгору... Повертався поволом від лафетів і благословив вояків:

— Мир вам!..

Обабіч полискували мідяні дула гармат, і були вони як гладкі стовпи божого храму, що виріс на лафетах...

І зійшло на Сойку з того храму раптове об'явлення,— несподіване просяяння, що білими дорогами світла впало на досвід віків...

— Пробі! Чи не було це щось для Сойків?!

...Отець д'Есте обминав площу, стурбованими очима покликаючи за собою молодого Сойку. А він стояв на підвищенні хідника і як би вріс у каміння... Дивився жадібно в бік престолу... М'язи його лиця тремтіли на сухих щоках, як металеві грудки, сухі ніздрі ходили неспокійними пружинками. В тонкій лінії губ звивалось якесь слово, а коли монсеньйор закликав його тихо, Сойка потряс порівисто головою...

— Пробі! — Чи не в тому власне річ, монсеньйоре,— чи не в тому річ?!

Темніло розп'яття на лафеті, обабіч полискували струнке дула гармат, як гладкі стовпи божого храму... Духівник хилився перед лафетами, підіймав обі руки, благословляв:

— Мир вам!..

...Чи не в тому річ?!..

. . . . . .

Навчали індійські закони Ману [201]:

— Господь сотворив різні класи людей з різних частин свойого тіла: брамінів [202] з голови, щоб знали його тайни й відкривали їх у потребі несвідомим; вояків з крові свойого серця, щоб були гарячі, як вона, й не знали страху смерті; а нечистих паріясів [203] з задніх частин свойого тіла, щоб були нечисті, як вони, й жили в людській погорді...

Так хоче господь: щоб нижчі класи покорялися вищим і щоб ніколи не повстала в їх головах противна думка, ані в серцях противне бажання... І щоб це було незмінне, як незмінно приходить по зимі весна й по літі осінь...

— Слухайте, паріяси, й приймайте до вірування!..

. . . . . .

Говорив старий Ціцерон: «Релігією здобули ми світ... Що ми не думали би про неї,— належить зберегти релігію...» [204]

Запитував хтось жерця в розмові про богів:

— Трудно, либонь, заперечувати, що існують боги?

Жрець відповів:

— Очевидно! — коли знаходимося серед народу, але між собою, в домашній розмові,— що може бути легшого?

А коли зійшла мова на пророцтва:

— Говорячи між нами, пророцтва — це дурниця, як і запитування богів. Але ми не нарушуємо їх,— для користей, які вони приносять нашій владі.

І додав, зітхаючи:

— Хоч яка слаба оборона в тих пророцтвах, коли нема інших засобів, а ворохобники натискають з усіх боків, належить і їх зберегти...

І зберігали їх так: коли хтось з плебеїв простягав руку на уряд, виступали жерці й говорили: «Не вільно тобі думати про цей уряд, бо в законі написано: хто займає те місце, має поклонятися прилюдно богам. А відколи існує Рим, не було такого права, щоб плебей поклонявся прилюдно...»

А коли збирався народ, щоб ухвалити таке право, жерці вступали на святі горби й дивилися на небо. Потім сходили вниз і сповіщали врочисто: «Злі знаки появилися на небі,— боги противні нинішньому зібранню...»

І народ розходився по домах, аж боги стануть прихильні...

...І ще зберігали їх так. Майбутній імператор, молодий Октавіан, наслідував у гурті молодих патриціїв бенкети олімпійських богів... [205] — «Були в його грі такі сцени, що від них боги закривали свої обличчя, а старий гріховод Юпітер покидав Капітолій [206], щоб не згіршитися тим видовищем»...

Октавіан був шляхетним циніком, а боги становили вже тільки тіні, що їх поети викликали на потіху голодній товпі... Але став потім Октавіан імператором, і пригадалися йому слова старого патриція Луцілія [207]: «Релігію встановили державні мужі, й за те належиться їм подяка: нема кращого способу, щоб втримати людей у послусі...»

І радив йому вчитель Діон [208]: «Поклоняйся богам, як велить народний звичай, і силуй інших поклонятися, як сам робиш... І нікому не дозволь бути безбожником...»

І думав Август [209], як старий Луцілій, і чинив, як дорадджував йому Діон...

Боги були тільки тінями, а він повернув їм життя [210]. Поклонявся їм дома й прилюдно й наказував патриціям: щоб бачив плебс і наслідував їх у побожності... Святині богів були в звалищах, а він підняв їх з руїн і наповнив міста новими храмами... Відновив народні грища на славу богів... Плекав поетів і поезію, щоб оспівували ті часи, коли боги були ще молоді, як Рим, а Юпітер опускався вночі з Олімпу, щоб запліднити римлянку, кращу за богиню Юнону [211]...

Не було в той час двох жерців, щоб, зійшовшись на службі богові, не кпили собі з неї ввічі. А Октавіан підняв їх з упадку й наділив привілеями, в яких влада святинь єдналася зі світським правом...

По цілій імперії з'єднав нероздільно владу Юпітера й імператора, жерця й тирана, як би вони були злучені від віків на смерть і життя...

...І, довершивши свого діла,— відбудовник імперії і влади патриціїв, визвольник і тиран, безбожник і обожуваний,— сам засів між богами: віддавши їм живучість свого тіла, прийняв від них імлисту безсмертність олімпійців і таємність небес...

. . . . . .

Упродовж трьох віків живились олімпійські боги політичною мудрістю богорівного Августа, а його престольні нащадки входили на Олімп за хитрими його слідами в божих справах. І так засіли між богами [212]: Клавдій [213] і Нерон [214], Веспасіан і Тит [215], Траян і Калігула [216] й жорстокий Доміціан [217]... Але Веспасіан посміхався дотепно з свойого боготворення,— вмираючи, говорив до оточення: — «Дивіться, це постає бог!»... [218] А злочинець Нерон послав на Олімп свою любовницю Поппею, вбивши її ударом ноги [219]. І коли задумував убити матір Агриппіну, радив йому веселий приятель:

— Не вагайся, обожаний! [220] — буде це найкращий вияв синівської любові; збудуєш матері храм, поставиш її між богами...

І коли звіролобий Калігула послав на Олімп свойого коня й велів поклонятися йому як Юпітерові,— що оставалося богам, як покоритися й відійти в небуття?.. Обезлюднів Олімп, як на початку віків. «Святині богів зробилися місцями політичних зборів, а товариства жерців — організаціями торговців, що єдналися для оборони своїх привілеїв»...

Але говорив Плутарх [221]: «Легше збудувати місто в повітрі, як утримати державу без релігії...» Так само думав

Костянтин Великий [222] і, коли вмерли старі боги, прийняв під свою опіку нового, полум'яного й лагідного, що велів «богові віддавати боже, а кесареві кесареве»... [223] Віддав своєму богові старі римські базиліки й признав владу найвищого жерця його римському заступникові. Як великий Август Октавіан, бажав спасти імперію живлом нової релігії й розширив її законами до всіх границь своєї держави. Така була його воля:

— Щоб усі громадяни вірували, як вірив кесар і як учив апостол Павло на площах Рима... («Сам поклоняйся прилюдно й усім вели поклонятися, як сам це чиниш»...)

А проте імперія впала...

. . . . . .

Коли Костянтин залишив Рим, шукаючи захисту в східному Царгороді [224], на горбах святого міста сидів самітний старець, верховний жрець нового бога, єдиний володар міста... Що думав великий старець, сидячи на самітних горбах святого Рима?

...Нова віра піднялася на хребті римського велетня, але не прийняла його загибелі, не впала разом з ним. Молода й пожадлива, повна жагучих обіцянок і надій, опустилася знову в низи й розбіглася тисячними струмками: на схід, захід і північ... Нащупувала нові землі, шукала опертя... Наткнулася на молоду силу Франконської держави й, оплівшись на ній, сп'ялася вгору разом з її піднесенням [225]. Служила їй своїм державним досвідом, манила її блискучою спадщиною римського цісарства. Вкоронувала Піпіна Молодшого за те, що розбив її ворогів ломбардів [226] і передав їй ключі здобутих міст. Благословляла криваві підбої Карла Великого, а як підкорив їй багаті краї й народи, вінчала його короною римського імператора... [227]

Говорила устами великого папи, Григорія II [228]:

— Всі народи заходу звернули очі на нашу покору й уважають нас богом на землі...

— Бог на землі! — Про це думав великий старець, сидячи на самітних горбах святого Рима...

. . . . . .

Коли зм'ягчілі Каролінги [229] змарнували могутність нового цісарства, знизилась теж на хвилю горда сила нового бога. Римські шляхтичі торгували владою найвищого жерця, духівництво поринало в розпусті й темноті.

Але над Рейном виростала вже молода німецька держава, й на неї звернула церква свої надії. Помогла Оттонові Великому [230] своїм досвідом у його боротьбі з васалами й благословляла його походи проти данців і угрів. Хрестила невірних його побідним мечем і своїм святим словом, при-

значувала єпископів, що виконували його волю. А коли з'явився в розпущеному Римі й зломив сваволю римських шляхтичів, прийняла його як свого суверена й вінчала короною на відновлене цісарство... Покорилася йому з радістю,— чи думала про вічну покору?

— Щоб бути богом на землі,— про це думала...

Стояла на ступнях цісарського престолу й обростала новою силою. Фанатизмом клюнівських монахів очистилася від унутрішнього розладдя, знайшла послух в Іспанії й у Франції [231], руками Вільгельма Завойовника сягнула на Британські острови [232].

Створила власну державу в південних краях Італії й, міцна вже й упевнена, під суворою рукою монаха Гільдебранда готовилася скинути маску покори... [233]

Була догідна хвиля в молодій задирливості нового короля Генріха IV [234]. Коли він увійшов у боротьбу зі своїми феодалами,— чи помогла йому, як колись Оттонові, чи підтримала проти князів? — Не підтримала...

Осудила сердешних дорадників короля, а коли повстав проти її осуду, викляла його й звільнила підданих від послуху королеві. І не було вже покори на її лиці, а владна її рука простягалася до королівських голов. На новому вселенському соборі проголосила свою незалежність від світської влади [235] й словом і мечем перевела свою постанову між народами. І буллою «Єдина свята» подала королям і народам до відома свою найвищу волю [236]:

що єдина католицька церква — це універсальна держава світу:

що папа — голова церкви, голова королів і народів — єдине джерело, з якого випливає всяка влада на землі;

що всі володарі мають підлягати волі папи й як його світське рам'я діяти між народами: вести й зміняти політику за його святими намірами, встановляти й відкликувати закони;

що мають панувати або відходити згідно з волею папи;

що

бог на землі!..

. . . . . .

А проте прийшов упадок бога...

Підносилася вже в містах Європи нова сила, новий міщанський стан, що ослаблював сваволю феодальних панів і їх господарську потугу. І виростала на їх ослабленні могутність монархів-королів, для яких не могла бути легка суверенна рука римської церкви... Філіпп французький полонив папу Боніфація й переніс його столицю до Авіньйона [237].

І сім десятків літ служила римська церква знаряддям потуги й влади французьких королів. А заздрив їм старий Рим, жадний прибутків і слави, і встановив власного папу, а церква лягла розбита між двома намісниками Христа: між папою й антипапою [238], богом і антибогом, антихристом.

...І була продажна, як її верховоди, торгувала небом і землями, гріхами й розгрішеннями, спротивом і послухом для королів... Кривавилася папська столиця злочинами родини Борджів [239], задихалася проступною пристрастю Александра VI — папи — й його дочки-любовниці Лукреції [240], проймалася жахом від нелюдських жорстокостей його сина Чезаре... [241] А папа Юлій II плекав тонке богохульство на святому престолі й учив столицю ласувати в мистецтві й земних утіхах... [242]

Але вже з далекої півночі підносився суворий голос британця Вікліфа [243], а в чеській Празі спалахував вогняний гнів Івана Гуса [244], гомонів перший клич селян-безцерковників, хоробрих таборитів [245]... Та який глузд було вмирати богові, коли ще тисячі вірних поклонялися йому й приймали його земне слово?..

І вже Лев X метався між могутніми цього світу й шукав у них допомоги проти упадку церкви... [246] Робився приятелем своїх ворогів, коли їх була перемога, і ворогом своїх приятелів, коли вони падали переможені. І хоч відійшов, як пес, від отруї («втиснувся ти, як лис, рядив, як лев, а відходиш, як пес, зі світа»), оставив Лютера в вюрцбурзькій в'язниці, а границі своєї держави розширив Пармою, П'яченцою й Медіоланом [247].

...І вже за Климентія VII піднялося папство проти іспанського насилля [248], боролося з ним у хитрих задумах Павла III [249] і в воєнній задирливості папи Юлія III [250]. І коли загублене в грі світських сил лягло під ударами побідного цісарства,— чи думало про покору? — Не думало!..

...Втягнулося тільки в границі своїх посілостей і, звернувши очі в своє нутро, шукало в собі джерел своєї слабості. Вогнем святої інквізиції [251] очистилося від хитань і внутрішнього непослуху. З заїлим фанатизмом Павла Караффи впало на голови розпусних кардиналів і баронів [252]. Скасувало торгівлю божими ласками й пануванням папських родин у Ватікані [253]. Знайшло між шляхтою полум'яних лицарів очищення й захисту віри проти хлопського гніву протестантизму... Здобувши собі прихильність королівських дворів, за їх владною волею на Тридентському соборі накинуло єдність і послух цілій церкві [254]. Й, відновлене внутрі й спаяне в ієрархічній єдності, під кермою могутнього старця

Сікста V, навіженого й незміряного в своїх задумах, рушило на підбій світу... [255]

— Щоб бути богом на землі! — про це думало...

Святим словом і дзвінким золотом підготовляло свої забори; прокрадалося в ворожі краї підземними річками єзуїтської «Пропаганди», невловної, як живе срібло, й, як воно, проникливої [256]; обняло її раменами високе шкільництво й домашнє виховання князів і шляхти; захопило кафедри ворожих проповідників і тайни сповідальниць; проникло в канцелярії й алькири володарів, зробилось їх дорадником і недокучливою совістю; оточувало їх блиском своєї обрядовості, наділювало духівницькими атрибутами: виявляло їм спільноту монарших і божих інтересів і, принаджуючи їх єдністю світської й церковної влади, робило королів знаряддям своїх задумів і своєї волі...

— Щоб бути богом на землі,— про це думало папство.

З навіженістю скупаря руками Сікста V нагромаджувало грошові засоби в папському скарбівці [257]. Основувало лихварські банки в святому Римі, підвищувало податки, множило продажні уряди [258] й бенефіції, відкликалося до сердець і кишень вірних. Протягом десятьох літ наповнило золотом замок святого Янгола на ріці Тібрі [259] й стало найбільшим банкіром королів і держав. Тоді підняло золоту кабзу над головами вірних і, потрясаючи нею заманливо, в ім'я боже й своє закликало до хрестоносного походу проти пекельного зла Реформації. Мечем і підступами, полум'ям костріе і тайним злочином, насиллям і облесністю проводило свою волю. Військами дрібних князів здавило Реформацію в південних краях Німеччини [260], спинило її цісарськими декретами в наддунайських провінціях; ударивши від двох границь, від Іспанії й Австрії, знищило її в гористих кантонах Швейцарії; надихнуло фанатичною ненавистю іспанські полки князя Альби й у крові, й вогні затопило вільнолюбну нідерландську країну [261], збудило злочин і лють у серці Катерини Медічі й звернуло її варфоломіївською местю на приспаних похміллям гугенотів [262]. Вождя їх, хороброго Генріха, заманила на своє лоно й, примиривши його з Філіппом Іспанським, з двох королівств створила собі силу, непереможну в зброї й у вірі... [263] В кривавій повені втопило непокірну чеську державність... [264] Об'єднаними військами рушило побідно на північ і схід,— закріпилося в шляхетській Польщі, сягнуло її полками у Швецію й царську Росію... [265] Далекими стежками «Пропаганди» обняло обі півкулі землі [266] й, сите вже й ненаситне, покірне й палене незміряною гордістю,— в науці Парсона й Беллармінa [267] відновило засади енцикліки «Єдиної святої»:

про універсальну державу світу — святу церкву;

про належну покірність королів і їх обов'язок служити церкві світським рам'ям;

про папство — владу влад і джерело всякої суверенності;

про те, що:

бог на землі!..

. . . . . .

Майже приголомшений величністю церкви і водночас повний захоплення, осліплений і ясновидючий, летів молодий Сойка за її підбоями, як би то його власний, сойківський бій ішов над державами й до його власних ніг хилилися в покорі переможені країни... Бачив це: дух ненаситної окупації горів у всіх папських змаганнях, живий дух великого старця Саваофа, що, ширяючи плавно під зорями, розмахом дужих рамен загортав світи в своє посідання...

Довкола нього палав клекіт велетенських тіл, поскручуваних у боротьбі, стояв шум анджелівських грудей і хребтів, що підносились, як гори, й опадали обривисто [268]. І в ритмі тих опадань як їх далекі відгуки вміщалися тепер молодому Сойці знайомо: шуми подільських ланів, що прийшли за ним зі сойківською легендою; золота розкіш Ісуса, й жагуча заборчивість очей отця д'Есте; і велич Каракаллових термів, і занадлива краса королеви всіх Марій, Марії Маджоре [269]; і непроглядне склепіння базиліки святого Петра, цього собору світу, що, рознявшись з Ватікану над містом, загрібав-загрібав-загрібав усі народи, землі в своє посідання...

— Про це йшло, власне,— про це йшло!..

— І це було щось для Сойків!..

...В початку шістнадцятого століття загрожували владі папського Рима дві протилежні сили: могутність католицького цісаря, нестерпна тягарем своєї суверенності, й бунтарський дух Реформації, що вдаряв у підстави католицизму як правдивої віри. Папа Климентій VII покорився на якийсь час цісарській владі, щоб через неї вигубити смертельне зло Реформації. Але цісар Карл V забажав бути суддею над обома вірами і велів скликати собор, щоб станути над ними як спільний суверен... [270] Чи могло бути щось більш ненависне папі Климентієві VII? («На першу згадку про собор упала в значній мірі ціна всіх купованих урядів папського двора».) І папа Климентій спротивився соборові. Через короля Франції порозумівся з противниками в вірі, протестантськими князями [271], й кинув їх на цісарські посілості в півночі [272]. Здобув через них Вюртембергію [273] і обділив їх церковними добрами. В той спосіб

відчинив дорогу своїм противникам у вірі на всю Німеччину. Зранив тим ім'я боже,— чи не так?.. Міг потерпіти отець небесний. Не могла терпіти єдина владність римського бога на землі...

...За понтифікату Павла III збудилася реформатська туга серед провідних католиків Італії [274]. Проповідували вони відновлення в вірі й порозуміння з молодим рухом Реформації. Павло III призначив кардинала Контарінія в Ратисбону на розмови з лютеранськими вченими [275]. В деяких головних сумнівах дійшли до порозуміння; і могла католицька церква знову піднятися, з'єдинена, згідна й міцна відновленою вірою. Але в тій єдності зросла би нечувано могутність австрійського цісаря, що об'єднав би в своїй владі всю Німеччину. Тому повстали проти згоди католицький король Франції й католицькі князі німецьких країв.— «Вороги цісаря, що боялися його великості, почали сіяти кукіль незгоди між богословами» — і Павло III прихилився до сіячів кукілю, бо й йому була ненависна могутність католицького цісаря, й відкликав Контарінія з Ратисбони, заперечуючи уступки лютеранам. Ранив тим ім'я боже,— чи не так?.. Міг потерпіти отець небесний. Не могла терпіти єдина владність римського бога на землі...

...Гарячий серцем Караффа, папа Павло IV, у спілці з королем Франції рушив проти Карла V, щоб відбити італійські міста й зламати політичну перевагу католицького цісаря [276]. Але цісарські війська пройшли побідою вниз Італії й облягли під князем Альбою святе місто [277]. Довкола оборонних мурів гомоніли релігійні пісні гарячих католиків іспанців, а в розбитих церквах святого Рима гуляли папські наємники, швейцарські кальвіни, що глумилися над католицькими святощами [278]. Палкий Караффа благословляв з Квіриналу кальвінських богохульників і виклинав богомільних іспанців, що благали в нього дозволу поцілувати папську стопу [279]. Ранив тим ім'я боже,— чи не так?.. Міг потерпіти отець небесний,— не могла терпіти єдина владність римського бога на землі...

...Світським рам'ям великого старця, Сікста V, була побідна зброя іспанського короля Філіппа II [280]. З'єднавши меч із хрестом, підготовляли війну проти єретика на французькому престолі Генріха Наваррського [281] й зближалися до того, щоб цілий християнський світ з'єднати під одною владою. Тоді Сікст V спинився в своїх намірах: побідили би з іспанцем королівського єретика, це правда,— але чи не була би це побіда політичної суверенності Філіппа над християнським світом, над могутністю римського бога на землі?.. І папа спинив приготування до війни й увійшов у

зв'язки з Генріхом Наваррським і з єретиками Англії. Католицький світ дивувався: зближалася побіда над злісним блудом Реформації, сходило об'єднання віри в єдиній римській церкві. Іспанський посол домагався анафеми на Генріха Наваррського й позбавлення його престолу.

— Коли святий отець цього не зробить, католицький король відмовить послуху його святості...

Відмовить послуху!.. Отож власне!.. І папа зміцнився в своїй думці й спинив об'єднання християнського світу... Ранив тим ім'я боже,— чи не так?.. Міг потерпіти отець небесний,— не могла терпіти єдина владність римського бога на землі!..

...Едиктом 1629 року здавив цісар Фердінанд II останки протестантської єресі в своїй державі [282]. Сповняв волю католицької церкви, був її найкращим сином між монархами. А проте папа Урбан VIII ненавидів цісарської потуги; в спорі за Мантуанське князівство станув на боці Франції й закликав її війська проти іспанської залоги [283]. А коли полки Валленштейна прийшли на поміч іспанцям і загрозили самому Римові, звернувся папа до хороброго протестанта, свойого противника в бозі, Густава Адольфа й спонукав його до війни з Німеччиною [284]. Вступив хоробрий швед у німецькі краї і побідний й нестримний перейшов їх від півночі до півдня. Всюди вставала за ним Реформація й касувала наслідки недавніх католицьких перемог. А цісар Фердінанд звертався з розпачливими закликами до папи Урбана. Але «серед пожарів католицьких церков і монастирів папа лишився невблаганний і холодний як лід». Ранив тим ім'я боже,— чи не так?.. Міг потерпіти отець небесний,— не могла терпіти єдина владність римського бога на землі!..

. . . . . .

А проте прийшов упадок бога...

Спокусила його нова жадоба, якій він віддався зі звичайною невгамовністю. Було це видовище гідне уваги, як просто й природно перейшов Ватікан від планів усесвітньої суверенності до нових форм заборчивості, до товарової господарки... Майстрами й учителями нової форми були чуткі, як усе, провісники римських задумів, дотепні й палкі у вірі отці єзуїти. Їх службові установи вкривали сіткою цілу Європу й частину Нового світу, а вони переключили їх на новий, дохідніший лад товарової продукції. Закладали фабрики й великі рільні господарства, захопили банкові операції й торгівлю в великих містах у свої руки. Збагачувались і вчили других багатіти. Вчили, як можна для себе зробити легким Христове ярмо, як можна грішити,

не ображаючи бога, як обходити суворі вимоги віри, покликуючись на протилежні опінії отців церкви...

Творили нову католицьку мораль для Нового світу заборливців, що доспівав по містах. Але той світ йшов своїми дорогами й був повний згірдливої нехіті до єзуїтських винахідників у моралі... Ніколи, мабуть, повага духівництва не стояла так низько, як у ті дні. В половині сімнадцятого віку становила папська курія [285] відкритий для всіх ринок, на якому йшла торгівля церковними урядами. За понтифікату Іннокентія X рядила ватіканським двором братова папи, Олімпія [286], що винаймала посади за місячною оплатою,— («Двір був повний наємників, що тільки гляділи доходів і вважали себе за купців, не за службовців».)

Брат папи Александра VII, дон Маріо, дійшов до великих маєтків, як суддя, торгуючи своїми присудами в Борго [287]. По цілій Італії й Іспанії відбувалася торгівля духівницькими урядами, а їх ціна хиталася разом із дохідністю бенефіцій... За словами Гріманія [288], в ті часи — «навіть збанкрутований крамар соромився би вдягнути попівську рясу».

Найперше відкинув свою залежність від Рима французький король Людовік XIV, що встановив суверенність собору над владою римського папи й відновив давні галлійські традиції в церковному житті Франції [289]. Іспанська й австрійська рука паношилася в італійських провінціях і зносила в них старі ленні права папського двора. Протестантські народи півночі й східні схизматики дивились на Рим як на джерело облуди й морального упадку. По всій Європі ширилась вільнодумна література, що заперечувала церкву й релігію взагалі. Останніми фанатичними оборонцями папського абсолютизму були єзуїти, й проти їх звернувся палкий гнів народів і політиків. Єзуїти були митцями в логічних тонкощах і плетінках, і тонке плетиво нової логіки стягнулося міцною петлею довкола їх закону. Вони показували шляхи нового господарського розвитку й забору, й від нових заборливців світу, банкірів і промисловців, прийшло домагання позбутися єзуїтів з границь держав... Найперше прогнали їх з Португалії за торгівлю і змову проти короля. Прогнали з Франції за банкові операції й посягання на владу. Вигнали з Іспанії, Неаполя й Парми... Суворий австрієць Йосиф II скасував дві тисячі монастирів і піддав духівництво під державну адміністрацію [290]. Уступаючи перед загальним гнівом, папа Климентій XIV розв'язав єзуїтський закон і позбавив себе тим останнього захисту в своїому абсолютизмі... [291] Німецькі князі домагалися відновлення первісного стану політичної немочі

римського папи, французькі янсеніти [292] проповідували поворот римської церкви до вбогості первісного християнства... Вбогості земного бога!.. Чи не накликували в той спосіб до смерті цього бога?..

Прийшла Велика французька революція й відкрила церкві дорогу до стану політичної немочі й убогості... Дорогу до смерті!.. Останками сил зв'язалося папство з протиреволюційною спілкою шляхти й королів і боролося з волею визволеного народу... Побідні війська директорії війшли в Папську державу, зайняли Рим і вивезли папу в границі нової Франції... В останньому році XVIII віку вмер на чужині папа Пій VI... [294] І здавалося, що вмерло папство раз на все... Що була це смерть бога на землі... Смерть бога взагалі...

. . . . . .

Це було через революцію, що Сойка відчув уперше можливість смерті богів на землі... І було це через можливу смерть богів, що Сойка відчув уперше революцію... І коли впала революція й збірні цісарські війська ввійшли в Париж [295], а папа вернувся до Рима в тріумфі як новий бог, молодий Сойка відчув цей поворот як близький, як рідний, як майже свій.

...З колючою посмішкою в очах спостерігав він облесну метушню, з якою горнулися до папського престолу стривожені монархи; ще майже вчора, заздрі як божки, наввипередки підривали вони підстави папської сили на землі: шматували церковну державу, обмежували непорушні права папи внутрі святої церкви, заперечували його божеську суверенність; а нині хилились до ступнів Ватікану, як би прагнули на своїх хребтах підняти могутність папи... Був один люд, грізний, революційний,— чи не один мусив бути бог, оборонець проти гнівного люду?.. І всі володарі, всяких обрядів і вірувань, спішилися наввипередки, щоб прислужитися для слави одного бога на землі:

— І цар російський, що взяв особливу опіку папські привілеї [296], й король Швеції, й англійський князь-правитель, і також король Пруссії, що під час усіх умов приймав сторону папи...

Ще майже вчора відносились вони з погордою до грішної жадоби Рима, «нового Вавілону» [297], а нині відкривали свої границі для ширення римської віри, цього «твору небес і віків, королів і предків»... Приймали облесливо відновлений закон єзуїтів і віддавали під нагляд церкви особисте й родинне життя, суспільний побут і виховання молоді. В упадку релігії бачили джерело всіх соціальних заворушень, а в її піднесенні шукали найпевнішої підстави суспільного послуху й порядку... І знову Рим, столиця світу,

був столицею королів і вірувань[298], і з його вічних верхів йшов понад землею сухий і владний голос:

«Через мене говорить апостол, на якому збудували церкву... я живий авторитет, що в усіх сумнівах рішає непомильно... з Петрової столиці[299] як із джерела випливає єдність духа... увесь світ вірних нехай згромадиться довкола мене»...

Нова народна революція вдаряла в границі папської держави, й на вулицях святого міста спалахувала вже гнівна воля народу. Але цісарські французькі жуави спиняли наспілу злість папських підданих[300], а папа кидав прокляття[301]:

на волю совісті й слова, віри й навчання;

на піднесення розуму над об'явленням у новітніх науках;

на блудну всевладність люду, що підіймалася з тих наук і що, сіяна в серцях убогих, нарушувала природний порядок світу й грозила загибеллю королям неба й землі...

Відійшли французькі жуави, й вулиці Рима наповнилися грізним галасом гарібальдійців[302]. Але в той час, як побідні пісні карбонаріїв ударяли вже в вікна Ватікану,— під гуркіт грому й сяйва блискавок, голосами вселенського собору сповістив папа світові нові догми[303]:

про непомильність папи в справах віри й моралі;

про абсолютну владу його над церквами всіх народів і країв;

про те, що:

бог на землі!..

...А проте прийшов... («Міг би в цю хвилю прийти великий катаклізм: землетрус або вибух вулкану...»)

. . . . . .

В продовженні бібліотечних сіней[304] тягнулася «Галерея пап» з погруддями святих отців у заглибинах проти вікон[305].

Праворуч, углибині, темніла в тінях «Галерея канделябрів», складниця імператорів і богів, відгребаних у пісках[306].

По той бік вікна, на лагідному спаді ватіканських садів, на доріжці, розбухлій в сонці, як жовток, стояв дрібнотілий старець у білій киреї й нагинався до куща винограду над доріжкою. Протягав дрібну руку до зелені й спішними рухами сухих пальців ощупував вогкі паростки...

— Так само Ісус виконував щоденні роботи в домі своєї матері, як про це розказує євангеліст Лука... Так — велике проявляється в малому, а вічне в дочасному...

— О так!..

Дрімке пообіднє сонце сипалось сухим потоком на цілу околицю: на бурі виноградники в саду, на старця серед піскової стежки, на чотири нерухомі постаті біля лектики [307], що стояла на склоні праворуч... (...«І був би це катаклізм такої ерупційної сили, що протягом кількох хвилин покрив би цілу околицю верствою сипкого попелу й засклепив би її міцним покровом лавини, непроникливої й ціпкої, як добре топлене скло...»)

— Є щось божеське в самій зовнішності тієї постаті,— чи не знаходите, коханий?

— О так, отче професоре!..

— Дві тисячі літ життя апостольської церкви лежать на її ясних плечах; від неї йдуть у майбутнє всі дороги людства,— невідхильні дороги святої церкви, що її доля зв'язана з долею людства,— чи не знаходите, коханий?

— О так, о так!..

...Старець у білій кирей піднявся від куща винограду й невидними кроками перейшов до іншої рослини; протягнув дрібну руку до зелені, спішними рухами пальців ощупав вогкі паростки... Довга біла одежа спливала фалдами до землі, а на смаглому тімені пашів ясний кружок [308], що був як грудка сухого попелу, просвітленого сонцем... Як грудка сухого попелу...

Сніговий досвіток голубіє вже понад крівлями, від плебанії чути голоси розбудженого двору... По той бік брами підносять лоби Гайдукові конята, і біля мощеного воза мишкує вже дрібний Цвень (золота мишка отця Сойки, сторожке око й ухо,— золоторукий Цвень!). Як тільки отець Сойка наближається до високого сидіння (підніжний стілець чекає вже в снігу,— ступити — й на віз), чує вже під ліктем залізну лапку Цвеня; спирається на ній, не для потреби,— для приємності, й, передаючи ногу понад драбину («Господи, устні мої отверзиши, і уста моя возвістят хвалу твою»...), вставляє поміж слова молитви:

— Говорив з Гелетою, Цвень?

— Так, татунцю,— відповідає бистро,— зі Сливкою теж,— будуть на час...

— Зайдеш на гумно, Цвень, там пані самі...

— Так, татунцю...

Отець Сойка вміщується на цупкому сидінні й, зітхнувши коротко, кидає перед себе:

— Торкай, Василю...

Конята підхоплюються з місця, широкозаді гайдучки,— Гнатко потрясає дзвінками; майданчик у снігу відпливає назад, і за хвилю візок котиться селом, між плотами... Колеса дуднять м'яко в молодому сніжку, морозяне повітря опливає обличчя... Отець Сойка піддається з задоволенням його щімкому рухові й, опустивши повіки, молиться впівголос, уривками.

Село вже виринає з зимового досвітку. Світяться вікна в Щербатюка, поміж стріхами гойдається піднята довбня журавля: беруть воду в Поливаного... Від закруту, з городів сиплеться дрібна цокотня кіратової січкарні,— порскають у коловороті коні,— погейкують хлопчаки,— це в Гелети... Коли минають город, з Гелетиного двору проривається хрипкий, мов крізь хащі продираний крик господаря і покриває собою всі голоси оточення. В живій досвітній уяві отця Сойки виринає тяжке обличчя старого Гелети,— їжакувате, цупке, з віхтями вус довкола сизого підборіддя... Отець Сойка всадовлюється міцніше:

— Га, жироїд!..

І посміхається кутками губ, і подається всім корпусом назад, як би почув за плечима мохнатий дубовий приземок...

...За городом Гелети дрімають у снігу високі стодоли Смаля Павлушка. Скелети — не стодоли; провалені крівлі латами в небо світять, як проломаними ребрами; пугачам нічліг, а горобець не втримається...

Сплять ще Смалі, очевидьки,— взагалі сплять. У порожній возівні згорнувся на землі старий пес,— глухий як пень, стріль — не почує... При хаті ганок — остаток слави: стовпець сюди, платва туди, дашок насунутий, як у п'яного. Двері до сіней навстіж відчинені, з ночі ще — навстіж, заходь, хто хоче, не поживишся...

Якось Гелета хрипить по-свойому:

— Павлушко — труп...

Думав про ліцитацію Смалів і гострив, очевидьки, зуби.— Чому б ні? — жироїд!..

А на тижні зайшов на плебанію Павлушко:

— Моє поважання, отче дідичу,— як здоровлячко?..

Гладкий, як усе в поведінці, пречінь шляхта: дід послухав у австрійському парламенті,— внук зачинав господарку на сорока моргах,— а сьогодні?.. Кожушина до колін, злиняла, протерта на плечах майже до шерсті; штанята в латках... Рідка борідка на запалих щоках,— запущена... І вицвілі, важкі, як би в клею рухалися, очі...

— Сідайте, пане Смаль,— що чувати?

Вгорнув борідку в суху долоню й говорить, дивлячись у вікно:

— Візьміть «долинку», отче дідичу,— таньо випаде... І на руку вам, прецінь у межу... А сіно, як шафран,— як самі знаєте,— нема такого на долинах...

Помовкає хвилину, здвигає плечима...

— Нехай іде, коли вже йде, щоб хоч у свої руки... щоб між своїми... А то перечуваю...

(Ще здвигає плечима й кривить гидливо обличчя...)

— Переказують мені, що Гелета... собі ніби рахує на ту «долинку»... Гелета!..

Смаль не витримує в поведінці, злягає грудьми на стіл і вибухає крикливо:

— Таке му́рло!.. На мою землю, на смалівщину!.. Гей, отче дідичу, цього не буде!.. Доки мене земля носить,— цього не буде!.. Такий гад!.. Візьму той гріх на свою душу, розчавлю йому лепету, там-таки, при комісії, надвоє розчереплю! — нехай діється божа воля!..

Отець Сойка впадає скоромовкою:

— Того ви не зробите, пане Смаль,— те вам непотрібне,— ані для вашої землі, ні для родини... І божої волі нема що тут мішати...

(Ой, отче дідичу!..)

— А щодо «долинки»... до цього потрібна готівка, звичайно, на ліцитації, а в мене тепер тяжко за гріш... Але я ще подумаю,— до ліцитації ще далеко,— може, взагалі до неї не дійде,— я подумаю...

«Подумає». Ліцитація відбудеться напевно,— про це знав іще з осені... І про долинку думав уже давніше,— нема що таїти,— пахло йому те сіно, як шафран... Але незручно перед парафіянами,— село погорджує такими набутками, оминає... Думав отець Сойка вгорнути той шматок руками Гелети.— Гелета кпить собі з опінії села... Але тепер, коли сам Павлушко напрошується,— справа простіщає,— чому не порятувати знайомого,— «гаразд, пане Смаль,— подумаю!»...

Отець Сойка затирає долоні,— не справді,— в уяві (долинка як би своя, сойківська,— не вихопиться вже!), направду затер би долоні, якби не той погляд Павлушка, не ті його очі: тяжкі, вицвілі, докірно допитливі очі:

— Що то діється, отче дідичу,— на бога,— що це таке?.. І не пив я, не гуляв, не гайнував маєтку,— ніхто мені того не закине, хіба що збреше... А дивіться: втікає з рук, як та вода збігає поміж пальці, як у пропасть, гей! що то діється на тім світі,— прошу мені сказати?..

Отець Сойка насилу стримує внутрішнє тремтіння: таким холодом віє від тих слів («такий час, пане Смаль,— не вами це прецінь зачинається...» — «і не на мені скінчиться, отче дідичу, не на мені скінчиться,— я вже це бачу»), отець

Сойка підноситься і подає Смалеві руку, потрясає спішно, як би відмахувався... Що б там не було — долинка буде...

...Минувши смалівські сади,— пустар, не сади,— дорога збігає плитким жолобком у бік річки... Досвітки тут густіші, тополі бовваніють внизу, шумлять лотоки... краєм жолоба йде назустріч двоє людей, отець Сойка пізнає: Поливаного Петра й за ним акушерку Паславську; думає скоромовкою:

— Петриха, певне, розсипається,— та й уже час... Вчора стояла на утрені як гора,— прикро дивитися... Не повинні вже такі пхатися до церкви...

По хвилі, комбінуючи:

— Петро, мабуть, не поїде на збори, не поїде,— хтось інший... А шкода, нехай би виявився вже раз, нехай би зрадився,— тайкун!..

Отець Сойка поправляє шкатулку на грудях («ублажи, господи, благоволенієм твоїм Сіона [309]»...) й торкає сердитим оком тих двоє над видолинком. Клякнули вже на крик Гнаткових дзвінків: Поливаний — коліном у сніг,— тяжкуватий, сторожкий, як усе, мовчун («мовчун, хвороба!»), Паславська — тільки нахилилася, маркує,— жаліє білого коліна для бога, для парубків не жаліє, любаска! Сачок короткий, розгорнутий на грудях, цицьки в обтислій блузці вивалила з сачка, скалить солодкі балушки,— до кого: до Гнатка? до Василя жовтогривого? до бога в срібній шкатулці? така любаска!..

Внизу розбігається дорога віяльцем, ліворуч, до водопою, й широким луком на греблю, між стовбури тополь. Конята вганяються на греблю в веселому розгоні, розплатані на бігу, широкозаді, прудкі й присадкуваті, правдиві гайдучки... По той бік річки синіє вдалині спадиста стромина протилежного берега, ціла в досвітку і в сніжку. Отець Сойка біжить поглядом здовж її залімчатого краю й натикається на клубясту купину Гайдукового обійстя: насупилася над стрімким берегом, як сива хмара, заслухана в своє нутро й розбухла в тому заслуханні...

(Вмре чи не вмре старий Гайдук?..

Сліпа Текля впевняє екзальтовано:

— Не вмре, татунцю, знов здурить...

А Василь натискає на конята:

— Щоб хоч застати при пам'яті...)

Думає над тим отець Сойка уривками, молиться, думає... І з нутра його думок викльовується жмутками практичний глузд самої події...

...Відходить покоління Гайдуків, очевидьки, скорочується... Змінюється обличчя церкви на селі й змінюється на гірше... Гелета? — Ну так, свій,— і як ще свій! Але

богові мала за нього потіха... З року в рік відходить покоління статечних господарів, надійних, нефанаберливих, міцних господарів. Як на скалі, спочивала на них свята церква, спокійна за завтрашній день; а старий Гайдук був тієї скали найміцнішою опорою...

— Святошник? — Не святошник... Але такий, що обряд і віра становлять щоденну потребу його побуту, як їжа, як господарка; що все його життя: від родин до родин, від вінчання до вінчання, до похоронів проходить у непорушній схемі церковної обрядовості, як день іде за ніччю, зима за літом,— у божій волі...

— Вірить, очевидьки, в бога, але так само певне, тільки живіше, реальніше вірить у чорта й його грішну владу на землі, в домовиків і потерчат, у відьом і вовкулаків, у пристріт і вроки, в добрі й злі години і місця на землі,— в цілу ту пливку масу забобонів, що становить істотний зміст його релігії й що тільки через неї вливається церковна наука в щоденну практику його життя...

— Сам неписьменний (підпишеться й знає деякі цифри), відноситься він зі стриманою зневагою до книжного знання. Підглядає його, де тільки може, з іронічним вичікуванням і накидається зі скаженою втіхою, коли вдається йому — як міркує — вловити його на брехні або практичній нікудишності («ге,— вче-е-ні!»)...

З заїлою впертістю втовкає ту зневагу в мозгівниці малих гайдученят, яких по одній зимі науки викуплює подачками від шкільної повинності («буде з те-е-бе»!). Змалку втягає їх у тяжке ярмо праці на ріллі, що не позволяє малому тулубу відрости від землі й затовчує його на весь вік у м'язистій, ціпкій, ширококостій приземкуватості («гудзуватий Гайдук»).

З тією ж стриманою зневажливістю бокує він від усіх культурних новин у громадському житті села: від освітнього й господарського руху, читальні й кооперативи, від вистав і всяких зборів і замашним, як пужално, словом відганяє від них своїх цікавих і живих з природи дітей («на шкірі тобі випишу ту читальню, ти, штурпа-аку!»). Непевне і звіддалік підглядає діяльну участь духівництва в освітній роботі на селі, й коли при здибанні з отцем Сойкою зійде на ту розмову (любить перекинутись словом,— з пошаною, а жартома), відводить набік обличчя й морщиться як від гіркого:

— Нащо хлопові читальня, татунцю,— йому це як дурман у голову,— зараз п'яніє...

І по хвилі додає, знизивши голос:

— Парастасів тепер, кажуть, менше на селі,— га, татунцю?.. Читальників багато, а парастасів менше...

Корінням цілий у минулому, глядить він з недовір'ям на всі політичні зміни, що їх принесла з собою світова війна [310]. Задоволяє хапливо, хоч і з презирством, всі непевні вимоги нової держави, але в глибині душі він вірить у поворот старої Австрії, непохитно вірить у цісаря, який вернеться в свій час, і все тоді прийде на своє місце. Як реальний завдаток тієї віри — на дні мальованої скрині лежить тисячка австрійських корон, правдивих, цісарських грошей, що дочекаються свого, бо не було ще, як світ, щоб цісарське пропало...

Забавний і вмілий у поведінці, гладкий і дотепний у товариській розмові, властиву свою природу відкриває він, зачувши десь можливість масної а легкої наживи. Маючий п'яничка, що пускає з рук землю, бездоглядна вдова, сусід, придавлений довгами,— це Гайдукова нагода. М'яко й без поспіху колує він довкола нагляденої жертви; оплутує обіцянками й невеличкими подачками; одурманює. І присмоктавшися раз, виссе — не випустить, доки останній клапоть землі не знайдеться в табулі Гайдуків. («Гайдук, як павук,— прип'ється, до каплі виссе»...)

Що раз набув, то належить до нього ретельно й на все («в Гайдукову жменю, як у воду»), сумлінно віддає кесареві, що кесареве, а богові, що боже. Але немає такої сили на землі ні в кесаря, ні в бога, що нарушила б його віру в господарське право власності, що захитала б його власністю, непорушною, як цісарський закон, святою, як божа воля.

А проте був такий день у його житті, прийшла така година, що здавалося, наче високий климівський берег розступився під його обійстям, а річка Климівка потекла вверх, до джерел...

Було це жахливе літо 20-го року, коли зелені кабати відійшли на захід [311], за Кальне, а з Поділля наступила комуна, як грозова туча. Війтом у селі настановили Дмитра Халупника («печатки в руках не поверне, а в'ївся в печінки: «Гайдук,— підводу для товариша!».— «Гайдук, сіно звезти вдові Михайлисі!» — «Гайдук, податок на школу»), а кривий швець Семен верховодив голотою, дориваючись господарям до горла:

— Давайте, багачі, землю,— то наша кривавиця!..

Бог помилував,— не віддали... Дмитро Халупник відійшов з комуною на схід, а кривий Семен — кричав землі? — пішов землю гризти, не оглянувся.

...А нині, в неділю чи свято, стоїть старий Гайдук при своїм місці в церкві (третя лавка ліворуч при стіні; перша — старого Грицака, що має сина адвокатом, друга — Гелети, третя його) й, розмахуючись усім тулубом, б'є сердечні поклони й гатить п'ястуком у груди, аж відзиваються легені:

— Прийдіте, поклонімся цареві, нашому богу!..

— Прийдіте, поклонімся цареві...

А як серед поклонів згадає Дмитра Халупника або Семена шевця, шкірить гранчасті зуби і вставляє скажено в молитву:

— Кричав землі, Семене,— маєш землю, нехай тобі легка буде, голото!..

Ненавидить комуну всією сирою темінню своєї душі, ненавидить голоту, що схиляється до комуни. І коли бачить, що в останній час вона підносить голос (бачить преціпь: Стах Гураль,— світова заволока,— і порепаний Сеньків, і вся та голодна ледач, що від панщини залягає Високий берег), стає серед гумна, старий уже, надірваний, мохнатий, як пень, уросліий глухо в землю, й, віткнувши п'ястуки в чіхрату пазуху, стоїть і надслухує...

— Чи те видано?..

— Є десь арешти й шибениці, є, а та бридь ходить по землі та ще погейкує, як на свойому...

— Але бог ласкав...

— Бог є господар, як і Гайдук господар і воля божа господарська, не голоп'ятницька...

— Сидів тут Гайдук Григор, мій дід і Федько сидів, батько, і Василь буде сидіти, хоч штурпак, але буде, і за ним діти і внуки, доки тої землі — не бійся!.. Гайдук господар!..

(— Вмре чи не вмре старий Гайдук?

Сліпа Текля захлипується:

— Не вмре, татуцю, знов здурить...

А Василь натискає конята:

— Коб хоч застати!..)

...В половині греблі ліворуч полискується ставок, зібганий хвилями перед лотоками, а по той бік лотоків, у заглибині блимає світлами млинок, розтріпаний, гомінкий. Перед під'їздом на товчку стовпилося з десяток підвід, з мливом і впорожні. Отець Сойка обіймає їх господарським поглядом (з десять, не менше,— боже помагай), а як в'їжджають на місток перед млином, між кіньми на товчку пізнає він блискучу упряж фрідріхівських колоністів [312]. На якусь хвилину заклякає молитва в його губах, а долоні облапують шкатулку з дарами, як би це була скарбона з родовими клейнодами. Отець Сойка метушиться хвилину на сидінні й видихується сколихнуто:

— Пропав Раймунд!..

— Не піддасться?.. Напевне піддасться!.. Коли його власні шваби пруться до мойого млина,— пропав рудий зі своїми вальцями!..

— Го-го!..

Сойка вмощується вигідніше і вертається знову в молитву; але вже по кількох стихах його псалом перетоплюється в думках на ділову розмову з Цвенем: — «Слухай-но, Цвень, сюди,— ще треба натиснути: обнизити мірчука, на тиждень-два, нехай натішаться... Шопу при млині полатати, дилі осунулися... нехай шваб знає, куди заїхав, шваб любить порядок, як і ми з тобою... А нові сита замовлені, правда, Цвень!.. Натисни, Цвень, ще натисни!..

— Що усі млини від Нової до Старої Климівки мололи для шляхетного роду Сойків! — чи це не слушне змагання, Цвень?..

— Го-го, рудий піддасться!..»

Отець Сойка вмощується міцніше і впадає з розмахом у молитву, як би гонив воду на лотоки, що вкидають золотий мірчук до сойківської кабзи.

...По той бік греблі, за річкою в'їдається дорога в стромину високого берега і, втиснувшись у вузький жолобок, від виступу до виступу вихоплюється по кам'янистому спаді. В половині стромини Василь повертає праворуч і пускає конята бічною доріжкою здовж берега. Отець Сойка спиняє його за поворотом:

— Об'їжджаєш, Василю?

— Так, татунцю,— відповідає,— горою нема як: під каменем замерзло на лід, нема права вибратися.

Одну секунду надумується отець Сойка, потім передається понад полудрабок і, підібравши фелон, зіскакує на землю.

— Їдь,— говорить,— не гайся, а я з Гнатком навпростець, скорше поспієм...

І хоч Василь спротивляється турботно («Ой татунцю, а то ж як,— тато геть загніваються,— є ж коні!»), отець Сойка відмахується коротко («кажу — не гайся, їдь з богом!») і, перебрівши жолобок, виходить на скісну стежку... Гнатко йде передом, ступаючи широко... Ніхто ще не проходив сюди з ночі, сніг лежить молодим пухом на хребті стежки, Гнаткові сліди прокладаються в ньому самітно, чіткі, наче відливані. Отець Сойка піддається механічно ритмові спільної ходи, його ступні трапляють у розміряні Гнаткові сліди. Отець Сойка посміхається крізь молитву.

— Стопа в того хлопчиська, як у велета,— не пожалував бог матерії...

— І рука теж, довбня — не рука... («Господи, владико, чоловіколюбче...»)

Отець Сойка переводить очі на кетяги Гнаткових долонь, що витискаються багряно з рукавів. Посміхається крізь молитву:

— Легенди по селі ходять про ті руки... П'ять жмень у жнива — і сніп як та колода,— ніхто за Гнатком не вжне... Золотий дукач пальцем продавлює, а долоня, як бляха: нагорне в неї жару, перенесе по хаті, не дмухне...

— Сільська старина переказує: то в нього за дідом небіжчиком, за Іваном,— був также за піддячого («піддячий й наймит, одна нужда»)... Йде, бувало, зі свічкою в процесії, світло обгорне рукою, ніякий вітер не здмухне: ліхтар — не рука, тільки між пальцями просвічує...

Отець Сойка притакує:

— З людьми мені везе,— маю щастя до челяді, ніхто не заперечить... Один Цвень чого варт... або Сливка... І Гнатко теж...

— Ми вже десь близько, Гнатку?

— Так, татунцю,— відповідає впівголос,— тут зараз Гуралів город, потім Михайлиха-вдова, а там Гайдукове,— зразу пізнати...

Вагається хвилину, потім додає, ніби виспівує:

— Тут бідо-ося довкола, татунцю,— самі довбеньки,— тільки Гайдук господар, татунцьо знають...

Замовкає в непевності, наслухуючи позад себе, додає кроку.

— Вже близько...

Обходять кам'яний виступ, що відгортає стежку, й заглибиною поза ним вихоплюються на берег.

Просто них — городець у снігу, рідкими порічками обсаджений, і вглибині між деревиною — світло з Гуралевої хатини («не спить уже голота — також ладнається... Але побачимо, хто вспіє!»).

Михайлищині грядки — пустар не грядки; в хабазі, як у ріщі: не година вже Михайлиха, нездужає... А от Гайдуків сад,— як хмара в снігу, на берег насувається; хвіртка в високому старому плоті з острішком; і сад — густий, безладний, підшитий агрестом і малинником: чіхрате обличчя старого Гайдука, з колючим смішком у бровиськах. Вузька стежка входить у нього, як у ліс, і розбігається на прогалинах. На середині саду стоять срібними копулами корони чотирьох груш-велетнів, що пам'ятають цісаря Йосифа [313]. Гайдук ними хвалиться:

— Сорок корців грушок, як ме-еду!..

Коли підходять під груші (голубі тіні лежать під ними, наче світає), над стодолами в глибині вистрілює тремтючий срібний крик і, як тонка срібна стяжка, падає на стріхи.

— Дзвінок? — Санками хтось вибрався, або як?

— Ні, так щось, татунцю... Як би ягня... Але не час іще на ягнята...

Знову дві срібні стяжки підлітають над стріхами, а між них уплітається м'яке горляне абрюкання, як тепле мереживо.

Гнатко оглядається з посмішкою, торкаючи дзвінками. Отець Сойка підносить голос у молитві. Минають високі стодоли, розіпхані ще хлібом. Вузькими сутками біля возівні проходять на подвір'я. Воно лежить між будинками, як між пагірками, в снігу і в досвітку. Барліг опуклюється перед хлівами. На барлозі серед гумна стоїть у снігу простоволосий дідок, як корч скошлатаний, приземкуватий, і той дідок — старий Гайдук, сповідальник...

Гайдук: у старому збірчатому кожусі, розхристаному на грудях; старі шкарубкі чоботи потахли в примерзлій соломі; в ногах біля кожуха мотається вовниста вівця, абрюкаючи турботно. Старий повертає за нею стріхату голову й зацитькує м'яко:

— А бирка — би-ирцю...

Загортає кожух на грудях. У пазусі, як у гнізді, головками до себе, біліє двоє ягнят з пухкими, як пір'я, чубками. Підносять вогкі мордочки й штовхають ними в Гайдуків кожух. Простягають голівки й дзвонять сріблисто. Старий зацитькує:

— А би-ирцю...

Отець Сойка спиняється з Гнатком серед двору й посміхається всім обличчям. Старий завважує його, піднявши від ягнят бороду. Дивиться хвилину розгублено, кидаючи бровами. Похитується в чоботах і йде вперед, схилившись, ніби падає. Затримується, дивиться пильно, знову йде... Підривається в середині ходи й, замахнувшись усім тулубом, падає на коліна.

— Ой, татунечку, а то ж як!.. А де ж той штурпак з кіньми?!.

Голос у нього високий, дзвінкий, як звичайно,— обличчя збігається складками, як брижками, рухливе, живе... Отець Сойка підходить бистро й благословить його знаком хреста.

— Полегшало, Гайдук?.. Слава богу!..

Гайдук садовиться на зап'ятках.

— Ой татунцю, та як не полегшає?.. Той поїхав у село, та побігла на сусіди, за свічкою,— не оглянулася звечора, сорока... А я лежу, як те дерево, рукою не двигну, смерті чекаю... Але, чую,— мекає, вівця мекає, білуля моя, та й таким голосом,— чуєте... Раз на рік кричить худоба таким голосом,— який господар улежав би?!.. Хіба під землею. Піднявся я якось, вступив у шкраби, натягнув кожушину... Чи лиш дійду?.. Але як не дійти, коли мус?.. Полегшало-таки мені, татунцю, відступило від серця... Йду... Сніжок на дворі

та й слава богу, снігу треба... Човбаю до хлівця, стіни тримаюся... А там — ті вівці збилися в куток, а вона, білуля, на мервиці на середині... Вилизується... Та й аж двоє... І не час ще той, скажіть-но, людоньки, га?.. То ж щойно пилипівка... Десь під жнива набігала, скаже-ена!..

Вівця соває йому горбатим носом у груди, а він відпихає її ліктем («де лі-ізеш!») і присідає на зап'ятках. Розкладає полу кожуха на снігу й опускає на неї мале з пазухи.

Перехиляє чіхрату голову й шкіриться цілим обличчям:

— Як те пір'я!.. А трясеться як!.. Зараз підеш до ха-ати, за-а-раз...

Підтикає долоню під вогку мордочку й бурмоче:

— Бирцю, би-ирцю!..

Стара налазить на ягня твердим вим'ям, то він вигортає мале з-під неї й ховає в пазуху. Загортає кожухом:

— Має-єток!..

Підносить голову й дивиться насмішкувато з-під брів.

— П'ять золотих вівця,— чи то видано?!.. Як п'ять шісток!.. А де ж, коли було таке, за якого цісаря? Кінець світу, татунцю, га?..

По хвилі:

— Але яка господарка без вівці? Як той хлоп без кожуха...

— Та й головне: прибу-у-ток!..

Умощується колінами в снігу, як би там було його вічне місце, обгортається полами. Бурмоче:

— Би-и-рцю!..

— Бог ласкав!..

На повороті отець Сойка натискає на Василя:

— Поганяй, Василю, поганяй, бачиш, бог ласкав...

А собі бажає внутрішньо:

— На добрий початок дня!.. На все добре!..

Кпить собі, очевидьки, з усіх добрих і злих початків, з прихильних і ворожих побажань. А проте говорить собі внутрішньо:

— На добрий початок дня! На все добре!..

І чому не говорити,— чому б ні?.. Час тепер такий божевільний, кризовий час: уранці маєш цілий твій майбутній день у руках, розрахований і спланований, щодо робіт і потреб, видатків і прибутків... А ввечері оглянешся: пильнував і намозолився, а преціиь усе пішло шкереберть — плани й рахунки, роботи і потреби... І коли був якийсь прибуток,— не твоя в тому заслуга, і коли мав яку страту,— не твоя вина...

Так, як би в глибині твоєї дійсності, під поверхнею твого дня діяли якісь темні сили, химерні й вигадливі, свавільні й невраховані, достоту: злі божки, яких призначенням є гратися химерно твоїми розрахунками... І чи тільки твоїми?.. Коли дивишся на цей світ, на живу ріку своєї сучасності, маєш враження, наче під її рухливою поверхнею відбувається шалений відьомський танець, гульба чортівських сил, що їм саме пекло награє божевільну мелодію. І вистане почути гарячий дотик тієї відьомщини на власному хребті, щоб увірити в реальне існування тих божків, прийняти свою залежність від їх волі й віддатися їм у молитовному захопленні... І чи не такий є початок усіх вірувань, чи не таке джерело містики, тієї утроби релігійних почувань?..

Найкомічніше видовище в психічному житті отця Сойки: кпить собі, як усе, з цілої містики, зогидив собі її в свій час, викорінив, здавалося, самі її можливості в своєму нутрі. А проте ловить себе сьогодні на цьому: те, що переміг у собі колись аж до обридження (переміг прецінь, ні?), прокидається в ньому тепер під ударами божевільної дійсності, з'являється в масі його почувань як вогняний черв'як, що сверлить у підсвідомості. Найкомічніша частина містики: дрібний щоденний забобон спалахує у ньому на вид сірого зайця, що перебіг дорогу, на вид жінки з порожніми відрами... Або як тепер:

— На добрий початок дня!.. На все добре!..

І чому не бажати, чому б ні?.. Такий є холодний рахунок отця Сойки: — містика? — нехай так!.. Але якщо вона може збудити чуйну сторожкість, таку бажану в наші дні (заєць через дорогу!), або коли може підняти віру в себе й активність (повні відра!), чому не віддатися тому струмкові містичної глупоти, не притакнути йому в своїй свідомості?.. Як от сьогодні:

— ще з недільного вечора мав отець Сойка свій сьогоднішній день у руках, спланований і розрахований від ранку до ночі, до хвилини майже скалькульований: важний, вагітний можливими наслідками день... І от уранці, в самому початку дня — випадок на селі (випадок — вітрильник дурнів, підводна скеля — для розумного): з досвітку окрадений час, надломані плани, розкиданий рахунок... І можливість утрати найкращого парафіяннна в селі, можлива смерть Гайдука!.. Химерний, лихий досвіток, гіркий початок дня,— а скільки тієї гіркості може ще ховатися в ньому від ранку до ночі?!..

А вийшло так:

— подвір'я між будинками, як між пагірками, в снігу і в досвітку... барліг опуклюється між хлівами, й серед

барлогу,— як кущ скошлатаний — дідок приземкуватий, старий Гайдук: «Бирцю, би-ирцю!..»

Ще:

«Десь під жнива набігала, скажена, га?..»

Ще:

«Прибу-уток!..»

І це головне:

— Прибуток!..

На добрий початок дня!.. На все добре!..

...Звідсіля стільки чіткої оживленості в руках отця Сойки: коли вбігає до захристії й скидає зі себе ризи («живіше, Гнатку!»), і коли високий, стрункий, у луковатому ковпаку перебігає цвинтар і доріжку й алею між сніговими смерсками... В напівтемних сінях з тераси натикається він на сліпу Теклю, що наслухує жадібно в його бік: («А що, татуньцю, а що?»)

Поривистим рухом кладе їй обі руки на рамена й вибухає рвучкою скоромовкою:

— Не вмер, Текле,— вівця вкотилася!..

Вибухає з нього ця вістка як живло, не вістка, епіграма... й, шалено радий своєму окликові, відкидає він голову й прориває́ться дзвінким і гострим сміхом...

— Не вмер Гайдук,— вівця вкотилася!..

Текля остається розгублена й турботно щаслива. А Сойка заскакує в роздягальню й, накидаючи на бігу подвірний плащ, виринає між колонками ганку по той бік резиденції.

...Чути вже день у повітрі. Збілілий морозяний світанок пливе над присніженими будівлями, і з його глибини, як із прозорої дзвінкої мряки, йде назустріч отцю Сойці знайомий хаос звуків,— галас поранкового двірського руху обхоплює його звідусіль, і він убирає його в себе з терпкою жадністю вихопленого на хвилю від роботи господаря. Стоголоса двірська метушня в самому акті сприймання розкладається йому на струмки пов'язаних, доречних звуків, у яких він уловлює лад і господарську чергу й за якими йому вчувається тонкокоста, дрібна, але сувора й вимоглива, холодно обрахована рука старої матері.

Знизу, від гумна, долітає сюди сухий скрип відчинюваних воріт,— потім розбухає глухе дудніння коліс у примерзлій землі й за хвилю підкочується під ганок високий молочарський віз із раннім удоєм: перша сойківська ластівка до Кального, стільки-то літрів пастеризованого молока, фунтові гранки масла з трьома листочками,— «Клімівка-Klimówka — двір»... З кухонних дверей вибігає навшпиньках молодий Гнатко, окраєць теплого хліба втикає по дорозі в кишеню. Вирівнює на конях упряж, ускакує на сидіння.

— Накинь щось на себе, промерзнеш до біди..

— Е-е, таке зимно, татунцю, не на такім я мерз...

— О дванадцятій, не забудь, у Народнім домі... [314] Членську посвідку взяв?

— Так, татунцю...

— А в Вовчім Долі гальмуй,— певне слизько.

— І так гальмую.

Згортає в долоню віжки (граблі, не долоня,— згорнув би шестерню) й рушає трапом з місця.

— Цілую ручки...

— Щасливо!..

...Перший слід коліс прокладається м'яко до брами, й отець Сойка проводить його поглядом на майдан.. («На все добре!», «Щасливо!») Тоді опускається з ганку й повертає вниз малого подвір'я, до гумна.

В глибині двора, перед оборою колихається сорокатий вереск пташні, як порох, підбитий вітром. Він бризкає в якусь хвилю стоголосим зойком і спадає враз, уливаючись у глухий гуркіт коліс, що наближається з гумна... Важкий драбинястий віз утикається в подвірні ворота, над його заднім ходом похитується висока, в два ряди клітка, нащілена пташнею. Порейдують грудасті кури, просовуючи дрібні голівки між щаблі клітки, похитуються внизу жовтодзьобі качки-пекінки, перевалюючись, як бонзи, в тяжкім салі... Цілий той пір'ястий гомін повертає праворуч, під комори, й затримується з кіньми перед помостом. Бряжчать там уже ключі старої Сойчихи; западаються двері, і з теплої їх челюсті виринають на поміст: тугий брюхатий кіш на замку, пара менших плетінок, рядок мішків і торбин, пов'язаних за гички. Все те мандрує на віз («Не розсип, бовдуре...») і вміщається густо перед сидінням у соломі... Отець Сойка вступає на поміст і вмикається зразу в рух плетінок. Говорить упівголос:

— Добрий день, мамо...

Відповідає стара, не розхиляючись, теж упівголос:

— Вже назад, сину,— і що там?

— А вже, мамо,— все гаразд, не було гайки...

Посміхається мовчки до себе («Не вмер,— вівця вкотилася!»), а нараз його лице стинається й торкає дрібно ніздрями.

— А в нашому млині німці з Фрідріхівки, знають мама?

— А-а! — скрикує мати й, підвівшись, спиняє на синові бічний, допитливий погляд.

Отець Сойка порається в соломі й говорить скоромовкою:

— То не є така несподіванка, я прецінь казав мамі... Почухається рудий Раймунд, то його запече... Піддасться, шваб, не витримає...

Стара нагинається над кошівкою й ощупує її руками, живо й зацікавлено.

— Яблука?

— Так, сину...

— Маруся просила ранетів.

— Є ранети...

— А то крупа?

— Крупа, Матильда переказувала, до різдва стане...— Останній мішечок угрузає в солому й обмощується пильно... Стара замикає комору на ключ (пробує), на колодку (пробує) й кидає впівголос у бік воза:

— Рушай...

Ідуть обоє з сином за колесами. Стара ступає дрібно, носиками досередини, її хода похитлива, суха, по-жіночому загарблива. Вона дивиться в слід коліс і говорить до сина:

— Як думаєш, Михайле?..

Традиційний початок у розмові «білої челяді» з чоловіками — Сойками:

— Як думаєш, Михайле?.. Нехай домолотять пшениці — для Гольда?..

— Я говорив, мамо,— Цвень знає... докінчить стіжка за стодолою, на нині стане...

— Дві дівчини прийдуть до тютюну,— Тильчакові, либонь, нехай відробляють.

— Так, мамо, там ще тільки дрібний,— до полудня пов'яжуть...

— Мак треба би пересипати й винести на стріх...

— Так, мамо...

— А ті два замоклі мішки до сушарні,— може, ще видихається...

— Так, мамо...

— Так.

— Так.

— Так...

...Від смерті свого чоловіка, Сухого Яцка, панка на Калдубах, удова Сойчиха все двигає якийсь мішок фамілійного тягару на своїх плечах. Холодним сойківським рахунком вихоплена з батьківського багацького кубла на Покутті, ціпка й рухлива з природи, сухувата й скупа в почуваннях, лінійна якась, наче одновимірна в думках зуміла вона в короткому часі відчути властивий напрямок і зміст господарського сойківського змагання, зумі-

ла врости в його студену вирахованість і жадну, все активну, ненаситну в своїй жадобі загрібливість і, з прикметною для себе однолінійністю в почуттях, віддалася їй раз на все, в ній знайшла цілий глузд і призначення свойого невигадливого життя...

Родила Якову Сойці трьох синів-сойчуків: Миколу, Мар'яна й Михайла, а як трагічна пригода в часі великого страйку на Поділлі вкоротила життя Сухому Яцкові, все майже своє родинне прив'язання, всю виховану дбайливість віддала найстаршому синові: єдиному — за сойківською традицією — наступникові цілої батьківщини, майбутньому панкові на Калдубах, господареві ланів і млинових промислів. Не виникало в неї те обмеження з одної сухості й однолінійності її природи. Була вже кров від крові й кість від кості частиною сойківського гнізда й як для всіх Сойків — любов до дітей була для неї почуванням економічної натури: гарячий і блудний зв'язок крові був у ньому замінений прозорим зв'язком грунту й гроша, не менш гарячим і настирливим, але як же чітким і простим!.. Не химерило в ньому родинне почуття не вибухало й не обнижувалось, а текло рівним, непорушним, майже ідеальним струмком, як тече вірительність, векселеве зобов'язання або саме право святої власності, що була кров'ю сойківських б'ючок, теплом їх крові... Послушна цьому прив'язанню, часова спадкоємниця сойківських посілостей і завдань, цілий сухий жар свойого серця, всю господарську снагу віддала Сойчиха на те, щоб виховати сина Миколу на гідного нащадка слави Сухого Яцка, вірного сойківському покликанню, як лід, холодного заборливця й рахівника... Сама ніякої майже освіти, обмежила вона также книжкове виховання свойого першака («не суши голови,— придасться...»): але перевела його через усі петлі живої сойківської практики, передала йому всі тайни поточних прибутків від хліба, обор і млинів («не спіши, витримай, самі напросяться»), навчила розумного орудування заплаченою людською силою («нагодуй, заплати, а жили до кінця висотай»), як і прибутками з тої сили... Звіддалік і крадькома приглядалася першим ініціативним крокам свойого сина в господарці (все підглядала звіддалік, кутками очей) і, спостерігаючи тяжкуваті його успіхи, тяжкуваті, а певні, як би йшла в цьому за голосом небіжчика Сухого Яцка, ступінь за ступнем відходила вглиб і віддавала поодинокі ланки господарки в завідування свого найстаршого... й одна вона могла б тільки сказати, коли пролинув той час, як — заспокоєна в своїй совісті й перейнята сухою радістю —

втягнулася вона знову в традиційну формулу «білої челяді» на сойківському обійсті:

— Як думаєш, Миколо?..

Маєток був щасливо заокруглений, коли переходив остаточно в руки молодого господаря, помножений женячкою Миколи й звичайними фільварковими набутками, а руки ті були певні: тяжкуваті, хваткі, трохи насмішкуваті, немилосердно гребкі руки...

А вдова Сойчиха переїздила до середущого сина Мар'яна...

Для нього знайшла тепер у собі серце, і, хоч була це сама мар'янівщина, сама господарка без сина, не зменшувалось від того її матірне прив'язання, не обнижувалась, а навпаки — підносилася її господарська дбайливість... Синове господарство! — це була найживіша частка самої істоти її сина: його двір, його садиба, його ліс, і поле, й сіножаті (його ж,— ні?)... Недокінчений інженер (чхав на диплом!), відбувши однорічну військову службу, вженився Мар'ян у Коропцівщину, старе багацьке гніздо в Підгаєччині, майбутнє неподільне придане Коропцівної — єдиначки. Вийшов сюди, як на своє,— вузькогубий, цинічний, трохи ослаблюваний тим цинізмом, а проте найстуденіший з цілого молодого покоління Сойків наживник. Мав уже свої дохідні плани, тільки наважуючись у думках на Коропцівну... Ласий був кусок, як створений для Сойки... Тепер приглядався, втискаючись ступнево в маєток, намірювався холодно й без слова,— як би був тут від років,— властивий пан і господар. І коли вибухла світова війна й наспіло йому покликання до полку, прийняв його зі скаженою з'їдливістю; майже очікував війни,—висіла як притаєна громовиця в повітрі; але був самолюбний у своїх цинічних задумах, скажено скалив зуби, коли якісь недосяжні сили втикалися у його роботу (близькі противні сили мав у практичній погорді, вмів їх запрягти, як своє тягло)... Але був пречінь одним зі Сойків: скаженість його перетоплювалась у потік живої калькуляції,— вкінці посміхався тонкогубо:

— Заробити!.. На всьому можна заробити... На тій мордівні теж...

І вже на від'їзнім, на прощанні, попросив матір переїхати й опікуватися до його повороту масним набутком... І прийшла, як би некликана, як на своє (своє, пречінь, ні?). Приглянулася... Була тут усюди сира-сировина, треба було тільки глянути довкола сойківськими очима. Сировиною дихали поля, що родили «як бог дасть» (родили не зле); і ліс — старий, перестоялий, потахлий у непро-

хідній гущі; і старий сад-хащівник, що дрімав над заскле пленими ряскою ставками... Сировиною тхнуло від госпо даря, заплилого по очі Коропа-Коропця, що сопів з удищами над ставками; і від широкощокої Коропцівної (кров з молоком), що посміхалася з-під вій сиро; і від робітників-наймитів, що снувалися по гумні, як мухи в клею,— гей!.

Була тут довкола неторкана цілина, що напрошувалася під холодний острій сойківського плуга. І належало тільки зберегти її у воєнній завірюсі, розчистити і зберегти до повороту властивого господаря (вернеться, очевидьки!), тонкогубого Мар'яна-сойчука...

І стара Сойчиха зберігала: чапіла, як стара яструбиця на гнізді, з піднятим до вдару клювом, відбивалася від нахабної воєнщини: москалів і своїх, гірших за москалів, іноді сама наскакувала — хижо й корисно... Коли з початком дев'ятнадцятого року Мар'ян вернувся із полону (з лісистої Тобольщини[315], з дерев'яного промислу, в якому «заробляв» і згрібав практику), двір був цілий і обновлений, за стодолами пахтів паровик, «набутий» під час відвороту від російської технічної частини. А на узліссі, над річкою, за листовними дорученнями Мар'яна розчищувалося місце під нову в сойківщині станицю промислу, нове джерело прибутків і приспішеного розквіту...

І коли пару літ згодом, сповнивши своє, вдова Сойчиха покидала Коропеччину (тепер сойківщину, очевидьки, на віки сойківщину!), бачила сухими очима, як хилялися над обрієм верхи підкошуваних дерев, перестоялих і недостоялих, а на узліссі, під річкою, димів ненажерливий тартак («Сойка і спілка»), ковтаючи соснові туловища й розкидаючи по всій околиці солодкий запах живиці й наживи.

А стара Сойчиха переїздила до отця Михайла...

Зі всіх молодих сойчуків сина Михайла Сойчиха знала найменше. Виростав якось поза її поглядом, на боках: вісім літ у середній школі, чотири з лишком на богословії, також в Римі, далекий, віддалений війною, як непрохідною пропастю. Роками цілими випадав він практично з її думок, відтятий від струмка її господарських турбот, як від живого її тіла. В такий час майже не існував для неї... Коли ж згодом, стоючи обіч старого Климовича, благословила його під вінець з шамбелянівною,— сувора, суха, трохи відчужена в тому старошляхетському оточенні,— знайшла його зовсім несподівано для себе... Для себе знайшла і в собі... Був менший ростом за двох перших синів, дрібніший у кості й засмаглий на щоках; і гладший у поведінці й через те як би трохи далекий... А проте, маючи його

так перед собою (чула ще дотик його тімені на своїх губах), завважила нараз, як багато мав у собі з Сухого Яцка: потяглий був, як той, до плечей і сухорлявий на тілі; хрястуватий ніс карлючкою й широко, як у яструба, розставлені зіниці; й говорив, як Яцко, скоромовкою,— здавалося їй — затнеться на мить і вихопиться враз дзвінким криком, поривисто й дошкульно... Знайшла тоді його для себе так, як Сухого Яцка,—носила його прецінь у собі, як постійний внутрішній поклик, як міру всіх господарських чеснот і вмілостей, підступів і шахерок, як зразок Сойків у роботі...

Сиділа ще в той час на Мар'янівщині, стерегла... Але думкою вертала часто до Михайла. Відвідала його один раз на заступництві. І вдруге — коли вже переїздив на своє, в Нову Климівщину, як парох і власник. Провела тоді в нього якийсь час, помагаючи влаштуватись на новому. Приглянулася. І вже на від'їзнім, на візку, обмощуючи собі ноги, кинула перед себе, впівголос і сухо:

— Не маєш, сину, господині...

— А ні,— притакнув живо, обтикаючи сидіння,— але дам собі якось раду...

— Е-е!..

Глянула на нього кутками очей і спинилась трохи довше її, мабуть, тепліше, як мала звичай. І добавила, вирівнюючи вже плечі:

- Нехай-но...

І пару місяців згодом,— була осінь двадцять третього року,— переїздила з Мар'янівщини до сина Михайла...

...Тепер уже бачила,— переживе тут рештки своїх днів... Рухливих, метких, від ранку до ночі, як мішок туго набитих днів... І трудних, усе трудніших днів... Старілася, очевидьки, але не в старості річ... На старість відповідала Сойчиха тільки більшим скупченням своїх сил, суворішою, скупою майже обрахованістю в рухах і скажено загостреною вимогливістю до челяді («а жили висотай до кінця!»)... Але важко й усе важче з літами було їй поспівати за крутіжними методами синового господарювання. Незгірші були в своїх методах і Микола, й Мар'ян. І взагалі звичаїлася, вросла вже в хижацьку бистроту й настирливість, ненаситність, з якою Сойки накидалися на землю, на людей, на знаряддя,— на всі об'єкти їх невсипущої наживи (земля була ледащо для Сойків, родила раз у рік, турбіни трясли кошами, дрімаючи, «як пси кудлами», наймити мали по одній парі рук і по одній тільки шкурі на плечах...). Але все те було як забавка дітей проти Михайлових способів: проти химерності, з якою перекидався з продукції

на продукцію, з культури на культуру, з одної дороги збування продуктів на другу; проти нагальної хижості, з якою наскакував: на землю, на двір, на людей... Називав це «кон'юнктурною господаркою» й накидував її свойому оточенню як «єдино можливу в наші дні»...

— Так, мамо, або ніяк,— інакше погинем, як руді миші...

Чи могла тому противитися?.. Мусила бути якась химерна, одному синові відома обрахованість і обдуманість у тій його непосидючій змінності, в тому скаженому господарському крутежі?.. Тільки щоб витримали — земля... й знаряддя... й люди... й щоб витримала вона-таки, Сойчиха,— хоч воля її цупка й тіло засушене, як сучок!..

— Чи могла тому противитися? — Навпаки!.. Якимись довкільними, самій їй ледве відомими дорогами дійшла до переконання, що існує нерозривний зв'язок між тією синовою господаркою й якимсь великим, дальшим світом, що, як замкнуте колесо, облягає їх двір, їх село, їх Калдуби, й Коропеччину, й цілий широкий край... Було це для її сухої уяви щось як продовження їх двору, з його оборами, молотьбою, з мірчуком від млинів, з усіма господарськими здобутками й турботами. Тільки молотьба там ішла велетенська, на ста токах, і турботи там незміряні, як і можливі прибутки... І там народжувалась та хижацька рухливість, що її відгуки знаходила болюче в синовій господарці, там поставали ті нагальні крутежі, що готові викинути світ з його відвічної колії. Чи можна було тому противитися?

І якимись довкільними, самій їй ледве відомими дорогами доходила до переконання, що син її має якусь участь у тому великому, дальшому світі, що там блукають його властиві задуми, що туди вихоплюється його ненаситна господарська снага... Був, очевидно, Сойкою,— з властивою для Сойків заїлістю з дня на день натискав на нові предмети своєї загрібливості: на Смалеву долину, на млин рудого Раймунда, на нові концесії управи тютюну... Але було в його рухливості щось більше, як звичайна сойківська ненаситність,— це стара мати завважувала... спостерігала це в усій синовій поведінці, в спішних і гострих рухах його рук, у зібганих вибухах слів, у летючому, кудись над головами заслуханому погляді очей, розкинутих широко, як у батька. Куди дивились ті яструбині зіниці?.. Крадькома, по-свойому, кутками очей приглядалася до синової роботи: в дворі й поза двором, у церкві, в парафії, ловила її відгуки з деканату, з повіту... Й десятками стежок верталася до одної й тої самої думки: що є таки той інший світ, великий і далекий, як далека околиця, неоглядна для її очей; і що син її має таємну знайомість того світу й господарить у ньому, як у себе, як у Новій

Климівщині; і що нелегка та господарка, бо світ той повний неспокою й хиткий і поривистий, як повідь по хмароломі; але до нього йде турботний погляд сина, бо так мусить бути, бо їх Климівка в тому світі, як одна хвиля в повені, так само Калдуби, й Коропеччина, й ціла прийдешня сойківщина, з її ланами й лотками, з її молодими заборливцями — сойчуками; бо «так, мамо, або ніяк,— інакше погинем, як руді миші...».

Такі думки верталися старій Сойчисі десятками стежок,— не думки радше, а прочуття, накликувані неспокоєм... З'являлися вони, як міцні вогники в її душі,— й розпливалися, але не щезали зовсім... Знаходила їх потім у своєму оточенні, на предметах своїх щоденних турбот; осідали неспокійним посвітком на знаряддях, на роботі, на рахунках про завтрашній день; і все перебільшувалось якось, розбухало під їх дотиком, вихоплювалося з ціпких рук... І саме її прив'язання до сина змінювалось, очевидьки, в гарячому посвітку тих думок. Зростало і теплішало, очевидьки... Не переставало, проте, бути сойківським прив'язанням, не тратило своєї господарської природи. Але чи не був Михайло господарем більшим, як другі, як Микола, Мар'ян,— чи не був іншим?.. Чи не вибігали його звичайні турботи геть поза двір, поза Климівщину, в далекий світ і чи не верталися назад, як би виросли, як би нахваталися тої далі, розпалені й широкоокі, поривчасті й повні неспокою, як би заслухані в тому повороті позад себе?.. Було дотепер матірне почуття старої Сойчихи просте й чітке, майже одновимірне, як простий і чіткий зв'язок грунту й гроша, й уміщалося в її господарських буднях, як би було натуральною часткою тих буднів, як би текло в їх жолобку обіч звичайних її клопотів: про обору, про пташник, про яблука для внуків... А тепер воно росло й розбухало, як би нахваталося тої далі, що по ній носилися Михайлові турботи, й теплішало, й наливалося, як губка, неспокоєм. Найбільше неспокоєм... Не легко було вжитися їй у те нове матірне прив'язання. Носила його в собі, як і колишнє, як свою кров (господарську, сойківську кров); плило в ній разом з її господарськими турботами, що було майже кров'ю її дрібного тіла, її життя; з її щоденними стараннями: про обору, про пташник, про яблука для внуків... Але приходили такі хвилі, коли воно підносилося, як молоко на вогні, й збігало через край, і заливало її будні кипучою шумою. Все здавалось їй як би відмінене в тому заливі: і двір, і челядь, і робота в дворі. Не пізнавала власних рук у роботі. Й сама чулася як істота, перенесена в новий вимір, у новий для неї світ, для якого в неї не було легенів, щоб дихати, ні рук, щоб робити, ні очей, щоб дивитися... Тоді ціла, як губка, наливалася гарячим неспокоєм...

Не знала прецінь того світу, з якого на неї це приходило, не знала тої далини, з якої синові турботи верталися розбурхані й широкоокі й як би заслухані тривожно позад себе. Був для неї той світ схований, як уночі... А проте прислухалася в той бік чуйно,— не була би Сойчихою, якби не прислухалася. З сухою жадністю вчувалася в рідкі розмови сина... Й здавалося їй іноді, що вловлює відгуки з тої далі, й були це наче відгуки з її власного двора, тільки продовженого й роздаленого в безконечність... Такі відгуки...

— П'ять великих маєтків, на Поділлі, поставили в цьому році на ліцитацію, за марний гріш, за дурницю, як на сміх, і не знайшлося купця, щоб полакомився... Хоч з водою пусти...

— А в Америці платять, щоб не сіяли... Сто п'ятдесят мільйонів заплатили фермерам, щоб не обсівали грунтів; щоб земля лежала облогом; щоб яловіла!..

— А ціни скачуть, як непритомні... Як би не ціни були, а б'ючки хворого на гарячку... Як би лежав десь великий недужий,— великий, як той світ невідомий, а б'ючки сповіщали всій землі, що серце вже надривається, що смерть близько...

— Що близько...

І якось так діялося, що з-помежи тих відгуків, серед вибухів неспокою за сина, як вершок далекої полумені, торкав удову Сойчиху найтрагічніший спомин її життя. І йшов уже на неї, як подих пожару, як крик...

...Був гарячий липневий день — полудне. Сойчиха виходила з холодника під коморою, з боденькою з-під сиру. Спинилася на східках перед дверима. Доріжкою з поля летів сивий Яцків кінь і збивав куряву за колесами. Влетів у браму, вкопався ногами в землю серед двору. Поперек брички, прив'язаний до сидіння, лежав горілиць Сухий Яцко й кривавив з голови. Тепла кров димилася з дна брички. А Яцко білів уже білками... Стояла над ним, вігнавши в лице п'ястуки, й дивилась жадно вверх поля. Порожнє було, гаряче й чаїлося вглибині, як відчинена по горло челюсть... Мала кричати... Крик бився в її легенях і не міг вирватися. Не міг, не міг, не міг вирватися...

Якимись чудними зв'язками (чудними, прецінь, ні?) находили на неї ті спомини серед відгуків з Михайлового світу. Нагиналися до неї здалини, як вершки полуміні, й торкали старе тіло... І де б не знаходилася Сойчиха в таку хвилину: на полі, в дорозі чи в дворі, спинялася раптом і, зібгавшися в собі, як їжак, стояла з очима в землі, неприявна.

Челядь переглядалася поміж собою й поговорювала.

— Стара задумується...

Й передихала в ту хвилину, а потім пантрувала зійти далеко з очей, щоб не знайтися Сойчисі під рукою. Бо стара випадала з тої задуми, як залізна дзига, й тяла дошкульно, як оса... В десяті поти вганяла ціле своє оточення. Як би пробувала... Як би намагалася вбити в собі гірку непевність:

чи витримають

земля;

знаряддя;

й люди;

й чи витримає вона сама, хоч воля її ціпка й зазублива, а тіло засушене, як сучок?..

...Ідуть обоє з сином у сніговій колійці, за колесами. Стара ступає дрібно, носиками досередини,— її хода похитлива, суха, по-жіночому загарблива. Вона дивиться в сліди коліс й говорить упівголос:

— Як думаєш, сину, щодо Прайзера?

Отець Михайло торкає мовчки губами. Відповідає по хвилі, скоромовкою:

— Замало дає, мамо, й то наполовину векселями... А покриття його непевне... Почекаєм...

— А як спаде ціна?..

Мовчить хвилину.

— Не спаде, мамо,— на мак не спаде,— нема продажі на ринку.

— То ж такий гріш!..

— Говорю, мамо, не спаде,— ціна мурована, можна бути спокійним...

Сойчиха торкає сина кутками очей і думає:

— Ой сину...

Похитується вслід за колесами й зближається до ганку. Думає, наче говорить:

— Ой сину, який там спокій... Лежу я часом уночі, очі не клеються... Думається: того нині не зробила, того не припильнувала,— завтра треба доглянути... Завтра...

— І от мені звідкись — як лід на серце:

— чи буде те завтра?..

— І звідки воно таке приходить, сину:

— чи буде те завтра?..

Як би земля підо мною запалася, як би вже того світу не стало...

Так думає стара, ніби говорить.

І коли повертає за сином на ступні ганку й підходить до колонки, простягає перед себе руку й налапує тверду опору. Злягає там на одну мить, лицем на камінь, як би западалася... На одну тільки мить... За хвилю вже чути її сухі кроки внутрі плебанії, в малих і великих сінях, на кухні,

в алькирах... Черкають дрібно хатніми шкрябанцями, носиками досередини, діловиті й сухі, по-жіночому загребущі...

Вмощується стара Сойчиха на возі перед кліткою з пташнею, серед мішечків і кошів, невибагливо, але міцно («щоб усе було під рукою»). В збірчастій капóті, до стану, туго ватованій, у хутряному чепці довкола дрібного лиця,— сувора, суха, наче з одної кості різана,— Сойчиха-господиня... Вишнева палиця під ліктем, засушена, в сучках,— штовхає нею погонича в плече серед ярмаркового галасу:

— «Стань!..» — «рушай!» — «поверни!..»

Отець Сойка проводить її за браму, на майдан, ступаючи широко обіч воза. Говорить іще по дорозі:

— Буду на місті, мамо, потім у «Сільському господарі» [316], а від дванадцятої на «Народнім домі».

— Заглянеш до Матильди?

— Як тільки знайду час, мамо, але час у мене обрахований... Як тільки] * вспію...

— Вважай там, сину, не затягай до ночі... Вважай на себе...

— Будьте спокійні, мамо, все в порядку... До смеркання будемо дома...

— Ну,— щасливо!

Отець Сойка приймає руку з драбини й відстає помалу.

— Щасливо!..

Проводить коні очима до Гелетиного закруту, постоює ще хвилю... Потім перетинає майдан і йде на малу плебанію. Вже дніє надворі, але в Цвеневих вікнах ще стоїть жовте світло... З боку села пройшли по снігу дві пари слідів, недавніх, видно, майже теплих, і в них учувається отцю Сойці нахраплива, тяжка, з притиском хода старого Гелети й сковзка, підлізлива, повільна — тонкого Сливки («глиста в вишиванці»). Стукає хвіртка під руками, і водночас відзиваються двері внутрі плебанії — й за хвилю з'являється на порозі дрібна фігурка Цвеня. Вибігає назустріч, згорнувши на грудях п'ястучки, й висовує вперед мишачу мордочку:

— Ми вже є, татунцю...

Дає дорогу, вступаючи в сніжок, але отець Сойка обгортає його рукою і вводить в сіни.

— Я знаю, Цвень...

Чує під долонею щімке тремтіння дрібних плечей і посміхається мовчки. (Кохана мишка, Цвень,— залізна, тремтюча мишка, золоті ручки — Цвень!)...

Від столу йде назустріч Гелета, пригорблений, довгоногий, у жовтошкірому кожушку, перехопленому сирівцем,—

---

*Далі знову подається за машинописом другої редакції.— *Ред.*

туго, по-господарськи. Сопе, наближаючись, у віхті вус, чуприна з'їжилася клинцем, корінням з-посеред лоба. Цеглясті, сухі плями на цілу вилицю й недобрий усміх з-під брів...

— Як здоровля, пане Гелето?

— Е-е, хриплю, як звичайно, отче дідичу,— хто б на таке дивився...

Від грубки кланяється Сливка, повільно, в три погибелі, прилизана голівка до плеча... На тонкій шиї, під яблучком, червона гарасівка, а на вогкому лиці млісна, спокійна, як би в літній воді розпушена посмішка («глиста в вишиванці»)...

— Як ся маєте, Сливка?..

Займають місце при столі, як звичайно: Гелета праворуч, напроти — Сливка, ліворуч стілець Цвеня... На столі мала перекуска: чашка міцного чаю для Сойки, дві дрібні чарки, шматок холодного м'ясива. Вгощаються спішно, на швидку руку,— отець Сойка надає крок...

— Згаяв трохи часу через Гайдука — і як би надурно...

— Що, отче дідичу, доходить уже крикливий?

Отець Сойка підносить нагріте обличчя (чай — окріп, іншого не п'є) й торкає весело губами:

— Ні, Гелето,— не такий!..

Передає скоромовкою, як застав старого Гайдука на гумні, серед обірника, з ягнятами в пазусі («не вмер, Гелето,— вівця вкотилася!»), і всі вибухають ретельним сміхом: Гелета — розкидистим, хрипким, як з перевареної челюсті, Цвень — дзвінким, захлипливим, зі срібними визгами посередині, й Сливка — розведеним, гойдким, млісно спокійним...

І не чекаючи, аж вигасне сміх, сам розбавлений і нагрітий, відкидається отець Сойка на опертя і вдаряє долонями об бильце крісла:

— Ну, Цвень, як справи?..

Всі нараз розсідаються по своїх кріслах, уміщаючи в них рештки сміху,— плечима в опертя, руки на бильцях. Остатки їди отріпуються зі столу, й хвилину сидять усі нерухомо довкола білого обруса (білий як сніг, діткнися — хрусне!)... Отець Сойка стукає пучками пальців і висовує бороду:

— Може, наперед так: хто з ким їде,— щоб не було недогляду...

Цвень здригається, як торкнуте несподівано песя, його лапки впиваються в стілець. Вилічує:

— Гелета їдуть своїми. Чорний теж...

Отець Сойка загинає два пальці.

— Сливка й Бойцун кооперативними...

— Для чого Бойцун?

— Як заступник, за Фелюка,— той відмовився, нездужає...

— Злякався, недуга, схрунив, пожалує він цього...

— Петро Поливаний спрягається з Грицишиним, а з ними Боднарук...

— Сім... Гнатко восьмий. Усі... А як ваші козаки, пане Гелето?

— Готові, отче дідичу, збройні, хе-хе!.. Мої й Микити Чорного,— не завстидають нас...

— Гаразд!.. А Поливаний ледве чи поїде,— Петриха, мабуть, розсипалася.

Переглядаються, наслухують хвилину... Сливка нахиляє до плеча голову й скубає м'якиш уха.

— Хіба би з Петрихою щось дуже зле... А так — поїде...

Отець Сойка — обраховуючи:

— Перевідаєтесь, Сливка... А якби затримався,— хто заступить?

— Здається, Безпалько Іван...

Гелета сопе:

— Вже краще Безпалько, як Поливаний...

Переглядаються, мовчать хвилину. Отець Сойка висовує бороду й кидає скоромовкою, понад голови:

— Що є властиво з Поливаним?

Ще помовкають... Сливка перехиляє обличчя й потирає пальцями м'якиш уха:

— Трохи задумується від торішнього літа... Але трудно щось витягнути,— мовчун... Поки що нічого певного...

Гелета — хрипло:

— Не з торішнього, братку, ані з позаторішнього... Ніколи він не був певний,— я то кажу.

Цвень здригається як уколений, висовується на ліктях наперед... Шугає поглядом з обличчя на обличчя, його очі — як звірки, що блимають загостреними зубками...Спиняється гарячо на отцю Сойці й говорить у бік Гелети, захлипуючись:

— Поливаний непевний?.. А хто ж тоді певний у цілій Климівці?..

Гелета злісно:

— Сливка певний, я певний, ти, реєнтий, трошки... А в Поливанім — що таке бачиш?

Цвень злягає грудною кліткою на стіл і хватає лапчиво віддих... Говорить, кидає словами, як вуглинами:

— Січовий стрілець...

— Стара байка...

— Інвалід Галицької армії... [317]

— Наінвалідили!.. Пес того не їв би...

— Інтернований... [318]

— Дурне-е!..

— Пацифікований... [319]

— Отож-то!..

— Головна робота в селі на чиїх плечах? На Поливаного!..

— Отож, власне!..

Гелєта розпирається в кріслі й згортає в жменю віхті вус. Киває чубком голови в бік Сливки:

— На скільки його рахують у селі?

— Рахунок короткий: три морги поля й те, що під хатою...

Гелета — хрипло...

— То є дід... Проста дорога до комуни!..

Отець Сойка шарпається в кріслі, аж зойкають пружини. Цвень скиглить у захопленні. Сливка перехиляє голову й потирає яблучко на шиї... Сойка відкидається на опертя і вдаряє долонями в поруччя.

— Поливаний має бути нині на зборах,— на вашу відповідальність, Сливка!..

— І буде, отче дідичу...

— На зборах обсадити його своїми людьми й не спускати очей,— то ваша річ, Гелето!..

— Зробиться, отче дідичу...

Натискаючи плечима на опертя, отець Сойка обводить усіх сірим поглядом і кидає рвучко губами:

— Гей, ви — моє ГПУ [320]. І... Щоби я не знав, кого маю головою в читальні?!.. А що ж я тоді знаю?!..

Гелета хрипить в бороду, паленіючи сухо на вилицях, Сливка всмоктує губи, Цвень скиглить млісно, стискаючи між колінами лапки... По хвилі вникає в тяжку мовчанку над столом гаряча шпилька його голосу:

— Вчора був на Горі Стельмах...

Тепер здригається отець Сойка як уколений, а Гелета злягає тяжко грудьми на стіл.

— Цвень! — Тепер про це щойно говориш?..

— Був пізнім вечором, коло десятої...

Гелета хрипить:

— Такий кусок для моїх хлопців!.. Ой Цвень, пізно говориш!..

— Говори, Цвень, говори!..

— Заїхав до Стаха Гураля,— годі було підлізти...

— З Кального прибув?

— Кальнянськими, а їхав з Гаїв уже до міста...

— В Гаях тільки був чи дальше?

— Ще з суботи в дорозі... Об'їхав Великий і Малий Яглівець, Росохате, Долину, тут заночував і говорив з людьми з Ярків і Деренівки... В неділю був у Базарі, Слободі й Лисківцях, потім у Гаях і з Гаїв до Климівки...

— Готується комуна!..

— Говори, Цвень, говори: з чим їздив?

— Розвозив посвідки для нових членів філії й перемовляв з делегатами...

— Готується голота!..

— Мовчіть, Гелето,— Цвень, говори: як там Гора? — З Гори теж мають бути члени філії?

— П'ять членів філії й двох делегатів від читальні — і всі з тих «довбеньок»...

— Безштаньки на зборах філії,— гей!..

— Ото мій дорібок, Гелето!

Отець Сойка підносить обі руки, як до «Вірую» [321], й викидає дзвінко з грудей:

— Від мене! червоні! — на зборах! Цвень! — а де ж твої очі, де уші?!.

— З яким лицем я стану перед зборами, чим похвалюся?!..

— Комуна! в Климівці! гей, ви — моє ГПУ,— вісім літ праці в селі, й якої праці — і все як у пропасть, як у багно!.. А що ж то діється на світі, гей, може, мені хто скаже?!.

...Перше розумне слово про комуну почув молодий Сойка від отця Льотті, директора одного з відділів римської «Пропаганди», одного з секретарів «Конгрегації для надзвичайних церковних справ» [322]. Почув і зберігав те слово як від найкращого вчителя, як від друга, хоч і небезпечного в свій час друга...

Була рання весна 1917 року, третя римська весна молодого Сойки,— химерна якась, єдина, мабуть, у його молодечому досвіді, яку він пережив не по-сойківські і майже романтично...

Мав уже поза собою всі іспитові клопоти докінченого богослова. З м'якою, але неподатливою впертістю відбивався від усіх обов'язків надійного адепта католицької науки й, користаючи з лагідної опіки отців Картузів, прикритий добродійством сутани, блукав одинцем або в товаристві яснодухого брата Альберто по околицях Рима, по монастирях і підгірських парафійках, навідуючись до солодких пивниць гостинних господарів, натикаючись на гарячі погляди чорнооких гірянок, що овдовіли через війну, по самітних дорогах носили свою незаспокоєну жагу...

Шостий уже місяць чекала на своє продовження робота сойчука в «Анналах святого Петра»... [323] Й чекала надаремне,— про це міг би сказати ясноокий брат Альберто, хоч Сойка тільки посміхався, коли зайшла про це мова.

Мовчав і посміхався на всі приязні напімнення отця д'Есте, й було стільки веселої безпечності в його очах, що й на

довгастому лиці монсеньйора з'являлася вкінці та сама посмішка: однаково насичена, як у Сойки, й так само майже вщипliва...

В одному тільки сходився химерний сойчук з отцем д'Есте,— що незручно було робити перестанок у праці на викладі неспокійних думок Дунса Скотта й Вільяма Оккама, з погляду інтересів святої церкви незручно. Чи не виглядало це так, як би віддавалося останнє слово тим блискучим, але глибоко шкідливим виступам обох останніх речників великої схоластики? — Проти золотої мудрості янгольського доктора [324], Томи з Аквіна, зверталися в'їдливі аналізи блудних синів далекої півночі... [325] Чи не виглядало це так, якби молодий автор не знаходив у собі сили протиставитись руїнному впливові тих грішних аналіз?..

Отож було так справді: не знаходив в собі сили... ані потреби... Була це, либонь, одна з багатьох химерних суперечностей цього світу: що, пройшовши тисячолітню дорогу, досягнувши свойого шпиля в схоластичній субтильності Томи з Аквіна, від тонкої схоластичної логіки прийняла християнська думка свій смертельний удар; що, вийшовши від перших гностиків, від їх гарячкового шукання за релігійним знанням, у кінці свойого розвитку, устами широкодумного єпископа Миколи з Кузи [326] проголосила вона себе як «Docta ignorantia», як учена темінь, вершок релігійних шукань, але й смертельний упадок...

Чи мав молодий Сойка підносити її з тієї темінї?.. Не знаходив у собі на те сили... ані потреби...

І була це, либонь, ще одна з багатьох химерних суперечностей цього світу:

що на руїнах християнської систематики, релігійної думки взагалі постала в молодого Сойки міцна позитивна релігія, прозора й холодно обрахована, плідна й завершена, недоступна й невідома ні одному з дотеперішніх Сойків;

бо, нирнувши в мрячні глибини релігійної думки й в мрячніші за них, страхітні містичні нетрі людських вірувань, виринув із них Сойка, повний релігійної ситості, ясної вдоволеної певності, що наповняла його вщерть і проглядала тепер у його сірих очах, у цілій його постаті й поведінці...

Спитав якось у розмові отець д'Есте:

— Що поробляєте, коханий?.. Стільки ясного вдоволення бачу в ваших очах, чим наповняєте свої теперішні дні?

Сойка відповів просто:

— Плаваю в бозі...

І не було ніякої містики в його словах, ніякої символіки... Була в них жива, [майже матеріальна правда: плавав у бозі!..

Такий був реальний зміст його теперішніх настроїв, такий глузд його мандрівок по святих горбах Рима: в березневому сонці, що було наче продовженням його настроїв, у липкій весняній зелені, що наче виприскувала з його ситості, з м'якого вдоволення, що виповняло його по вінця його вій...

Був ситий богом, так, це відчував... Бог був для нього як земля, якої м'якість уловлював спокійним дотиком своєї стопи; як повітря, що приносило йому ситі запахи далеких ланів; як води, що бухнявіли глухо після теплих весняних злив... Ту землю обробляли плугами, й вона звертала насіння сам-тридцять (Сойкам звертала, ні?); повітрям наснажували кров і розпалювали її жадобою, сойківською жадобою, що не знала ситі, ні заспокоєння; а водами наповнювали лотоки, що трясли тисячними ковшами й відкидали тисячні мірчуки,— в чиї засіки? — в сойківські, очевидьчи, розбухлі, як ті води, й як вони заграбливі...

Бог був для молодого Сойки живою реальністю: як урожай сам-тридцять, як мірчуки, як ненаситна жадоба врожаїв і мірчуків... Простягав руку, як пливак, і знаходив його під своєю долонею,— так це власне відчував... І якої треба було сліпоти, щоби не добачувати його існування], якої сліпої задирливості, щоб заперечувати божу силу!..

...Був один з перших тижнів великого посту,— молодий Сойка вертав з братом Альберто від «Святого Петра в Монторіо» [327], з Янікульського горба [328], вниз Трастевере [329]. Ще мав у собі м'який шум водопадів сріблистої Аква Паола [330], в очах потахали йому замкнуті горами обрії святого міста. Здовж Тібру внизу підносилися вже жовті сумерки, і в кінцях Сікстинського моста [331] запалювалися бліді ліхтарі... Десь із набережжя праворуч зближався тягучий спів літаній і згодом висунулось з-поміж кам'яниць лініве чоло процесії й увіткнулося хрестом у стару каплицю над берегом. Ціла невелика площа над Тібром задвигтіла від юрби молільників, що, спливаючи з вулиць, зі свічками в руках розповзалися рідкою масою здовж набережної. Перед освітленим престоликом каплиці з'явився духівник у ризах і почав нову літанію, а юрба підхопила молитовні слова й розвела їх у млісну мелодію, що тягнулась між хоругвами. Два інші духівники, в чорних рясах, із тацями в руках пробиралися між юрбою й, приспівуючи разом з нею, просили мідяків «для терп'яскої мадонни в каплиці»...

Був саме час фабричного файранту,— перекликалися ще спізнені гудки по той бік Тібру. Від Сікстинського моста надходили гуртки робітників, що, перетинаючи розмолену товпу, щезали в вуличках Трастевере; перемовлялися між

собою, несучи перші відгуки неспокоїв, що будилися в робітничих кварталах, обмінювалися жартами, стурбованими, як їх хода... Надійшов від моста гурток молодих вантажників й вігнався, як п'ястук, у середину процесії. Захиталася в тому місці юрба, сколотилася літанія; злісні оклики вривалися в слова молитви... Розгорнувши товпу, пропхався наперед духівник із тацею й зайшов вантажникам дорогу.

— Назад, гільтяї! Шапки геть перед мадонною!..

Але вже його окружили щокасті обличчя й загулюкали різноголосно:

— Тю, тю, годованцю!.. віддай зібрані п'ятачки,— віддай п'ятачки вдовам!..

І хтось ударив тацку з-під дна, й мідяки полетіли вгору понад голови молільників.

Хвиля збентеження покотилася юрбою вверх площі й вернулася назад, і тоді здавлена гнівом товпа наперла грудьми на молодих зухвальців.

Даремний був усякий спротив,— тягар самої безвладності товпи стинав робітників з ніг і серед криків і літанії зносив їх з набережної в бік моста... І, коли вже бурхливе чоло маси втискалося в причілок моста, з гущі людських голов вихопився вгору молодий вантажник і вскочив на кам'яну бар'єру. Морякував колись, очевидьки, решітки матроської блузи вкривали широкі плечі, а гранчасте обличчя полискувало ще смаглістю морських вітрів. Рубнув широко рукою над головами юрби й кинув понад її гнівні вибухи своїм морянським криком.

— Жінки! Матері! Сестри!..

Мав перед собою цілу площу облич, жіночих здебільша, з надтібрянських убогих дільниць, обличчя дрібних крамарок, прислуг і ремісницьких жінок. І цілив у них своїм криком, як у своїх.

— Жінки! Матері! Сестри! Чого ж ви самі під тими хоругвами,— де ж ваші сини, брати й чоловіки?.. Де, скажіть!.. В альпійських дебрах ваші сини,— розсівають свої білі кості, в болотах Піави ваші брати,— топлять свої голови... [332] Посилають їх на смерть пани-буржуї, а благословлять оті годованці в рясах, на смерть благословлять, а вас на нужду, на сирітство, на вдівство... Гей, жінки, відчиніть уже раз очі, скиньте свою сліпоту, плюньте на те попівське шахрайство й розітріть у поросі...

— Бог розітре тебе в порох, негіднику,— диявол говорить твоїми устами, й чути вже тебе смолою пекла...

Йшли ті слова від престолу в каплиці, і в той бік звернувся цілим тулубом гарячий моряк:

— Брехня твій бог, чорноризнику, як і ціле твоє ремесло... Отам на таці твій бог, між удовиними п'ятачками, між подачками бідаків, ошукуваних жорстоко,— там він, чи ні?..

Й вантажник підняв обі руки, як би рухом надіявся вирвати бурхливе притакнення з нутра юрби... Але нагальний зрив обурення був відповіддю товпи на моряцькі слова. Тисяча здавлених п'ястуків протягнулося вгору, націлюючись у груди робітника... Захиталися старі хоругви, як вихоплені з коріння, й серед зойкоту, й крику, й млісного затягання літаній рушила юрба вперед, на відкритий причілок мосту... Сунула вниз, як обірвана стіна Янікульського горба, як осліплене гнівом живло, нестримне, жорстоке, поривисте...

І це був бог,— Сойка це бачив.

У збитій масі легенів, що рвалися від ошалілого крику, в потопі очей, що виступали з орбіт, налитих кров'ю, в лісі скарлючених рук, що тягнулися до горлянок: — там був бог...

І в тому, як подалося на боки гірло причілка й захрумтіли кам'яні бар'єри, як тонкі кості під напором кам'яної гори: — там був бог...

І в сухому дуднінні мосту під кованими копитами, і в блиску жандармських шабель, що збраталися з хоругвами,— шабель, піднятих над головами вантажників: — там був бог,— Сойка це бачив...

Близький був, як земля, як вода, як запалене повітря,— вистало протягнути руки, щоб почути його під своїми долонями... І якої треба було сліпоти, щоб не завважати його реальності, якої божевільної задирливості, щоб заперечувати його страшну силу!..

Чи давно був той час, коли він сам, сойчук, шукав його матеріальних проявів у зовнішньому світі, жагуче шукав, по-сойківськи?.. Коли бунтувався згірдливо проти всіх блудних кіл, якими старалися доказати бога його розумові, проти отруйних трясовин містики, якими бажали зблизити бога його крові?.. Тепер знаходив його, не шукаючи, на всіх стежках, що ними бродила його думка: в шкіряній колибі якутського шамана, як і в золотому престолі святого Петра з Ватікану; в різьбленому природженні бога Шіви [333], як і в анджелівському образі творця всіх віків [334]; у мрячному заклинанні сільського знахаря і в величній великоденній літургії в соборі святого Петра; всюди вибухала для нього одна й та сама божа сила, темна, як ніч, і як ніч, догідна для здобутків. Глибоким і темним корінням уросла в людську масу, була вона, як та маса, рухлива й тяжка, змінна й збережлива, посушлива й плідна, тисячоформна й на тисячу ладів золотодайна...

Чи давно був той час, коли він сам, Сойчук, блукав з отцем д'Есте по святих храмах Рима й даремне шукав у них першого

заспокоєння своєї сойківської жаги?.. Тепер знаходив у них ситий спокій, тепер були вони для нього знерухомілими тілами живого бога, кам'яними обличчями, в яких шукала собі вияву жива божа сила. І так оглядав бога в тяжкій будуарній пишності єзуїтського храму Ісуса [335] й у суворих луках «Святої Марії Народу»; віддихав богом, як повітрям, між колюмнами «Святої Марії від Янголів», що зберігала ще в собі теплі запахи Діоклетіанових купалень; кормився його тілесною красою у величному білому кораблі Іоанна Латеранського і в голих іонійських колюмнах «Марії Великої»; знаходив його в суворих постатях твердих візантійських дівиць з безплідно обвислими грудьми і в гарячій змисловості «Святої Терези» Берніні [336], що «висохла від полуміні й плачу, виглядаючи свого коханця»... [337]

Цілими годинами снувався по музеях — складницях людських вірувань [338] — і ставав перед пам'ятками погаслих релігій, як би вони були уривками його власного бога (були преціпь, ні?)... Молодий фавн вихилявся перед ним у п'яному танці, потрясаючи виноградним листям у волоссі [339]; семигруда богиня землі посміхалася млісно, торкаючи очима вершки своїх грудей [340]; Аполлон, бог струнконогий, привозив на землю золотий день у колісниці [341], як і страхітний китайський божок, перед яким утікала ніч з-під рижових долин... І були боги-фараони [342], «добрі, великі боги, сини сонця», від людей небесно відгороджені; і були римські боги-цезарі [343], сини землі, людські й божеськи нелюдяні: між їми великий Август — митець у справах неба, холодний рахівник з химерними устами дітвака [344]; й змисловий божок Антоній, ласун на жінок і вино, невмілий коханець Клеопатри [345]; й жорстокий Тіберій, відлюдок із Капреї [346], що наповнював жахом літа свойого володіння; й недоумний Клавдій, якого обожила жінка, вгостивши стравою з отруйних грибів [347]; і солодкий митець у злочинах Нерон, і холодний Веспасіан, що війшов на Олімп, жартома посміхаючись [348]; і сумовитий мудрець Аврелій [349]; і нелюдський Каракалла, братовбивець з головою хижака [350]; й Тит — «любов людського роду» [351]; й «більший за Юпітера» Калігула, що велів поклонятися свойому коневі, підпесеному між богів... [352]

Валерій Максим [353] говорив про свій час:

Інших богів ми тільки чули, а тих бачимо, в інших ми тільки вірили, а тих зробили...

І це Сойці подобалося: — власне, «зробили»... Не тільки тих, інших теж... І з гарячою пожадливістю, що тут же насичувалась, углиблявся він у ті далекі часи, в чудні дні упадку старинного світу, коли людська гуща була плідна на богів, як плідний грунт, підбитий перегноєм; коли легко, як на ви-

грашку, обожувались: цезарі й їх піддані, приятелі [й великі вороги, святі й злочинці, вільні й невільники, реальні люди й гарячі мрії про невідомих людей, бажаних серцю... Як би травлена процесом загнивання, в гарячкових привидах, шукала людська маса вспокоєння своїх надій, як би помноженням небесних сил сподівалася спинитися над берегом своєї загибелі...

Цілими годинами просиджував сойчук у весняному сонці на ступнях звітрілого Колізея. Напарене південем повітря тремтіло над Кам'яною заглибиною, від зіпрілого зілля збігали солодкі запахи, п'яніла легко голова. Розтоплювалась уява, й ціла велетенська заглибина наповнювалась, рябим кишінням голів і плечей, вінків і тонких зачісок, і м'який гомін співної римської маси стояв над неоглядними берегами велетня-цирку. Внизу, на жовтій арені, снувалися чорношкірі невільники, засипаючи піском гарячі п'ятна крові, що парували ще крізь пісок. А згодом з підземної брами просто цезаревої ложі вигнали на арену гурток убогих обідранців, жінок, і мужчин, і дітей при жінках, що горнулися на ході до старця з білою головою. Спинилися серед піскової долинки, жмутком...] *

. . . . . .

...Іноді заходила в нього про це розмова з братом Альберто,— ішли так стежками здовж Апієвої дороги, кошлата зелень диміла вже довкола них м'яким смерканням, Альберто наглив поспішатися, а Сойка приставав і звертався обличчям у глиб Кампанії [354].

— Дай ще подихати рівниною,— вона ж нам нічого не коштує...

І, ховаючи за тим жартом свої почуття, дихав направду рівниною, як би вона була повітрям його легенів. І не було в тому якогось сентименту: мав просто в крові широку рівнину,— полога подільська даль найкраще насичувала його заборчі сойківські інстинкти... В одному кроці ловив тут усі можливі напрямки свойого ходу, знаходив широкі імпульси в самому ступанні по пологому грунті... Збивався хвилинами з доріжки й запускався в кошлату цілину,— сухе торішнє бадилля вдаряло його в груди, а в ногах вогчіла вже молода весняна зелень. Здавалося йому, що пройде пару ступнів — і розійдеться сухе бадилля на боки, й відкриється перед очима стрімкий подільський яр, війне в обличчя водяною вогкістю й зашумить десь потоками, гладко й пінисто...

---

* Тут втрачено 88—120 сторінки рукописної та 216—228 сторінки машинописної редакції повісті.— *Ред.*

І Сойка відмахувався ліниво від Альбертового наклику-вання («Дай ще подихати, Альберто»...) й, минаючи кам'яні склепіння Клавдієвого водоводу [355], йшов поглядом у синю даль, що димілa вже м'якими сумерками. Вдихав її як зголу-біле повітря, а коли натикався очима на сивий хребет Албан-ських гір, щось підносилося в його нутрі, як хвиля, кинута розгоном на стрімке. Тоді він відхоплювався від тої далі, як від прив'язі, й, повернувши на стежку, перегонив брата Альберто; говорив на ході, не обертаючись:

— Манить мене вже моя далека Кампанія, моє Поділля...

Альберто похитував головою.

— Не так це легко, Михайле...

— Що маєш на думці?

— Не так легко з Рима, як у Рим...

Але молодий сойчук потрясав головою й посміхався тонкогубо:

— Сойка є Сойка, брате Альберто! Нема такої сили на землі, щоб його затримала...

...Була власне половина березня,— було пізнє, передвечір-нє вже пообіддя, на далекій півночі копулився освітлено семиверхий Рим, і в тому напрямку йшов молодий Сойка, самітний на той час серед рів... *

. . . . . .

...при вході. Отець д'Есте обійняв поглядом далекий Рим і заговорив по хвилі, а голос його вагався між легкою мелан-холією й стриманим оживленням.

— Як дуже виріс з того часу світ й як збільшилося Хри-стове стадо! Але химерна й трудна зробилася людська душа й глибоко ускладнилися дороги, якими мало б прийти боже царство на землю... А проте воно йде, наближається,— й хто зна, чи не в тяжких допустах наших днів з'являються нам його перші провісники...

Отець д'Есте поклав руку на плече Сойки й звернув на нього свої довгасті очі.

— Певне, й ваші думки кружляють довкола випадків останніх днів — і як же би інакше?

— Яких саме випадків, отче професоре?

— Російських революційних подій — найважнішої, коли не милюся, події нинішніх днів... Що думаєте про них, мій друже?..

Сойка посміхнувся трохи ніяково:

— Не думаю нічого або майже не думаю...

Отець д'Есте відмахнувся обома руками:

— Не повірю, аж ніяк не повірю!..

---

* Втрачено 8 сторінок машинопису.— *Ред.*

Дивився в обличчя Сойки, відкинувши голову, перечив гаряче всіма рухами свойого тіла... А проте це була правда: Сойка не думав дотепер про російську революцію або майже не думав... Чи був це наслідок релігійної ситості, що виповнювала його вщерть і знечулювала на все інше, в чому не міг плавати, як у бозі?.. А може, не знаходив іще, не вспів знайти живого місця зачіпу між революцією й одиноко для нього важною, одиноко живучою долею сойківщини?.. І, може, не зворушували його, не існували для нього великі події дня, коли не здавались великі в обличчі матеріальних задумів сойківщини?.. Як це було з війною: потрясала вона всіма землями й народами, що кидалися в ній як у перелогах. До найдальших кутків землі доходив її отруйний віддих і спалював легені дітей і старців. Наповнював притулки божевільних. Лягав на порогах осель шматками скривавленого тіла, рештками міцних вояцьких тіл, і тоді з відкритих дверей хатин ішов жахливий крик, що гонив смерть і смерть накликував... А Сойка? — Чим була війна для молодого Сойки? Прийшла, як стрімка хвиля, що підняла його на свойому хребті і м'яко понесла й опустила в далекім Римі, м'яко й безболісно (безплатно теж): у Римі, майстерні живого бога, де наймолодший сойчук мав шукати відповідей,— за батька, Сухого Яцка, за себе й братів, за всіх минулих і майбутніх Сойків...

Хвилювався один час, по-свойому: злісно й поривисто, коли рідні Калдуби з околицею знайшлися в вогні бойових ліній,— кидався й обурювався за всіх Сойків... Але згодом далекою довкільною дорогою наспіла відомість від брата Миколи: що живі всі й здорові й нема причин до особливого неспокою: «Мама господарюють на Мар'янівщині, а я у Калдубах, не зле господарюєм, усього доброго...» В колишніх Мар'янових словах уміщався весь короткий глузд тієї вістки: «На всьому можна заробити,— на війні теж»...

І ще згодом, і дальшою, теж довкільною дорогою надійшла вісточка від самого Мар'яна:

Від вересня п'ятнадцятого року перебував він техніком на дерев'яних промислах у Сибіру, в заведеннях братів Тухлових, на північ від Тобольська, на межі вічної тайги. На промислах працювало біля п'яти тисяч робітників, які продукували все: від корабельних мачтів до сірників і дрібних дитячих забавок...

> «Не прийшло б тобі до голови, які є різні способи витягання капіталу з сухого дерева: — це є щось для нас, я вже бачу... Так собі думав: чи не на те перекинула мене сюди та війна, щоб підівчити мене в тих штучках?.. А може, для того тільки й вибухнула війна,— як ти думаєш?..»

Молодий сойчук реготав з повних грудей, ударяючи долонею в лист на столі...— Так власне думав,— для того тільки й вибухнула: щоб одного Сойку закинути в далеку сибірську тайгу, а другого — на теплий римський південь, м'яко й безболісно кинути (безплатно теж)... Щоб одного з них зробити знатоком у промисловому витисканні капіталу, а другого — митцем у справах бога,— для того, власне, вибухнула!.. (Бог і капітал — два бігуни, довкола яких кружляла сойківська земля, згортаючи на рівнику рясні прибутки,— бог і капітал!..)

Це війна...

А революція?..

Сойка посміхався трохи ніяково, але в кутках його очей збиралися вже дрижкі забавні риски. Говорив ніби до себе:

— П'ять літ минуло від мойого останнього зіткнення з революцією...

Сидів я при матуральному столі, відповідав на питання з новітньої історії... Вчителем цього предмету був у нас старий радикал — суспільник, що любив допікати паничам своїми питаннями... Мав мене, панича, останній раз у своїх руках, приділив мене до народного трибуналу французької революції, велів післати на гільйотину королівські голови Людвіка Капета й Антоніни... [356]

— Вдоволили ви свойого вчителя, як звичайно?..

Сойка засміявся:

— Так, отче професоре, не таю гріха: виконав своє завдання з усіма подробицями, але й безкровно: старий радикал міг бути задоволений, я теж...

Оба сміялися однодушно, отець д'Есте положив руки на плече Сойки, пригорнув його до себе.

— О свята молодосте! Який прудкий і легкий твій сміх і як солодко могти його поділити з тобою!.. І мати право поділити,— мати право,— це головне!..

Йшли тепер обіч себе вузькою стежкою, притикаючись раменами, дивилися на далекий Рим, що горів уже верхами в червоному заході. Отець д'Есте говорив оживлено, а в його словах, як у далеких обріях, в обличчі святого міста відчинялися ті вигляди, що давали йому право до радості, не до смутку,— до надій, не до мрячної безнадійності...

— Революція? Очевидьки, в кожній революції знайдемо елементи, що дають підстави до побоювань: розбурхані пристрасті мас, що шукають собі нагального заспокоєння; злоба партійників, що розпалюють усе найнижче в тих пристрастях і звертають їх проти освячених норм суспільного життя й моралі, і нерозумний бунт проти земних терпінь, і ненависть до тих терпінь, жадоба задоволення й насичення вже тут, на

землі, в дочасному житті,— все це складові елементи революційних випадків,— є в них дещо неспокійне для нас, дещо загрозливе для завдань святої церкви на землі, для непорушних основ суспільного порядку й послуху...

А проте чи не буває, власне, іноді так, що страшний землетрус закидає старі й безплідні вже грунти й відкриває неторкані землі, які дають поживу для невиданої буйної й благословенної ростинності? — Чи не на звалищах виростає іноді нове життя, що своєю силою й повнотою не вміщалось би в старих границях?..

— Так у зовнішніх суперечностях цього світу здійснюється єдиний і несуперечливий у собі глузд життя, в якому об'являється нам одвічна й незмінна воля творця, єдиний і несуперечливий у собі, найдосконаліший намір божого провидіння...

— І в революції здійснюється?

— А що, коханий?.. Чи одну революцію має за собою людство й чи не підносилося по кожній: з нетрів хаосу й злочину до ладу й морального відновлення, з дна розпачі зближення до бога й його святої правди?..

Ось наспівають до нас перші вістки про захитання схизматицької церкви в вогні російської революції, про те, що революційна маса відноситься з великою ненавистю до представників російського духівництва, що жандарм і піп — найбільш погорджувані особи поваленого режиму, найбільш зненавиджені!.. («Жандарм і піп — одна недуга».) — Жандарм і духівник! — яке божевільне зіставлення осіб і функцій! Скільки жахливої ненависті мусило зібратися в серцях тієї маси, щоб із них могла вибухнути така образа!..

— Чи не була вона оправдана, отче професоре?

— Не легко цьому притакнути, мій друже, а проте так воно в великій мірі було... Занадто часто ставила себе російська церква в положення покірного органу царського режиму, занадто явно й грубо сповняла його волю, щоб оминула її тепер розпалена ненависть мас!.. А революційна ненависть мас має свої права, вона кормиться революцією, як і революція нею,— вона плідна й заграблива й любить жадно охоплювати щораз нові простори, побільшувати свої об'єкти, нестримно їх помножувати!.. І чи не можна очікувати, мій друже, що й ненависть російських мас до їх духівництва буде жадна й заграблива, що вона поширіться з осередків революції на далекі провінції і пройде, як пожар, по безмежних просторах Російської держави і винищить із них схизматицьку недугу, випалить цей образ згрішення й блуду в вірі, як випалюється зло злістю й пекельний блуд вогнем пекла.

— І постане в них релігійна пустка?

— Ні, любий, досвід минулого навчає нас, що маса боїться релігійної пустки, вона скоро затужить за новою церквою, новою системою віри, що була би системою її надій і прагнень і оправдувала би її терпіння на землі, давала би їм глибокий глузд і святе призначення... А хто ж більше приготований до оправдання тих терпінь, як свята католицька церква, хто більше покликаний до заспокоєння тих надій, на просторах російської держави, як столиця святого Петра, як свята воля Рима?..

...Минули саме групку старих крислатих оливок, підбитих шипшиною, і спинилися на опуклості кам'яної дороги. Зачиналася тут легка похильність, у бік Тібру видніли вже далекі передмістя Рима. Отець д'Есте спинив коляску, й за хвилю сиділи вже в її затишному нутрі й колихалися м'яко за рухом коліс... Сиділи плече об плече, отець д'Есте тримав холодні пальці сойчука в своїй долоні; відхилився на м'яке опертя й, примкнувши очі, хитав мрійливо головою.

— Уявляєте собі, коханий: захопити цілий великий схід Європи, простягнути могутнє рам'я понад Урал, у глиб Азії, ген — аж по край Далекого Сходу, до берегів Тихого океану, обгорнути ним усі азійські народи!.. і все те під святу церкву апостола Петра, під одну керму і волю! щоб один пастир! і одне стадо! («один бог на землі!»)... чи уявляєте собі, коханий?..

Чи уявляв собі?.. Уявляв, очевидно... І хто ж міг би це краще зробити, як він, сойчук, міцне насіння сойківських окупантів, сам ненаситний заборливець, нащадок буйної легенди сойківщини, діда Петра — сажневі плечі («бог Саваоф, що світи вгортає в своє посідання»): — схід Європи Урал — береги Тихого океану — муравник народів унутрі Азії,— бачив це, обгортав уявленою жадобою, захоплював, як би то були лани, що виглядали сойківського заграбливця, як долини, що манили запахами шафранових сін, як річки, що гонили турбінами — не на чиї,— на сойківські ненаситні засіки...

Сиділи так, відкинувшись на опертя, плече об плече, рука в руку, погойдувались за рухом коліс з опущеними очима... Отець д'Есте говорив з перестанками, як би прислухався до своїх думок, а в словах його, як у далеких обріях, відчинялися аспекти, що давали право на радості, не до смутку, до надій, не до мрячної безнадійності...

— Далекий це, на сотки літ обрахований процес, але шлях до нього відкритий,— відкритий прецінь, ні?.. І приймім навіть, що він спиниться у перших віках на межах Російської держави, на російських народах: сто шістдесят мільйонів нових вірних! Чи не вистачило б це, щоб від перспективи того здобутку п'яніло серце вірного сина церкви?..

І коли б тільки до цього обмежилася в своїх наслідках російська революція, чи не належало б вітати її, належало б викликати революцію, а наші нащадки залічили б її до найбільших подій світу?..

— Сто шістдесят мільйонів нових вірних?!. Чи відчуваєте, коханий, тягар тієї маси, всю її історичну вагу для долі світу?..

Чи відчував?..

Підняв круглі повіки, посміхався в стелю коляски.

...Відчував, очевидно... І хто ж міг би це краще вчинити, як він, сойчук, що пізнав живого бога, що плавав у ньому, як у морі, що мріяв уже про механіку живого бога, з формулами виміру й орудування божою силою, як орудується розгоном гірського водопаду, як напруженням електричної снаги!.. Сто шістдесят мільйонів нових вірних!.. Як сто мільйонів нових механічних сил!.. Як сто мільйонів вольтів!.. Пробі! — то була сила! На стільки мало зрости тіло живого бога, на стільки збільшитися його потуга!.. Мій боже! Був пречінь Сойкою, волів мати до діла з силою, що росте, не що маліє,— за себе, за братів, за всіх майбутніх і минулих Сойків волів мати до діла з богом, що росте, не що падає, що здобуває, не втрачає!..

Уявляв — очевидно!.. Дивився в стелю коляски закругленими очима, похитувався за плавким рухом коліс і слідив за своїми думками, що виринали й потахали, як жмутки блискавок, і освітлювали йому на мить незміряні перспективи, й знову вдаряли в лице темінню, як тяжким подихом ночі...

Рим — це сила, це досвід віків, якому ніхто не протиставить рівного!.. Тисячами доріг проникатиме він у сколихнуті російські простори, нестримний, підступний, жадний, непохитно спрямований на свою ціль: сто мільйонів нових вірних,— це одна ціль, ближча, а дальша — потужне рам'я понад Уралом, до границь Далекого Сходу, до берегів Тихого океану, в муравник азійських народів, не азійських, усіх,— усіх під одну волю Рима, щоб — один пастир — і одне стадо — один бог на землі! — Далека, далека дорога, але відкрита, ніхто не заперечить, що відкрита,— це так!..

Але й те сказав чорноокий монсеньйор: що масова ненависть має свої права, що вона жадна й заграблива й любить поширюватись на нові об'єкти; і що кормиться вона революцією, як революція нею, й як вона, йде тисячними дорогами, не дорогами,— незміряними просторами, як степовий пожар... І хто може його впевнити, що не станеться таке: що підхопить вона, як своє те божевільне гасло: «Жандарм і піп — одна недуга!» — і підійме його, як полум'яне знам'я, й перенесе пожаром на інші вірування, на справи бога

взагалі... І що вросте та божевільна формула в кров людських мас, як сама революція, й розкинеться з нею, як пожар, і вибухатиме з людських сердець ошалілим криком:

— Жандарм і піп — одна недуга!..

— Жандарм, і піп, і бог — одна недуга!..

Сто шістдесят мільйонів ошалілих людських сердець:

— Жандарм, і піп, і бог — одна недуга!..

Далека, далека дорога, але відкрита,— хто запевнить його, що не відкрита?..

...Сідало вже сонце за Янікульським горбом, його прозора червінь стелилася владно над долинами здовж Аппієвої дороги [357]. Червоною плахтою вникало воно в замкнуте нутро коляски й лягало на обгорнуті рясами коліна обох богословів... Отець д'Есте погладжував холодні пальці сойчука, а Сойка мовчав і слухав... Жмутками блискавок вибухали в ньому палючі висновки з думок і з дійсності (західне сонце всякало в чіхраті горби Рима, як розріджена кров), а коли блискавки потахали, вкидаючи його в глибоку темінь ночі, з челюстей тієї ночі підносився, як повінь, ростучий гомін революційної маси, розбухав божевільний крик, що грозив загибеллю: церквам, богам і Сойкам,— также Сойкам! — Сойкам теж!..

...Так через революцію відчув Сойка вперше можливу смерть богів... І через смерть богів відчув уперше революцію...

...При кінці квітня отримав Сойка від отця д'Есте дрібну записку, якою монсеньйор запрошував його до себе на завтрашній день,— «на коротку, але важну для його особи розмову».

Розмова була недовга, а щодо важності її,— чи мав Сойка про неї думати на підставі чудної поведінки отця д'Есте?.. Вперше за ціле їх знайомство прийняв його монсеньйор стримано й майже холодно; німим рухом руки просив його сідати по той бік стола; сказав по хвилі:

— Бажає вас бачити прелат Льотті.

— Прелат Льотті?..

Сойка підняв луковаті брови, впираючись очима в обличчя д'Есте, але монсеньйор не зм'якшив своєї поведінки. Проговорив згодом, поспішаючись:

— Явитись належить сьогодні, о п'ятій, в будинку «Пропаганди»,— вхід із вулиці ді Каполе [358]; зголосившись наперед у отця дежурного.

І вже як Сойка прощався, провів його очима до дверей і сказав з деякою теплотою в голосі:

— Одна приязна вам порада до цих відвідин: не відмовляється в нічому отцю Льотті,— немає в Римі такого

духівника — й не тільки в Римі — щоб у чому-будь відмовив отцю Льотті... Та й прийміть це запрошення як позитивне відзначення для своєї особи, не кожному воно дається в ваших молодих літах...

...Прелат Льотті?..

...«Пропаганда»?..

Ціле передобіддя провів Сойка в щімкому напруженні (не терпів практичної непевності,— кидався внутрішньо, як хижак у клітці), а з обіду сидів у його малій келійці брат Альберто й говорив упівголос:

— Це ніби другий Ватікан,— «Пропаганда»,— тільки має вона в своїй владі багато більше країв і народів... Говорять тут про червоного папу (не я говорю,— інші), то, власне, він, префект святої конгрегації для пропаганди віри...

Тридцятьох кардиналів і двох прелатів, яких іменує папа на ціле життя, становлять склад конгрегації. Під її проводом працюють у Римі сотки урядовців у рясах, тисячі злучників снуються між Римом і провінціями, десятки тисяч місіонерів перемірюють усю землю, пробиваючись у найдальші нетрі й пустарі. Довбають там серця найменших дітей божих, наївних поган і дикунців, щоб зробити з них знаряддя, послушне для христової правди і для влади Рима...

Як працюють? — О, не багато з того, як працюють, доходить до людського відома. Трудяться в тайні, як велів Христос, як ті підземні потоки, що жолоблять землю в темноті й невідомості й тільки іноді пробиваються назверх, виявляючи свою прудкість і силу...

Змінні є умовини праці, як змінні звичаї й племена, серед яких працюють. У нетрях Африки вчать туземців будувати дімки, й засівати поля, й розказують легенди про Христа, що «вмер на хресті за дітей негрів, а голова його обвисла, як тяжкий колос».

Індійським брамінам, що ставлять високо шляхетність уродження, говорять про Христа як про Давидового сина, з племені королів, брамінів над брамінами.

Китайську замкнутість перемагають останніми здобутками знання й практичними вмілостями,— в неспокійній Японії слідять за боротьбою партій і, стаючи в слушний час на бік сильнішого, знаходять у ньому опіку й оборону своєї апостольської місії...

Таке в них розумне правило: не вагатися в доборі способів до обставин, а передовсім дбати за прихильність наставників і володарів, бо немає коротшої дороги до сердець і скарбниць вірних, як через слово наставника...

Сойка спинив, питаючи:

— Хто такий прелат Льотті?

Альберто підвівся з сидіння, а його ясні очі затрималися чуйно на лиці Сойки.

— Чого про це питаєш, Михайле?

А коли почув про недалеку візиту Сойки в будинку «Пропаганди», присів знову на стільці й узяв руки приятеля в свої долоні.

— Вже надоїв тобі, бачу, той милий спокій, що його ми зазнали з тобою в недокучливій приязні... Чи знайшов ти щось шляхетніше й гідніше уваги, як спокійне оглядання людей і старих пам'ятників, або тонкий смак вина отця Амбросія?

Але, завваживши нетерпеливість у очах Сойки, Альберто нахилився до нього й заговорив ласкаво, як би хотів огорнути його теплотою свойого голосу:

— Послухай мене, Михайле... Мріяв і я колись про апостольську діяльність у далеких краях і готовився до посвяти для найменших в грісі, несвідомих дітей божих. Але багато всяких завдань належить до місійної праці в чужині, й не кожний знаходить у собі конечну зважливість для них і силу... Не все те миле богові, що доконується в ім'я боже,— оце та невеличка мудрість, якою завершилися мої мрії про місійне апостольство... Припускав я, що ти відчуєш тиху резигнацію мойого серця, й притакнеш їй, і приймеш висліди мойого скромного досвіду...

Сойка похитав головою,— нетерп'яский, майже злий усміх спалахнув і погас на його смаглому лиці:

— Чи аж така є небезпека,— що боїшся за мене, Альберто?

І, спиняючи своїм поглядом хиткі очі Альберта, перепитав удруге *:

. . . . . .

І був у ньому цілий отець Льотті, веселий прелат Льотті взагалі... Невеличке, дрібне, зібгане в м'який п'ястучок, втискалося воно під велетенську горбовину чашки, під жовте її склепіння, що, розпихаючись на боки вперто й упевнено,— круглими опуклостями обіймало рухливу м'якість лиця... Було щось дітвацьки живе в тій дрібній фізіономії: в її невинній рухливості, в змінній лінії м'яких губ, в блідих банькуватих очах, що, випихаючись з орбіт, у своїй жадності оглядання ледве затримувалися на краю лоба.

Ні сліду волосинки не було на горбуватій опуклості чашки,— була вона виточена як у слоновій кості й повна світляних блисків, що осідали на ній з цілого оточення. Вся рухлива м'якість була напоєна тими блисками: вони вникали

---

* Втрачено одну сторінку машинопису.— *Ред.*

в неї з повітря, як у губку, й тремтіли в її глибині, за леда дотиком готові бризнути дзвінким сміхом веселості...

...Чи давно минула хвилина, коли Сойка йшов горі вулицею Дук Мачелі [359], повний сторожкого напруження й майже ворожої чуйності?.. Тяжкий весняний вітер гудів понад крівлями з теплого півдня, вривався тугими клубами в глибину вулиць і, налітаючи хижо на груди, збивав прохожих з ніг... Сойка ставляв широкі кроки, нахиляючись уперед, хватав у легені летючі удари вітру й наливався їх щімкою тугістю, готовлячись до бою... Мав лоскітну готовність у всьому тілі, роздуті клуби вітру падали йому на ноги, а він перетинав їх упертим рухом колін і посміхався недобре...

— Сойка є Сойка, нема такої сили на землі...

...За хвилю перед п'ятою повернув на вулицю ді Каполе й увійшов у двері сірого будинку «Пропаганди». З-за бар'єрки пішов йому назустріч молодий монах у сірому, й Сойка сказав йому на ході:

— До отця Льотті.

Монах кивнув головою й пішов мовчки поперед нього. Піднялися вузькими сходами на поверх, переміряли довгий коридор у блідому освітленні.

Сойка ступав широко, вдивляючись у тяжкі складки монахового габіту, посміхався недобре...

Сойка є Сойка,— немає такої сили...

...І оце — неповних дві хвилини — мав перед собою обличчя отця Льотті, а вже пульсувало воно в його думках і крізь ціпку настороженість з дороги пробивалося вже струмками жартівливої безпеки... Тонкоплечий, дрібний, обтянутий тонкою рясою, як шкірою, прелат Льотті перебігав прудко глибину кімнати й приглядався відкрито смаглому обличчю сойчука.

— Он ви який! — проговорив дзвінко, затримуючись на півкроку від гостя. Придивився хвилину мовчки,— сама його мовчанка, здається, відкликалася чіткою дзвінкістю.

— Передав мені професор д'Есте багато найкращого про вас,— маєте в ньому сердешного опікуна, й не тільки, мабуть, в ньому...

— Не зовсім, може, заслужено...

Грала ще в Сойці бойова зачіпливість з дороги, тонка посмішка тремтіла в кутках очей.

Отець Льотті перехопив ту посмішку й, дивлячись кудись понад голову, кинув ніби нехотя:

— Це вам найкраще знати, приятелю,— та й кому б, як не вам?.. Один бог читає вільно в серцях людей, а для нас смертних, кожна нова людина — як нова грамота, якої мусимо вчитися від початку.

Вернувся очима до лиця Сойки, ще приглядався хвилину, як би перегортав у ньому нову сторінку... Говорив з чітким посміхом:

— Є в нас прихильні опінії про вашу працю, друковану в «Анналах» [360],— не мав я, на жаль, нагоди переглянути її до кінця,— небагато лишнього часу остається мені після моїх занять у тих шістьох стінах...

Обвів рукою оба довгасті крила свойого кабінету (в одному з них знаходилась підручна бібліотека, в другому біліли полиці й між ними великі карти різних країн) і, взявши Сойку під руку, повернув його в глиб бібліотеки:

— Оце мій світ, як бачите, моє життя, якому я віддаюсь неподільно...

— Як це на перший погляд не дивно, а проте так воно є: що тільки віддаючись чомусь одному неподільно, не собі,— знаходимо вкінці себе самих, завсім і неподільно... Є велика радість у такому віддані, як і знаходження себе, треба тільки знайти об'єкт, що збудив би в нас гарячу готовність до цього віддання й сердешне захоплення...

— До речі, чи знаходите вдоволення в своїй науковій праці й чи скоро знайдемо її продовження в «Анналах»?

І, почувши, що в роботі зайшов перестанок, отець Льотті підхопив живо, як би крізь матеріальну масу слів, що накидалися йому з чудною легкістю, змагав до одної, йому тільки відомої мети:

— Маєте слушність,— у такій праці не належить спішитися,— вистоялі думки набирають сили, як старе вино, й, як воно, діють на дальшу мету... А йде нам про далекі мети, не про сьогоднішні, правда, сину?..

Доходили до великого столу в вершку кімнати й, зробивши поворот, скерували свої кроки в глибину бібліотеки... Проходжувались у ній уверх і назад, рука об руку, узгіднюючи свої кроки, й у тій їх механічній мандрівці, в її спокійному ритмі розтоплювались останки настороження, й розмова їх плила легка, жива, нічим наче не зв'язувана й спокійна...

— Зробили ви за свій короткий побут у нас немало, й це оправдувало б вас зовсім, коли було б потрібне взагалі якесь оправдання... Всього ж два роки в нас,— якщо не милюся...

— Минуло в березні два роки.

— Капля часу,— я ж говорю... і як чуєтесь у Римі? — фізично, бачу, досконало...

— Духово теж («плаваю в бозі!»)... Взагалі не можу собі уявити, як виглядало б моє життя без цього побуту в Римі...

— Гарні слова,— не часто їх приходиться чути від молодих людей, що прибувають до нас на студії... Деякі ваші

земляки не витримують у нас свойого часу, мовляв, через маляричну околицю й невластиву поживу. А я думаю, що це радше слабість душі, як шлунка або легенів... Рим треба розуміти, треба вміти його бачити, тоді його околиця дихає весняними пахощами, а наші макарони... білі макарони смакують, як найкращі солодощі цього світу... Любите, сину, макарони?.. А я люблю, старий ласун, маю той гріх, нема чого таїти... Але так я думаю: невеличкі слабості вільно нам мати,— це нас зберігає від великих покус, подібно як малі щеплення захищають нас від великих зараз і недуг...

Чи не є слушне це, мій сину?..

Отець Льотті сміявся забавно, відкидаючи блискучу голову, оба сміялися забавно: отець Льотті розсипчато, лоскітно, трохи надтріснуто на високих тонах, молодий Сойка рівно, трохи стримано, а проте ясно поблискуючи білими гризунами, як вовчик... Мовчали хвилину, смакуючи свій сміх, а згодом спитав отець Льотті, легко зітхнувши:

— Не тягне вас у рідні сторони?.. Маєте якісь зв'язки з родиною?

А довідавшись, що рідні околиці Сойки лежать у фронтовій смузі й переходять часто в ворожі руки, зітхнув спочутливо:

— Бідна країна!.. До неї все звертається вразливе й сторожке око Ватікану... Не треба тратити надії, сину,— в тому лежить наша сила, що в нашому серці немає місця для розпуки й зневіри... Життєва мудрість нас навчає, що людське терпіння має свої границі, що приходить укінці день, коли доля людини виходить із ночі болю й повертає на день радості й заслуженого спокою... Здається нам, що день такого повороту надходить і для вашої країни, що буде він історичною подією для вашого народу і вашої церкви, святої церкви взагалі... Слідкуєте, очевидьки, за революційними подіями на сході Європи?

— Віднедавна — і майже без ніякого успіху...

— Як це розуміти?

— Не добачаю нічого в тій революційній завірюсі, крім непроглядного хаосу: скажена метушня подій, людей, кличів... Одно з двох: або така є справді та революційна дійсність, або в мойому знанні знаходиться якась велика прогалина, що не дозволяє мені доглянути чогось істотного в тих подіях, ані впорядкувати їх істотним..

— Воліли би ви, мабуть, першу з тих двох можливостей?

— О так! З різних мотивів... Але боюся, що заходить власне друга.

— Хвалиться вам ваша скромність... Але належить її перемогти в цьому випадку, належить усунути причини, з яких виростає...

— Заповнити прогалину?

— О так, заповнити прогалину, яка ослаблює ваш зір, коли вам потрібна його найбільша гострота,— завершити знання...

Отець Льотті задумався на ході, потім пристанув, повернувся живо до Сойки:

— Чи знаєте соціалізм?

— Прослухав лекції отця Шульца, не більше...

— Отож-то, як звичайно... Шульц — серце невинного ягняти, але мозок теж. А соціалізм — тверда штука...

— Найфальшивіша й найбільш ворожа для основ католицької віри наука про суспільство!.. Але методою — незгірша... І коли її з цього боку прийняти — на спробу, на «нібито», як фікційне знаряддя наукового досліду, не одне суспільне явище порядкується для наших очей і стає зрозумілим... Хоч би сама революція... або соціалізм...

— А це належить пам'ятати: грунтовне пізнання соціалізму — перша й необхідна умова його знищення!.. Пізнати соціалізм, щоб його знищити,— чи не значить це зробити властивий ужиток з діалектичної методи соціалізму?.. Це наша діалектика в відношенні до нього, й вона нам оплатиться вам теж, будьте спокійні!..

Отець Льотті засміявся впівголос, зробив пару спішних кроків уверх кімнати, повернувся

— Є в вас цими днями трохи вільного часу?

— О так (плаваю в бозі!), ніщо мене тепер не займає

— Тоді я вас займу, добре, сину?. Заповнимо спільними силами ту прогалину, яку ви знаходите в своїому знанні... О, ви зрозумієте революцію, вона ще впорядкується вам перед очима, ви схопите її істоту, ви її пізнаєте...

Отець Льотті підійшов до полиці з книжками, кількома живими рухами вхопив пару книжок із рядків, перебіг до іншої полиці, вийняв іще пару... Подався з вантажем до столу між вікнами й посмішкою з-під безбрового лоба поманив до себе Сойку.

— Тут будете пити з самого джерела, першого й найправдивішого... А це вам моя дружня порада щодо читання: забудьте на хвилю всі дитячі закиди отця Шульця, як і те, що соціалізм — найбільший ворог святої церкви... Піддайтеся на хвилю його ідеям просто і без спротиву, як би соціалізм мав стати вашим власним світоглядом, як би от завтра (перше травня!) мали ви виступати перед масою засліплених ненавистю робітників і проповідувати їм ту хворобливу ідею... Тоді ви вникнете в самі основи тієї теорії, пізнаєте і відчуєте її до глибин, і якщо схочете потім її поборювати (а схочете, будьте певні!), вдарятиме ваше хотіння в саме

коріння соціалізму й ранитиме його не на хвилину, а на смерть...

А це вам приблизний порядок, у якому належить познайомлюватись з його ідеями...

І, перегортаючи сторінки й розділюючи їх полотняними закладками, визначував отець Льотті чергу, яку мав перейти Сойка на шляху до джерел соціалізму.

За його власним досвідом — належало зачати від Енгельсового «Людвіга Фейєрбаха» [361] і розділів про природу в його «Анти-Дюрінгу»,— в них знаходились головні тези філософічного матеріалізму, який формулює соціалістичні погляди на природу взагалі й на людину як особливу частку природи.

Відсіля належало перейти до «Критики політичної економії» Маркса,— до її розділів про товар і гроші й доповнити їх другою частиною «Анти-Дюрінга»,— це мало дати огляд соціалістичного розуміння новітньої економіки, огляд її постання й розвитку, як і законів, яким вона з натуральною конечністю в своєму розвитку підлягає. В тій частині містився ключ до розуміння суспільного світогляду соціалістів, історичного матеріалізму, що обіймав їх погляди на історію людства, на минуле й майбутнє людини,— так, і на майбутнє! — бо задля нього й створена та найоблудніша наука: бо так вона дивиться на своє покликання на землі: що не про те йде, щоб лише зрозуміти наш світ, але щоб його революційно змінити...

В «Комуністичному маніфесті», де ті погляди знайшли своє перше оформлення, в передмові до «Критики політичної економії» й у третій частині «Анти-Дюрінга» належало шукати образу тих доріг, якими мало йти людство в своє майбутнє, в соціалістичне життя, що мало оконечно міститися в призначенні людства...

— ...а це була річ, якою належало завершити початкове познайомлення з соціалізмом. Наша доба — доба імперіалізму — була в ній просвітлена головними висновками соціалістичної теорії, а розуміння нашої доби пекельним способом зливалося в ній з практичними висновками: з переконанням, як цю добу треба змінити, революційно змінити...

— Оце вам автор тієї праці,— запам'ятайте собі те м'якозвуке ім'я, звучить воно тонко і солодко, як бачите, а палахкотить перед нашим поглядом як вершок полуміні, що проривається з пекла...

— І зверніть, сину, увагу на почуття, які займуться у вас при цій лектурі,— якість і сила почувань буде для вас нехибним знаком, чи дійшли ви до самого коріння соціалізму, чи торкнулися його живим серцем, яке, надіюся, не останеться холодне в обличчі тієї науки...

Звернувшися всією постаттю до молодого Сойки і подаючи йому книжки, отець Льотті підняв на нього свої водяні очі:

— Тиждень,— вистане вам на перше пересилення тієї фортеці?.. (на жаль — фортеці, сину!)... Скажім, замало вам буде цього часу або забажаєте поділитися думками перед терміном,— заходьте, будь ласка, зголосившись перед тим у отця дежурного...

І, не чекаючи на згоду, отець Льотті взяв руку Сойки в обі долоньки й потряс нею сердечно на прощання («отож за тиждень! — і з богом!»)...

І провів Сойку поглядом до самих дверей, а його водяні зіниці зайшли голубими плівками, як у наїдженої птиці..

І було так, що Сойка не витримав назначеного терміну з ревності чи з гризливої нетерплячки.

На третій уже день зголосив він своє бажання молодому монахові в дежурній, а на четвертий з полудня йшов за сірим габітом у сутінках вузького коридору, що в його кінці розгорнувся світлявий кабінет прелата Льотті.

Прелат очікував його за робітнім столом, ціпкий і простий у високому кріслі, лискучими тафельками окуляр націлений на вхідні двері. Коли в них з'явився молодий Сойка, м'яке личко прелата стягнулося, як губка, і вповзло грудочками під слішучі тафельки на очах. Трудно було сказати: терпить отець Льотті від невчасної візити чи морщиться від лоскітного вдоволення на вид сойчука,— цілий глузд його личка висмоктувався шкляними тафельками й замерзав у їх сліпучій нерухомості.

Отець Льотті простягнув руку понад стіл і спитав упівголос:

— Щось особливе сталося, мій сину?

Було щось забавно не-сойківське в цілому вигляді сойчука: як би якась велетенська рука вхватила його за міцний чуб і, рвонувши нагально, одним рухом вихопила всі його кістки з молодих суглобів. Тепер вони верталися за кожним кроком у свої сідельця і знову з них висковзали з м'яким хрупотом... Сойка підійшов до столу й, знайшовши на ньому вільне місце, положив принесену лектуру.

— Якась перешкода в читанні?

Сойка заперечив мовчки й посміхнувся безсило:

— Читання я скінчив — ще вчора з ночі...

— І нерозумно!..

Отець Льотті сплеснув у долоні і заметушився в своєму кріслі.

— І зовсім нерозумно!.. Якого успіху ви надіялись від такої лектури?.. Це не роман вам ані поезія...

Сойка відмахнувся нехотя:

— Не читаю поезії...

— Маркса читаєте як поезію!..

Сойка посміхнувся знову блідо, але була вже тінь якогось терп'яского глузду в його посмішці.

— Забагато пошани...

— Для Маркса?

— Ні, для поезії...

Отець Льотті відкинув голову й засміявся розсипчато.

— Оцінили ви його, бачу, не згірш, хоч і з поспіхом...

— О так...

Сойка притягнув до себе крісло, вмістився в ньому непрошено, оплів пальцями головки поручок.

— Прийшло це на мене нагально, як живло...

— Мусило бути також темне, як живло?..

— Коли б так!..

— І хаотичне?..

— Коли б так!..

Сойка подався вперед, пучки його пальців збіліли, втискаючись у гладке дерево. Тонка ломана б'ючка кидалась над його скронею, розсаджуючи смаглу шкіру. Як би хватаючись за несподіваний приплив волі, Сойка подався вперед і заговорив з нагальним поспіхом:

— Чи можу просити деяких пояснень у отця прелата?

— Будь ласка, сину,— така була між нами умова...

І Сойка почав скоромовкою, а слова його падали жмутками, як збиті пожаром жужлиці.

— Виходять вони в своїй теорії від погляду про вічну змінність усіх речей цього світу...

— Всякого світу, бо світ у них один, матеріальний, і в ньому все пливе, панта рей,— стара правда...

— Та змінність відноситься теж до суспільного життя, до його господарського й політичного положення, яке розвивається від одної суспільної формації до другої...

— Від суперечності до суперечності, від тези до антитези,— така їх діалектика дійсності,— це правда...

— В основі всіх змін природи лежать рухи матерії, а в суспільному житті зміни в засобах, якими люди здобувають усе потрібне до життя й як його розділюють...

— Це слушне,— зміни в матеріальних засобах суспільства,— загальний матеріалізм,— такий на це їх погляд.

— Усі ті зміни,— натуральні й суспільні,— відбуваються за властивими їм законами, що діють з однаковою необхідністю — в суспільному житті, як і в природі...

— Власне: загальний детермінізм,— не залишає він місця ні для актів божої волі, ні для гріха... (світ без гріха! —

уявляєте собі, мій сину, таке чудо, той загальний стан здетермінованої святості?..)

Обличчя Сойки шарпнулося нетерплячкою,— синя б'ючка закидалася рвучкіше над скронею... Передихнувши хвилину, штовхнувся він знову в слова, як би пустився берега.

— Але й наша доба,— доба капіталізму,— підлягає властиво законам і змінам...

— То ж ясне,— чому не мала б підлягати,— немає виїмків.

...— при чому всі її зміни відбуваються з невиданою дотепер скорістю, а її закони діють як живло, сліпо й нестримно...

— Це слушно, мій сину,— все це властиве для нашої доби.

— В цьому своєму розвитку не сміє капіталізм спинитися, якщо не має загинути..

— Але й не спиняючись...

...— але й не спиняючись, несе він у своєму нутрі завдатки змін, що доведуть до повної його перебудови...

...— до загибелі, мій сину,— нащо маємо заслонювати слова,— до повної загибелі капіталізму.

...— до знесення приватної власності — на землю («мої Калдуби!»), на води («мої млини!»), на фабрики...

— Це слушне!

...— до скасування всіх класових різниць у новій суспільності...

— Так має бути!

...— до комунізму...

— Це правда: як антитези капіталізму, слушне, так має бути...

— Як має бути?!.

Сойка нагнувся вперед, зліг грудьми на стіл, аж берег тріснув... Витягнув понад блят сухе обличчя й кинув перед себе лайким словом, як грудкою лайна...

(— Дзуськи!)..

Відхилився твердо назад, вирівняв плечі. Втягнув глибоко повітря й видихнув крізь зуби впівголос і з просвистом:

— Не сміє бути правда!.. Не сміє бути!..

...Сойка мав за собою три перші дні сонячного травня, й були це перші глибоко болючі дні його молодого життя... В дійсності не було ніякого поспіху в його лектурі, як це думав веселий прелат; був тільки рвучкий потік нестрим-

ного, гарячкового пережиття, що протягом трьох днів і ночей виповнював цілу особовість Сойки,— так виповнював, що межі тієї особовості заломлювались хвилинами як у примарному сні...

Почалося все під добрими признаками... До лектури підійшов він за методичною порадою отця Льотті: спинивши в собі духа критики й спротиву, віддавшися на час чужим і ворожим ідеям, як би вони мали стати його власним поглядом на світ, як би от завтра (перше травня!) мав він виступити перед масою засліплених ненавистю робітників і проповідувати їм ідеї соціалізму... Але вже від перших карток почало в Сойці вигасати методичне наставлення отця Льотті, а згодом розплилось зовсім, як слаба гребля, розмита напором рвучких вод... Міг цього сподіватись і отець Льотті: що така, власне, буде реакція молодого Сойки на саму методу соціалістичного вчення; що після метафізичного мряковиння святих отців і богословів не втримається він проти живої й поривчатої рухливості нового світу ідей. Було так справді: Сойку захоплювала палка розумова активність філософічного матеріалізму, змислова рвучкість і настирливість його аргументації,— йому вчувалася в ній загребліва рухливість його власного інтелекту (захватна калькуляція ідей як калькуляція прибутків!)...

Врешті захоплювала його не тільки внутрішня активність матеріалістичних думок; здавалося йому хвилинами, як би вся та рвучка аргументація плила з його власного нутра, була його власною, сойківською мовою. І майже не було в цьому самоомани: як усі дотеперішні Сойки — в глибині своєї істоти був Сойка матеріалістом; з самих інстинктів молодої сойківщини вибухало в ньому жагуче бажання: щоб уся дійсність була тут, по цьому боці, принципово доступна для рук і для сойківської загребливості!.. Щоб увесь світ, у найглибшій своїй істоті, не був нічим іншим як можливим об'єктом невпинного сойківського привласнення! — така була кровна жадоба молодої сойківщини; таке жадібне переконання, що плило з глибини її пачкарської легенди («бог — Саваоф, дід Петро — сажневі плечі, що світи вгортає в своє посідання!»). І коли та жадоба наткнулася тепер на живі докази абсолютної матеріальності всього дійсного, чи могла вона не притакнути гаряче тим аргументам?.. (Притакувала їм і так, перед усякими розумовими аналізами, з глибини свойого практичного, загарбницького розгону притакувала!..)

На думку отця Льотті, найбільші труднощі очікували Сойку на другому етапі його читань, у розділах про товар і гроші.— Отак! — і саме тут множилися місця, на які він налітав грудьми, як на підводні скелі, й ранився дошкульно. А проте

рвався вперед, як осліплений (і як же видючий), переможений пронизливою строгістю економічного рахунку, захоплюваний гарячим блиском стилю, в якому розтоплювався той рахунок, як у вогняному потоці... І були на цьому етапі хвилини, в яких він мав почуття, як би дивився крізь сочку в глибину власної істоти, як би знаходив її розгорнуту на всі її первісні складники: несподіваний акт самопізнання, в якому Сойка поринав з цинічною готовністю, в якому відкривав себе як істота, що дихала дотепер, не відчуваючи свойого дихання, що гонила кров у своїх б'ючках, не знаючи нічого про рухи серця...

Сочкою, крізь яку глядів Сойка в своє нутро, був товар, пронизаний гарячим сяєвом марксівського аналізу: товар — носій живої сойківщини, закон її, втілений у шматки безякісного продукту; товар — двигун зростання і розквіту сойківщини, міра її спроможності і надій, її бажань і калькуляцій; товар — джерело її наказів і заборон, її краси й моралі... Заглиблюючись у його природу, з цинічним спокоєм і з готовністю приймав Сойка всі думки, що викликували фарисейське [362] обурення в його класовому таборі...

Признавав: була це правда, що сама істота сойківщини базувалася на додатковій праці робітника, на привласненні несплаченого, невласного, в додатковому часі виробленого продукту; що зріст і розквіт сойківщини — це тільки нагромадження неоплаченого продукту, тільки його повертання в спіраль нового виробництва, що все жадібніше помножувало додаткову працю робітника й усе більші маси нуждарів утягало в закони своєї прибутковості; що вкінці все, чого торкалася сойківщина в своїй жадобі, все перемінювалося на товар, у без'якісний предмет купна-продажі: всі добра людської праці, що мали би своїми якостями служити людині в споживанні; всі сили природи, що повинні б облегшувати людині здобування дібр і помножувати її могутність і втіху; й сама, врешті, людина, що з усім багатством своєї особовості, з усіма радостями й болями, з мріями й поривами ставала щоденним товаром на ринку праці — без'якісним моментом у виробництві, який втілився в шматок органічної матерії, щоб бути живим носієм прибуткових сойківських калькуляцій, джерелом виростання й розквіту сойківських поколінь!.. Усе це правда, все це було так... Але чи не творилося це за невідхильними законами суспільного життя, що діяли незалежно від людської волі, як діють невідхильні (й через те, очевидьки, оправдані) права природи?..

Це вперше в науці про суспільство знайшов Сойка для себе такі ідеї й прийняв їх з цинічним задоволенням і зрозумів по-своєму (зрозумів прецінь, ні?)... Пробі! — чи не

було це щось для Сойків?.. Як слизький бруд, відпливало тепер м'яке скигління про надмірний визиск робітників і злидні нуждарів, про людяність і потребу змін у розділі багатства... І вся холодна, цинічно беззглядна жадібність Сойків уявлялася тепер як натуральний (очевидьки, оправданий) рефлекс економічних процесів, як суб'єктивний відгомін великого, могутнього, все ширшого в своїй захватності, продукційного механізму. Все тут ішло своїм шляхом, підіймаючись по залізній спіралі, й якщо за кожним поворотом закони руху скидали прибуток у сойківську кабзу,— така вже доля сойківщини (золота доля!), й тим гірше для тих, кому згідно з законами призначено згинути в колових поворотах спіралі!..

Повний цинічного притакнення, поринав Сойка в рухливу масу понять, що вловлювала невпинне кружляння товарів, ішов за нею вслід по всіх клітинах суспільного життя, заслуханий, сторожкий і очарований водночас. Ціле суспільство являлося йому тепер як один, ціпкими процесами виробництва й привласнення перейнятий організм, у якому все було спаяне зв'язками нерозривної конечності й у якому особливими, благословенними клітинами розміщувалися родові гнізда Сойків; минулих, сучасних і майбутніх, з усіма їх посілостями й правами, з усіма здобутками й планами, з цілою їх загрібливою активністю, що знаходила собі основу й розгін у матеріальних відносинах суспільства. В б'ючках того організму кружляла холодна кров купна-продажі, в його серці пахтів невтомний мотор солодкого прибутку, й за кожним ударом мотору розбухали й паношилися клітини живої сойківщини... Був тяжкий ритм у товчках того серця, і тут уперше відчув Сойка його сухий, механічно розставлений крок у громадському житті... Й кружляння його власної крові, й удари власного серця, й невловні зв'язки його думок здавалися йому тільки відгуками того ритму, сухого ритму купна-продажі, що відмірював собою пливкі години громадського життя... Було це незвичайне, єдине в дотеперішньому досвіді Сойки почуття, чудне й не зовсім доступне йому, а проте лоскітно поневолююче: почуття велетенської, суперечливої в собі єдності, що охоплювала людину звідусіль, і діяла в ній владно, як у своєму елементі; почуття необ'ємного й нестримного руху вперед, що гнався вперед, як загальна повінь, і в своїй масі й похилості носив закони свойого напрямку й оконечної мети...

І десь тут, у якомусь менті того почуття збудилася в Сойці вперше летюча тінь тривоги, набігла, як тінь, і минулася, заки ще вспіла ранити його, як тривога... А згодом налітала частіше й лишалася на довше... Стояла вона

в очевидному зв'язку з тим почуттям велетенської єдності, що обіймала його звідусіль, з враженням того руху, що перепалював його своїми законами... Чи не була це єдність, у якій Сойки обростали товщем, як бобри в масному лісі, чи не був це той самий рух, що за кожним своїм поворотом, з фатальністю природних законів (хай благословиться така фатальність!) скидав пахучий профіт у сойківську кишеню? А пречінь це в зв'язку з ними, в химерному, неоправданому зв'язку будилася в Сойці та тривога... Налітала, як тінь, миналася, знову налітала...

Була вона як ті неспокійні мигтіння, що їх кидає в глибінь ночі блискуча поверхня ріки, хоч води її біжать рівно й спокійно... Летючі й мінкі, спалахують вони над чорним берегом, як нічні привиди, й гаснуть безгучно, але ще згодом після них причувається нам слабе схлипування людини, що конає, опущена в темряві ночі... Біг води в руслі прискорюється м'яко, послушний спадові дна, і водночас густішають летючі блиски над темними берегами й зростає їх гарячкова примарність і тривожність. І в якійсь хвилині усвідомлюється нам, що те мигтіння є невідлучне від мінкого руху води, що його нічна привидність належить до природи того руху, подібно як скорість до його спаду й як пружкість води до її глибини...

Була це примарна, глибоко разюча хвилина в житті молодого Сойки: коли він спостеріг, що його неспокій виростає з глибини тієї ж фатальності, з якої росла невпинна прибутковість сойківського роду; коли радісне пізнання невідхильного розвитку й розквіту сойківщини перемінилося в його крові в почуття неминучої загибелі сойківщини...

Не було це холодне, абстракне пізнання науковця, що залишає в свідомості спокійний слід, не потрясаючи її до дна...

Не було в ньому нічого з прилипчатого, хиткого пізнання проміжника-інтелігента, що, працюючи «в різних ідеях», не знає ідей, які вбивають або пробуджують зі смерті...

Своєю разючою силою нагадувало воно класове самопізнання робітника, що в науці й в практиці соціалізму знаходить виявлений глузд власного життя, історичний глузд класу, що несе в собі долю майбутнього людства... Але все в цьому пізнанні було навпаки: що для робітника становило день, для Сойки було непросвітньою тьмою, що в нього було гаслом незламного пориву, в Сойки було вибухом безпам'ятної розпачі й люті...

На все життя залишиться в споминах Сойки важкий, гнітучий сон, що зійшов на нього вдосвіта, в останню недоспану ніч перед побаченням з отцем Льотті.

...Було широке, рівне поле, стратоване тисячами ніг, і серед його рівнини, прикований невидною силою до землі, лежав він, Сойка, простягнутий і голий, як була гола під сірим небом сама земля... Полями йшли в різних напрямках тяжко збройні колони,— йшли без початку й без кінця й, тратуючи землю ногами, втоптували в неї молоде тіло сойчука.. Наступали на м'язи і втоптували, находили і втоптували... А він лежав у стратованій землі, сам чорний, як вона, й силувався піднести руку, щоб спинити той похід і відвернути його від своїх грудей... Але його рам'я було безвладне й німе, як би не його рам'я... Й ціле його тіло було безвладне й німе, як би не його тіло, а інше... А проте він містився в цьому тілі,— згортався цілий в грудній клітці й спалювався з болю, збирався там жмутком німого крику й спалювався...

Велів йому отець Льотті звернути увагу на почуття, що їх викличе в ньому остання річ у його лектурі, «Імперіалізм як остання стадія фінансового капіталу»... [363] це мав бути для нього нехибний знак, чи сягнув він у глиб соціалізму, чи торкнувся його живим серцем, яке не повинно б остатися холодним в обличчі тієї хибної науки... Не осталося холодне, о ні!.. Досвітній сон молодого Сойки був зойком його серця, викладником його почувань, дослівним і жорстоким...

Третього дня з'явився Сойка в дежурного при вході до «Пропаганди» і з безвладною впертістю в лиці просив провести його до отця Льотті. Монах заперечував м'яко і рішуче («треба зголоситись день уперед»), а Сойка дивився на нього порожніми очима й, помовчавши хвилину, поновлював свою просьбу...

На четвертий день, у звичайну годину йшов уверх вулиці Дук Мачелі, скеровуючись механічно в бік сірого кварталу «Пропаганди». День був погідний, безвітряний,— прохожі котилися назустріч струмками від Іспанської площі, опливаючи його зі сміхом і дзвінким галасом. Сойка похитувався на ході, простягаючи наперед себе обличчя,— увесь той галас і сміх, уся сонячність предметів здавалися йому згуками незрозумілої мови, що кружляли в травневому повітрі, відірвані від своїх предметів і значень... Мав суху пустку в своєму нутрі, до неї вливалося все те без зв'язку й призначення й тільки від часу до часу, як стяжка, шарпана вітром, пробігала в ній і верталася одна й та сама думка:

«Побачу отця Льотті...»

Прелат очікував його за робітним столом, ціпкий і простий у своєму кріслі, блискучими тафельками окуляр націлений на вхідні двері. Але й він видався Сойці як би відірваний від усякого призначення, а його жовтокоста розіпхана голова світилася якось забавно між двома стрімкими вікнами.

І Сойка посміхався десь унутрі, але не було в нього снаги, щоб спинити той недоречний сміх ані виштовхнути його на порожнє обличчя.

І тільки як отець Льотті накинувся на нього (чи справді накинувся?) за недоречний поспіх у лектурі («нерозумно!.. дуже нерозумно!.. і якої користі ви надіялись від такого поспіху?») й вибухнув дрібним сміхом на його колючі слова про Маркса, Сойка сколихнувся внутрішньо й заговорив лапчиво, як би хватався за в'юнкі й непевні слова.

Але йшли вони в нього згодом гладкими й битими рядами, й битими тяжкими колонами йшли в них головні тези марксизму,— тяжкими, збройними колонами, що в часі досвітнього сну втоптували його молоде тіло в розбиту стопами ріллю,— тратували й втоптували, наступали на живе тіло й давили в сиру землю... І не було ніякої неясності в тих словах,— отець Льотті метушився вдоволено й притакував готово, приймав їх й притакував, погоджувався й притакував...

— Власне...
— Слушно...
— Все це властиве для нашої доби...
— То слушно...
— Так має бути...
— Правда...
— Слушно...
— Так має бути...
— Яка правда?!.. Як має бути?..

Сойка нагнувся на стіл, аж берег тріснув... Витягнув понад чорний блят сухе обличчя й кинув перед себе брудною лайкою, як грудкою лайна.

(— Дзуськи!)...

Потім відхилився твердо назад, вирівняв плечі. Втягнув глибоко повітря й видихнув крізь зуби впівголос, з присвистом:

— Не сміє бути правди!.. Не сміє бути!..

...Отець Льотті спалахнув у першій хвилі гарячо, вся м'якість його лиця наповнилась ярким рум'янцем, повіки очей закруглились широко й застигли на білках... Але не стих ще шалений вибух молодого сойчука («не сміє!.. не сміє бути!»), не вирівнялося його свистюче дихання, як прелат відкинувся на бильце крісла й зайшовся нестримним сміхом, дзвінким, захлипливим, по-дитячому переливчатим... Сміявся жадібно всім тільцем, кидався в обіймах крісла, звивався, як в'юн, у тонкій сутані. В якомусь менті сміху, в хвилині найвищого розбавлення, голос отця Льотті спотикнувся враз і розірвався трьома сипкими згуками («Чик—

чик — чи-чик!» Через те: «Прелат Чик,— веселий прелат,— прелат Чик»...)

Одна хвилина розгублення,— риб'ячі очі прелата забігали по лиці Сойки й спинилися на його устах. («Нічого,— це нічого,— найкращій машині трапляється: біжить, працює,— чик! зацокається!»...) Отець Льотті зігнав ніякову посмішку за своїх очей і, схопившися з крісла, припав до Сойки, приліг обличчям до його грудей... Схлипував тут іще хвилину сміхом, як розбавлена дитина... Вкінці затих...

Сойку потряс й розслабив розсипчатий сміх прелата, а цей мент розгублення, те м'яке пригорнення до грудей роззброїли до решти... Це вперше мав ту голову при собі так близько,— велику, блискучу, почварно розіпхану в тімені й над скронями; нерівне, неформно розміщене склепіння опуклювалося горбками над мозговими звоями, й крізь його кістяну полірованість учувався ще Сойці хвилястий рух сірої маси, розхлипаної остатками сміху... Мав майже фізичне почуття: як би з цієї горбкуватої маси переливалася до його грудей м'яка хвиля довірливості, й усе його тіло наповнювалося теплою ревністю, в якій зливалися в одне: м'який жаль — і скарга без слів — і притульна відданість, якої навіть не передчував у собі...

По хвилі вже проходжувались мовчки по кімнатному просторі, рука об руку, об'єднані й як би заслухані в себе, спокійно заслухані... Коли повернули втретє в кімнату з полицями, прелат Льотті спинився перед великою мапою обіч дверей і спитав упівголос:

— З якої саме околиці походите, мій сину?

Мали перед собою подрібну, проглядну мапу Східної Європи, й Сойка легко віднайшов на ній зелений куток далекого Поділля. Умістив пучки двох пальців у Святоокопівському кутку, звернув їх на захід; широким відкритим луком провів їх у долину середнього Серету й спинився над Коропцем, у Підгаєччині... Був це шлях росту сойківського роду за останні три покоління... І як би під дотиком спрагнених пальців оживилися й виросли схематичні скорочення мапи, Сойка знайшов під своїми пучками: масну вогкість подільського чорнозему, м'який шовк озимини й упертий хлюпіт річок у ярках, і терпкий дух дібров над річками; почув солодкий запах ще теплої муки з-під вальців, шум нових віялок на токах, і їдкий піт молотильників, і стукіт довбеньок у дзвінких каменоломах... І як би це були не спогади з далекого Поділля, а струмки живої дійсності, що плили з його глибини,— все те підносилось і росло в його душі й наповнювало жадібно всю його істоту. І коли отець Льотті звернувся до нього:— «розкажіть щось

про себе...» — ніби сам від себе відчинилася його душа й набринілим потоком понеслась з неї повість-історія сойківського роду, жива легенда сойківщини, що збудилася під дотиком його розпалених пучок...

Була в ній буйна, незагнуздана, дикою жадобою розбурхувана романтика першого нагромадження («водив дід Петро воли нічними бродами, куповані — некуповані»)... І було хижацьке шугання по масних безмежжях подільських ланів,— щоб прикласти в них награбоване й пустити в рух спокійного прибутку... І був грабіжницький осідок у долині середнього Серету, в цвітучих Калдубах, що стали місцем випадів Сухого Яцка в бідняцьке хлопське довкілля, в маєтки шляхетських прогайників-дідичів... І була суха ревність Сойчихи-вдови й тяжкувата вирахованість панка на Калдубах, первака Миколи й цинічна посмішка середущого Мар'яна, що засів наскоком на Коропцівщині... І був вкінці його власний сойківський шлях, несвідомий спершу, інстинктом підказаний гін у справи бога, великий у сойківщині крок, в якому мали стопитися в плідну єдність: і широкоплеча буйність діда Петра — легенди, і залізна вгризливість Сухого Яцка, й холодна вирахованість обох старших братів; і все те шляхетно витончене й загострене до краю й укинуте в не видану ще, ледяним розумом до глибини пронизану, божим духом осяяну, новітню сойківську загребливість: на божу славу, на новий зріст і розквіт сойківщини, що йшов би на неї з божої слави...

Бринів ще в повітрі розтоплений у словах, жадібний розмах сойківщини, горіли ще ним пучки Сойки, що лежали заслухано на шматку зеленого Поділля... Відкинувши гранчасту голову, дивився Сойка мовчки в дрібне личко прелата,— його закруглені очі питалися боязко й відступали, гаряче допитувалися й відступали...

— Яка ж це правда?!.. Як має бути?!..

Посміхаючись мовчки, отець Льотті обняв за стан і провів бережливо до столу, посадовив на кріслі. Сам зайняв місце по той бік блята, підібрав під себе дрібну ніжку; перехилив голову до плеча й, затягнувши плівками риб'ячі очі, глянув з-під повік на молодого Сойку...

— Правда, мій сину, правда, як і все інше, губить свою гостроту, коли розглядаєм її в усій її складності й різності: де раніше ми натикалися на болючі гостряки, тепер знаходимо широкі й гладкі площі, де перед тим вибухали ми трагічними афектами, тепер поринаємо в лагідних почуттях, як у нагрітій постелі...

Отець Льотті вміщається тугіше в поручках крісла, підносить на очі блискучі тафельки окуляр (як блискучу

заслону) й говорить гладким і рівним голосом, інтимно стишеним, а проте невідхильним... Сойка піддається його звукові,— відчуваються йому крізь нього якісь нові вигляди дійсності, нові боки ідей і подій... Піддається їм з м'якою довірливістю, притакує, заслухується, підхоплює, мов свої власні, притакує...

. . . . . .

...Належить мати на увазі, з якої точки погляду підходимо до оцінки якоїсь правди: з погляду фактів чи з погляду непохитної норми. Не все те, що приймаємо за правду з погляду фактів, буває водночас правдою з погляду норми. Наприклад: ніщо не видається нам слушніше, як ідея про вічну змінність і минучість усіх речей, ідея про те, що все на світі знаходиться в невпинному процесі народження й зникання; і що в усій дійсності немає такого місця, в якому можна би поставити кінець мізинця й сказати слушно: оце залишається, не минає ніколи... говорив іще старий Геракліт [364]: «Усе пливе; все змінюється й ніде не затримується». І це є слушне, з погляду фактів, це правда, але (як чудово ви це сказали!) не сміє бути правда, з погляду норми не сміє бути правда! — чому? — бо це противиться незмінності божої істоти, як і постулатові незмінної й єдиної, від віків людині призначеної, божою ласкою для неї встановленої мети: вічного спасення людського роду, відкуплення, до якого людина повинна прямувати невідхильно,— через усю змінність земних речей, через смерть власного тіла, щоб обсягнути вічне життя в обличчі творця, незмінного й вічного над усе...

Або таке, мій сину: — що може видаватись слушніше, як спостереження, що в лоні новітньої господарки постає так зване усуспільнення праці, її колективність і впорядкованість; що сам продукт праці в істоті своїй приймає через те характер збірного, суспільного продукту; і що сам капітал підлягає процесові невпинного усуспільнення, бо в вищих формах виробництва, в акційних спілках і трестах відривається від поодинокого власника, здобуває собі нового, збірного господаря й нового керівника,— все це слушно, з погляду фактів, це правда, але не сміє бути правда з погляду норми, не сміє бути правда,— чому? — бо це не відповідає непорушному принципові приватної власності, тому натуральному праву людини, що, маючи свій початок у законі божому, становить логічний висновок найпершого права людини: права до себе самої, до своїх фізичних і духових здібностей, до всього, що з них у праці виникає; бо, заперечуючи той принцип, ми захитуємо найперші основи суспільного порядку й спокою, того спокою, що є матір'ю всіх чеснот

і що в ньому тільки можуть процвітати заслуги добрих діл і вічного спасення...

Ще приклад — з соціального життя: слушне видається й те, що закони розвитку новітнього суспільства приводять до нагромодження надмірних багатств на одному бігуні людства й надмірних злиднів і терпінь на протилежному; що на цьому грунті виростає серед народних мас гірка ненависть до посідачів, вибухають неспокої й заворушення, постають теорії, що осуджують нинішній лад і домагаються скасування різниць у розподілі багатств як головної причини матеріальних злиднів і терпінь,— усе це так, все це слушне,— з погляду фактів, це правда, але не сміє бути правда з погляду норми, не сміє бути правда! — чому? бо це заперечувало б святому призначенню, яке з божого провидіння сповняє в житті людини всяке дочасне терпіння; бо не може бути правдива ідея, яка закриває перед очима людей той фундаментальний факт: що всякий дочасний біль, прийнятий у покорі, відчиняє перед нами найпевніший шлях до осягнення повної безболісності; що, зсилаючи на нас злидні й недостатки, боже провидіння дає нам нагоду вже тут, на землі, очиститися терпінням від гріхів і заслужити собі вічну щасливість по той бік земного життя... Не заперечуємо,— є багато шляхетності в ідеях, що домагаються перебудови суспільного ладу для облегчення життя народних мас, але заки притакнем хоч одній з тих ідей, розважмо наперед, які зміни в моральному стані цього світу принесло б з собою їх здійснення в суспільному житті... Скасування різниць у розділі багатств? О так! — виглядає це на вчинок соціальної справедливості й мало б довести до морального уздоровлення людства... Але чи розважили визнавці тих ідей, що, відібравши в посідачів лишки їх багатств, вони позбавили б їх водночас виконування одної з найшляхетніших чеснот цього світу: чесноти милосердя й милостині супроти ближніх?.. Який убогий був би цей світ і яке жалюгідне його щастя, коли б у короні його чеснот забракло тих найдорожчих перлин нашого духу: чуткого милосердя й милостині!.. Чи аж такою ціною бажали би поліпшити своє земне життя вбогі народні маси?.. («Коханий отець Льотті! Коханий, забавний отець Льотті!..»)

Найсолодша ласка терпінь!.. не часто зазнають її щасливі посідачі,— вчинки милосердя й милостині становлять іноді для них єдину можливість очиститися від гріха й заслужити собі на спасення душі... Чи аж так далеко сягала би класова ненависть народних низів, щоб, відібравши посідачам ту єдину можливість, замкнути перед ними брами спасення й вічної щасливості?..

О ні! — «спасення душ — найвищий закон!...» Що було б варте дочасне щастя мільйонів, коли б через нього втратила вічне спасення хоч одна людська душа?.. І що, як не пустий звук, злісний, шкідливий звук, була б усяка правда, що проповідувала б таке щастя мільйонів, хоч би за неї промовляли всі факти цього світу, всі логічні висновки з тих дійсних фактів?!..

«Коханий отець Льотті! Коханий, веселий отець Льотті!..»

...Від хвилі вже сидів Сойка в своєму кріслі вирівняний, ціпкий, заслуханий ще довірливо, але вже сам: Сойка!.. Обличчя його загострилось у рисах, нутро його зіниць налилось міцною сірістю, що холодніла й полискувала одностайно. І як би та сірість вибризкувала назовні очей — у продовженні його повік з'являлася хвилинами сріблиста сітка посмішки, що набігала, як брижка на воді, несподівано,— здмухувалась і знову набігала...

«Коханий отець Льотті! Коханий, забавний отець Льотті!..»

Вчувалося Сойці, наче крізь дзвінку мову прелата торкається він нових боків релігії, вловлює її в тисячних нових властивостях...

Колись обурювався проти химерних парадоксів, на які налітав у гарячих пошуках за матеріальним об'явленням бога...— «Credo quia absurdum!» — «Вірю, бо це абсурд!» Всупереч усім фактам цього світу, всім логічним висновкам з фактів — «вірю!»... О! як розумів тепер парадоксальну жагу палкого Тертулліана!.. Крізь дзвінку гладкість прелатових думок, крізь його власний, недавній, трагічний досвід перетоплювалась ціла парадоксальність релігії й мигтіла перед очима прозорим струмком соціальної оправданості й корисності... Вкладав долоні в той струмок, вбирав у себе його цілючість:

— Пробі! Це було щось для Сойків!..

І відкривалася йому нова сторона релігії, нова для нього функція її в громадському житті: релігії як системи норм і постулатів, з погляду яких можна було заперечувати всі небажані факти, всі уривки дійсності, непевні або й загрозливі для щасливих посідачів; не на словах заперечувати, а в живій, захватній практиці, подаючи те заперечення до вірування людській масі; проголошуючи його як чесноту й заслугу перед богом; розпалюючи його до вогню ненависті в людській масі й звертаючи проти загрозливої дійсності, проти неї перш за все! — на поборювання її, на побідне її заперечення! — пробі! — це було щось для Сойків! — для

весслих прелатів теж! — для всіх щасливих посідачів, що не хотіли зазнавати на собі найсолодшої ласки терпінь і злиднів!..

«Коханий отець Льотті! Коханий, веселий отець Льотті!..»

Блискучі тафельки окулярів націлювалися на молодого Сойку, широкі рухливі губи висовувались м'яко вперед, як би торкались чогось допитливо...

— Чи не думаєте так само, любий сину? Чи нема в цьому правди?..

Морозяна сірість зіниць Сойки висипувалась назовні очей, у продовженні його повік з'явилась рухлива сітка посмішки; набігла, як брижка на воді, й здмухнулася, знову набігла грайливо...— О, думаю так само!.. і як ще думав!.. Відповідав отягаючись, із посмішкою, як би смакував те своє слово, як би грався сам зі собою:

— О, все це правда, отче прелате, з погляду святої норми, все це правда, а щодо фактів...

— Чого бажаєте від фактів, любий сину, що маєте ще сказати про факти?

— Щоб були послушні святій нормі, щоб підкорялися їй, коли треба...

Зчепилися очима, як гачкуватими пучками, похитувалися, сміялися впівголос... Схиливши голову до плеча, отець Льотті затягнув тонкими плівками бліді очі, слідив з-під опущених повік за лицем Сойки, сміявся впівголос...

А проте факти — вперта річ — і непокірна,— о! — вперта й непокірна! як і теорії, що з них виростають, як їх ідеї!..

Вмістившись тугіше в бильцях крісла, отець Льотті зітхає глибоко... Протирає блискучі зеркальця окулярів, заслонює ними очі. Говорить знову гладким і рівним голосом, дещо приспішеним уже, а все інтимно стишеним, незаперечливим...

А Сойка піддається його звукові, спішить за ним думками, заслухується... Грайлива брижка з'являється в кутках його очей, а він спихає її в глиб лиця, спішить думками... Піддається... заслухується...

. . . . . .

...— виринає в певному часі в людському середовищі якась опінія, ідея, зовсім нікчемна в своїх початках, невизначена, нейтральна щодо правдивості або й фальшива в очах сучасників і взагалі фальшива... Але складаються такі обставини, суспільні, моральні перш за все, що ця ідея знаходить собі послух серед мас, зростає з дня на день у тому послусі, захоплює собою цілі верстви й народи, вкорінюється в них усе глибше, стає їх власністю, їх добром, їх абсолю-

том... У самому походженні тих ідей, як і в способі їх існування, міститься багато проблем, що можуть принаджувати історика людської свідомості, а проте нас спиняє тут одне питання: яке було б відношення тих ідей до правди й неправди, як належало б їх оцінити з погляду правдивості їх або фальшу?

— Якщо вони фальшиві в своїх початках,— чи могли б змінитися в цьому відношенні згодом, коли вже стали власністю мас?

— А проте таке є, власне, моє питання: чи могли б змінитися?.. Щоби нам краще розуміти щодо самого питання — оцей стіл, наприклад: як належало б його оцінити з погляду правдивості або фальшивості стіл, як матеріальний об'єкт, як частку матеріальної дійсності?

— Думаю, що ніяк: він є, існує, тільки всього,— це йому вистачає, це є щось більше, як правда або фальш...

— Отож-то, про це, власне, йде: щось більше, як правда або фальш! — і як уважаєте, чи не так само, або приблизно так, мається річ з поглядами, які стали власністю мас?.. чи й про них не можна було б сказати, коли б ішло питання про їх правдивість: вони є, вони існують, тільки всього,— це їм вистачає, це є щось більше, як правда або фальш?..

— Можна би так сказати, й це було б слушне. І з цього погляду масові ідеї нагадували б нам об'єкти матеріального світу, матеріальну дійсність взагалі...

— Так, мій любий... Це спостеріг у свій час і головний будівник соціалізму: що ідея, яка опановує маси, стає матеріальною силою й існує, як вони, й діє через ті маси... Такій ідеї байдуже, чи хтось робить її предметом логічної оцінки, чи хто потверджує або заперечує її правдивість: вона є, існує, тільки всього,— цього їй вистачає, це щось більше, як людське притакнення або заперечення... І коли ви наткнетесь на таку ідею й спалахнете — як сьогодні — гнівним обуренням («яка правда?! не сміє бути правда!»), як уважаєте: чи заперечите своїм словом саму ідею, чи ослабите або й знищите її матеріальну силу?

— Це про соціалізм, отче прелате?

— Про нього, мій сину, на жаль, про нього. Якщо я не милюся (і як же бажав би в цьому помилитися!), з такою саме ідеєю маємо до... * . . . . . .

[... великі таблиці зі схематичними нарисами й цифровими зіставленнями, в яких була замкнута історія соціалістичного руху від половини дев'ятнадцятого віку до

---

* Втрачено одну сторінку машинопису — *Ред.*

початків світової війни. Мовчазні сухі лінії таблиць оживали під дотиком водянистих очей і дзвінких слів отця прелата: розтоплювались і плили, несучи в собі розвиток соціалістичних груп і партій у всіх європейських краях, охоплюючи повстання й дорогу обох інтернаціоналів, зріст масової сили в професійних організаціях робітництва, ширення пролетарської преси й пропаганди, проникнення соціалістичних ідей у наукові досліди і в школу, в ряди світської інтелігенції й молоді, в маси бідняцького села й збіднілого дрібноміщанства... В цілості був це образ захватного (й пригноблюючого, як для кого, очевидьки) руху вперед, упертого, настирливого] поступу, якого не стримували ні спокійні переконування, ні гноблення, закони, ані кров, границі держав, ані народів. Ішов він услід за промисловим розвитком, ніби зв'язаний з ним невідступно, засліплював собою народні маси, об'єднував у них, що розділила раса й релігія, історія й простірна віддаль, що розділила сама божа воля...

— А це, сину, дорога цього розвитку в останньому десятилітті до війни: стрімка, нагальна лінія, що нависла погрозливо над світом, над усім, що є надійне й прихильне, що миле богові в культурі наших днів. Але вона обривається,— та лінія,— як мечем перетинається, западаючись у нетрях чотирнадцятого року...

— В літах війни?

— Так, сину...

— Нехай благословиться війна!

— Не поспішайте, сину...

— Чи не зіслав її бог у слушну годину? Чи не сповняє вона свойого великого призначення? Нехай благословиться війна!..

Отець Льотті похитав тяжкою головою.

[— Дав бог війну,— це правда... Й багато з-поміж нас думало подібно як ви: що врешті сувора рука божого провидіння опустилася між народи, щоб відвернути їх від згубного, самим пеклом підказаного напрямку й навести їх на шлях моралі й суспільного послуху... І чи не була це оправдана думка — на перший бодай погляд?.. Могутній Інтернаціонал — мозок і орган соціалізму — лежав у звалищах, як по землетрусі, провідники соціалістичного руху — всі майже, з малими виїмками — віддали свої міжнародні ідеї на вівтарі національної оборони [365]; й головне — маси, те живе тіло ідеї, сподівані носителі міжнародного єднання й революції,— ті маси йшли проти себе, повні запалу, послушні національному обов'язкові, готові віддати життя в ім'я найшляхетніших кличів нашої традиції: за віру й батьківщину! — за бога й короля!.. Чи не була оправдана наша

радість, чи не можна було сп'яніти від того видовища?.. А проте й на цей раз господь покорив нашу самонадіяність і показав нам, як нерозумно було випереджати своїми почуваннями незбагнуті наміри його святого провидіння... І як думаєте, мій сину, в чому полягав недогляд наших надій, де була помилка наших обрахунків?

— Піднявся знову Інтернаціонал?

— Е, ні,— цей лежить певно — і якщо навіть повстане, то не він — думаю — не другий...

— Вернулися провідники?

— І ті не вернуться, будьте спокійні, ті легше піддаються розумним вимогам часу...

— Маси?

— Отож-то; маси, мій любий, від них було починатися... Звідси живе тіло ідеї,— не було більшої помилки, як припущення, що та облудна ідея випарує з осліплених нею мас за першим подувом воєнного захоплення. Можна виявити всю парадоксальність її й суперечність з основними правдами життя,— це вб'є саму ідею в головах її теоретиків; але в масах вона залишається вперто, як би була теплом їх крові, невідлучним від їх життя; і живе в них і здійснюється всупереч своїй парадоксальності й проти всякого здорового глузду... Чи не заперечували всі події останніх воєнних літ ідей соціалізму, чи не нищили їх на наших очах і розумово й фактично? А проте глядіть, сину, саме в тих подіях останніх літ міг би соціалізм, виходячи від своїх фікційних тез, очевидно, знайти деяке потвердження своєї діалектики... І розумове й фактичне потвердження... Приймім, наприклад, на хвилю, їх теперішню тезу: що в основі великої світової війни лежить запекла боротьба за сфери господарського впливу на землі; що під гаслами оборони батьківщини розливається в дійсності кров за сирівці й ринки збуту, за нові простори колоніальних прибутків монопольного капіталу, за його економічне панування над світом; і коли водночас візьмем під увагу, що до тієї боротьби зумів капіталізм утягнути всі майже народи світу], найбільш віддалені від себе й не все ворожі собі, не все свідомі великих завдань тієї війни!.. Підняти цілий світ на жертву життя й крові, для осягнення власних завдань, для заспокоєння своїх вимог! — чи не можна цього вважати за вершок розвитку новітньої системи світу, за вияв найбільшої її могутності й влади над світом?!.. І от уявіть собі, любий сину...

Отець Льотті метушиться хвилину, шугає поглядом десь понад голову Сойки, спиняється блідими зіницями на його очах...

...— уявіть собі, що власне з вершка могутності тієї системи, всупереч усім фактам і сподіванням, але згідно з законами соціалістичної діалектики,— на наших очах вибухає практичне її заперечення, повне, активне заперечення, що проголошує смерть самій системі!..

— Це революція?

— Так, сину,— російська революція,— грізна соціальна буря, що може захитати самими основами нинішнього світу...

— Соціальна революція?

— Так її дехто розуміє, сину...

— Соціалісти?

— Не всі соціалісти...

— Російські соціалісти?

— Не всі російські...

Отець Льотті дивиться в лице Сойки, посміхаючись,— є щось м'яке й котяче, м'яко причаєне в тій його посмішці... Прудкими крочками переходить він до свойого крісла, вміщає Сойку по той бік стола... Нахиляється вперед і втикає свій риб'ячий погляд у очах Сойки. Передихає хвилину — й просто з віддиху впадає в прудкий потік слів,— як би крізь їх матеріальну масу спішився в кінці до одної, обрахованої, одному йому відомої мети...

. . . . . .

«Був день шістнадцятого квітня цього року [366], зближався хмарний весняний вечір... З пограничного потягу на петроградському двірці висів непоказний — на погляд — чоловік, якого прийшли вітати тисячі робітників й жовнірів, з делегатами головного органу революції, столичної Ради робітничих і селянських депутатів на чолі. Зустрічали його в великій залі двірця, призначеній колись для володарів і їх родин, а з вітальним словом виступив голова петроградської Ради, Чхеїдзе [367], старий революційний діяч, визнавець поміркованого соціалізму.— «Вітаємо вас,— говорив він,— у Росії в імені Ради й цілої революції. Але ми думаєм...» — і тут він пояснив, що думають про революцію помірковані, як він, соціалісти. Тим часом чоловік розглядався жваво й трохи нетерпеливо в свойому оточенні, спиняв короткий і пильний погляд на обличчях жовнірів і робітників... А коли Чхеїдзе скінчив вітання, він повернувся лицем до збитої маси й промовив до неї тими словами: «Дорогі товариші, жовніри й робітники. Я щасливий, що можу повітати в ваших особах побідну російську революцію, повітати вас як авангард пролетарської армії цілого світу... Незадовго вже проб'є година, коли народи відгукнуться на клич, кинутий нашим товаришем, Карлом Лібкнехтом [368],

і звернуть свою зброю проти своїх визискувачів капіталістів... Російська революція, яку ви довершили, стала початком нової доби... Нехай живе всесвітня соціалістична революція!»...

— Хто він такий?

Прелат здвигнув плечима:

— Не все вам одно, хто такий?.. Ви тільки слухайте. після привіту вояки панцирного дивізіону запросили прибулого на головний панцирник відділу, й на ньому в'їхав він у столицю революційної країни...

Зійшла тим часом ніч,— панцирники погасили свої світла... Й тільки один, чоловий, що на ньому знаходився прибулий, кидав у ніч перед собою снопи ясного світла, в якому виринали вулиці й площі великої столиці. На площах стояли юрби збройного люду й вітали прибувшого, а він виголошував до них короткі мови, і кожна з них закінчувалася одним і тим самим кличем: «Нехай живе всесвітня соціалістична революція!»

Сойка перепитав знову:

— Хто він такий?

Прелат здвигнув плечима:

— Не все нам одно, хто він такий?.. Ви тільки слухайте, тієї ж ночі зустрівся прибувший зі своїми однодумцями в палаті б[увшої] балетниці Кшесінської [369] й у двогодинній промові виложив їм свої погляди на характер і завдання російської революції. Ті свої думки повторив він найближчого дня на з'їзді своєї партії, а ввечері розвинув їх на спільній нараді з представниками поміркованих соціалістів, на якій розглядали можливість об'єднання двох противних напрямків російського соціалізму. А зміст його поглядів, що стали вже поглядами його партії, був приблизно такий:

— республіка, що її створила березнева революція, не наша республіка, а війна, яку вона веде,— не наша війна;

стоїть завдання: звалити імперіалістичний уряд російської буржуазії й установити владу мас, яка здійсниться в диктатурі свідомого пролетаріату;

перший наш крок: відкрити масам буржуазний характер Тимчасового уряду [370] й виявити дволичну роль поміркованих соціалістів, які облудними кличами ослаблюють волю мас і здобувають їх довір'я для влади ліберальних дідичів і капіталістів;

відчинимо очі мас, і маси підуть за нами: бо немає іншої для них дороги, бо такі є закони революції, що здійснюються через волю мас, неосвідомлену поки ще й загублену в шуканнях;

зриваємо зв'язки з міжнародним капіталізмом; проголошуємо його тайні імперіалістичні умови й звертаємось до пролетаріату цілого світу, щоб зірвав з власними буржуазіями й зробив кінець імперіалістичній війні;

перший етап революції привів до влади російських панів, а ми перейдемо до другого етапу, який установить владу робітників і незаможних селян; російська революція — це початок міжнародної революції, це відкриття дороги, що виведе світ за межі капіталістичного ладу, назустріч соціалізмові...

Нечуване було враження цього виступу. Ось як занотовує його один із учасників конференції, поміркований соціаліст: «Ніколи не забуду тієї громовладної мови, що потрясла й зачудувала не тільки мене, єретика, але й усіх однодумців... Було таке враження, наче всі живла вирвалися на волю й дух загального знищення витає над головами вірних, не признаючи ніяких перешкод, ні сумнівів, ніяких труднощів, ні людських обрахунків»...

І більшість учасників спільної конференції, поміркованих соціалістів, прийняла виступи чоловіка за насмішку над слухачами або за гарячкові маячення...

— Чи не було в цьому щось більше, отче прелате,— чи не було це божевілля?

Отець Льотті повів рукою по лиці, як би згортав вогкість, що виступила на скронях.

— Просім бога, щоб так було, мій сину...

Ще провів рукою по лиці, з-під його долоньки виповзла вогка й розслаблена посмішка.

— Був час, що й я думав так само — і здавалося мені — слушно думав, оправдано... Зближався третій рік світової війни,— соціалізм лежав у руїнах, його партійні верхи віддавались національній обороні — не за страх, а за совість... Мали ми перед очима невиданий упадок ідеї, фізичний і моральний занепад духу, який ще вчора вважав себе непобідним, а сьогодні розпадався на очах, як дитяча ілюзія. Всі знаки неба і землі свідчили про те, що прийшов кінець соціалістичного руху, що немає для нього виходу з тої загибелі, нема рятунку... І в той саме час, у малому містечку Швейцарії один чоловік укладав тези [371] про що? — про близький упадок капіталізму, про кінець його імперіалістичної влади над світом, про сили, які в різних частинах земної кулі дозріли до його ліквідації; і звертався з закликом до міжнародного робітництва, щоб було готове до революції, до боротьби за владу пролетарів, за здійснення нового, безкласового, на спільній праці і власності опертого соціалістичного суспільства... Це було в той час, коли капіталізм панував над усіма народами світу,

а пролетаріат приносив йому жертву своєї крові,— без спротиву приносив, іноді навіть з захопленням!.. В той час можна було вважати погляди того чоловіка за гарячкові маячення, за божевілля — коли хочете... І так ми про них думали, всі майже так думали... Але сьогодні...

Отець Льотті похитувався в кріслі, оперши борідку на п'ястучку. Ходив задуманими очима по лиці Сойки, вагався... Схилився до одної шухлядки свойого столу й вийняв із неї довгасту теку в шкіряних палітурках. Пробіг долоньками по верхній обкладинці, відчинив металевий замок. Відімкнувши теку, перегорнув у ній жмуток картонів й спинився на одному. Розгладив його долоньками, поманив до себе молодого Сойку:

— Що скажете на це обличчя?

Сойка нагнувся. Верхню половину картону займали видівки одного й того самого лиця, долішня була заповнена шифровими нотатками, що ніби обривалися на півслові. Сойка перебіг очима декілька світлин і сказав механічно:

— Дуже просте... Той знає, чого хоче...

Отець Льотті відкинув блискучу голову й вибухнув весело:

— Ха-ха!.. І чого треба хотіти, теж знає,— будьте певні!..

І, притягнувши Сойку ближче (голови їх зіткнулися над картоном), заговорив з дивним оживленням, майже захлипуючись рвучким потоком своїх слів:

— Ви тільки вглибіться в те лице, війдіть у його нутро... Чи не відчуваєте цього: наче вкладаєте руки — геть аж по лікті — в сиру степову землю й завважуєте, як нараз вас опливають її студені цілинні струмки... Або наче ви бродите босоніж по досвітній росі й проймають вас до костей її морозяні, гарячі шпильки,— хто має здорові кості, знаходить приємність у такому бродженні... Чи не знаходите й ви цього, мій сину?

Сойка ще нахилився, злягаючи грудьми на стіл.

— Це від тої посмішки в кутках його очей...

— А бачите!..

Отець Льотті вирівнявся, затер долоньки, знов нахилився... М'якість його лиця пашіла гарячо при щоці молодого Сойки.

...бачите,— це та його посмішка!.. Зверніть увагу!.. Як сірий їжачок, зібралася вона в кутках його очей і ніби ворушить гострими кільцями... Чи не хочеться вам самому зібратися їжачком під тим поглядом,— чи не сиплеться вам морозяний присок здовж хребта?..

Отець Льотті зібгався в плечах, похитувався мовчки... Стиснувши ручки між колінами, перевів очі на вікно й засміявся впівголос, по-дитячому...

— Яке це дивне — і яке забавне... Ідем через життя, як щільно замкнута посудина, що наповнюється своїми днями зпутра. Ніщо з неї не вихлюпується, ніщо не протікає... А сколихне нас що-будь,— і чуємо всі наші дні в собі, як би всі вони були в нинішньому дні, на його світляній поверхні...— Такий, наприклад, ранок — надколотий дзвінок скликає на молитву до старої каплички... Холодна кам'яна стежка під босими ногами, на плечах шкільний ранець... Заглибиною від села йде черідка овець, а п'ять кроків поперед неї — малий Тітто, сільський пастушок, син однорукого сторожа з панського двору. Стоїмо рядком над заглибиною й широкими очима проводимо міцного Тітто з черідкою вверх дороги... Далеко за склоном вгорі мигтить окраєць Альбанського озера,— над ним купається в імлі вершок стрімкого Монте-Каво... [372] Десь там, говорять, ранками вибігає на скелю однорогий козел з вогняними очима,— він блеє на всю долину, й за кожним блеєнням золоті клубки диму виходять з його горла... Стоїмо над заглибиною доріжки, кожний з нас думає про вогняного козла й боїться думати, бо Тітто проглядає нас наскрізь,— він стане віддалік і дивитисьме в наш бік, його губи зійдуться в кутках стрілками, а в кінцях очей збереться сірий їжачок і ворушитиме гострими кільцями... Тоді кожному з нас схочеться згорнутися сірим їжачком, а здовж хребта посиплеться, як гарячий присок, гусяча шкірка... Ніхто з нас не сміє рівнятися з мізинцем міцного Тітто, нашого ровесника: Тітто, що входить на мрячні верхи Монте-Каво, як хто-будь з нас на материні коліна; Тітто, що плигає зі скелі в Альбанське озеро, як хто-будь з нас у плиткий ставок за двором; Тітто, що, станувши на виступі скали Монте-Каво, бачить далекі кораблі на західному морі, де для наших очей тільки небо стикається з землею...

Під вечір уже, перед смерканням збігаємо ми на майдан перед каплицею й здіймаємо голосний регіт на ціле село. Старий учитель виглядає в вікно й погрожує нам дисципліною, молоді матері виходять у хвіртки й перекликаються весело... О-гей! О-ге-ей!.. І враз наш крик обривається, як би змахнув крилом, кожний з нас присідає на землю, де стояв... Дивимось не дивимось у той бік, а проте всі знаємо, що в кінці стежки від двора стоїть міцний Тітто й сверлить зіркатими очима в наш гурток... Підійде чи не підійде?.. Сидимо й наслухуємо з потахлими серцями. Якщо підійде й ускочить в наш гурт, як у свою черідку, зойкнемо з радості й зірвемось на рівні крила: такий розкішний глузд увійде з ним у нашу забаву, такою мрією спалахне наше коло: станемо табуном молодих жеребців, узятих у золоті шори; летітимемо понад мрячний верх Монте-Каво й кликнемо вітання однорогові, що дихає вогнем,

і глибокому Альбанському озеру, що відчиняється під нами... О-ге-ей!.. Якщо підійде!.. Але міцний Тітто не підійде, певне, ні... Він стоятиме, як дубок, у кінці двірської стежки и дивитисьме звичайно в наш бік; у кутках його очей збереться їжачком сіра посмішка й ворушитиме гострими колючками... Кожний з нас відчуватиме ті колючки на своєму хребті й згорнеться на землі їжачком: бо кожний знатиме, що Тітто проглядає нас наскрізь і бачить наші потахлі серця й пригаслу мрію про лет над Монте-Каво; проглядає наскрізь і посміхається... Міцний Тітто, що бачить далекі кораблі на західному обрію, правдиві кораблі,— де для наших очей тільки небо стикається з землею...

Отець Льотті підняв хребет і повів рукою по світлинах на картоні:

— А це вам міцний Тітто півночі, з далекої столиці, з Петрограда...

— Це він?

Отець Льотті засміявся дразливо:

— А він,— громовладний промовець з північної столиці, бурхливе живло, що вирвалося на волю... Дух загального знищення, що витає над головами людей і не признає ніяких сумнівів, ні перешкод, ніяких труднощів, ні людських обрахунків... І коли вже йде про те мова,— пригляньтеся, мій любий, зверніть увагу... Чи є щось гарячкове в тих очах, щось здібне до ілюзії? Чи не подібні вони радше до очей, що проглядають наскрізь, що бачать далекі кораблі на обріях, правдиві кораблі, де для інших очей тільки небо стикається з землею?..

— Той знає, чого хоче,— не зміню свого слова...

— А бачите, мій любий... Нехай нас бог має в своїй опіці! Хто знає, чого хоче, обраховано, ясно знає, той на половину осягнув своє бажання. Чи маю вам пригадувати, чого хоче міцний Тітто півночі?

А проте кажу: божевільні бажання!..

— І чого хочуть маси, яким проповідує Тітто півночі?

— Маси?..

— Так, сину!.. Так на це дивиться міцний Тітто півночі: що його розуміння революції — це розуміння самих мас, що його бажання — це бажання мас, неосвідомлені ще, але реальні, що його ідеї й кличі — ідеї й кличі мас, їх добро, їх власність, їх абсолют...

— Не може цього бути!..

— Так, сину,— це його слова:

— маса говорить: республіка, яку створила березнева революція, не моя республіка, а війна, яку вона веде, не моя війна...

— Ні, отче!..

Так, сину,— це його слова:

— маса говорить: Тимчасовий уряд — це уряд панів,— а помірковані соціалісти закривають його істоту перед моїми очима й облудними словами здобувають моє довір'я для влади панів...

— Ні-ні, отче!..

— Так, це його слова:

— маса говорить: перший етап революції віддав владу ліберальним панам, а я переходжу до другого, що встановить владу робітників й незаможних селян... Моя революція — початок міжнародної революції, я відчиняю шляхи, що виведуть світ з лабет капіталізму, назустріч новому, соціалістичному світові!..

— Не може цього бути!...

— Так, сину,— такі мають бути бажання мас, така їх ідея...

— Проступні, злочинні бажання!..

— О, так!

— Божевільна ідея!..

— Так, це правда!..

Отець Льотті простягнув обі ручки до Сойки й повернув їх долоньками вверх:

— Але що з того, любий сину?!. Пам'ятаєте: — «Вони є, тільки всього — як оцей стіл, як кожний матеріальний предмет, кожна ідея, що опановує маси!.. Байдуже їм, чи хтось їм притакує, чи їх заперечує, чи називає їх слушними чи божевільними,— вони є, тільки всього!..»

— Не сміють бути!..

Сойка зліг на стіл, аж берег тріснув, його лице простягнулося понад блят і заграло щелепами:

— Не сміють, не сміють бути!..

— Оце є слово!..

Отець Льотті відкинувся на бильце крісла й передихнув глибоко. Повів долонями по лиці, як би згортав з нього осілу мряку.

— Оце властиве слово сина церкви! мужнє слово!.. Пам'ятайте: говорили ви: не сміє бути правда!.. І ще говорили: — божевільна ідея!.. А яке є властиве слово сина церкви в цій грізній суматосі?

— Не сміє бути! Нехай згине!..

— Коли появиться ідея, ненависна, як це, і варта проклят тя,— байдуже: правдива чи фальшива вона, здорова чи божевільна,— яке є слушне слово в відношенні до неї?

— Не сміє бути! Нехай згине!..

— Коли ця ідея здобула людське серце, вразливе серце мас, і погрожує здійснитися через нього, заіснувати як мате-

ріальна сила,— байдуже: шляхетне те серце чи злочинне, кривджене, чи само джерело кривди,— яке є слушне слово в відношенні до нього?

— Не сміє бути!.. Нехай згине!

— Оце є слово сина церкви! — слово-меч!.. Постало воно в вас, як меч, разючий і нестримний, відчуваєте ви його, як своє, до глибини всіх думок і почувань своє слово?

Сойка підносить обличчя, його сірі щоки спалахують гарячо, зіниці міняються розпаленою сіриною:

— Так, отче прелате!

(«пшеничні лани й мірчуки, й дзвінкі, як сталь, каменоломи!.. І ото підноситься з півночі ненависна рука міцного Тітто й нависає, як буря, над ланами й каменоломами, над Калдубами, як дух загального знищення, що не знає вагань, ні людських обрахунків!»):

— Так, так, отче прелате!..

— Чи готові ви підняти той меч і вдарити, де звелить свята церква?

(«за Калдуби! — за лани! — за золоті мірчуки, що пливуть у засіки»):

— Так, отче прелате!

— Без сумнівів ударити,— без вагань,— як безсумнівна є правда святої церкви!..

(«за молодий розквіт сойківщини, за її істоту, за життя, за буйне існування!»):

— З повної душі кажу: — Так, отче прелате!..

Отець Льотті підноситься повагом, простягає собі долоні понад стіл. Приймає в них кістляві руки сойчука й стискає їх протяжно... Посміхається як крізь млу, а його бліді очі заходять плівкою, як у наїдженої птиці:

— Мій сину!..

— Мій отче!..

Так молодий Сойка став учасником занять отця Льотті...

Була це дрібна, не блискуча, нічим не показна участь,— майже як насмішка виглядало супроти неї дзвінке слово прелата про меч, який належало підняти за святу справу. А проте...

Протягом тижня наспівали різними дорогами на руки отця Льотті звідомлення про події в Російській державі: статті й дрібні вирізки з преси, звіти з масових зборів і таємних нарад, листи зі столиць і провінцій, відписи з чужих листів і документів, телеграми, що обб[ігали земну] кулю, характеристики осіб і подій,— завданням Сойки було порядкувати цей матеріал, зв'язувати в одне, щоб із кінцем тижня поставав з нього сирий, а проте повний образ революційних випадків на далекій півночі.

Отець Льотті посміхався, даючи йому вступні пояснення:

— Як бачите, сину,— легке й не клопітне завдання,— облегшує вам його знання слов'янських мов, як і те, що самі належите до народу, обнятого в великій більшості вогнем революції... Не мине двох-трьох тижнів, зживетеся з революційними гаслами й головне — з афектами й парадоксами революції,— тоді вся робота даватиметься вам майже механічно, не займатиме ваших думок ні почувань, не відтягатиме вас від головних ваших замилувань, якщо вони в вас знову прокинуться... (А проте...)

З однаковою слушністю міг прелат обіцювати молодому Сойці, що — не пройде двох-трьох тижнів, і буде він механічно вкладати руки в кипучий котел...— «Не займатиме ваших думок і почувань»... Була це жорстока насмішка отця Льотті чи неосвідомлена іронія?.. Чи існував якийсь більш обрахований спосіб, щоб потрясти все нутро молодого Сойки, щоб сколихнути й підняти в ньому все, що лежало ще неусвідомлене на дні його душі?.. Не отримав у руки меча, це правда, не підносив його і не вдаряв іменем святої церкви, не засуджував на справедливу смерть людського серця, охопленого божевільною ідеєю. Порядкував актуальні відомості з далекої півночі, тільки всього...

А проте...

Коли сидів так у напівпорожній кімнатці обіч кабінету отця Льотті й у тиші велетенського будинку схилявся над новими матеріалами (було ще їх чути далекими дорогами й бездоріжжями), розтріскувалася над ним німа мовчанка, як піднята землетрусом земля, й усіма її щілинами вривалася до нього гаряча топіль революції й захльостувала його з головою... Мав її в собі — ту кипучу топіль,— границі його особи розширялися від неї, й ціла його істота перемінялася в дике побоїовище, по якому перевалювались: збройні воякські колони й розгукані народні маси, бурхливі кличі й пристрасті, геройство й низька заляканість, розпалені пориви й таємні, підлі підступи, що заквітали чадними злочинами.. Тут кресалися мечі, що вдаряли без сумнівів і хитань, тут займалися костри, на яких мали згоряти ненависні ідеї й людські серця, живі носителі тих ідей.

...Коли з кінцем тижня, в суботній вечір, отці прелати вислухували звідомлення, що його відчитував отець Льотті, вчувався їм клекіт велетенського котла, під яким саме пекло розкладало вогонь, обхоплював їх і проймав наскрізь млісний дух припалюваного тіла: як би вони сиділи довкола велетенського костра на севільській площі Таблада і прислухувалися жадібно до божевільної мовчанки єретиків, що згоряли в кам'яних «пророках» Торквемади...

В тому клекоті й задусі відбувався останній молодечий ріст сойчука, болючий, шарпливий, нагальний ріст, іноді майже смертельно разючий, як би в ньому розпадалася жива особовість Сойки... Вгризався тоді в себе, як би намагався пробудитися з божевільного сну, в який на його очах розтоплювалася жива довкільна дійсність. Заціплювався в собі, віднаходив себе, відростав, знову загублювався... Був диким побойовищем, що по ньому перевалювалися збройні маси, тратуючи землю й усю живину: натовплювались і знову перевалювалися й ішли, йшли без кінця, як у недавньому примарному сні... А над ними, над збройними юрбами, з півночі підіймалася громовладна рука міцного Тітто й, кружляючи, як коршун у повітрі, визначувала їм, витичувала границі їх руху вперед... Кружляла над ними й звужувала в повітрі свої кола, кружляла й звужувала... Визорювала місця атаки..

. . . . . .

(Фрагменти звідомлянь з революції, прочитуваних отцем Льотті на зібраннях прелатів):

Травень 17-го року

... Початок місяця — ліберальний міністр Мілюков [373] пересилає державам Антанти [374] дипломатичну ноту, в якій запевняє, що революційна Росія не зрадить умов, прийнятих царським урядом, і воюватиме при боці союзників аж до побідного кінця. Нота з'являється в місцевій пресі другого травня, а найближчого дня вулиці Петрограда наповняються масами вояків і робітників, які демонструють проти війни й домагаються уступлення міністра Мілюкова. На поклик Ради робітничих і селянських депутатів маси вскопокоюються й відходять до фабрик і касарень.

Четвертого травня вулиці столиці наповнюються знову юрбами, які йдуть на цей раз під проводом більшовиків і домагаються уступлення цілого Тимчасового уряду, відповідального за ноту Мілюкова... Доходить до збройних сутичок з демонстрацією поміркованих, які виступають під гаслами оборони Тимчасового уряду й війни до побідного кінця...

...перша спроба розправи з радикальними елементами столиці: комендант округи, генерал Корнілов [375], наказує поготівля в деяких частинах гарнізону, а на Зимовій площі збирає відділи артилерії, призначеної до виступу... Рада робітничих і селянських депутатів відкликає змобілізовані відділи до касарень, а на майбутнє піддає всі рухи військових частин у столичній окрузі

під свій безпосередній догляд... Можливі тяжкі наслідки цього розпорядку, який передає в руки революційного органу всі збройні сили столиці; тільки розумній поміркованості проводу Ради можна завдячувати, що вже в тих днях влада в столиці не перейшла в руки скрайніх елементів революції...

...наспіває криза в лоні уряду. В своїому дотеперішньому складі не має Тимчасовий уряд належного опертя в реальних силах країни й викликає постійне невдоволення з боку мас... Виринає слушний задум: поділити відповідальність за положення в краю з поміркованими соціалістами як заложниками міжкласового порозуміння в революції... 18 травня — Петроградська Рада робітничих і селянських депутатів призначає п'ятьох представників-соціалістів до складу коаліційного уряду... Завважується деяке заспокоєння серед народних мас, які дивляться на участь соціалістів у Тимчасовому уряді як на завдаток заспокоєння своїх потреб і домагань... Надіються тут, що створення коаліційного уряду дасть річову підставу до ліквідації Рад,— цього властивого джерела неспокоїв і головної перешкоди в нормальному розвитку й завершенні революції...

...появилася декларація нового уряду, що в ім'я загального добра й оборони революції закликає до порядку й спокою й продовження війни аж до побідного кінця. Різниться вона від ноти Мілюкова тільки багатством і плавністю вислову,— чується в ній рука поміркованих соціалістів, які вміють погодити соціалістичну форму виразу з його понадкласовим змістом і з практичними вимогами дня...

Представники Антанти домагаються відновлення воєнних дій на російському фронті. В зв'язку з тим виїжджає до армій міністр війни Керенський, який має переконати вояків про слушність антантських вимог, як і про вагу війни для революції. Є надія, що саме оживлення воєнних дій дасть урядові змогу обнизити революційне піднесення мас і звести революцію до границь суспільної безпеки й спокою...

...Наспівають вістки про заворушення між селянами, що домагаються негайного переведення земельної реформи...

...випадки самовільного заграблювання двірських і монастирських земель, акти грубого насилля над землевласниками, виступи проти релігії й духівництва... Місцеві органи влади безсилі супроти масової самоволі селян...

...Всюди завважується перевага вузьких групових інтересів над загальними, спільними завданнями революції. Фабричні робітники встановлюють самовільно восьмигодинний робітний день, хоч обставини війни домагаються продовження й раціонального посилення праці. Переводиться організація фабричних комітетів, які встрягають у внутрішнє життя підприємств і намагаються впливати на хід і прибутковість продукції... Акти насилля над власниками й над вищим технічним персоналом... Підприємці переходять до організованої самооборони проти натиску робітників. Найпевніша, хоч і болюча зброя: закривання підприємств, найбільш загрожених у своїй рентовності, в березні й квітні спиняють 129 фабрик з дев'ятьма тисячами робітників, у травні — 108 фабрик з дальшими дев'ятьма тисячами. Банкові установи погрожують відпливом капіталу і цінних паперів за границі держави... Коли не зміняться умови праці, протягом двох-трьох тижнів може завмерти життя в головних промислових осередках держави.

...Виринає проект політичного відтяження столиці через перенесення деяких родів продукції в глибину краю. Проект знаходить прихильний відгук у промислових сферах столиці, які доцінюють його вагу для оборони краю й дальшого розвитку революції... Робітничі маси відповідають посиленням страйкової акції й домагаються удержавлення фабричного промислу Є це той самий клич, що його в обличчі господарських труднощів висуває крайня соціалістична партія більшовиків.. Не вперше це завважується, що поодинокі гасла тієї партії збігаються з домаганнями, які виринають в процесі революції з глибини розбурханих народних мас...

— «Уся влада Радам!»...— «Земля селянам!»... «Негайний демократичний мир усім воюючим народам!»...— це головні кличі більшовицької пропаганди, неотесані, простацькі думки, які, проте, знаходять притакнення серед народних мас, бо відповідають настроям, що підносяться з нетрів революції...

...зростання впливів більшовицької партії серед робітничих і військових низів. Протягом останніх місяців осідають більшовики в усіх головних робітничих осередках столиці... Вибори до робітничих представництв дають абсолютну перевагу прихильникам тієї партії. Під її провід переходить велетенська залога Путилівських заводів — 40 000 робітників,— які від початку революції знаходились під впливом поміркованих соціалістів...

..перший анархічний виступ у молодій республіці: 26 травня велика фортеця Кронштадт передає владу в місті Раді робітничих і моряцьких депутатів... Нелюдський терор,— акти насилля над противними політичними організаціями... Одною з перших своїх постанов зносить анархічна влада приватну власність на посілості й інші добра, до жінок включно... дрібний образ положення, в якому знайшлась би ціла держава на випадок переведення більшовицького клича: «Вся влада Радам!»...

Провід більшовицької партії стримує анархічні маси від передчасного здійснювання цього клича,— свідоцтво слабості або страху перед виконавцями власних намірів... Усе, зрештою, в божій волі...

Завваги отця Льотті:

1. Все в тій революції гостре на два боки:

Про коаліційний уряд: — це правда, що коаліція з поміркованими соціалістами дає урядові деяке опертя в народних масах. Але куди звернеться прихильність тих мас, коли вони розчаруються в надіях на коаліційних соціалістів? — Розчаруються,— це певне!.. Тоді пригадають собі, що тільки одна партія більшовиків була проти коаліції з лібералами...

Про війну до побідного кінця: розуміємо нетерпеливість, з якою представники Антанти домагаються відновлення воєнних дій на російському фронті. По-перше,— крихта пролитої крові вийде на здоровля молодій російській республіці; по-друге, найскорше належить зняти з чола революції чарівний вінець, до якого звертаються погляди інших утомлених війною народів; по-третє, воєнна акція зміцнить авторитетний провід, а міцний провід у руках людей доброї волі — це гребля проти анархічних посягань революційної маси..

...все це слушне, всі розумні мотиви промовляють за тим... Але чи не завважили ми, як часто в тих подіях розум зміняється в нерозум, а слушність у насмішку над усякою слушністю?.. і що механізм війни, який звичайно дає верхам велику перевагу над масами, в тій революції — навпаки — стає знаряддям переваги мас над суспільними верхами?

...Все є гостре на два боки в тій революції,— тільки це пам'ятаючи, можна в ній дещо зрозуміти й осягнути...

2. Не спішитися! — таке повинно бути гасло всіх людей доброї волі в тій завірюсі.. Куди й чого спішаться провідні кола російських промисловців? Чи й у тих тяж-

ких днях не в силі вони злагіднити своїх прибуткових апетитів? Граються вогнем, що призначений для їх палат, для самих основ, на яких побудовані їх палати...

Проволікати!.. багато обіцювати, в дечому поступатися... Звертати запал і увагу народних мас на бічні справи, на зовнішні ефекти... Довгим і вмілим проволіканням знесилити революційну енергію мас, тоді їх буде можна повести, куди воля, — для їх власного, як і загального добра...

3. Не виступати проти подвійної влади в тій революції! Уряд у руках ліберальної буржуазії й Ради в руках поміркованих соціалістів,— це найпевніший шлях до виснаження революційної енергії мас... Не виступати проти Рад, поки в їх проводі помірковані соціалісти..

4. Все, очевидно, в божих руках і в божій волі Але гнобити більшовиків треба людськими руками... Що вони спиняють маси перед невчасним посяганням на владу,— це доказ їх сили, не слабості,—їх відваги, не страху... Знищити більшовиків поки час, це буде найкраще виконання божої волі!.

Червень

...Відбувається Всеросійський з'їзд селянських делегатів у справі земельної реформи [376]. Настрої селян помірковані,— більше як помірковані В обличчі анархічного відриву Кронштадта приймає з'їзд постанову, в якій погрожує виголодженням більшовицької твердині, коли вона не піддасться розпорядкам Тимчасового уряду. А проте...

...На з'їзді виступає Ленін, який говорить [377]: «Ради селянських депутатів разом з підпорядкованими їм Земельними комітетами повинні стати органами земельної революції, себто органами ліквідації великої земельної власності»... (Сойка думає про інквізицію, про чотирьох кам'яних «пророків» полум'яного Торквемади).. [378] «Чому селянам не слід чекати на ухвалу земельного закону Установчими зборами [379]? — Перша річ у часі революції — це революційна ініціатива мас, а закон повинен бути тільки її вислідом. Коли селяни не здобудуться на революційну енергію, не будуть мати ні закону, ні землі»...

Делегати, які недавно погрожували заголодженням більшовицькому Кронштадтові, вислухали вождя більшовиків з увагою й відпустили його з рясними оплесками... («все гостре на два боки в тій революції!» Сойка думає про вогняного Торквемаду..)

...16 червня відкривається Перший всеросійський з'їзд Рад робітничих, селянських і вояцьких депутатів. Величезна більшість з'їзду — помірковані соціалісти, й тільки дрібна частина признається до більшовицьких кличів. Це корисне відношення не зовсім відповідає настроям, що наростають у міських і селянських низах... З різних околиць держави наспівають вістки про бойове признання для кронштадтських ворохобників. Полк машинових крісів маніфестує по вулицях Петрограда свою прихильність для Кронштадта — «за його непохитну поставу недовір'я до Тимчасового уряду»... При останніх виборах до Московської Ради більшовики здобувають перевагу над меншовицькими і есерівськими депутатами. На останній конференції фабричних комітетів у Петрограді мають вони 335 голосів проти 86 поміркованих. Конференція приймає резолюцію, що тільки Ради робітничих, селянських і вояцьких депутатів, узявши владу в державі в свої руки, зможуть спинити край перед недалекою руїною...

На Всеросійському з'їзді Рад говорить поміркований соціаліст Церетелі, що немає тепер у Росії партії, яка була б готова взяти владу в свої руки [380] Відповідає йому з місця Ленін: «Є така партія!» — маючи — очевидьки — на увазі свою, більшовицьку організацію...

...Провід більшовицької партії за почином низових організацій постановляє владити в столиці масову демонстрацію, що проходила б під гаслами: «Вся влада Радам!» і «Геть із десятьма міністрами-капіталістами!»... слушний спротив президії Петроградської Ради, яка ставить питання про демонстрацію перед з'їздом Рад. Більшістю голосів ухвалює з'їзд заборону всяких маніфестацій у столиці протягом найближчих трьох днів... тільки переконати маси про слушність тієї заборони: вислати своїх представників до фабрик і касарень, щоб у живому зіткненні з масами схилили їх до прийнятої постанови і водночас пізнали їх настрої й найближчі домагання...

Одну ніч проводять делегати на зібраннях по касарнях і підприємствах, а ранком вертають на з'їзд розбиті й приголомшені... Такі їх звідомлення:

більшовики опанували маси;

всюди існує глибоко вороже відношення до поміркованих соціалістів;

тільки за згодою більшовиків маси відмовилися від ухваленої демонстрації..

Глибоке обурення серед поміркованої більшості з'їзду. Церетелі домагається громадянського суду над більшовицькою партією: належить змінити дотеперішні методи боротьби з більшовиками! — роззброїти їх, відібрати великі технічні засоби, що знаходяться в їх руках! — належить зломити змовників!..

Усіх дивує фанатична впертість, що пробивається у відповідях більшовиків.

— Змагаємо до влади Рад,— говорять вони.— Але коли б навіть уся влада в державі перейшла в руки Рад і нам хотіли заборонити агітацію,— нехай ніхто не сподівається від нас послуху й пасивності!.. Йдемо під гаслами міжнародного соціалізму, яким різнимося від усіх ніби-соціалістів, і ніякі кари, ні переслідування не спинять нас від ширення й реалізації його кличів..

З'їзд не здобувається на рішучі кроки проти більшовиків, тільки приймає до відома їх відмову від демонстрації й осуджує їх методи агітації серед мас. На пропозицію одного з делегатів постановляє влаштувати 1 липня велику масову маніфестацію, яка має бути «явним і чесним переглядом революційних сил» і виявити гасла, за якими дійсно йдуть робітничі й вояцькі маси...

...всі надії скупчуються коло питання про відновлення воєнних дій на російському фронті... На з'їзді представників торгівлі й промислу падають нечувані дотепер слова:

належить зірвати з системою поглиблювання революції!..

тільки тверда, залізна рука зуміє спинити Росію перед недалекою катастрофою!..

...представники Антанти домагаються відновлення офензиви російськими військами. Англійський державний скарб думає спинити воєнні позички при дальшому отяганні з офензивою... Існує теж можливість окупації далекосхідних російських земель японськими військами... Американський уряд обіцяє відкрити необмежений кредит з відновленням воєнних дій... Бельгійський соціаліст Вандервельде закликає коаліційних соціалістів у Тимчасовому уряду, щоб не отягалися з наказом офензиви... [381]

...великою більшістю голосів, при нагальному протесті більшовицьких делегатів Всеросійський з'їзд Рад дає згоду на відновлення офензиви...

...падає наказ міністра війни Керенського: «Вояки — вперед!» [382]

Завваги отця Льотті:

1. Є якась фатальна логіка в помилках людей доброї волі: як би гонила їх наперед якась сліпа, нерозумна сила, відібравши їм наперед змогу бачити й розуміти, куди йдуть...

2. Все — очевидно — в руках божих; але офензиву треба зробити вояцькими, не божими руками, і вояцькими — побідити. Що станеться з військами, коли офензива не вдасться? (Все майже промовляє за тим, що не вдасться...) Тоді армії пригадають собі, що тільки більшовики були проти відновлення офензиви...

3. Нерозумно й недотепно — відкликатися до низових мас у справі поборювання більшовиків... Тільки залізна, тверда рука зломить упертість і силу тієї партії; але шукати тої руки треба поза народними низами...

Належить пам'ятати: всі засоби проти більшовиків дозволені,— всі, крім комічних... Яке враження думав осягнути Церетелі серед низових мас, називаючи більшовиків «зрадниками революції»?.. Маси невразливі на різні субтильності й недомовлення, але на комічне мають смак тонкий... і небезпечний для Церетелі...

4. Якби нам Леніна серед поміркованих!..

Липень

...Керенський доносить урядові з південно-західного фронту:

— Святкуємо сьогодні незвичайний тріумф революції: 1 липня революційна армія почала з великим захопленням офензиву!..

Церетелі говорить на з'їзді Рад:

— Відчиняється нова сторінка в історії великої російської революції!.. А проте...

...На Марсовому полі делегати з'їзду Рад оглядають масову демонстрацію [383], яка має бути «явним і чесним переглядом революційних сил»... Перед очима делегатів перепливає повінь робітників і вояків,— чотиристатисячна маса, що йде нестримно під гаслами:

— Геть офензиву!

— Геть із десятьма міністрами-капіталістами!

— Вся влада Радам!

— Право до життя важніше за право власності!..

...в тій повені облич і кличів з'являються три невеличкі плакати з домаганням підтримки для Тимчасового уряду; юрба нападає на плакати, зриває їх з лютими окликами й жбурляє собі під ноги...

...2 липня пише поміркована преса столиці: «Недільна маніфестація виявила, що більшовики здобули повну побіду серед петроградського пролетаріату»...

Один орган запитує меланхолійно: «Кому прийшла до голови та нещаслива думка про маніфестацію?»...

...Заходами ліберальних кіл відбувається протидемонстрація поміркованих елементів столиці,— переходить місто з портретами міністра Керенського і з кличем війни аж до побідного кінця... Не в Керенському — очевидьки — тут річ, а в війні, біля якої збираються надії всіх людей доброї волі...

По вулицях Петергофа демонструють молоді юнкери, що під гаслами:

— Геть шпигунів! [384]

— Нехай живе Керенський і Брусилов! [385]

Вояки четвертого батальйону, стаціонованого в Петергофі, нападають на молодих патріотів і розбивають їх таблиці й демонстрацію...

Одна радісна вістка: відділи одинадцятої армії продовжують офензиву й здобувають перші дві лінії ворожих окопів. А проте...

Полк машинових крісів у столиці приймає постанову: «На майбутнє будемо відправляти відділи на фронт, як тільки війна матиме революційний характер»...

На погрозу ліквідації ворохобного відділу вояки полку відповідають: «Не спинимося перед ліквідацією Тимчасового уряду й усіх, що його підтримають!»...

...Рада Виборзького кварталу приймає резолюцію: «Протестуємо проти авантюри Тимчасового уряду [386], який почав офензиву, щоб зберегти в силі старі грабіжницькі умови. Цілу вагу відповідальності за політику офензиви скидаємо на Тимчасовий уряд і на партії меншовиків і есерів, що його підтримують»...

...правдива повінь анархії... По всіх касарнях відбувається агітація за збройну акцію проти Тимчасового уряду... полк машинових крісів закликає інші відділи гарнізону до збройного виступу за владу Рад... Одні більшовики мають послух у масах і стримують їх перед невпорядкованим і невчасним посяганням на владу...

...грізна, майже історична хвилина: робітничі й воякські маси столиці напливають з усіх кварталів до Таврідського двірця [387] й облягають осідок Петроградської Ради. Демонструють: проти війни й Тимчасового уряду, проти коаліційних соціалістів... Посилають невпинно делегації, які домагаються:

ліквідації Тимчасового уряду;

переходу всієї влади в державі в руки Рад...

...Ніщо не стоїть на перешкоді, щоб Рада сповнила нагальні домагання мас. Більшовики підтримують їх анархічні гасла, вояки натискають... Президія Ради відбуває засідання й нараджується перманентно... Маси напливають — посилають нові делегації,— домагаються... Президія засідає,— успокоює... нараджується перманентно... («Проволікати! — проволіканням виснажувати революційну енергію мас,— так добре, синку,— так і слід!»...)

Надходить південь,— маси хвилюються... В стіни двірця б'ють загрозливі кличі:

— Геть угодовців [388]!

— Геть наймитів Антанти й капіталізму!..

Президія засідає,— нараджується перманентно... Минають довгі години,— хилиться день; зближається смеркання... На вулицях столиці роздаються гомони військової ходи... Твердий крок фронтових відділів, що надходять до двірця й оточують виснажену очікуванням товпу... Президія Ради підіймається після денних нарад,— шукає зв'язку з урядом... Рішилася: не візьме влади в свої руки!.. Поспіль з властивою владою, міцними руками фронтовиків опановують положення в столиці... («Тепер ударити! — нещадно, на смерть ударити!»)...

...Прориває́ться довго стримуваний справедливий гнів прихильників спокою. Знаряддям гніву служать фронтові відділи козаків,— уроджених лицарів порядку й заспокоєння...

...Перші реальні наслідки гнівної справедливості:

падає руїною палац Кшесінської,— осідок проводу більшовицької партії;

закривається головний орган більшовицької партії — щоденник «Правда» [389];

ліквідуються головні гнізда більшовизму в робітничих кварталах і в гарнізонах;

переводяться арешти й унешкідливлення вожаїв більшовицької партії в столиці й окрузі...

...Виринає проект: поставити більшовицький рух поза законом,— це дасть правну основу до його ліквідації в цілій державі... Всі усвідомлюють: знищення більшовицької партії, з усіма її проводирями («фізичне, смертельне знищення!»), відкриє дорогу до повного заспокоєння краю, до відновлення соціального порядку й пошани перед правом... А це кінець революції!..

...Два неясні моменти в загальному образі випадків, два браки, що будять деякий неспокій у людей доброї волі: маси мовчать.

Ленін говорить.

Коли б існував найдрібніший спротив мас при ліквідації анархічних осередків, перемога була б ясніша, певніші її реальні наслідки. Але маси зберігають дивний спокій, маси мовчать... Як би навмисне притихли, щоб краще розлягався між ними дивний голос цього диявольського спокусника мас... І він говорить... Розійшовся десь у народних низах, не досягла його рука справедливого гніву, й звідтіля розходиться серед мас його діловий голос... (Як би то були його власні збройні ватаги, не грізні загони козаків, що гарцювали в тих днях по вулицях столиці), він говорить:

— Робітнім масам немає іншого рятунку від загальних лабет війни, голоду й дідичівського й капіталістичного поневолення, як геть відійти від партій есерів і меншовиків [390];

усвідомити ясно їх зрадницьку роль;

відмовитись від найменшого замирення з буржуазією й рішуче перейти на бік революційного робітництва.

— Одні тільки революційні робітники, коли їх ще підтримає найбідніше селянство, зуміють зламати спротив капіталістів, повести народ до перемоги над голодом,

до перемоги над війною,

до справедливого й міцного миру...

До перемоги? Звучить це як насмішка над усяким здоровим глуздом: говорити про перемогу в хвилині, коли до грунту розбиті всі сили організації, всі майже провідники ліквідовані, а маси рукою не двигнули, щоб їх захистити перед гнівом справедливості... («Чи не так, отче прелате?)» — «Молімось богові, сину, щоб так було, молімось богові... Але чи не завважили ви: такий є звичай міцного Тітто: говорити про недалеку побіду, коли всі знаки неба й землі промовляють проти нього! — визначувати методи перемоги, хоч усі сили, конечні до перемоги, лежать у повному розгромі... Такий є Тітто»...)

...Перші тривожні вістки про заломання офензиви на російському фронті... Ніколи не бачили ми тут стільки облич, перейнятих глибоким жахом,— стільки виявів зневіри й розпуки... Чи таке є об'єктивне положення?!..

А проте в бозі надія...

Завваги отця Льотті:

1. Не спішитися!.. В проявах радості з приводу побіди ані в проявах розпуки — не спішитися!.. Проволікати! — проволікання — єдина метода слабшої сторони в революції, єдина, що має деякі вигляди на перемогу...

2. Більшовики мали слушність у справі офензиви, як і в інших питаннях... Грізне це й образливе явище: що в основних питаннях революції слушність виявляється на боці більшовиків, не поміркованих... Кожний такий випадок — це новий ступінь у розвитку їх сили, новий крок до їх можливої перемоги над людьми доброї волі... Належить знищити більшовиків! — хоч би для того, щоб відібрати їм можливість мати слушність,— належить знищити!..

3. Як це діється?.. Усе зав'язкувате в російських випадках, усе міцне й прозорливе стоїть на боці гріха й революції, тоді як традиції й спокій боронять у них убогі й слабі духом... Складними дорогами йде діло спасення людського роду, й не наша річ намагатися вникнути в його шляхи... Але керенських треба відсунути від справ революції,— блазня Керенського й усіх близьких до нього...

4. Якби нам Леніна серед поміркованих! (невже неможливий Ленін серед поміркованих?).

Серпень

...З усіх кінців держави наспівають вістки про лиховісні наслідки заломання офензиви... На фронті — невиданий дотепер упадок дисципліни, що явно звертається проти старшинського корпусу армії... Відновлюється явище, занехаяне на час офензиви: братання між вояками ворожих армій,— процес, який може рознести бацили революції по цілій Європі...

В запіллі — нагальний відплив фронтовиків у глибину краю,— море збільшовизованої вояцької маси, що загрожує знищенням останків законності й ладу в державі...

З усіх кінців держави сповіщають про зухвале встрягання вояцької маси в поточні справи революції: в питання влади на місцях, в земельні відносини... За її анархічним впливом — справа земельної реформи переходить у явну аграрну революцію, яка нищить усяку надію на спокійне полагодження відносин земельної власності на селі... Відкривається жахлива перспектива: руїни економічних і моральних вартостей,— морального

й господарського здичіння,— з дня на день пригасає надія на відвернення тих доріг від молодої республіки...

Все тривкіше оформляється тут одна свідомість: що тільки залізна рука чолової людини зможе спинити край перед руїною й виведе його на шлях спокою... Всі розглядаються за такою рукою, гаряче її прагнуть... Коли б з'явилася тепер, можна б вірити, що зродилася тільки з того прагнення...

Все вказує на те, що та залізна рука не підійметься з Тимчасового уряду («залишіть уряд!») ані з поміркованих соціалістів («залишіть поміркованих,— вони роблять своє!»)... Розглядаючи всі можливості виходу з теперішнього положення, Мілюков, провідний муж лібералів, доходить до одного, глибоко промовистого висновку:

Корнілов
або
Ленін...

В самому поставленні тієї дилеми — для Мілюкова, для всіх людей доброї волі — міститься єдина відповідь на неї:

щоб здійснилося перше — й ніколи друге («ніколи — ніколи друге!»), така тільки розв'язка може лежати в інтенціях божого провидіння, на це мусять бути звернуті всі здорові сили загроженої країни, всі чисті й шляхетні, але й беззглядні в своїй справедливості зусилля людей доброї волі...

...Найбільше дбайливості й уваги присвячується військовим формаціям петроградської округи. Протягом неповного місяця постають у столиці нові військові організації — «Союз вояцького обов'язку», «Батальйон волі» [391], «Ліга вояків» [392], «Кавалери святого Юрія» [393], жіночі військові формації [394]. Доконується планове нагромадження надійних збройних сил, що були б готові до виступу на перший поклик, без страху й без вагання... Появляється нова преса, що висовує гасло незалежного соціалізму й домагається твердої, диктаторської влади, як єдиного засобу на здійснення соціальної справедливості, єдиного рятунку для завдань великої батьківщини...

...очі всіх покликаних звертаються вичікуюче в бік недалекого фронту: там дозріває сила, що змінить усі напрямки революції,— звідтіля має піднятися п'ястук, що впаде на гнізда злої анархії, розгромить їх з божою поміччю й виведе край на шлях традиції й спокою...

Кінець місяця: Корнілов вирушає з фронту! — на Петроград!..

Завваги отця Льотті:

1. Молімось богові святому...

2. Чи не поспішився Корнілов зі своїм виступом?.. Анархія ще не дозріла до того, щоб відпхнути від себе всі здорові сили російського народу... Й куди спішиться російська буржуазія? — В своїй нетерпеливості з'їдає вона себе, як скорпіон, збожеволілий від злості...

3. Все гостре на два боки в тій революції: чи не запізнився Корнілов зі своїм виступом?.. Заломання офензиви дало в руки більшовиків зброю, якої не мають помірковані: зброю слушності — непереможну й грізну в революційній боротьбі... Коли б не запізнився Корнілов!..

4. Усе йде своїм шляхом у тій революції,— як би діяв тут якийсь механізм, недоступний для наших очей, ні для обрахунку... Якимось фатальним способом належить до того механізму сліпота російських посідачів, їх нерозумна жадібність й нестриманість у гніві... Зліс-ним, фатальним способом уплітаються в той механізм справи релігії й святої церкви, справи бога взагалі..

5. Корнілов іде на столицю... Молімось богові святому.

Вересень

..Як це діється?! — якими дорогами?!..

В липні — сіра вояцька маса піддалася шляхетним кличам оборони батьківщини і з геройським захопленням пішла на ворожі окопи;

в липні — непроглядні юрби робітників і вояків, що облягали Тавридський двірець, відійшли перед кількома збройними відділами й відмовились від своїх радикальних кличів;

в серпні — робітничі квартали Петрограда, недавні басейни більшовизму, приглядалися мовчки, як гнівна рука справедливості винищувала запальні гнізда анархії й приготовляла суд над вожаями більшовизму;

в серпні, ніби вчора, байдужа пролетарська маса приглядалася безчинно, як поставали в столиці нові військові формації, громадилися надійні збройні сили на рятунок батьківщини й суспільного спокою...

А сьогодні?.. Як це діється,— якими дорогами?.

З початком вересня з'являються передові відділи генерала Корнілова в околицях Петрограда, й у той сам час, як би діяв якийсь таємний механізм, зами-

каються всі залізнодорожні під'їзди до столиці, всі водні дороги загороджуються дулами гармат, націленими на корніловців... І як би діяв тут якийсь химерний, злісний механізм,— відчиняються брами столичних в'язниць, виходять на волю більшовицькі проводирі й — ніби таке було їх призначення — переймають оборону революції в свої руки. На їх фанатичний поклик здригається байдужа маса, за їх почином переводиться загальне узброєння петроградського пролетаріату і вся низова маса перековується в один велетенський молот, готовий піднятися, й грянути, й розбити на дрізги всякого, хто посягнув би на її варварське право до революції...

Як це діється,— якими парадоксами?!..

Ще наче вчора гарцювали козацькі загони по вулицях Петрограда, метаючи під ноги правосуддя більшовицьких ватажків і заколотників;

ще тільки вчора гриміла земля під ногами стотисячної армії залізного генерала: йшли найдобірніші формації, козаки, юнкери, чеченці [395], ударні відділи [396] й батальйони смерті [397], йшли певні побіди, одною своєю появою готові роздавити зграї розбещеного вояцтва й фабричної голоти...

А сьогодні?.. Як це сталося, якими парадоксами?

Було щось несамовите в цьому видовищі: найкращі передові відділи корніловської армії підходили до столичної околиці й, не дійшовши до передмість, танули, як тане сніг, зблизившись до пожару, як би западалися в сухий пісковий грунт, що оточує передмістя,— зближалися й танули...

...неймовірне, з гарячкового сну вихоплене явище: не минув тиждень,— у всіх шляхетних очах горить важке й докірне питання: «Де ділися хоробрі «Батальйони волі», «Кавалери святого Юрія», «Союзи обов'язку»? Де хоробре військо генерала Корнілова? І де сам генерал,— залізна рука й непохитна воля?..» Велика, гнітуча пустка вчинилася на місці збройних колон,— гнітуча страшна пустка зайняла місце надій, що вчора ще ситили серце людей доброї волі... В цю примарну порожню, наче створену на те, щоб давала широкий, владний відгомін, розміряними товчками падають прості й дошкульні, як усе, слова пекельного спокусника мас, Леніна:

«Не бійтеся ініціативи й самостійності мас, здайтеся на революційні організації мас,— тоді побачите на всіх ділянках державного життя [398] ту саму силу,

величність, непереможність робітників і селян, що її вони виявили в своєму об'єднанні й пориві проти корніловщини...

Середини немає. Досвід показав, що середини немає. Або вся влада Радам у центрі й на місцях, вся земля селянам негайно, перед ухвалою Установчих зборів, або дідичі й капіталісти гальмують усе, відновляють дідичівську владу, обурюють селян і призводять до безкрайнє жорстокого селянського повстання» («Про святу інквізицію думаєте, мій сину?» [399] — «О так, отче,— є такий спосіб: намазують йому розтопленим товщем ноги й завішують над вогнем. Товщ кипить на голих п'ятах, шкіра здувається пухирцями. Він кричить і в'ється, як в'юн, тратить свідомість... Тоді відділюють вогонь сирою дошкою, а його обливають водою, аж очуняє... Як прийде до себе, відкривають вогонь, і живе полум'я знову припікає його стопи... Товщ кипить на голих п'ятах, шкіра здувається»...)

Тільки диктатура пролетарів і бідніших селян здібна зламати спротив капіталістів, виявити велику зважливість і рішучість влади, забезпечити собі захоплену, безоглядну, справді героїчну підтримку мас і в армії, й серед селянства. Влада Радам — це єдине, що могло б зробити дальший розвиток ступневим, мирним, спокійним, що йшов би на рівні зі свідомістю й постановами більшості народних мас, на рівні з їх досвідом. Влада Радам — це означає повну передачу керівництва країною й контролю над її господаркою робітникам і селянам, і ніхто не важився би ставити їм опір,— і вони скоро навчились би, на власній своїй практиці навчились би правильно розділювати землю, продукти й хліб»...

...В обличчі невпинного зросту більшовицьких сил і впливів у Петрограді й околиці, в лоні Тимчасового уряду постає проект, єдино, мабуть, доцільний у тих обставинах: віддати столицю ворожій армії й тим шляхом обезголовити шалене живло революції й зберегти перед ним саму державу...

Завваги отця Льотті:

1. Все йде навпаки в тій революції,— в виступі Корнілова теж... Мав він принести з собою соціальне замирення, а приніс поглиблення анархії в цілій державі; мав закінчити революцію, а тільки відчинив їй далекі жахливі перспективи; мав вигубити остатки більшовицької загрози, а привів до катастрофального відпливу мас у ряди більшовицьких організацій...

Все йде своєю дорогою...

2. Обезголовити революцію?.. Розбийте її на тисячні шматки, а з кожного постане вона знову, з грізною головою і з полум'яним серцем... Таке є живло революції, сколихнутої маси, якої ви не зуміли здобути собі ані приспати гаслами...

3. Обезголовити революцію, віддавши столицю ворожій армії?.. Є смертний засуд у тому задумі,— самогубний засуд верстви, що в її гнилому серці міг постати той низький задум... (Низький,— бо безвиглядний,— бо губить її раз на все в очах маси...)

4. Усе йде своєю дорогою,— молімось богові святому...

Жовтень

...кружляє, як сірий коршун,
і звужує кола свойого лету..

Ленін говорить:

— Одержавши більшість у обох столичних Радах робітничих і вояцьких депутатів, більшовики можуть і повинні взяти державну владу у свої руки [400].

Можуть через те, що активної більшості революційних елементів народу в обох столицях вистане, щоб повести за собою маси, зламати опір противника, розбити його, завоювати владу й утримати її... Більшість народу за нас. Цього доказав довгий важкий шлях від 6 травня до 31 серпня й до 12 вересня: більшість у столичних Радах — це плід народного розвитку в н а ш у с т о р о н у... Через що більшовики повинні саме т е п е р узяти владу? — Через те, що недалека здача Пітера на сто разів погіршить наші шанси... Йде не про «день» повстання, не про його «момент» у обмеженому значенні... Йде про те, щоб з а в д а н н я вчинити ясним для партій: поставити на порядку дня з б р о й н е п о в с т а н н я в Пітері й Москві (разом з округою), завоювання влади, повалення уряду... Ждати формальної більшості в більшовиків — це наївність, ніяка революція на це не жде. І Керенський з К° не ждуть, лише готовлять здачу Пітера... Історія не пробачить нам, коли не візьмем влади тепер... Взявши владу водночас у Москві й у Пітері... побідимо б е з у м о в н о й б е з с у м н і в н о...

...звужує кола свойого лету
й визначує місце атаки..

Ленін говорить:

— Криза наспіла, все майбутнє російської революції поставлене на карту [401]. Криза наспіла...

Гаятись — злочин. Чекати на з'їзд Рад — ганебна дитяча гра у формальність, зрада революції...

Коли не можна взяти влади без повстання, треба йти на повстання негайно. Гасла — влада — Радам, земля — селянам, мир — народам, хліб — голодним. Перемога забезпечена, й на дев'ять десятих, що безкровна.

Чекати — злочин перед революцією...

...місце атаки..

Ленін говорить:

— Що вся влада повинна перейти до Рад, це ясне... Перехід влади до Рад означає нині на практиці збройне повстання... [402]

Маркс підсумував досвід усіх революцій щодо збройного повстання словами «найвизначнішого в історії майстра революційної тактики» Дантона: — сміливість, сміливість і ще раз сміливість...

У відношенні до Росії й до жовтня 1917 року це значить: одночасний, якнайбільш несподіваний й найшвидший наступ на Петербург, неодмінно і зовні, і зсередини, і з робітничих кварталів, і з Фінляндії, і з Ревеля [403], з Кронштадта [404], наступ у с і є ї флоти, скупчення в е л е т е н с ь к о ї п е р е в а г и с и л над 15—20 тисячами нашої «буржуазної гвардії» (юнкерів), нашого «вандейського війська» (частина козаків) і т. д.

Комбінувати наші три головні сили: флот, робітничі й військові відділи, щоб неодмінно опанувати й з а в с я к у ц і н у вдержати: а) телефон, б) телеграф, в) залізничні станції, г) мости передовсім.

Виділити н а й р і ш у ч і ш і елементи (наших «ударників та р о б і т н и ч у м о л о д ь, а также моряків) у невеликі загони, щоб захопити всі важніші місця, та вживати їх скрізь, у всіх важніших операціях...

Окружити і відрізати Петербург, захопити його комбінованою атакою флоту, робітників і війська, таке є завдання, що вимагає в м і л о с т і й п о т р і й н о ї с м і л и в о с т і.

Скласти загони найкращих робітників — з рушницями й бомбами — для атаки й окруження ворожих «центрів»... з кличем: згинути всім, а не пропустити ворога!

Надіємося, коли виступ буде постановлений, провідники здійснять щасливо великі заповіти Дантона й Маркса [405].

Успіх і російської, і всесвітньої революції залежить від двох-трьох днів боротьби...

. . . . . .

(Все йде своєю дорогою...)

..9, 10, 11 листопада кабінет отця Льотті був недоступний,— блідий монах у сірому заходив молодому Сойці дорогу й приймав його непевними словами:

— Прелата Льотті немає...

Але Сойка вертався в звичайні години своїх занять і за кожним разом, бачивши заперечливий рух блідого монаха, передихав глибоко і затримував гарячий клубок, що підносився йому до грудей...

...Був сірий, вогкий день 12 листопада,— від моря йшов сирий, важкуватий вітер і котив м'які звали мли понад містом,— молодий Сойка вийшов з монастиря й, минувши «Марію Янголів» [406], нирнув у масовий людський гомін, що йшов хвилями від площі Термів [407]... У широкому просвіті площі перевалювалася тисячоголова юрба,— рухлива, брудна, як повінь, маса, що з клекотом опускалася в спадисте гирло Національної вулиці [408]. Коли Сойка зблизився,— з гори, від площі П'ятисот, вігналася в товпу жандармська кінна стежа, а з бічних вулиць натискали ряди пішої поліції, вгризаючись у боки простягнутими штиками Юрба згущувалась під їх напором і розгорталася, як пружина, й відкидала в'їдливі ряди, як хвиля відкидає піну, що хватається її стіп... Так само згущувався й розгортався тілистий клекіт юрби, а іноді вихоплювався з його нутра тягучий, гнучкий оклик,— червоний язик полуміні, що підіймався в сиру млу, як гаряча погроза маси, як змовницький знак або вітання, кидане в далекий світ понад крівлями міста... В якомусь менті вчулося молодому Сойці щось знайоме в тому гнучкому оклику, щось знайомо дошкульне й грізне, й як би вогняна змійка побігла здовж його хребта... Сойка приспішив кроку й, незважаючи на осторогу («на бік, синьйоре, є небезпека!»), побіг вздовж поліційного кордону, спускаючись по площі з гомінкою юрбою... Вігнався в гирло Національної вулиці й насилу спинився в якомусь портику, злігши плечима на кам'яну колону... Мигали йому перед очима засмаглі робітничі обличчя, хитались сутулі плечі, шуршали, як суха рінь, сколочувані кроки... Десь у низу вулиці стукнув алярмовий стріл, і в цю мить ліс тяжких п'ястуків вибухнув понад голови маси і водночас вистрілив угору знайомий гнучкий

оклик: знайоме вогняне ім'я, що лопотіло над Римом, як зухвала погроза сколихнутої маси...

— Не Петроград,— не Невський проспект,— Національна вулиця в святому Римі... З гори, від двірця, сиплеться рясний цокіт кінських копит, з бічних заулків виблискують нові штики й подвоюють, потроюють свій натиск... Ще падають стріли внизу кварталу... А маса пливе в кам'яних стінах, не маса,— розтоплене живло, нелюдське, чуже, й за кожним вистрілом вибухає вгору вогняними язиками:

— Evviva-a! *

— Evviva-a!

...Молодий монах не спиняв сьогодні Сойки при вході, провів його тільки в глибину коридора, закриваючи бліди-ми повіками сонні зіниці...

Отець Льотті сидів у своїому кріслі з підібганою ногою й, повернувши голову до вікон, прислухався в бік міста... Мовчки запросив Сойку сідати й підняв дрібну долоньку вгору: — хвилину мовчанки...

Не був це м'який шум вогкого вітру, що торкав високі вікна будинку, не він один... Якийсь людський глузд містився в цьому шумі,— як би велике людське слово взялося вітром й летіло понад місто, ударяючи в дахи й стрімкі вікна. Отець Льотті наслухував цього слова, знерухомлений, як статуйка. Хвилинами тільки здригався всім тільцем, у далекому гомоні над містом стукали сухо стріли, як розривані міхурці,— тоді отець Льотті стискав міцніше колінка, а дрібне його личко шарпалось під опуклостями чашки, як би в нього вдаряли мініатюрні блискавки з нутра голови... В якійсь хвилині спокою отець Льотті крутнувся на рухомому сидінні в бік Сойки й спитав з пригаслим поспіхом:

— Ви там були? Це в вашій околиці...

— Вони йдуть від площі П'ятисот, до середмістя...

— З залізнодорожних варстатів,— ми знаємо...

Не така велика їх сила...

— Не бачив я ні початку, ні кінця їх походові,— як би йшли без кінця...

— Таке враження...

...— йдуть у центральні квартали («не дійдуть, не допустять») на всю ширину вулиці,— на атаки і постріли відповідають чудним криком захоплення...

— Що саме кличуть?

— Evviva Lenin! [409]

— Evviva Lenin!

---

* Хай живе! *(італ.)* *Ред.*

Веселий прелат засміявся в борідку й схрестив на грудях долоньки... Скулився й запався в себе, як западається земля, коли в її нутрі відчиняється нараз глибока пустка.

— Таке слово...

— Звідкіля воно тут, отче прелате?

— Таке слово, мій сину,— рефлекс... Як сигнал землетрусу, перебігає воно сьогодні земну кулю й потрясає її поверхню, як своєю шкірою... Відгомін страшного катаклізму, що доконався на півночі,— звідтіля воно тут...

— Катаклізму?

— Так це тут нині відчуваємо,— таке враження... Влада більшовиків...

— Захопили владу?

— Так, сину, взяли її з захопленням,— у столиці — і у Москві... Візьмуть у цілій державі,— так бодай видно... «Усім! — Усім! — Усім!» — чи не звучить це як зухвале гасло побід, кидане понад всі границі, й чи не слухають його вже задимлені варстати старого Рима?..

— Слухають!..

— Іде пекло...

Сойка зігнувся й охопив руками бильце крісла, здавалося; кров бризне з-під здавлених нігтів... Зіниці його мінилися, як розтоплене олово, пашіли майже чутно, здавалося: кинь їх каплями на кам'яну плиту — й перейдуть її наскрізь зі своєю розпаленою гіркістю...

Йде пекло!.. Як це діється, отче прелате?

Отець Льотті змінився під цим поглядом,— здвигнув плечима.

— Було багато різних помилок,— ніхто не заперечить тактичних і основних, важких схиблень, яким маючі верстви віддавалися з дивною впертістю й сліпотою...

Вмістився вигідніше в сидінні, здвигнув плечима.

— Якась фаталістичність у помилках, якесь злісне засліплення: наче б ті верстви були носителями невідомої їм законності, виконавцями чужої непереможної, смертельно для них ворожої волі!..

— Не розумію!..

Отець Льотті засміявся стримано, відвів очі.

— Але в о н и це розуміють — й гаразд (задля себе) розуміють... Слухайте тільки їх пояснення:

маючі верстви буржуазного суспільства мусять загинути, як і громадський лад, ними створений,— такий неминучий напрямок історичного розвитку, така його об'єктивна законність... Класова ж обмеженість і засліпленість горішніх верств, їх фатальна впертість у помилках — це

тільки суб'єктивна відбитка тієї законності, тільки її відгомін у свідомості верстви, призначеної на загибель...

— Класова впертість у помилках, як упертість історичних законів?

— Так, сину,— в той спосіб мали би маючі верстви служити завданням революції, своїми помилками й сліпотою...

— Власній загибелі служити? — це божевілля!..

— Очевидно, мій сину,— це божевілля... Але чи не виглядає так, наче б російська буржуазія потверджувала своєю поведінкою те божевілля?

— Слабодухі серця, що зломились під тягарем випадків,— глупота, що випадково знайшлася при кермі історичних подій!..

— Глупота як необхідне звено в історичному розвитку,— випадок на службі історичної конечності,— чи не здається вам, що є деякий глузд у такому поясненні, що не можна йому відмовити деякої слушності?

Сойка здригнувся й зібгав плечі, як би почув морозяний струмок у лійках своїх костей:

— Тільки хто чує смерть у своїй крові, може прийняти таке пояснення. А я живий,— живе думаю!..

Отець Льотті зітхнув крадькома,— бліда посмішка, як відблиск пригаслої, німої блискавки, майнула по його лиці...

...— хто чує смерть у своїй крові,— правда, любий сину? — А ми з вами живі, живе думаємо... Для нас мусить існувати інше пояснення, мусить інше знайтися...

— Таке, що осолодило б нам гіркість тієї дивної законності, що в самій своїй істоті несло би для нас надію на щасливу розв'язку грізних подій, на оконечну перемогу правди й божого царства на землі...

— Чи існує таке пояснення, отче прелате?

— О так, сину! І коли думаю про нього,— коли оглядаюся,— не знаходжу кращого, як оце: що всі ті грізні події лежать у таємних намірах божого провидіння; що не де, як у вічному божому плануванні, знаходять собі місце й оправдання: слабодухість поміркованих у революції й дитяча засліпленість горішніх верств, їх упертість у помилках і невгасна жадоба й нестриманість у постановах...

— І злочини сліпої маси, й поразки людей доброї волі?

— А що, мій сину?

— І наруги над релігією, й перемога найлютішого ворога святої церкви — більшовизму?

— А що, а що, мій сину?

— Не розумію, отче, не прийму цього!

— Яка заслуга в розумінні, сину? Вірити треба, не розуміти!..

Отець Льотті нахилився вперед, його водяні очі вп'ялися в сірі зіниці Сойки, були як ссавці, що мають висмоктати з них усю волю.

— І чи не є це одна з найбільших заслуг перед богом: вірити серед найтяжчих суперечностей,— не захитатися в них, не допустити розпуки ані сумнівів до стурбованого серця?.. Така вже є мудрість божих намірів у цьому світі: що в самих атаках міцної віри знаходимо свою заплату!.. Існують ситуації, мій сину,— вірте моїому досвідові: існують положення, в яких нам нічого не остається, крім непохитної, міцної віри; в яких вразливий наш інстинкт підказує нам одну дорогу: вірити, що все, що діється,— діється з найглибших намірів божого провидіння; що, привівши нас на край безодні, бог — найчуткіший наш батько — покаже нам дорогу від загибелі!.. Вірити,— хоч би земля розступилася під нашими стопами! — хоч би небо розтріскувалося над головою! — це іноді єдина розумна метода, це половина шляху до спасення,— майже цілий рятунок!.. Чи знаходите у собі силу до такої віри, мій сину?

— Слухаю, отче прелате...

— Може, справді знайдетеся в обставинах, коли «земля розступиться під вашими стопами й небо разтріснеться над головою»,— чи не захитаєтесь у своїй вірі, сину?

— Ні, отче прелате...

...— коли на ваших очах валитимуться самі основи нинішнього порядку світу,— божого порядку й спокою на землі,— чи не захитаєтесь у своїй вірі?

— Слухаю, отче прелате...

...— коли хвиля знищення підійде до границь вашого серця й нависне загибеллю над усім, що дороге вашій крові й вашому найгарячішому прив'язанню,— чи не зломитесь у своїому серці й не ослабнете у вірі?

— Слухаю, отче прелате, слухаю...

Отець Льотті вирівнює тонкі плечі й уростає ними в тверде опертя крісла...

— В останньому тижні листопада від'їжджає на схід Європи наша таємна місія,— гурток наших молодих вибранців, що проведуть якийсь час у вогні російської революції... Будуть там оком і ухом святого Риму, творитимуть плетінку інформації, що служитиме святому післаництву нашому на просторах Російської держави... Опіка чуйного Ватікану спочиватиме цілий час на долі своїх вибранців, а по доконаній місії не мине їх особлива ласка святого престолу...— Чи не взяли б ви, сину, участі в тій довіреній

місії,— частина її від'їжджає на українські землі, обняті революцією,— чи не віддали би ви свойого досвіду й молодого запалу на службу рідній справі з волі святого Петра?..

Надумайтесь, мій сину,— ждемо на вашу відповідь до позавтрашнього вечора... І я надіюся...

Водяні очі прелата спиняються на очах Сойки й нерухоміють на хвилю.

...— надіюся, що ви не відмовитесь від участі в тому посланництві («не відмовляється в нічому отцю Льотті!»... «отець Льотті все знає, ...все може!..»).

. . . . . .

Уся кров збігла з смаглого обличчя Сойки, а щоки його зсіріли, як сухий попіл. І це була перша відповідь сойчука на пропозицію прелата, міцна, непозавтрашня відповідь:

— Ні, о ні!..

Вгруз твердо в своє крісло, повіки його збігалися вузько, а в тонкій щілині між ними засіріло студене лезо зіниць. Дивився майже спокійно в обличчя отця Льотті, а водночас його замкнуте нутро мигтіло блискавками, що освітлювали всі заглибини його думок і невідмінних постанов.

— Ні, о ні!..

...Десь — там — далеко,— на суворій півночі знялося шалене полум'я комуни, було воно за горами, за морями, на другій майже півкулі землі; а проте тут, на площі Термів, палахкотять сьогодні його вогняні рефлекси, вистрілюють тонкими язиками й похитуються, й погрожують («Evviva Lenin!») ...прецінь так?!

— Ні, о ні!..

...П'ять день — не більше — шаліє вдалині те полум'я комуни, відгороджують його від світу залізні окопи війни й міцніші за них загороди класової спаяності посідачів... А проте Сойка передбачує, чуйним сойківським інстинктом передчуває: проникнуть язики тієї полуміні крізь усі загороди, простягнуться хижо до родового гнізда в долині Серету, обіймуть його звідусіль й нависнуть гарячим подихом смерті,— нависнуть прецінь, ні?..

— Ні, о ні!..

...Нехай благословляться універсальні завдання святої церкви в обличчі революції, нехай цвітуть і завершуються найкращі задуми Риму проти комуни... коли хоч один із них має розірвати сердечну зв'язаність Сойки з родовими посілостями, коли хоч клинчик сойківської землі (подільської тучної землі) має пропасти для Сойків через ту відірваність:

— Ні — ні,— о ні!..

...Сойка начхає на всі універсальні завдання й задуми! — в обличчі великого бажання він начхає на всі проблеми неба й землі! — він тільки прагне, смертельно прагне злинути на свої родові посілості,— він розіпнеться на межах своїх ланів і захистить їх або згине,— в тілесній зв'язаності з ними — захистить їх тілесно або згине!..

І в той час, коли банькуваті очі прелата торкають допитливо його обличчя, а власне його нутро кипить, як котловина, налита гарячим вихром, Сойка сидить спокійно, застиглий у шаленому зусиллі волі, а в тонких звоях його мозку з блискавичною скорістю насотується холодна стяжка думок, що, розвинута згодом, проникне в майстерну плетінку задумів отця Льотті й прорве її по всіх в'язаннях і визволить молодого Сойку, нехибно визволить — преціиь так?

Сойка схиляє обличчя й торкає дрібно губами,— отець Льотті впадає спішно в той його рух:

— Щось маєте сказати, сину?

Сойка схиляє обличчя й говорить упівголос:

— Аж надто я свідомий, що тільки ласкавій прихильності отця прелата завдячую незаслужене покликання до тої місії... І ніщо мене в цю хвилю так не болить, як припущення, що своїм рішенням міг би я вчинити найменшу прикрість вашій велебності...

Прозорі очі прелата лягають льодовими каплями на опущені повіки сойчука:

— Хочете відмовитись, молодий друже?.. — Надумайтесь, не поспішайте,— заки важитесь відмовитися, надумайтесь, мій сину... (не відмовляється отцю Льотті)...

Сойка ще опускає обличчя, повіки його стягаються здригливо.

— Звольте ласкаво вислухати мене, отче прелате... І коли в моїх словах не буде й крихти слушності, я без найменшого спротиву покорюся й піддамся волі Вашої велебності.

— Говоріть...

І Сойка говорить упівголос, а слова його в'ються з шовковим шелестом змії, що нащупує місце для свойого жала.

— Банальністю було б нагадувати, як глибоко останні російські події потрясли думками й совістю всіх вірних синів церкви, взагалі всіх людей доброї волі... Години стають нам за місяці, й один який-будь день приносить нам більше досвіду, як роки дбайливої обсервації в спокійні часи...

— Це слушне...

— Тільки що наспіли сюди непевні вістки про більшовицьку револьту в Петрограді («п е в н і вістки,— не майте

ніяких ілюзій»), а в найменшого з нас, найменш навіть покликаного, виринають уже десятки турботних питань: куди йти? що належить робити?.. І хоч не багато між відповідями на них знайдеться вартісних і гідних уваги,— ні одній з них не можна відмовити гарячого, з глибини серця йдучого прагнення: послужити в цей грізний час нашій матері, святій церкві, помогти через неї цілому, тяжким блудом загроженому людству...

— В тому й річ...

Сойка перемовкає хвилину,— його повіки підносяться на мить і опадають плавно... («Калдуби! — мої Калдуби!»)...

— Коли я не помиляюся в цьому, коли я хоч трохи зумів покористуватися шляхетним мистецтвом отця прелата в громадських справах,— ніщо не було б хибніше, як думка, що більшовицький рух — це справа локального, російського характеру, що своїми причинами й наслідками він обмежиться до одного краю й народу... Вистане усвідомити собі їх теорію, їх уперту й зв'язку практику, щоб пізнати, як помилкове було б таке припущення... Прецінь кожне їх слово — це слово, адресоване до цілої землі («усім!» «усім!»), кожний їх крок — це крок понад границі країв і націй... Закликаючи робітників одної фабрики взяти провід у підприємстві в свої руки й стати його господарями,— чи не звертаються вони до робітників усіх країв: щоб узяли провід світової економіки в свої руки, щоб стали господарями світу?..

— Це правда.

— Така є, мабуть, істота більшовизму: що становить він найбільш універсальну, найбільш загрозливу економічну ідею світу,— що це єдина світська, самим пеклом, мабуть, підказана ідея організації цілого людства...

— Це правда, сину,— такий універсалізм лежить у природі більшовизму...

— Коли ж це так...

(Сойка передихає лапчиво, його повіки закруглюються й відслонюють гарячу сірість його зіниць.)

...коли така істота цього руху,— чи не зближаємось ми тут до властивих доріг, що ведуть до перемоги над більшовизмом?..

— Говоріть, сину...

— Позбавити комунізм його універсалістичного характеру!.. Проголосити й зробити його локальним, московським плодом, суспільним злочином, що виріс з варварського духу азіятчини!.. Заблокувати більшовизм у його теперішніх нетрях, перекопати всі можливі дороги його

поширення на інші краї; на сусідні передовсім («Калдуби! — мої Калдуби!»), це та метода, що вдаряє в саму істоту більшовизму, ранить його смертельно, раз і на все...

— Говоріть, сину, говоріть...

— Свідомий я, як дуже переступаю в тих моїх думках вузькі границі мойого досвіду...

— Лишіть це, сину...

...але йдучи в них за поривами свойого серця, так я це бачу: що саме тут б'є джерело майбутніх перемог над більшовизмом; що з тієї основи повинна виходити кожна акція проти більшовицьких сил на сьогодні й на завтра... Яких саме сил? на кого можна в них лічити?.. Перша й найближча, найбільш технічно приготована — це мілітарна сила держав, загрожених більшовизмом (а кому він не загрожує?)... І хоч сьогодні два ворожі союзи держав стоять напроти себе, засліплені війною,— час і старання досвідчених мужів повинні довести до того, щоб з двох протилежних таборів утворився один: узгіднений і свідомий своєї мети, великим зусиллям волі звернений проти спільного ворога всіх держав, проти російського більшовизму!..

— Воєнно-політична блокада більшовиків, а в слушний час воєнна інтервенція проти них,— це мета, на сьогодні й на завтра, якій повинні посвятити себе всі мілітарні сили загрожених держав!..

— Але війна ...але зброя...

Сойка передихає помалу, нагинається плечима, як би пробував вагу близького тягару.

...— бачили ми, яка двосічна в своїй істоті зброя — війна... як легко з війни проти революції переміняється вона в революційну війну проти закону й суспільного спокою. Це ті парадокси бурхливого часу, та химерна діалектика мас, об яку так несподівано розбиваються всі найшляхетніші заміри, найкращі обрахунки проти революції...

— Чи існує можливість якоїсь оборони проти парадоксів революції, чи є якась сила, що її можна би протиставити тій пекельній діалектиці?..

— Більшовизм — це світогляд, це передовсім ідея,— ми бачили, яка вміла й уперта в своїх владних змаганнях та ідея...

...і як легко достосовується до діалектичних скоків унутрі мас, правда, сину?

— Наче б діалектика була натуральним живлом що об'єднує маси з тим світоглядом,— це ми бачимо...

Сойка нахиляється цілим тулубом, на його щоках грають тонкі м'язи, як би пробували силу свойого стиску («за Калдуби!.. за Сойків!»)...

— І тут є основне завдання всякої протибільшовицької акції: більшовизмові як світоглядові, як ідеї належить протиставити іншу ідейну силу: незмінну в своїх принципах (проти змінності й рухливості його основ), абсолютну й непогрішну в свойому походженні (проти приземності й релятивності його джерел) ідею, що, не вступаючи більшовизмові в його вмілості і упертості, незміряно перевищувала би його універсальністю й святістю своїх завдань, як і силою свойого вкорінення в народних масах...

— Одна релігія становить таку силу...

— Одна католицька церква як виразниця релігійної правди, тільки вона...

Сойка підноситься зі свойого крісла,— попеляста смаглість його лиця спалахує гарячим полум'ям. Вершки його вузьких губ здригаються непомітно, як здригається натягнута тятива перед випущенням стріли («за Калдуби!.. за Сойків! — за всю майбутність живої сойківщини!»):

— Ідейна блокада більшовизму під проводом святої католицької церкви — це така акція, що повинна лягти в основу мілітарного й політичного відгородження більшовиків! — це діяльність, що повинна перепалити собою всі матеріальні заходи проти комуни, освятити їх неземністю свойого походження й своїх завдань!.. Замкнути ідейно більшовизм у його найвужчих межах,— підняти довкола нього неперехідний вал найвищого релігійного захоплення! — це та метода, що захистить землю перед більшовицьким заливом, певніше за мілітарні й політичні санкції захистить: бо вдарить у саме серце більшовицької системи, бо знищить універсальну природу більшовицького посланництва, бо вб'є більшовизм як такий!.. І якщо не помиляюся в цьому...

— Ні, сину,— говоріть...

— якщо я хоч трохи зумів покористуватись високим мистецтвом отця прелата в релігійних і політичних питаннях...

— О так, мій сину, мабуть, так...

— ...тоді там, у суміжних з Росією державах, повинні знайтися найвідданіші, найбільш підготовлені молоді сили католицизму: в провінціях, найболючіше наражених на трійливе зіткнення з більшовицькими ідеями («Калдуби! — мої Калдуби!»), в тамішніх народних низах, що в їх довірливих серцях має бути покладений найпевніший захист проти більшовицької зарази: захист міцної, непохитної

віри!..— Так це я бачу: в найширших народних низах, зусиллями найнижчих у церковній ієрархії, малих і скромних сільських духівників розв'яжеться одна з найважливіших дилем, що нависли тепер над світом.

— Яка дилема?

— Бог або комуна!

— О сину!..

— Чи є щось грішне в моїх словах, отче прелате?

— Ні, либонь, ні, сину!

— Чи не стає така дилема перед людством і чи не така важлива вона своїми можливостями?

— Так, сину, мабуть, так...

І тут, ніби повалений надмірністю перспектив, падає Сойка в крісло, злягає ліктями на бильця й, узявши обличчя в долоні, передихає важко...

Мовчить довгу хвилину, а коли знову підносить обличчя (дрібні капельки поту біліють вздовж волосся), говорить слабим голосом, а те, що говорить, ніби від віків постановлене й немає такої сили на землі («Сойка є Сойка, немає такої сили...»), щоб змінила його рішення:

— Там хочу служити богові, серед подільських селян — земляків, на пограниччі Росії, в самій народній масі,— для захисту її, для бога і святої церкви...

— Нехай так буде, сину...

— Війна їх знищила, й дідичне малоземелля може зробити їх вразливими на облудні ідеї...

— Їдьте, мій сину...

— ...національний наш материк знаходиться в межах революції, й від нього простий шлях для тих ідей у наші вбогі маси...

— Їдьте, мій сину, їдьте...

Сойка передихає глибоко,— дрібні капельки поту збігають вздовж гранок його чола...

— Чи можу надіятись на поміч отця прелата в цьому повороті?

— Так, любий, зроблю, що зможу...

...Не стримувана вже нічим радість, буйна й проривчаста, вибухає з грудей сойчука («отець Льотті все може!.. все знає!»... і «Калдуби! — мої Калдуби»)...

І, як би підхоплений тим стрімким вибухом, Сойка зривається з крісла й, минувши великий стіл, кидається отцю Льотті на груди:

— Мій отче!..

Відповідає отець Льотті:

— Мій сину!..

Тиждень,— не більше — всі формальні перешкоди пере-

можні,— молодий Сойка стоїть перед отцем прелатом («веселий прелат,— прелат Чик!») і обмінюється останніми словами прощання: — на все, мабуть, на все!..

Отець Льотті оживлений, більш як оживлений,— його рухливе тільце щемить у тонкій сутані, як у затягнутій шкірі; яркі дитячі п'ятна пашать у неспокійній м'якоті його лиця, а велика, гладка, нерівними опуклостями розіпхана голова мигтить між двома вікнами, як полірована... Стискаючи руки сойчука своїми гарячими долоньками, отець Льотті нахиляє голову до плеча й говорить з меланхолійним поспіхом:

— Оце б і все, мій сину... Їдьте, куди вас манить ваше глибоке покликання, але не забувайте, що залишаєте в нас по собі сердечний жаль і щире батьківське прив'язання... А щодо тієї дилеми,— важкої, як слушно говорите,— дилеми,— не є вона з тих популярних питань, що надаються до прилюдного обговорення перед вірними,— у самому її постановленні: бог або комуна — міститься деяка небезпека й покуса для невироблених і несвідомих малих душ... Але, між нами кажучи, це правда,— стоїть така дилема перед людством у цілій реальності,— ніби сам об'єктивний розвиток подій поставив її перед нами...

— І боюся, мій сину...

Отець Льотті затягає опуклі очі повіками й посміхається водянисто:

— ...боюся, сину, що божому провидінню подобається залишити нас самих у практичному рішенні цього питання; що від нашого власного розуму й від сили нашої волі залежатиме дочасний вислід цього змагання між небом і злом землі... Було ж подібно в першу трагічну хвилину історії людства: в день упадку людини в пута диявола,— в смертельний первородний гріх... Межі божого милосердя є необ'ємні, але й мудрість божа не має границь... І коли диявол простягає нам солодкий овоч знання й земної радості (знаємо, що це водночас овоч упадку й смерті), бог наче говорить людству: «В твоїх руках твоє спасення,— спасайся само!»... Одним подихом свойого слова могло б боже провидіння змінити цілу долю людства й спинити його перед смертною загибеллю... Але який тоді глузд мала би історія людського роду?.. й яку ціну людське спасення?.. «Спасайся само!» З тим і їдьте, мій сину...

Квітень, 1937

Кінець першого тому

ДРУГИЙ ТОМ*

ОТЕЦЬ СОЙКА ДІЄ

Сьогодні ніччю спав перший морозяний сніг і лежить тепер тонкою пухнявою на цілому довкіллі: на спадистому забудованому склоні новоклимівського двору, на стрімких крівлях резиденції й малої плебанії, на широкій дорозі з двора, позначеній поранковими слідами коліс. Коли захмарений погляд отця Михайла Сойки вибігає крізь вікно Цвеневої кімнатки з малої плебанії, на високих оплітках проти вікна натикається він на снігові налітки, на пухкі сухі одуванці, що купками обсіли горішні виступи в'язкого воріння. Вершки тих одуванців рожевіють осяяно, а їх прозоре нутро тремтить мініатюрними рухами, в яких учувається молодий день, грудневий морозяний ранок, що встає праворуч, за садами. І хоч у нинішньому пробудженні отця Сойки було щось із чіткої, холодної прозорості цього грудневого ранку; хоч узагалі є деяке, глибше споріднення між сухою, студеною, колюче розрахованою активністю сойківської істоти й щімким, колючим рухом снігового покрову на землі; й хоч день свій сьогодні, перший початок цього дня отець Сойка мав нагоду стрінути з надійним розрадуванням («не вмер, Текле, Гайдук,— вівця вкотилася!»),— у цей мент, як погляд його стикається з рожевим поглядом дня в одуванцях, нутро його подібне радше до непроглядного крутежа, до несподіваного вибуху гарячої нічної грози, що, здавлена страшним зусиллям волі, пробирається рідкими рефлексами з твердих заломаннях лиця. Злігши на стіл грудною кліткою, заслуханий і водночас повний злісного неспокою, кидає отець Сойка коротко, крізь зуби:

— Говори, Цвень, говори...

І коли Цвень, тремтюча мишка, в шугастих по-мишачому бистрих словах розказує про вчорашню мандрівку червоного Стельмаха по околишніх селах і коли старий Гелета, втягнувши голову в плечі, хрипить у віхті вус: «Готується комуна...»,— крізь увесь скажений вибух своїх переживань отець Сойка чує з чудною ясністю, як живо, як міцно, кровно й м'ясисто, як певно й просто сидить у ньому колишнє слово про бога й комуну, почуте від отця Льотті. Чи тільки від отця Льотті? Очевидно, не тільки.

---

* Другий том повісті подано за першою і єдиною, що збереглася, рукописною редакцією. Місця, де втрачено сторінки рукопису, помічені в кожному окремому випадку.— *Ред.*

Чотирнадцять літ тому, за тиждень перед його від'їздом з Рима, слово те вибухнуло з його власного нутра, коротке, нагальне, чітке, як короткий, нагальний, жагуче гнаний груповим сойківським інстинктом, був історичний досвід, що його осягнув молодий Сойка під проводом веселого прелата. Чотирнадцять літ тому! Спершу навіть не усвідомлював собі тоді молодий Сойка, скільки в тому його вибуху було зі справжнього, обдуманого переконання, а скільки з підступної, родової, по-сойківськи розрахованої наміреності: осліпити всемогутнього отця Льотті незвичайністю аргументів, приглушити його жахливістю перспектив і вкінці вихопитися з закинутих на Сойку сітей римської «Пропаганди» й місійної неволі. І тільки коли отець Льотті притакнув тому слову, методично й упевнено («маєте слушність, мій сину, така дилема стоїть дійсно перед людством»), молодий Сойка принишк несподівано й заслухався в себе самого з трохи тривожним очікуванням: — чи було так дійсно? — Очевидно,— було так дійсно. З блідих, риб'ячих, поведених тонкою посмішкою очей прелата Льотті глядів на нього досвід тисячоліть, професійний, жрецівський досвід у справах бога й людей, а в його власному нутрі говорив класовий інстинкт, якому трудно було не вірити. Було так дійсно, про це остаточно переконався Сойка протягом чотирнадцяти літ своєї церковної й позацерковної практики, в якій завершилося вкінці його свідоме сойківське настановлення на світ і людей. Були то роки, впродовж яких у досвіді Сойки відбувався двоякий процес, два різні, однобіжні процеси, зв'язані з собою нерозривно, як світло й його заломаний відблиск, як предмет і його подоба: з одного боку, його власний, унутрішній ріст, у якому колишнє льоттівське слово про комуну розгорталося в його нутрі, обростало новим досвідом, ставало вогнем його крові, пекучим, загостреним гаслом його активності й боротьби; з другого боку, об'єктивний розвиток, що відбувався в зовнішньому світі, бурхливий, революційний процес, що в ньому все людство йшло назустріч практичному, трагічно для сойківщини загостреному розв'язанню дилеми:

бог або комуна.

Бог — це була вічна незмінність, абсолютна постійність і непорушність, що в дочасному світі мала для себе відповідник у незмінності й непорушності основних засад і форм людського життя, основних дібр і цінностей, що здобували собі освячення в святих намірах божих;

бог — це були абсолютний спокій і лад, абсолютне узгіднення всіх суперечностей і спротивів, досконала й незмінна

гармонія, що знаходила свій відгук у законності дочасного буття, в домаганнях суспільного порядку й спокою, в наказах земної влади, що силою законів і натиску вгортала людські незгідності в границі порядку й спокою;

бог — це було найдосконаліше щастя й добро, найвища й оконечна мета, що в її обличчі марніли й никли всі болі й терпіння цього світу й що на лоно її переносилося остаточне заспокоєння всіх земних потреб і недостатків, усіх соціальних нерівностей і тягарів, усіх несправедливостей і крив[д]... І це було щось для Сойків:

незмінність і непорушність основних форм і засад людського життя («все були бідні й багаті», «приватна власність є свята й невідлучна від людської природи»); порядок і спокій як головні вимоги братніх взаємин між людьми, як передумови розумного облегшення всіх соціальних нерівностей і тягарів («блаженні ті, що творять спокій, бо вони синами божими назовуться», «наперед успокоєння, потім реформи»); похвала терпіння, злагіднення всіх земних болів обіцянкою блаженства на другому світі, перенесення всіх соціальних порахунків з землі перед обличчя найвищого судді («хто терпен, той спасен», «мені лишіть відплату, й я віддам», «протився злому; але хто вдарить тебе в твоє праве лице, настав йому й друге; і хто схоче судитися з тобою і взяти в тебе сорочку, віддай йому й верхню одежу»),— пробі! — це було щось для Сойків, це було як земля для сойківських ніг, як повітря для їх легенів, як світло для їх очей! Це був бог,— а комуна?

Комуна — навпаки: вічна змінність і рух, невпинне виявлення й діяльне, революційне розв'язування всіх суперечностей, принципове перенесення всіх людських цілей і завдань, як і всіх соціальних вирівнянь і порахунків сюди, на земну твердь; і міцний, не по-людськи майже гордовитий постулат: щоб тут, на землі, задоволити всі потреби й вимоги людини, заспокоїти всі її болі й терпіння, тут, на землі, зробити людину вільною й досконало щасливою;

комуна — змій, що простягає людству солодкий овоч знання й радості, й якщо є він водночас овочем загублення й смерті,— чи для всіх? — не для всіх, отче прелате, не для всіх.

Комуна — смерть для сойківщини!

Це знає отець Сойка.

І тому в цьому саме широкому, не по-сойківськи наче розпливчатому, а як же боляче для Сойків загостреному кличі:

— щоб був бог і не було комуни!

В цьому трагічному для них постулаті виразився в отця Сойки весь важкий зміст його життя, цілий глузд його жагучої, окупантською сойківською жадобою смагної діяльності.

— Щоб був бог!

Ніхто так, мабуть, як Сойка, не відчував універсального, історично значучого характеру цього клича. (Йшло тут про долю світу,— це було йому відоме). Але ніхто теж, як Сойка, не чхав би так легко на цю універсальність, як і на всяку іншу, коли б вона не спливала в кабзу Сойків дзвінкою, дрібною в порівнянні зі світом, але доступною для дотику монетою, коли б не те що в виконанні або в запереченні цього універсального клича містилася водночас майбутня для сойківщини, всіх Сойків: на Калдубах, на шляхетній Климівщині, на лісистій, гомоном тартаків розгойданій Коропцівщині.

Сойка є Сойка! Розгін і сила його ідей вимірюються хитаннями його поточного прибутку. Й коли той прибуток є смертельно й назавжди загрожений й тільки універсальне потрясення світу могло би спинити його загибель, тоді лише Сойка підноситься до верхів світу й, узявши в своє посідання його проблеми й кличі, наповнює їх своєю універсально розширеною тривогою: за проценти, за межі, за мірчуки по гомінких млинах.

Був такий час, що, працюючи під рукою отця Льотті, молодий Сойка тримав чуткі долоні на подіях і проблемах, що потрясали світом. Усіма властивостями своєї душі надавався, здавалося, Сойка якнайкраще до цього завдання: як жадною, захопливою, гостро пронизливою активністю свойого інтелекту, так і не менше,— коли не більше,— жадною, ненаситною, вічно діяльною загребущістю своєї волі. А проте навіть у хвилинах найвищого піднесення думки, коли вдвох з отцем Льотті вони ширяли понад обмеження століть і країв, душа молодого Сойки, як душа найглухішого подільського селюха, була не більш як посудина, в якій шумів подільський ярок, червоніючи кам'янистими берегами (золото — не камінь, півсотки кубічний метр), або золотився пшеничний ланок, скапуючи в кабзу зерном, як рентою.

А от сьогодні чи не здається якраз навпаки? Сьогодні, чотирнадцять літ згодом, коли отець Сойка витискає з купця ціну на новий збір пшениці-климівки («я не спішуся, пане Блюм, цілий світ спішиться наперед, як у пропасть, а я не спішуся, витримаю»); або коли передає Цвеневі нового стадника до расової коров'ячої обори («що за голова в нього, які крижі; то є раса, Цвень, раса є грунт,

расою переб'ємся й здобудем світ!»), або коли приймає зголошення на заповіді від молодих майбутніх новоженців («зістаєшся при батькові, Василю? І добре робиш. В'яжеться не тільки чоловік з жінкою, а грунт з грунтом.. Грунт до грунту — то сила... Не хочу я мати дідів у селі.. Тільки сильним помагає бог»), у всіх тих дрібних випадках його буденщини, як у цілій його щоденній життєвій практиці, крізь поволоку розрахованої діловитості пробивається назверх ніби присутність чогось незвичайного, великого, важного, й у цілій поведінці отця Сойки є щось таке, ніби ті дрібні події його дня: ті заповіді куркулят, та нова ціна на пшеницю, новий стадник у дворі,— були тільки дрібними, незв'язаними для ока актами одного таємного обряду, ніби це були поодинокі, розірвані для слуху слова одної загальної молитви, в якій скупчувалися сили задля спасення світу.

Це було, власне, те, що чутка на синове поведення Сойчиха-мати з турботною шанобою вловлювала як присутність особливих, таємних, позасойківських наче завдань у вчинках сина, а що сам отець Сойка іноді переживав як піднесення до найзагальніших питань світу, як свою покликану участь у розв'язанні проблем і кличів, що таким чи іншим вирішенням своїм вирішать долю світу.

А проте тут і там: Сойка є Сойка. Коли є мова про всесвітнє: світ є для Сойки тільки великі Калдуби, міжпланетні простори — це велика Збруч-річка, на якій управляється дохідне пачкарське ремесло; а якщо піднімаються універсальні проблеми, чи не йде в них остаточно про те, щоб запевнити збут сойківській пшениці-климівки або підняти рентовність нових грунтів, у яких передчуваються майбутні каменоломні.

Так це все переживає отець Сойка. І коли вкінці показується, що, рішаючись на службу богові, він пішов за мудрим покликом найчуткішого сойківського інстинкту; що в нетрях релігії лежать і збираються сили, які найуспішніше можуть бути зужиті на вирішення болючої дилеми: бог або комуна (бог — світло сойківських очей, повітря для легенів!),— Сойка є гордий за свій нюх і службі богові віддає всю свою майстерну, розраховану вмілість, увесь свій хижацький запал, усю ненаситну, племінними сойківськими інстинктами смагану активність.

Які є головні напрямні поточної практичної роботи отця Сойки в його церковній службі?

Вся духівницька, як і вся інша зв'язана з нею щоденна діяльність отця Сойки пробігає на тлі одного, загального, спільного для всіх поодиноких його вчинків почуття, при-

ємного позитивного почуття, з якого між іншим виростає значна частина його ніби незламної впевненості й безпеки в поведінці з людьми; є це почуття приналежності до великої зімкнутої спільноти фахівців у божих справах, яке в нього виникає зі свідомості, що в кожній хвилині його духівницької практики, по всьому земному глобі, тисячі тисяч професійних жерців: від блискучого в своїй теологічній в'юнкості отця єзуїта до напівдикого бушменського шамана [410], від майстерно вкладеного в високу ліберальну культуру англіканського пастора до епілептичного лапландського знахаря-чаклуна [411], в одному загальному зусиллі, тисячами різних доріг усі прямують до здійснення одного, спільного для всіх жерців клича:

— щоб був бог!

У самого отця Сойки те плідне в своїх наслідках почуття загострюється ще свідомістю, що належить він до найкращої з відомих у світі спільнот жерців-чаклунів, до могутньої католицької церкви, яка в своїй духовній практиці з'єднала найдобірніший досвід усіх історичних релігій, а голошену святість і правдивість свою окружила такою веселчаною млою тонких аргументацій, що найпроникливіше око спиняється перед нею до часу, як перед найсубтильнішим сплетенням краси й логічності. Чи не було так, що й сам Сойка дав себе на хвилю осліпити тій переливній грі аргументів, коли слідив її в шляхетній системі янгольського доктора, святого Томи з Аквіна? Було так дійсно, але й так, що він проглянув ту мистецьку імлу наскрізь, що вглибився в істоту релігії, наскільки це було потрібно для його сойківських інтересів («що таке бог?») — це значить: «що можна з ним зробити?») і що в зв'язку з тим у тій найкращій спільноті жерців належав він до верстви шляхетних вибранців, які знали ціну привидам і що їх у своїй домашній сойківській мові, в протиставленні до сірої маси наївних божих слуг, називав він «майстрами в божих справах».

Сталося, що на одному з деканальних соборчиків [412], у дискусії над діяльністю Католицької акції в деканаті, отець Сойка виступив проти невмілих метод стосування тієї акції на селі, а один з прихильників тих метод, молодий целебс Благітка, спитав його у гарячій дискусії:

— Які, на його думку, завдання має в сучасну хвилю свята католицька церква на селі?

Й на це відповів отець Сойка спокійно:

Будити бога в серці людей.

— Занадто загальне, від віків уже ставлене завдання,— перечив, заворушившись, отець Благітка.

— Всі важніші завдання святої католицької церкви є загальні і від віків,— сказав спокійно отець Сойка, байдужий на притакання, що піднялися довкруги.

Він дивився на приблідлого целебса, відкинувши голову, в глибині його широко розставлених одностайно сірих очей таївся холодний смішок, по-сойківськи колючий смішок, що часто з'являвся в його очах у зіткненні з сірою масою довколишнього рядового духівництва.

Отець Благітка мав слушність. «Будити бога в серці людей»,— це звучало надто розпливчато, ніби трохи поетичне, не по-сойківськи, не чітко, скалькульовано. Але так це було тільки для інших. У розумінні отця Сойки й для нього самого мали ті поетичні слова зовсім дослівне, конкретне, майже технічне значення, так само як конкретне, дослівне, чітке було для нього в своїому значенні те основне гасло жерців, що до його здійснення змагали всі церкви світу:

— щоб був бог.

Річ у тому, що бога не було. Таке — як знаємо,— було оконечне в теології, атеїстичне переконання отця Сойки. Бачили ми, як у свій час, у гарячому, пастирливому, по-сойківськи розрахованому шуканні перебрів молодий Сойка всю майже доступну для людського знання дійсність у всіх її напрямках і вимірах, але не знайшов у ній нічого, крім одностайного у своїй істоті світу матерії, який виповнював усе, так що в ньому не було ніде точки зачіпу для потойбічності, ні місця для бога, ані якої-будь оправданої рації на те, щоб його припустити. Бо так само настирливо й докладно переміряв молодий Сойка все, що тільки теологічна думка, в межах розуму або почуття, зібрала й видала для обоснування божої дійсності; проте й тут не знайшов він розумної підстави для притакнення богові ні в розумі, який у всіх спробах доказати правдивість божого існування заплутувався в сітках блудних логічних кіл, ані в містиці, яка, очевидьки, була тільки недугою почувань і в якій хоробливе, до екстазу доведене «піднесення духа» спліталося в одно з незмірним упадком людської істоти, з потопою розпусти й злочинності, яких подібність могла з'явитися тільки в божевіллям покривленому дзеркалі людської уяви й волі. Чи мав молодий Сойка притакнути пустому слову святої теологічної догми? («Я є твій бог...») Сойка є Сойка! Сойка хотів знати, з ким мав до діла, коли йшов на службу богові. Й хотів бути майстром у тому знанні, як у всьому іншому.— Що таке бог? — це для Сойки значило: що з тим можна зробити? — або певніше: скільки це дасть, висловлене в одиницях моргів, або

корців, або дзвінкої монети? Бог! — це було для молодого алюмна Сойки як новий, майбутній лан, на який могла піти жати жадна сойківська жниварка. Чи був хтось такий божевільний, що надіяв би ся переконати Сойку, щоб жив він у фікції, навіть коли б це була божеська фікція? («Baares Geld!» * — пане боже,— таке є принципове становище Сойки.)

А проте Сойка пішов на службу богові. І був майстром у тій службі. Чи не противилось цьому його основне атеїстичне переконання, як і його річове, практичне, на дотикальний прибуток скероване настановлення на світ? Навпаки; такий, власне, був остаточний, на калькуляції й історичному досвідові розвинутий погляд отця Сойки в тій справі: що тільки пізнавши фікційність божого існування, можна було єдино розумно й доцільно служити божій справі, й що тільки відірвавши релігію від неба й опустивши її на земну твердь, можна було поводитись у ній, як поводиться у своєму дворі досконало свідомий, на ясних дохідних калькуляціях школений господар-фахівець. Звучало це майже як парадокс; але, роздумуючи над історією католицької церкви, дійшов отець Сойка до переконання, що дійсно віруючі, осліплені своєю вірою отці церкви були несвідомим гальмом і перешкодою в розширенні віри; і що саме абсолютні безвірники на церковному престолі, великі папиципіки, великі безсовісники доводили могутність церкви й віри до їх найбільшого розвитку й піднесення, до найтривкішого утвердження бога на землі. Й, розглядаючи смертельну силу небезпек, що насувалися в останній час (час кризи) на справи бога й сойківщини, й свідомий того, яку великість захисту й оборони дає собою могутня спільнота церкви під розумним і вільним від фікції проводом, отець Сойка прориває́ться в бік божеської сили словами глибоко переконаної, хоч трохи забавної молитви:

— Дай нам, боже, великого безбожника на святий престол.

Колись, захоплюючись революційною вмілістю великого Тітто з Півночі, найбільшого між безбожниками, веселий прелат Льотті зітхав меланхолійно: «Такого би нам папу в цей час!» — Чи не те — між іншим — мав тоді на думці отець Льотті?..

Річ у тому, що бог був. Такий був оконечний, на позатеологічному досвідові й обсерваційї опертий погляд отця Сойки.

Свойого часу, ще під час побуту в Римі, розглядаючи з отцем Льотті різні способи існування ідей і їх систем, дій-

---

* Готівка, чистий дохід, виручка (*нім.*). — *Ред*

шов молодий Сойка до пізнання так званих ідей-фактів, думок, що незалежно від того, чи є вони правдиві, чи фальшиві, відповідає їм що в об'єктивному світі чи ні, ввійшли в свідомість людських мас, опанували їх, зробилися власністю мас, їх добром, їх абсолютом. Байдужі до того, притакує їм людський розум чи їх негує, вглибившись раз у психіку мас, врісши в їх тіло й розплавившись у їх крові, як самі ті людські маси, стають вони матеріальною силою, фактами, стають дійсністю, що, раз пущена в рух, діє з усіма майже властивостями важкої, невичерпаною енергією наладованої матерії. Оставляючи на боці питання про їх слушність або фальш,— чи не вистане сказати про ті ідеї слушно: вони є?

Такою ідеєю-фактом, власне: системою таких ідей, які широкістю опанованих мас і глибиною свого вкорінення перевищали дотепер усі інші ідеї, бо віками вростали в нутро мас, бо зробилися теплом їх дихання й гарячим рухом їх сердець,— такою системою ідей-фактів є в очах отця Сойки кожна історична релігія. Очевидьки,— є вона системою ідей-фікцій, думок, яким не відповідає ніщо до них подібне у світі об'єктивних предметів; але, здійснюючись через широку людську масу, для якої релігія зробилась абсолютом, наділяє вона тією дійсністю всі порожні фікції, що становлять її склад: усі «другі», нематеріальні світи, що маячаться в її розбурханій уяві, всі чудні постаті, якими вона заселює ті світи, всі дивоглядні події, що відбуваються в її уявлених світах. У той спосіб, у нутрі людських мас, у голодному й стривоженому людському серці стають майже матеріальною дійсністю всі ті маячливі предмети, що їх через безглуздість їх і внутрішню суперечливість здоровий людський розум виключає з об'єктивного, матеріального світу. Так у вбогій і обмеженій людській душі підноситься сім хрустальних склепінь чарівного неба, розспіваного сьома хорами янгольських духів, просвітленого сьома степенями несказаного блаженства, що його дознають покірні й лагідні терпеники земного світу; так у тій самій душі відчиняється в один час скалиста пропасть пекла, вогняна челюсть, що дихає в людину чадним матеріальним вогнем, проймає її наскрізь полум'яними язиками, палить і переслідує в тяжких снах і наяву, зачаюється страшними диявольськими машкарами в нетрях лісів і в безоднях, затягує у вічну загибель. І в той спосіб постає, стає майже матеріальною дійсністю спільний володар усіх релігій, усеприсутній бог, пливка вогняна маса, що, втілюючись у найрізніші постаті: від статевого чоловічого органу, почитаного

жінками з Бенаресу [413], до субтельної, безмежно одуховненої нічогості індуських аскетів,— заполонює собою всю істоту людини, кружляє полумінню в крові її вчинків і теплі її думок, проймає її потоками надземного щастя або нелюдського безмежного жаху, постає в ній пекучим бичем сумління й гарячою лоскітною принадливістю неба, вкладається в ній тисячами заказів і норм, осторог і обіцянок, манить її і заразом лякає жорстоко, приласкує і болюче карає, поки не зробить її безмовною посудиною своєї волі...

Було це незвичайне й захватне для отця Сойки видовище, як у перспективі віків та божа фікція обростала живим тілом реальності, як, поставши в нутрі людських мас, протиставилася їм з сирою впертістю дійсної реальної сили, усамостійнювалась й наповнялася особистою владною волею, як силою тієї волі оформлювалась і підносилась над своїм джерелом, як підбивала нові для себе землі й народи, як побільшувалась із тими підбоями й зростала в своїх власницьких, заборчих апетитах, насичувалась ненаситною жадобою й набиралася нестримного розгону, як, уміцнившись заздрісно на землі, простягала свої заборчі долоні в надземні простори, покоряла під себе планети і сонця, неслася від світу до світу, загортала їх і увласнювалась на них неподільно і, гнана безграничною ненаситністю, ломила всі межі простору й часу й, розширившись заборчо на весь світ, оглядалася й утверджувалась оконечно: як величний володар світу, всевладний і неподільний окупант, всемогучий і всеприсутній пан, безмежний і вічний посідач, єдиний законний посідач, потужний космічний Сойка, дід Петро — сажневі плечі — великий Саваоф!..

Пробі й тисячу раз пробі! — це було щось для Сойків!..

І чи є щось у тому дивне, навпаки: чи не є ця річ натуральна, що молодий Сойка став фанатиком такого бога, глибоким і щирим його відданцем, фанатичним служебником його культу на землі? Був теж і майстром в цьому фанатизмі, як у всьому, за що коли-будь узявся в сойківському імені. Належало це до його сойківської, класової істоти, що під дотиком його рук усі живі й складні явища цього світу перемінялися в чітку й прозору схематику цифр («Рафаель? — П'ять тисяч фунтів стерлінгів! — як меду!»[414]), на якій, як на протисонячній плахті хмар, усіма кольорами веселки грала принадна шкала можливого сойківського прибутку. Чи мала б бути від цього вільна жива божеська сила, коли раз стала об'єктом калькуляційної сойківської дбайливості?

В свій час на старинній підримській дорозі, в передвечірній розмові з отцем д'Есте, коли вперше над Римом про-

неслися вістки про велику революцію в Росії, молодому Сойці проблиснула вперше свідомість можливої калькуляційної механіки божої сили на землі. Чи не було так, що бог здійснювався тільки через віру людей, що втілювали його в своєму серці? Отже, в механіці божеської сили одне віруюче людське серце було для отця Сойки рахунковою одиницею тієї сили, а сума всіх вірних одиниць, спаяна єдністю традицій й єдністю масової релігійної практики, ста́новила всю актуальну божеську силу, була самим здійсненим богом на землі. Так, наприклад, сучасний бог католиків виносив більш трьохсот мільйонів «механічних божеських сил», а бог вимираючого індійського племені в лісах Бразілії клигав остатками неповної тисячки м[еханіки] б[ожеської] с[или]. І так кожний прибуток нової людської одиниці в масі віруючих був зростом їх бога на 1 м.б.с., як і кожний відхід вірного, кожна його втрата через смерть чи через зневірення був частковою смертю цього бога на 1 м.б.с. І подібно всякий великий приплив і відплив віри в серцях людей був, очевидно, масовим зростом і відмиранням самого бога, його великим хитанням між смертю й буттям, а всяка ідея або рух між людьми, що ставили собі як ціль заперечити або знищити релігію, були водночас посягненням на реальність даного бога, на його дійсне, практично діюче існування на землі, взагалі існування.

І коли в наші дні, дні отця Сойки, піднявся могутній масовий рух, почала своє практичне здійснення ідея, що самою своєю істотою, в самій механіці свойого руху несла оконечну загибель усяким віруванням, несла смерть богові взагалі, чи не була тисячу разів слушна колишня відповідь отця Сойки блідому целебсові Благітці? — Будити бога в серці людей,— це, власне, було завдання, що виступало тепер у всій своїй конкретній, дослівній, гарячо кричучій гостроті, що повинно зібрати біля себе цілий глибоко потрясений інстинкт самозбереження святої церкви, цілу її майстерну, на тисячолітньому досвідові оперту технічну вмілість у справі людських мрій й людських душ.

Йшло прецінь про те, щоб бог був. У той час, як ліс твердих і впертих рук із низу підносився на те, щоб зняти з-над землі мрячну й роздмухану опону бога, коли на одній шостій земної кулі бог лежав уже на землі, порожній й плоский, як велетень-пухир, що з нього випустили дух,— чи не йшло в ті дні конкретно й кричуче дослівно про те тільки: щоб він був? (Щоб був бог і не було комуни, щоб у величній, трагічно для Сойків загостреній дилемі: бог або комуна — всі ясні, як і темні, всі взагалі доступні для сойківщини сили кинулися на здійснення одного, спільного

для них гасла: бог!.. Бог — єдиний великий володар, нестримний окупант, неподільний і вічний посідач, могутній космічний Сойка, дід Петро — сажневі плечі, великий Саваоф!..)

Трудно сказати, скільки було в цьому племінного сойківського інстинкту, що діяв на дальшу мету, а скільки звичайної для Сойків, свідомої, на близький інтерес скерованої калькуляції, коли в практичній своїй духівницькій роботі молодий Сойка постановив зійти в найширші народні низи й як, зламавши всі перешкоди, по кількох літах тимчасової сотрудницької служби опинився вкінці як парох (і дідич) у серці південного Поділля, в сусідстві старих сойківських гнізд, на старій новоклимівській парохії, золотій климовичівській дідиччині (тепер сойківській на все, навіки сойківській, сойківській взагалі!).

Останню, трохи несподівану перешкоду знайшов молодий Сойка вже в краю, в Святоюрівській митрополичій палаті, коли з'явився в ній у день свойого повороту з чужини. Мав за собою трудний, далекий шлях через горючу Європу: Італію, Швейцарію, цілу Австрію, був ще переповнений чадним клекотом воєнного котла, в якому варилася прийдешність світу,— яка, чия, через чию загибель? — Стояв перед митрополитом струнки, засмаглий, сухий, замкнений у собі, як би стягнутий внутрішньою судорогою, маиже механічно й дещо сухо відповідав на питання, що йшли до нього з гладкою, спокійною ласкавістю:

Чи маєте, сину, якісь ближче означені наміри щодо своєї духовної майбутності?

— Так,— відповів коротко.

— Що думаєте про можливість висвячення в целібаті?

Здригнувся й цілий насторожився. Але заки вспів сказати, що думає (й як сказати!), м'який голос продовжував, знизившись і не чекаючи відповіді:

— Хотів би я вас мати в свойому ближчому оточенні, для обопільного нашого добра, передовсім для добра нашої святої, на тяжкі проби виставленої тепер церкви...

А Сойка вже скупився в собі (Сойка є Сойка! — нема такої сили на землі...) й, піднявши повіки, глянув відкрито в очі митрополита. Знав уже ті ясні очі,— була в них якась особлива, солодка й м'яка, майже змислова пронизливість, що легко підбивала собі серця вірних. Проте чутким своїм, сторожко загостреним інстинктом Сойків уловлював за тією солодкою пронизливістю щось як тінь глибокого, розкладового тління, притаєного органічного тління, що просвічувалося в очах пагрітою міщанином хитрості, посміхненого скепсису й спокійної, розслабленої зважливості на все. Й, від-

кнувши в ті теплі очі свої ціпкі, студені, одностайно сірі, широко розставлені зіниці молодого хижака, Сойка проговорив з настирливим спокоєм:

— Прошу ласкавого благословення для праці на селі.

Митрополит посміхнувся по-батьківськи й запитав:

— Господь велів нам уживати наших талантів оправдано й доцільно,— чи для тієї праці на селі помножували ви, мій сину, свої здібності й знання у святій Петровій столиці?

Тоді Сойка подався всім сухим тілом уперед, його сірі очі підсмикнулися хижацьки в кутках (ще в ньому гудів пекельний воєнний котел, у якому варилася чиясь загибель; і, як вогняні стріли, що опоясували всю землю, летіли з горючої півночі червоні бунтарські кличі: всім, всім, всім...; а в самій глибині Сойки з блискавичною швидкістю йшла бурхлива й забавна калькуляція: целебс? бездітний? — а всі церкви світу, й усіх богів на додачу — за одне живе сойченя, за живого, в тілі й крові носителя сойківського заборчивого сімені, великого майбутнього сойківського окупанта,— Сойку — посідача!..) і, вгризшися в солодку м'якіть митрополичих очей, молодий сойчук сказав холодно-нахабно:

— Так, екселенціє. Йде прецінь такий час, що князі церкви й уся мудрість Рима будуть сходити в низи, щоб боротися за одну-єдину людську душу...

Митрополит притакнув. І благословив згодом.

І майже, чи не він сам це був, великий феодальний магнат у сутані, що натякнув молодому Сойці на новоклимівську шамбелянівну, шляхетне нащаддя старого роду Климовичів, єдину, мабуть, наслідницю золотого климовичівського гнізда (тепер сойківського, навіки сойківського, сойківського взагалі...).

Свідомо чи несвідомо йшло йому, очевидьки, про те, щоб практично знайтися там, де відбувається поточний процес пробуджування бога в серцях людей, де, в безпосередньому зіткненні з масою, всю свою племінну жагучість у роботі і всю особисту, у велетенському римському досвідові набуту шліфованість і вмілість міг би він прикласти в великому, єдино для сойківщини спасенному процесові: роблення бога.

Ось деякі напрямні професійного майстерства отця Сойки в божих справах:

належить заякорювати бога в натуральних слабостях і нахилах людини.

Наприклад, належить довести до того, щоб село пишалося своєю церквою, щоб було горде на свойого священика. Коли твій парафіянин говорить перед чужими: «наша церква» або «наш отець», нехай те його слово буде повне

самохвальби й прив'язання, тоді вся жива сила й уся реальність його почуття перенесеться на його традиційне прив'язання до бога, на бога самого.

Як і всі інші тактичні вимоги в духівницькій роботі, так і ту стосував отець Сойка найперше до себе самого, крім того, вважав її за глибоко доцільну в духівницькій практиці взагалі, й коли якийсь із парохів не має сили здійснити її, бодай у відношенні до своєї особи («наш отець!»), такого лічив він за непотріб а навіть за шкідника на священичому уряді («божий партач!»). Щодо себе отець Сойка не знайшов майже ніяких перешкод у виконанні свойого постулату, навпаки, всі об'єктивні й особисті його, внутрішні обставини складалися ніби на те, щоб уможливити йому це й навіть облегчити в обличчі його стада. Перш за все був він духовним (і світським) наступником на старій климовичівській резиденції, тоді як красива, велична церква лежала в непорушній традиції аристократично-попівського роду отців і дідичів Климовичів. З примерхлої глибини вісімнадцятого століття, обіч інших культурних уподобань, винесли Климовичі также свій власний, ніби фамільний стиль, а саме шляхетно пристосоване, витончене українське барокко (отець Сойка: «моє барокко!»), яке зі спокійною, трохи заскленою дбайливістю передавали між собою з покоління на покоління, плекаючи його в загальній домашній обстанові, як і в формах товариського поведення («климовичівська круглість!»), і особливо в усіх церковних побудовах, що становили родову й професійну гордість Климовичів, попів і коляторів у одній особі. Давнішній і шляхетніший зразок цього стилю являє собою первісна матірня церква в Старій Климівці, теперішньому осідкові отця Євстахія, декана й шамбеляна, останнього в довгому роді климовичівського духівництва. Щодо церкви в Новій Климівці (колишньої дочірньої, тепер самостійної, в майбутньому матірної в відношенні до староклимівської,— такий є рахунок отця Сойки),— була вона майже досконалим зразком органічного об'єднання бароккової пишності з прозорою легкістю староукраїнського церковного стилю, була, мабуть, найкращим прикладом перетоплення важкої буйності пізнішого барокко в струнку піднесенні стін, у гнучкій лінії гранкуватих, тужливо витягнутих бань, що своїми шпилями ніби вціловувались в небо. Сойка з першого погляду зумів оцінити шляхетну красу свойого майбутнього храму й у своїх тактичних калькуляціях призначив йому одну з перших безпечних щодо свойого висліду прибуткових позицій. Коли він у 1923 році опинився, нарешті, на новоклимівській плебанії, як парох і пан, подвійний і подвійно у своїй роботі запалений

господар-окупант, на стінах столітньої новоклимівської церкви лежав одностайною копіттю пухкий порох минувшини, що, як і м'яка посмішка отця Євстахія, говорив про невідхильний упадок роду попів Климовичів, про їх лагідний відхід у тінь і небуття. Але приходив і не думав (не думав!) відходити Сойка. Й цей його прихід, сойківський прихід, повинні були відчути як різкий, пронизливий продув: і земля, що розлінивилась під м'якою рукою панів Климовичів, і парафіяни, що, очевидьки, ослабли в своїй вірі, й передовсім, забута церква, що носила на собі потрійні сліди: й лінивства землі, й ослаблення в вірі, й нестримного руху часу, що злягав м'якою копіттю на її стінах і прикрасах. І така, власне, була найперша постанова отця Сойки на його новій духівницькій господарці: відновити новоклимівську церкву від основи до хрестів, видобути її коштовну красу з-під пороху минувшини й збудити знову локальну гордість климівчан, що колись пишалися, й слушно, своїм храмом.

Коли Сойка заговорив про це зі старим шамбеляном. більше для форми, як для дійсної поради, отець Євстахій спинив його лагідним рухом руки й спитав ніби жартом:

— Пахнуть тобі довги на початок?

На це Сойка відповів майже байдуже:

— Бог заплатить мені десятерицею.

В живих рухливих очках старого шамбеляна з'явилося найперше легке, трохи докірливе здивування; потім вони понялися хмаркою летючого, недовірчивого, также трохи докірливого підозріння; вкінці, наче б це вперше станула перед ним суха, костиста, а проте витончена в своїому профілі постать молодого Сойки, з їх карої глибини виринула наверх і спинилася м'яка, допитлива, по-дитячому свіжа й весела цікавість. Якесь забавне питання хиталося на тонких губах шамбеляна й, несказане, осідало м'якою посмішкою в їх кутках.

А між тим у відповіді отця Сойки, як і в цілій його поведінці, не було ні підступу, ні жарту,— була в них, навпаки, глибока натуральність і тверeза, майже суха, купецька діловитість. Бо так, власне, думав тут отець Сойка: коли говорив «бог» і говорив «заплатить», мав на думці дослівно чесну купецьку заплату («Baares Geld!», пане боже!) і мав при тому живе, конкретне почуття дзвінкого струмка монети, що, перепливаючи його долонями, набуває, зростає, десятериться добре заслуженими відсотками. Й ніхто, як Сойка, не знав, що те почуття було калькуляційно слушне й оправдане.

Незалежні від отця Сойки випадки приспішили несподівано саме здійснення його постанов, вияснюючи питання

про фонд на відновлення церкви. В той час, як отець Сойка був занятий розглядом приблизних планів і коштів реставрації, наспіли до нього перші вістки про недалекий конкордат між Римом і польським урядом, про ту умову конкордату, що для «покращення господарського й суспільного положення рільничого населення й для тим більшого скріплення християнського миру в краю» постановляла примусовий викуп державою частини церковних земель задля їх парцеляції між довколишнім селянством. Сойка як ніхто інший розумів потребу християнського миру для успішного процвітання всіх божих (як і сойківських, очевидно) справ на землі. Але він чхав сердечно на всякий мир, теж християнський, коли той мав здійснюватися на кошт хоч би одного клаптика сойківської або сойками успадкованої землі. Не закон це був, коли порушував святість сойківського посідання, тільки насилля, не мир, а війна. І, не чекаючи, поки наспіє противник, щоб сягнути по землю, сам чуйний, як хижак, і хитрий, як змія, вибрався отець Сойка на воєнні звідини, що мали принести йому побіду, заки прийде поразка, й дати безпечний прибуток на місце наготовленої страти. І заки з'явився загрозливий конкордат, своїми зв'язками й підходами в консисторії й у земельному уряді («отець дідич? прошу, щось видумаєм!»), осягнув отець Сойка дозвіл на продаж частини ерекціональної землі (п'ятнадцять з лишнім моргів) «на відбудову новоклимівського храму, який як цінна пам'ятка церковного будівництва заслуговує, без сумніву, на реставрацію й належну опіку». Була це одна з правдиво мистецьких сойківських трансакцій, по-сойківськи скалькульована, в якій одним дотепним потягненням отець Михайло посів три різні здобичі: по-перше, роздобув фонди на відновлення церкви, по-друге, зберіг частину грошей за лишки церковної землі перед відпливом до єпархіальної каси, по-третє,— отож-то по-третє... В писаному дозволі на продажу тієї землі знаходило одне лагідне обмеження: «бажано є, щоби призначена на продажу земля перейшла до рук одного (чи кількох) із довколишніх рільників, можливо малоземельного, того, очевидьки, хто дасть більше». Тим, хто дав більше, виявилася під час купна не хто як стара Сойчиха, що належала — за вимогою — до околишніх рільників, працюючи на грунті Михайла, й була теж, очевидьки, малоземельна, оскільки в своїх мандрівках переходила, не засиджуючись, від сина до сина. І так земля, що мала відійти, вернулася до Сойків. І чи тільки земля?

Надвечір, після завершення акту купна (святого для Сойки акту присвоєння!), сидячи з матір'ю одинцем у своєму кабінеті, отець Михайло Сойка мав з нею таку розмову·

— Правду кажучи, мамо, ці морги дісталися нам так, як задурно.

— Три тисячі доларів, сину, яке дурно? Так платиться в тих околицях, небагато більше.

— Не те, мамо, мав я на думці, а те, що ті гроші не відходять від нас, тільки остаються дальше в господарці.

Сойчиха передихнула й торкнулася сина кутками очей:

— Чи не йдуть на церкву?

— Власне, йдуть на церкву, але то все одно, церква є наша...

Сойка відкинув голову й глянув на матір просвітленими очима. Був повний зворушення, майже хвилювався й тремтів внутрі: це вперше підводив свою матір до тайни свойого ремесла, підходив до нього здалека, тільки натяками, тільки торкаючи злегка заслону. Йшло йому так жагуче про те, щоб осягнути від матері притакнення, загальне притакнення для свойого шляху, для своєї духівницької кар'єри. Говорив м'яко:

— То є все одно, мамо, то як якби ми вклали ті гроші в землю, або в обору, або віддали на проценти. І то на добрі проценти, мамо, будьте спокійні.

Хвилину помовчав, потім сказав тихіше, з посміхом, ніби сам до себе:

— Бог є добра лопата грошей, то я можу сказати.

Тут Сойчиха глипнула на нього коротким грібким поглядом (перехопив це й спалахнув легко) й, відвівши очі набік, заговорила бистро:

— На завтра бракує четверо до молотилок, а Цвеня не чути.

Отець Сойка вирівнявся, встаючи, й проказав так само бистро й весело (така мати, тисячу разів кохана мати!):

— Цвень не повернеться перед ніччю. До молотилки стане Гнатко й Сагайдаків трьох — вернуться тоді від весілля, Гнатко покличе... Підуть молотилки зранку, підуть, мамо...

Весною 1925 року знайшлися біля новоклимівської церкви перші робітники й майстри з малярами, а на Спаса прийдешнього року, в храмовий празник новоклимівської парафії, очам вірних своїх і приїзних (тьма-тьменна приїзних) уперше відкрилося величне нутро оновленої церкви, сонячне ясне і блискучо золоте, осліплююче своєю величністю і водночас пройняте чимсь близьким, своїм, майже домашнім, що тягнулося до обличчя з усіх розбілених стін, з нових обрамлень святих в іконостасі, з високих під небо

склепінь, наповнених м'якими кольорами. Коли в протязі літургії піднявся отець Сойка на амвон, щоби проповідувати, тисяча-друга облич звелося з ним угору, одностайних у виразі, оп'янілих і простих, а в стаях закруглених очей тремтіли правдиві сльози, просяяні й відкриті, що скупчувалися між червоними повіками, зривалися з вій, збігали по лиці блискучими доріжками... Й тут був тріумф отця Сойки.

В тих сльозах тремтів йому назустріч живий гарячий бог, живою кров'ю тих сердець насичений і нагрітий, пробуджений ним із тяжкої охлялості й освіжений, ним майже створений, ним покликаний до життя... Це був перший великий тріумф отця Сойки в обличчі своїх вірних. Але й другий. І третій.

Коли в цей пам'ятний день отець Сойка вийшов по службі з захристії і пробирався крізь святочну товпу, що переливалася по сонячному цвинтарі, якась сторонська бабуня заступила йому дорогу й сказала, складаючи, як до молитви, долоні:

— Отож-то красно, татунцю, у вашій церкві, як у тім небі!

Отож отець Сойка знав, що не саму тільки церкву мала на гадці сторонська бабуня, коли заходила йому дорогу, що не від самої краси й величі храму взялося її здитиніле, нестримне захоплення. Знав з власного досвіду, що значна частина тієї зачарованості й оп'янілості, яку бачив у підведених до себе очах вірних під час богослужіння, походила від його богослужебної тактики, від його майстерства в церковних видовищах, у якому він, досконалий актор і режисер в одній особі, пануючи обраховано над кожним своїм рухом і словом, володів через них настроями й почуваннями свойого стада, запалював його й остуджував, коли треба, тривожив і заспокоював, поки зачарованого й послушного не доводив своєї мети — до міцно бажаного бога. Отець Сойка був того свідомий, яка велика магічна сила скривається в самому богослужебному церемоніалі, у цілому тому блискові престолу й його оточення, в золотому сяйві риз і літургійного приладдя, в усій тій мистецьки продуманій системі рухів і слів, що окутували вірного, присипляли його розум і волю, й навпаки,— доцільно розгойдували почуття, в яких теплилася людська істота. Знав, яку силу впливу можна було здобути серед глядачів і учасників усіма тими блискучими видовищами й як дбайливо, до болю пекуче належало здобувати той вплив у наші дні. Тоді як належало пояснити той глибокий брак зрозуміння, ту байдужість, що їх виявляло в відношенні до церковного церемоніалу майже все низове духівництво? Була це психічна тупість,

чи лінь, чи звичайна охлялість у виконанні актів віри, для яких ані серце не знаходило в собі належного тепла, ані тіло — акторської зручності? Отець Сойка казився на цей вид («кого закопують? Себе закопують!»), а його язик наповнювався їддю, яка з'являлася в ньому в обличчі всякої нездарності й партацтва в роботі. Було так, що поза кількома ясними виїмками, яких нараховував отець Сойка в Кальнянському повіті, все довколишнє духівництво (й чи тільки довколишнє?) відносилось до своїх богослужебних діянь як до звичайних, ремісницьких занять, змеханізованих і, очевидьки, нудних у виконанні, що задля частого повторювання вистигли з усякого почуття й свідомого логічного змісту, що від віків нанизані на одні й ті самі формули доконувалися поточно на тлі властивих, конкретних думок («вдасться захопити сіно перед дощем чи не вдасться?» — «а їмость переплатила за шкіри, то факт»), або перебігали в повній психічній порожнечі, як-от швець, уганяючи кілки в підошву, лає сердечно жінку або теж виводить тягучу мелодію, що висотує всі думки з голови. (Так і називав їх отець Сойка в своїй інтимній мові: «божі шевці», а найгірших з-поміж них «божими зерами»,— було їх — на жаль — немало.) А пречінь не про кілки тут йшло, тільки про бога. Коли священик стояв у ризах перед престолом, проти нього підносився кивот у вінку зі свічок, а в кивоті, на золотому дискосі знаходився святий агнець божий, власне, сам бог у формі хліба, найбільша святість християнства і тайна тайн цього світу. Й коли духівник куняв біля престолу, а від кивота розходилася по церкві сердечна нудьга, від якої хилялися голови вірних, як прив'ялі колоски, що мали думати вірні про бога в кивоті, про святість святостей і тайну тайн цього світу?

Це з погляду на таких духівників («божих шевців») у отця Сойки з'явилася друга тактична вимога його власної, як і всякої іншої духівницької роботи:

не виставляйте бога на пробу нудьги, бо не витримає. Не витримували ж живі, конкретні творіння (не фікції)? Зразком такого духівника в околиці Кального був отець Флінт із Долини [415] (отець Фліт — у термінології Сойки), про якого ходив анекдот (коли б тільки анекдот), що під час його проповідей у цілій околиці здихали мухи, як від мору. Й позитивно: належить рахуватися з психологічними законами поставання й притуплювання людських почувань, зосібна з законом психічної втоми. Кожна церковна відправа повинна бути живою, захватною цілістю, що розгорталась би своїм власним унутрішнім вогнем, що давала би учасникам можливо найбільше релігійне піднесення й наповняла би їх

почуттям живого бога аж до найближчого з черги богослужіння.

Так, власне, дивився отець Сойка на свої богослужебні діяння: як на професійні нагоди — наладувати своїх парафіян живим богом, наситити їх реальним страхом божим, що діяв би в них бодай до найближчої святочної відправи. І на це саме скеровував отець Сойка свою майстерну вмілість у божих справах: щоб той божий ладунок був, можливо, якнайміцніший, щоб діяв на найпевнішу мету, щоб у кожній потребі протягом буднів можна було його перемінити: на протикомуністичний виступ, коли такий пригодиться, на дармову робітню повинність на церковній землі («послухаєм татунця!») або просто на дзвінку монету, що припливала в кишені, як парафіяльне приношення за треби.

Не приходила отцю Сойці ця його майстерність з майже ніякою трудністю: з одного боку, був він свідомим жрецем-облудником, для якого в усіх тих церковних відправах не було нічого непорушного й святого, який чувся в них як зовсім вільний експериментатор і митець, майже творець, що доконував у них різних режисерських спроб і пересунень, різних насвітлень і тінювань, обрахованих холодно на те, щоб найпевніше осягнути свою мету: збудити бога в серцях людей; з другого боку,— навпаки — був загорілим фанатиком у божих справах («щоб був бог!», «щоб не було комуни!!»), свідомим того, що йде про смерть або життя всієї сойківщини, про її бути або не бути (а Сойка є Сойка: Сойка хотів бути, він мусив бути, силами всіх богів цього світу мусив бути!), й ця його свідомість була тим, що розпалювало його почуття під час відправ до білого, що проймало його признаками глибокої щирості й надавало його церковним виступам непереможної сугестивної сили. Як вогняна течія, плив той релігійний фанатизм отця Сойки в його церковних діяннях, і під його палючим дотиком сухі, змертвілі формули щонедільної літургії перемінялися в пливке, гаряче живло, оживали й наповнювалися б'ючкою кров'ю, й кожного свята й неділі перед очима вірних розвивалася свята літургія як нова, вогняна містерія, що не передавнювалась і не вгасала, що все горіла перед престолом, однаково жива й просяяна, однаково захоплююча й переможна. («Сойка править, як вогнем пече».)

Отець Сойка знав, як мало зрозуміла для вірних є та вся складна символіка богослужебних відправ, увесь їх зміст, закутаний у млу старої церковнослов'янщини (кпив собі врешті сердечно з усіх наївних спроб зблизити народ до того зрозуміння через народну мову, через пояснення; зрозуміти бога, чи не значило це заперечити його всією

істотою? Знав це по собі!), й через те всю силу свойого фанатичного почуття й усю свою акторську вміліть укладав у зовнішню сторону відправи, в те, що було безпосередньо доступне для змислів вірних,— для ока, для вуха, для віддиху.

Чи не була це найпростіша дорога до наївних сердець вірних, найпевніший спосіб збудити бога в тих серцях?

Належало тільки осліпити очі учасників золотим блиском барв, заколисати їх слух одностайним хитанням мелодій, напоїти їх віддих млісними запахами кадил, а їх довірчиве нутро відчиниться на прийняття бога, як би він був дійсною матеріальною поживою, приємно пожаданою й смертельно потрібною для життя. В тому, власне, була одна з тайн богослужебного успіху отця Сойки: яким способом сухі, застиглі формули церковних відправ, задубілі від старості й постійного вжитку, перетопити в очах парафіян на акти гарячої віри, акти приявності живого бога, що об'являвся в них вірним, викликаний з нічого магічною силою жерцівського чарування. Кожна велика літургія становила в руках отця Сойки такий акт приявності живого бога, основний акт його духівницької влади над вірними, що від нього, як від первісного джерела його впливу, брали свій початок майже всі буденні задуми отця Сойки, громадські й приватні його поступки, всі його духові й матеріальні планування. Сама літургія творила в свідомій режисерії отця Сойки (опертій, зрештою, на офіційному розумінні цього чину) органічну єдність із двох дій,— що з них одна, початкова, спішила до об'явлення живого бога в словах святого Євангелія, тоді як друга, головна, була чудовим актом святої євхаристії, найвищим недоступним для людського розуму актом тілесної присутності бога, що, опустившись на землю, з'являв своїм вірним під матеріальними видами хліба й вина. Була це дія, в якій акторська штука отця Сойки, перепалена фанатичним почуттям, досягала верхів свойого майстерства, взагалі, мабуть, була верхом усього, що в цьому відношенні створила жерцівська вміліть католицьких майстрів церемонії. Духівник, і хор, і настрій вірних (не всіх, очевидно) становили тут живу, нерозлучну цілість, що потрясена до глибини, з ваганням і страхом, з покорою й захопленням приближалася до найбільшої тайни світу, до акту святої переміни.

Щодо хору: з цілої дієцезії отець Сойка одинокий усвідомив собі, що хор не є для концентрування під час відправи в церкві, що богослужебний спів, хоч би й найкращий, повинен бути тільки субтильним учасником того, що діється біля престолу, ненастирливим і скромним насвітленням

поодиноких актів літургії, повинен будити бога, а не змислове, мистецьке вдоволення в серцях людей. І Цвень це зрозумів, Цвень — вишкрабок святоюрський, Цвень — тремтюча малпка, що досконало, як усе, війшов у наміри отця Сойки і виконував їх, як митець, своїми залізними лапками. Той день, коли вперше заступив у новоклимівській церкві місцевий хор Цвеня, невеличкий, із вісьмох співаків (між ними Гнатко, золотий тенор, теж золоті руки, як довбеньки, це знає отець Сойка), послушний і м'який, як зелена лоза, оплетений довкола гнучкого пня літургії, той день був днем потрійного тріумфу отця Сойки, потрійно відкритого джерела його духівницької влади над вірними, яку він зберігав потім неприступно й суворо.

Після літургії оглашенних, що ясною, по-земськи радісною й розспіваною течією молитов підносилася до слів святого Євангелія, після великого входу з дарами й особливо від хвилі, коли, піднявши руки, отець Сойка проспівував натхненне:— Горі імієм сердця! — в поведінці отця Сойки з'являлося щось позаособове, нетутешнє, неземне, всі його рухи й слова проймалися якоюсь нематеріальністю, просвітлювались наскрізь, ставали полум'яними символами, що, як рухомі знаки, впікали у відкриті серця парафіян. Цілий храм зближався до чуда. Коли скупчений у собі аж до болю, ніби зібраний у одну вогняну точку, отець Сойка проголошував сакраментальні слова переміни:

-- Прийміте, ядіте, сіє єсть тіло моє, єже за ви ломимоє во оставленіє гріхов...

І згодом:

— Пійте от нея всі, сіє єсть кров моя Нового завіту, єже за ви і за многи ізливаємая во оставленіє гріхов...

Голос його, безмежно віддалений і кровно близький, грізний і солодко пожаданий, приходив з самої небесної копули, це був голос самого бога, що з недоглядної далини, таємний і грізний і разом з тим повний чудної доброти, жертвував своє тіло вірним, щоб їли, й свою кров, щоб пили, на очищення від гріхів. (І їли незадовго, й пили. Як говорив про це старий насмішник Вольтер [416]: «Був це культ, у якому найважливіший релігійний акт полягав на тому, щоби з'їдати власного бога».)

Був це майже жостокий успіх отця Сойки, він був цього свідомий. Коли згодом, повернутий лицем до своїх вірних, піднявши чашу понад голови, бачив їх там унизу: дядьків, що простягали покуцьорблені руки, жінок, що гляділи очима, горючими від сліз, дітей, що згорталися головками, як ягнята, повні страху й цікавості, тоді здавалося йому іноді, як би він стояв на краю пропасті, що від неї кружляє голова,

бо ж ті гудзуваті руки простягалися в порожню, і сліз тих гарячих ніхто не вислухував, а той діточий страх був найбіднішим страхом на землі, страхом без предмета, перед уявленням, перед нічим...

І, стоячи так на ступнях престолу й благословляючи чашею («Твоя, от твоїх, тобі приносим о всіх і за вся»), отець Сойка мав іноді те рідке, але міцне пережиття, наче знаходиться він водночас у безконечній перспективі, роздвоєний: Сойка й не Сойка, й, дивлячись понад голови людей, посміхається мовчки й забавно... («А якби побачили порожню!»)

На загал, у поточному житті отець Сойка не був надзвичайно вимогливим супроти своїх вірних у справах релігії. Це він висловлював в той спосіб: не може бути людина сім раз на тиждень свята. Ані также одного разу ні. Святість — це є особливе, нещоденне уздібнення людської душі, особливе (ненормальне, як думав приватно отець Сойка, варіяткувате) настановлення уяви й волі, яка знаходить у собі силу спалитися на божому престолі; але з поточним, нормальним станом релігійності вона не має нічого спільного. Зосібна в житті селянина релігія має становити натуральний складник його буденного побуту, повинна входити в його життя, як входить у нього законне чергування сонячних змін у природі, повинна текти в ньому гладкою, натуральною рікою: від свята до свята, від колядів, через гагілки, до Купала [417], від хрестин до хрестин, до вінчання, до похоронів. Чи не бачимо, як просто й уперто сидить у житті селянина забобон, від віків поборюваний і не переможений, спокійний і мовчки діючий? Отож релігія повинна плисти з забобоном однією течією, він становить натуральну підставу її буття, з нього підносяться до релігії живі соки потойбічних уявлень, що кружляють, як кров, у її нутрі. Для себе формулював це отець Сойка в той спосіб: хвіст відьми є кращим аргументом на існування бога, як усі докази теологів, а місток, під яким страшить, є певнішим розсадником віри, як не одна церковна казальниця. Не була це гра слів з боку отця Сойки, ані саме тільки теоретичне припущення. В присілку до Нової Климівки, в темному зарослому ярку над рікою, сиділа споконвіку належна до парафії родина Хортаків, дідичних епілептиків, що в кожному своєму поколінні видавала німцуків, падальників або просто тихих, блідих молільників, блаженних во Христі. Хортаки жили майже в повному фізичному й духовному відосібленні, в їх садибі щось вічно товклося й лякало, самі вони дивилися на себе, як на навіщених таємними силами, що боролися в них за їх душі. Отець Сойка не думав розвівати тої легенди, що творилася довкола Хортаків,

навпаки,— підтримував її різними способами. Двічі-тричі на рік освячував їх садибу проти злих сил, над одним з молодих Хортаків, що терпів від особливої падучки, відправив у церкві чин прогнання злого духа, після чого від хворого наче справді відступило. І з мовчазним задоволенням, з мало не матеріальною докладністю спостерігав отець Сойка, як з темного яру від Хортаків підносилася густа мла забобону, як розповзалася по околиці й осідала в серцях парафіян... І водночас, по всій майже околиці зростала маса сповідальників у церквах, побільшувалася кількість свічок, спалених перед образами, помножувалася частість і обильність парастасів. Чи не виходило це все на славу бога на землі? І Сойків теж, очевидно...

Коли отцю Сойці звертали увагу на потребу постійного підношування релігійних настроїв у масах, згідно з вимогами апостольської столиці, постійного їх напружування й нагрівання, Сойка посміхався згірдливо і пригадував двома словами відому в околиці історію отця Благітки.

Яка саме історія пригодилась отцю Благітці?

Хирлявий целебс з-під руки єпископа Хомишина [417а], здобувши настоятельство в глухому сільці в кінці повіту, отець Благітка віддався з гарячою ревністю новика поширенню Католицької акції [418] на селі, установленню великого чину світського апостольства між своїми парафіянами. І, йдучи за розумною традицією католицької церкви (а може, теж за деякими потребами фізіологічної натури), отець Благітка розпочав свою набожну діяльність від місцевих жінок і дітей, що їх найперше надіявся пройняти духом піднятої релігійності, й що від них ідея світського апостольства мала розширитися на батьків, на братів, на синів, на ближчі й дальші сусідські парафії.Отже, протягом року постали в селі: Марійські дружини жінок і дітей [419], Товариства апостольської молитви [420], Товариства поклонниць найсвятішого серця Ісусового [421], і в усіх них закипіла нескладна, але жива й гаряча робота, що віддзеркалювала в собі ціле внутрішнє горіння молодого целебса. Щонеділі й щосвята ходили малі діти, одягнені під янголів, у біле, зі свічками в руках, по селу й по полях, від хреста до хреста, від каплиці до каплиці й, клячучи перед ними годинами, співали марійські пісні й молилися вголос.

Для дорослих дружинниць уладжував отець Благітка на буднях осібні відправи, зі сповіддю й причастям щотижня, з безконечними співами й молитвами, з благословенням найсвятішими дарами. Пускався з ними в далекі прощі до відпустових місць, де в голоді і спразі, для особливих інтенцій, на колінах вислухували довгих відправ, омлівали, лежали хрестом на холодних камінних, освячувались...

У кінці другого року в селі збожеволіла дитина на релігійному тлі, а згодом пішла серед жінок хвиля масової істерії з привидами й сороміцькими екстазами, які наповнювали тривогою все село й понеслися по всій околиці лихою славою про антонівських бабів.

Одного осіннього ранку з'явилася на плебанії товпа небалакучих дядьків і, вимівши блідого целебса з кімнат, мовчки провела його за село й пустила з горба вниз дорогою:

— Ідіть, отче, звідки прийшли, й дивіться, не вертайтеся назад.

Католицька акція! Тільки церковні недоростки вроді отця Благітки могли доглянути в ній як головну ціль розпалювання релігійних почувань, унутрішнє духовне досконалення наївних дядьків із Поділля.

Так це зі свого боку розумів отець Сойка й чи тільки розумів? З жагучістю, яку знаходив у собі тільки для найпекучіших для сойківщини справ, крок за кроком слідив він усю доступну для людського ока діяльність апостольської столиці, всі особисті виступи голови церкви Пія XI [422] і майже з тремтінням шукав у ній відповіді на питання: чи доріс Рим до усвідомлення трагічної, на все майбутнє людства розтягнутої важності теперішньої хвилі й чи вся головна практика римської курії відповідає такому усвідомленню? Було це смертельно важливе для отця Сойки питання, бо ж у руки церкви віддав він майже всю долю сойківщини, і взагалі був того свідомий, що від умілості католицизму, того вінця всіх оформлених вірувань цього світу, в великий мірі залежатиме майбутнє світу. Проте, як дотепер, нічого, крім радісного й діяльного притакнення, не знаходив у собі в обличчі загальної політики папського Риму. Невже мала сповнитися його парадоксальна, але як же глибоко відчутна молитва? (— Дай нам, боже, великого безбожника на престол!)

Деякі потягнення Риму збуджували в отцю Сойці захоплений подив, інші виглядали так, як би виростали з правдивого сойківського нутра, стільки в них було холодної, дотепно прихованої обрахованості, стільки досконалої гармонії з близькими й дальшими, з поточними й загальними турботами й інтересами цілої сойківщини. В усьому дотеперішньому понтифікаті Пія XI [423] скупчували на собі захоплену увагу отця Сойки три особливі події, доконані вже або тільки доконувані, три велетенські стовпи, на яких опиралася вся непроглядна будівля сучасної практики й науки римського католицизму; були це: перше — відновлення суверенної Папської держави на дрібній території Чівітта-веккія [424]; друге — установлення й урухомлення Католицької

акції як організованого апостольського руху між вірними, нового світського рамені римської церковної ієрархії; й третє — проголошення енцикліки «Сорокового року» [425] як підстави християнського суспільного ладу, збудованого на основі міжкласового замирення й євангельської любові й справедливості...

Коли вперше між місцевим духівництвом пройшла чутка про близьке відновлення незалежної церковної держави, про латеранські умови з італійським урядом, в отцю Сойці достоту завмерло дихання від несподіванки й подиву: яку ціль мітив Рим у акті тієї відбудови, що скривав він для себе в глибині цього історичного почину, який, очевидьки, оживляв призабуті перспективи минулого, захоплюючі, привабливі перспективи? Прецінь тільки почув про це отець Сойка, як зразу в його душі відтворилися мов живі: той постійний приплив і відплив державної потуги римської церкви, той ріст і упадок її світської владності, той чудний ритм, у якому, втягнувшися на якийсь час під ударами в своє духовне нутро, пристосувавшись і очистившись в очах вірних, відновлена, вирушала церква на новий підбій світу, на нову спробу установлення неподільної влади Риму на землі. Коли востанне, півсотні літ тому, переможена, відступила вона перед революційним народом і, обездержавлена й наче відхоплена від землі, замкнулася в жовтих мурах Ватікану, чи не здавалося тоді, що вже на все втягнулася вона в свою духовність, що, огірчена й гнівна, повік відмовилася від зрадливих посягнень до земської влади? І от минуло піввіку, і відчинився Ватікан, і папський Рим зійшов на землю й утвердився на ній державною стопою,— з якими замірами, для чого? — Чи й тепер мариться йому новий похід на світ, новий приплив державної могутності папів, нове, побідне й, може, оконечне змагання за суверенну владу бога на землі? Шоста часть світу встає, переорана революцією, й заперечує саме бога, а п'ять інших частей здригається в кризових перелогах, що в них з дня на день може зірватися така ж заперечлива революція,— чи не було би це безглуздя для Риму — марити про новий похід на світ?

І заки Сойка знаходить відповідь, з Риму падає клич, короткий і ясний:

— Так бог хоче.

І є в тім така відповідь, що Сойка вдруге завмирає від несподіванки й подиву.

— Так бог хоче.

Сім століть назад великий папа Григорій, побідний суверен держав і королів Європи, тим простим кличем під-

няв хрестоносні походи, щоб зламати ними загрозливу османську силу й володарною стопою станути на інших материках [426]. Сьогодні, як тоді, над крівлями Ватікану спалахує той клич і, як тоді, закликає народи до хрестоносних походів, за перемогу, за владу Риму, за здійснення по всій землі «Христового спокою в королівстві Христа».

— Чи справді як тоді? Та й сьогодні?

І повний ще щімкого хвилювання, отець Сойка віддається жагуче рвучким калькуляціям і, як би йшло тут про найістотнішу сойківську справу, вкінці притакує гаряче: власне, сьогодні чому ні? Світ є сьогодні, як котел, повний горючих суперечностей. З кризи, що опливає світ вогняними потоками, може здійснитися пожар, що в ньому згорять усі боги й усі вірування землі,— це Сойка знає, це є слушне. Але й те є слушне, що з нетрів тієї кризи, як і з джерел забобону, підноситься над людську масу мрячна, таємна тривога; що осідає вона в розгублених серцях містичним страхом перед невідомими силами, стає містикою неземських потуг, химерних і недоступних обрахунків; що, раз поставши в нетрях кризи, ця містика сама про себе може вчинитися підставою релігійного оживлення, гарячкового й неспокійного в своїй жадності, як те, що колись лягло в основу заборчих задумів великого окупанта в Христі, папи Григорія VII [427]. Так-то в котлі сколихнутої сучасності варяться обіч себе загибель, як і відродження богів, і від тисячів схрещених сил і тисячів слабостей залежатиме здійснення одної з тих можливостей. І який-то голова церкви, який намісник бога на землі був би настільки непритомний, що не очікував би здійснення власне другої з них? І що всіх своїх сил і всіх здатностей не кинув би на річ того здійснення? І що заздалегідь не готовив би ся на заволодіння всіма плодами того здійснення, на їх неподільне спожиття в утробі своєї церкви?

Сказано: так бог хоче.

Це був клич, що в його обличчі ставали перед отцем Сойкою, наче просвітлені наскрізь, ясні й захоплюючі своєю доцільністю, два інші філяри церковної й світської політики ватіканського збору: Католицька акція й енцикліка «Сорокового року» й через них уся дальша будівля складної діяльності й науки сучасного католицизму. І як чудово доповнювали себе щодо цілей ці два стовпи ватіканського промислу! Енцикліка «Сорокового року» мала за мету втихомирювати й присипляти розбурхані пристрасті теперішньої класової боротьби; з одного боку, належало притупити болючу настороженість найширших мас, голодних на хліб і працю, з другого, піднести чуйність соціальних верхів, що є загроджені в своєму володінні; з відомої євангельської поради: «Будьте

лагідні, як голуби, і розумні, як змії» [428], лагідність належало підсунути робітникам, а мудрість змії зробити неподільною власністю господарів; належало відчинити перед очима нуждарів осяйні й гарантовані вигляди на блаженство небесне й на можливість спокійного й скромного посідання в цьому житті, а дійсних, великих посідачів навчити злагіднювати надмірність своїх апетитів, поки не зляжеться гнів голодних і не вигаснуть вогнища соціальних потрясень, що загрожують світові.

«Коли цього не підіймете й не виконаєте негайно, нехай ніхто не думає, що можна буде захистити порядок і спокій людської суспільності перед розсадниками нових ідей» *.

Такий є майстерно прихований зміст енцикліки «Сорокового року». А щодо Католицької акції?

Католицька акція є участю організованих світських католиків у ієрархічному апостольстві церкви».

Отець Сойка захоплювався досконалою простотою й невинністю тієї дефініції, а походила вона від творця самої акції папи Пія XI [429]. «Апостольська церква»,— чи не дихало це вчинками найчистішої любові й милосердя з часів діяльності перших апостолів християнства? В листі до предсідниці Міжнародної унії католицьких жінок [430] Пій XI розширив трохи границі свойого визначення. І тут Католицька акція є участю світських в ієрархічному апостольстві церкви, а служить вона для оборони релігійних і моральних основ, як теж для розвитку здорової й пожиточної соціальної акції під керуванням церковної ієрархії... «Здорова і пожиточна соціальна акція!» — це було щось більше, як первісне апостольство церкви, щось безконечно більше й вимовніше в очах отця Михайла Сойки. З правдивою інтелектуальною радістю, а также з класовим, практично заінтересованим задоволенням слідив отець Сойка, як ступінь за ступнем розгорталися перед його очима властиві завдання Католицької акції, відкриваючи водночас істотний глузд модерного, до новітніх обставин пристосованого апостольства церкви. В кованій мові статуту італійського відділу акції Католицька акція була «об'єднанням організованих католицьких сил для проповідування, ширення, здійснювання й оборони католицьких основ в одиничному, родинному й суспільному житті, згідно з наукою церкви, з напрямними святої столиці і в залежності від відповідної духовної влади». В практичному насвітленні генерального асистента Католицької акції на Італії монсеньйора Піццарда була вона закликом до католиків доброї волі, власне, воюючих католиків, «що, залишаючись у світі, серед своїх родин, виконуючи приватні професії або зай-

* Енцикліка. С. 19.

маючи публічні уряди, схотіли би віддати в розпорядження духівництва весь свій фаховий і суспільний авторитет і всю релігійну активність для того, щоб побідило царство Христа в одиницях, родинах і суспільстві».— «Схотіли б віддати в розпорядження духівництва» — це звучало цупко й загарбливо й було як сталевий крючок, запущений церквою в людську масу, це було отцю Сойці під смак. І чи тільки «схотіли би»? Щодо цього така була непорушна воля папи Пія XI: щоб Католицька акція становила конечний чинник пастирського уряду кожного духівника і щоб не було католика, що не вважав би її за свій життєвий обов'язок. Через те слушно один із отців, провідних її учасників, назвав її загальною мобілізацією всіх католиків, а монсеньйор Піццардо пояснив авторитетно: «Творить вона як би змобілізовану армію, що має поодинокі відділи артилерії, піхоти, летунів і т. д., а кожний відділ має свойого начальника. А понад тими поодинокими начальниками є головний вождь, що має за завдання пізнати й визначити спільні об'єкти й спрямувати діяльність кожного відтинка до спільної мети».— Від апостольства церкви до змобілізованої армії, від актів чистої любові й милосердя до поодиноких відділів артилерії, піхоти, летунів, що йдуть до спільної мети,— це Сойка розумів, це був розвиток мови, що кращий від нього не виникнув би з найглибшої істоти самої сойківщини. І до якої мети? Монсеньйор Мармаджі, папський легат на Євхаристичний конгрес у Познані, говорив у цьому питанні:

«В XI віці очі цілого світу зверталися до Святої Землі, де святий гріб Христа-пана знайшовся в руках поганців. Католицький світ охопило гаряче бажання: забезпечити святі місця перед зневагою. Утворилися хрестоносні походи, всі краї перебігали посли, що закликали до участі в боротьбі за святі місця словами: «Так бог хоче». Сьогодні настала подібна хвиля. Сьогодні папа закликає вас до нового хрестоносного походу, всіх вас, віруючих католиків... і, закликаючи до нього, благословить вас, кличе до нього вас словами:

— Йдіть і апостолуйте,— так бог хоче».

Хто ті нові поганці, що проти них мають звернути нові хрестоносні походи? Листом до кардинала Пампілія Пій XI, вождь акції й намісник бога на землі, визначив спільний об'єкт хрестоносних походів і спільну мету всієї акції.

«До глибини зворушують нас страшні й святотатські злочини, що повторюються і збільшуються кожного дня проти бога й проти душ незчисленного населення Росії... Від першої хвилини нашого понтифікату, йдучи слідами попередника нашого бл[аженного] п[апи] Бенедикта XV[43i], помножували ми наші зусилля, щоб стримати страшні переслідування й віддалити

великі нещастя від тих народів... Але святотатська безбожність звернулася зі своєю фурією не тільки проти духовних і дорослих віруючих.., організатори атеїстичної боротьби і «антирелігійного фронту» забажали перш за все згіршити молодь... Супроти тих надужить, які ми не один раз з болем підчеркували.., не переставали ми щоденне молитися самі й накликувати до молитов за ті мільйони душ, відкуплених кров'ю Христа і... змушуваних до безчещення свого хрещення... Згодом, щоб запевнити собі співпрацю в наших змаганнях проти такого великого зла, встановили ми осібну комісію для справ Росії, віддаючи її провід... нашому дорогому синові — кардиналові Людовікові Сінчеро [432]. Зараз у перших тижнях нашого понтифікату ми затвердили й наділили відпустами з глибини серця пливучий акт «Спасителю світу, спаси Росію», а... в останніх місяцях два тексти молитов, у яких російський народ віддає себе під опіку солодкій чудотворниці з Лізіє, св. Терезі від Дитяти Ісус. Так само затвердили ми піднятий минулого листопаду почин нашого інституту орієнтальних студій, щоб уладити наукові й на документах основані відчити, для того, щоб познайомити широкий загал зі святотатськими починами, що їх переводить ліга бойових безбожників на безмежній російській території... Але прилюдне й офіціальне згрішення, що пливе з такої скількості звірств і безбожності, вимагає ще загальнішої направи й винагороди тих нечуваних шкод...»

І розпорядком із цього листа папа Пій XI установив день 19 березня 1930 року днем першого молитовного походу цілого християнського світу проти безбожницької в своїй істоті влади більшовизму на шостій частині земної суші. Це був день, у якому найміцніше у своєму дотеперішньому житті відчув отець Сойка страшну силу велетенської спільності, обнятої одною владною волею. Коли стояв так на високій, тимчасово спорудженій проповідниці серед новоєлимівського цвинтаря, заповненого плече в плече трьома сусідніми парафіями, й своїм дзвінким, металічним тенором кидав понад товпу колючі слова про червону заразу, що йшла на світ зі сходу, не терпів фрази про червоного антихриста, якою послуговувалися наївні в своїй ревності довколишні й інші отці в таких ситуаціях... На кого, крім епілептичних Хортаків, лічили вони, виговорюючи її в наш час? І, по-друге,— й головне: чи не в'язалася з тим уява про близький кінець світу? Знав, очевидно, що про це думати. А прецінь сам звук тих слів будив у ньому, проти волі, шалений, парадоксальний у своїй нагальності спротив, який зводив на диби всю його сойківську істоту.— На кінець! На кінець!!! — Чи нема Сойків?.. В один мент спалахнула в ньому свідомість, що

охопила все його тіло майже болючою радістю й закрутила голову солодким оп'янінням: була це тільки свідомість того, що в той самий день і, може, навіть у ту саму хвилину, по всій землі, де тільки піднялося знам'я хреста, по всіх церквах і каплицях, кидане досвідною рукою й скероване однією владною волею, падає в серця мільйонів зерно ненависті до комуни (щоб був бог! — і не було комуни!) і злягає в них, щоб зрости й дати овочі... Крізь солод зворушення відчув живо всю диявольську обрахованість і зручність того ватіканського кроку,— й те, що сам брав у ньому участь, один із тисячі духівників, і що діялося це все кінець кінцем для найістотнішого інтересу сойківщини, для «бути чи не бути» всіх Сойків,— ця думка будила в ньому не вперше це, проте ніколи так міцно не переживане почуття: що слушний був його вибір життєвої дороги, що, йдучи на духівницьку професію, ішов він за чутким сойківським інстинктом, за голосом діда Петра — сажневі плечі, що діяв у ньому, як усе, нестримний, жадний, хоч тонко вигладжений...

Отець Сойка не робив собі дитячих ілюзій, наче від самої молитви звалиться влада комуни. Але не був теж дітваком, щоб не добачувати всього значення молитовних походів, масових з глибини серця пливучих актів: «Спасителю світу, спаси Росію!..» Не посміхався зовсім, читаючи в листі Пія про солодку чудотворницю з Лізіє, святу Терезу від Дитяти Ісус, якій під опіку віддав папа безбожницькі простори страшної комуни. По-перше, відома була йому могутня сила ідеї, що опановує маси й діє через них з матеріальною впертістю й спроможністю. По-друге, знав він здавна всю скриту суспільну механіку таких молитовних походів, з їх мотивами і плануваннями. Коли для Римської імперії відчинялися можливості нових воєнних підбоїв або з'являлися воєнні погрози над її межами, чи не були це понтифи й авгури, що за наказами консулів, масовими молитвами й ворожбами випереджали збройну акцію побідних легіонів? — Після упадку держави франків, в центрі Європи, в X й XI віці утворилася могутня німецька потуга, що заборчими війнами на схід й захід розширювала свої границі, а її передвісниками були світські духівники й німецькі монахи, що молитвами й хрестом відкривали дорогу перед цісарськими військами. Коли в другій половині шістнадцятого століття збройними силами Філіппа Іспанського й кривавої Катерини Медічі, як і німецьких, і австрійських князів, відновлений католицизм піднявся для знищення протестантів [433], загонами, що випереджували зброю, були форпости єзуїтів, учителів і майстрів проповіді, що явно й потайки підступали й фанатичним запалом проникали в краї реформованих противників

і, покривши своїми станицями всю Європу, всюди прочищували шлях для приходу узброєних папістів. І сьогодні, в час імперіалістичних заборів у колоніях, чи не є це біла тонзура місійного монаха й м'який стукіт молитовних чоток, що проникають у неторкані землі тубільців перед приходом окупаційних шоломів й перед цокотом рахувальних машин, що підсумовують прибутки? Папа Юлій II, великий безбожник на престолі Петра, любив носити меч замість хреста [434]. Чи не був католицьким папою і чи не хрест був його жерцівським знаком?.. Коли його запитали про це, він вийняв меч із піхви й підніс його за лезо вгору. Руків'я меча — хіба не воно було досконалим хрестом? Хрестом присипляли противника, мечем здіймали йому голову, коли не покорився. Вся вмілість державника і папи полягала в знанні: коли меч переміняти на хрест і навпаки...

В день 19 березня 1930 року відкрив Пій XI перший молитовний похід католицизму проти влади комуни. Чи думав водночас про хвилю переміни хреста на меч методами Юлія, про світське апостольство церкви при участі артилерії, піхоти, летунів?

Очевидно,— така є внутрішня механіка молитовних походів. В листі до кардинала Пампілія Пій XI так говорив приховано про ті речі:

«Маючи певність, що в вибраній ним хвилі провидіння боже приготує й подасть конечні способи, щоб направити моральну й матеріальну руїну тих безбожних просторів... з душею, повною запалу, будемо тривати в тій благальній молитві, яка, маємо ту надію, збудить боже милосердя над російським народом».

Приготує й подасть... Провидіння боже на землі, це, власне, папа, сам бог на землі. Чи не йому-то грозить загибеллю комуна, найпершому з земних богів? І тому всі його кроки, всі загальні й дрібні поточні заходи скеровані на те, щоб у вибраній ним хвилі приготовити й подати конечні способи для направи безбожних просторів, для знищення комуни. Такий теж був найближчий глузд трьох головних споруджень політики божеського провидіння: відновлення папської держави, енцикліки «Сорокового року» й установлення Католицької акції серед загалу вірних. Як три стіни трибічної будівлі, доповнювали вони себе взаємно й змикалися досконало. Державна суверенність створювала незалежний простір для руху, для приготовлення конечних способів, подавала вільну площину відскоку хрестоносних походів. Енцикліка «Сорокового року» мала втихомирити й приспати гнівну настороженість мас, можливого спільника комуни поза країною Рад. Католицька акція мала створити

нове світське рам'я церковної ієрархії, змобілізовану армію вірних, що, віддавши себе в розпорядження святої церкви, в призначеній на це хвилі, захоплена й досконало послушна, готова була б вирушити хрестоносним походом проти одного ворога, до однієї, самим богом вибраної мети. («Щоб був бог! — І не було комуни».)

Так це бачив і розумів отець Сойка й, захоплений унутрішньою зв'язкістю й соціальною спрямованістю тієї роботи (це було щось для Сойків!), віддавався їй з усією властивою для себе жагучістю й розрахованістю. Наче з повітря вловлював заздалегідь її напрямні лінії. Коли вперше дійшли до його слуху вістки про основи й методи Католицької акції, то, притакнувши їй з гарячою готовістю, він разом із тим сказав гордовито-самовдоволено:

— Це я роблю від перших днів мого священства!

І говорив правду. Не було ще вісток про Католицьку акцію між найбільш втаємниченими, як отець Сойка стосував уже в своїй діяльності її головну засаду, що була водночас одною з найважніших вимог його духівницької тактики на селі. А саме:

релігія повинна опановувати все життя селянина. Її основні, як і її буденні, практичні принципи повинні проникати весь його індивідуальний і громадський побут, його мораль і господарче життя, його всі нескладні культурно-національні й групові, суспільні погляди й планування.

Як і саме село, отець Сойка відносився з деякою нехіттю до всіх організаційних новин у суто релігійному житті, до всіх тих способів «внутрішнього досконалення», що їх розсаджували по селах новопосвячені целебси. («Для гістеричних пань по містах, прошу дуже! Але для мозолистих дядьків?..») Тому в практичному переведенні останньої вимоги опирався він на традиційні постаті релігійної організації села, на церковному братстві, що ніколи не вигасало в Климівці під рукою отців Климовичів і що, переходячи з покоління на покоління, вросло в звичаї села й стояло в ньому на межі між побутом і релігією. Лив, очевидно, в старі міхи молоде вино своєї невсипучої сойківської енергії й пристосовував їх майстерно до виконання поодиноких завдань Католицької акції на селі. Климівчани незчулися, як між ними затяжіла діяльна рука новітньої, по-новому активної церкви, що їх же власними поступками вникала в усі болючі питання їх буднів і їх свят. Притягнувши до участі в роботі братства найповажніших і найбільш неуступчивих у селі господарів, незамітно для них самих, ступнево передав отець Сойка під їх суворий нагляд усе одиничне й родинне життя парафіян, усі хатні й міжсусідські справи, що відтепер

розглядалися в нутрі братства й що їх вирішенню піддавалися місцеві селяни звичайно без спротиву. (Суд дорогий, а тут дядьки затиснуть.) У полюбовному суді при братстві згромадив отець Сойка майже всі маєткові суперечки між парафіянами й, беручи живу, хоч приховану участь у способі їх полагодження, як і в усіх інших економічних питаннях села, здобував він ступнево міцний вплив на самий нерв селянського життя, на всі майже господарські зміни, які відбувалися в границях його парафії. Йдучи в цьому проти традиції села, всіма доступними йому способами: через економічні й освітні організації села, через натиск з двору й церкви, старався він спинити грізний процес роздрібнювання сільської посілості в межах міцніших родин, процес обідніння села й його масової пролетаризації. Така, власне, була загальна лінія економічної політики отця Сойки на селі: звернувши виключну увагу й найпильнішу дбайливість на засібніші елементи села, належить створити з них сильний економічно селянський стан, свідомий себе і врослий певно в землю, який єдиний міг би послужити в недалекому майбутньому як надійна опора проти посягнень сільської голоти, проти соціальної й культурної більшовизації українського села.

В питаннях культурно-освітнього руху на селі виходив отець Сойка кожночасно від конкретного стану речей, який заставав на місцях свойого парохування. Основний його погляд у тих справах був такий: історичний досвід показує, що кожному розвиткові знання відповідає одночасний упадок віри в бога, й кожне поширення знання серед збіднілих мас у своїх оконечних висновках веде до заперечення існуючого ладу, до соціальної революції. Відсіля простий висновок для церкви й для Сойків: стримувати об'єктивний розвиток знання, обнижувати його вартість в очах людини, не допускати його до народних низів, для яких темнота — найпевніший задаток спокою й задоволення. «Блаженні вбогі духом, бо їх є царство небесне» *. Або, як говорив Бертрам де Мандевіль [435]: «Господь створив світ щасливим, а люд задоволеним, навіть зі свойого мізерного положення, для цього потрібно, щоб величезна більшість людей вірила не в науку, а в бога. Знання поширює й побільшує наші бажання, а чим менше бажає людина, тим легше можна її задовольнити...» Батько отця Сойки говорив про це так: «Навчи дядька думати, а додумається до поділу двірської землі...»

Проте раз уже освіта прорвалася широким потоком у сільські маси, всіма зусиллями належить опанувати її, належить перемогти її натуральні, протиправові й протирелі-

* Від Матвія, гл. V, 3.

гійні тенденції й, відібравши їй об'єктивний характер, скерувати її в русло страху божого й пошанування спокою й чужої, хоч би й великої власності.

В такому напрямку й проводив отець Сойка освітню роботу в культурних організаціях Нової й Старої Климівки: в обох читальнях «Просвіти» [436] й у «Драматичних гуртках» [437], в освітніх відділах кооперативи [438] й «Сокола» [439], обсаджуючи їх своїми братчиками, впливаючи через них на добір книжкової лектури й на склад преси, організуючи відповідні імпрези, що часто зливалися в нього з обходами чисто релігійного характеру...

Подібно від існуючого стану речей виходив отець Сойка в своїй національно-політичній діяльності між своїми парафіянами. В найглибшій своїй сойківській істоті отець Сойка кпив сердечно з національного засліплення, яке знаходив у своєму низовому оточенні. Був українцем, це ясне. Значило це для нього, що сидів на землі, яка повинна бути для нього предметом найближчого й найлегшого забору, й сидів серед народу, який повинен бути йому джерелом... [нрзб.] можливіше дешевого вростання в прибутки й посілості. Був українцем, це ясне. Але водночас не був на це сліпий: спостерігав буйний культурний розквіт в умовах більшовизму: буйний, не знаний дотепер на землях України розвиток українського друкованого слова, високого й середнього шкільництва, українського театру, письменства й мистецтв взагалі... Чи не було це все національне, українське? — Очевидно.— Але разом із тим — і це бачив — усією своєю істотою, всім змістом несло воно загибель, не кому: Сойкам-землякам, усім, як є, Сойкам по цей і по той бік Збруча, несло смерть усій сойківщині світу, як такій... Було ніби своє самою зовнішністю, але як же чуже, смертельно вороже й чуже для всіх Сойків своїм суспільним глуздом! — І навпаки: коли іноді тут, серед багатих подільських ланів підносився дух більшовизму, коли він з'являвся на межі самих сойківських посілостей, дошкульно вриваючись у розрахунки роботи, чи не була це місцева державна влада, що налітала на нього узброєною рукою, що його носителів заганяла в в'язниці й у землю, що своїми законами захищала не кого: Сойків-українців, перед руїнною пропагандою, перед гнівними посягненнями своєї, одномовної голоти. Була та влада ніби чужа самою зовнішністю, але як же своя, кровно своя й спасенна для Сойків своїм суспільним глуздом! Через те — між іншим — Сойка кпив собі сердечно в своєму нутрі з національного захоплення, яке так часто зустрічав у своєму оточенні. А проте, а проте в своїй громадській практиці йшов у крок з тим сліпим, на його думку, захопленням, йшов так,

як би це було його власне, найширіше, найбільш готове до посвяти національне почуття. Такий був, власне, практичний вислід його сойківських розрахунків: що не слід легковажити ніякою масовою силою, як тільки її можна повернути на свої мливні, ненаситні лотоки; що не слід, зосібна, легковажити живим національним захопленням, почуттям, яке найуспішніше надається для того, щоб створити враження національної єдності всіх верств, щоб у потоках національного протесту, в привидах національної революції втопити всі вогні класового незадоволення, всі зародки соціальної, проти посідачів зверненої революції.

Коли отець Сойка в 1923 році переїхав як парох до Нової Климівки (як дідич теж), національні настрої між селянами мали всі признаки піднесеної революційності, активного спротиву й нехіті до шляхетської окупації в Східній Галичині. В цілій околиці відбувалися акти групового саботажу на державних предметах і на об'єктах дідичівської посілості, й ніщо в тому русі не вказувало на те, щоб той народний гнів мав спинитися перед непорушними посілостями дідича-українця. Чи отець Сойка звернув свій духівницький авторитет проти подібних настроїв серед парафіян? — Навпаки, різними сторонами своєї громадянської роботи давав він, кому треба, відчути свою опозиційність до окупаційної влади й свою прихильність до загостреної національної акції й не спинявся в тих проявах своїх патріотичних почувань, доки не придбав собі майже повного довір'я селян, не став майже своїм чоловіком серед активного молодняка. Всі дальші роки духівницької й громадської роботи отця Сойки в Климівці й околиці були назагал майстерним показом того, як належить орудувати національним живлом, як можна звести його в лагідне русло, призначене збірному життю святою церквою, й як відвернути його революційну гостроту від святих установ, власності церкви й держави.

На церковних полях по тому боці річки Климівки, на горі, званій Косовою, знаходилася збірна стрілецька могила з 18-го року, один зі слідів сумного відвороту галицької армії після кальнянської офензиви. Стрілецька могила! Чи не був це найкращий об'єкт для шляхетного національного запалу, чи не на могилу належало звернути всю романтику революційної боротьби, що кидалася по бездоріжжях, що в змаганнях з державним противником зривалася часто на тяжкі проступки соціального, класового характеру? («Навчи хлопа думати...») Протягом двох перших літ свойого урядування в Климівці зумів отець Сойка зосередити майже всю увагу активного сільського молодняка на стрілецьких могилах, зумів зробити їх предметом особливої дбайливо-

сті села й локально-національної гордості. В кінці 1924 року піднявся на Косовій горі величний дубовий хрест у терновому обрамленні... * ...в зв'язку майстерність отця Сойки в його духівницькій і іншій роботі. Не очікував, очевидно, отець Сойка, щоб усе, ані навіть приблизно все в його [нрзб.] практиці відбувалося згідно з його плануваннями. Але була це одна з його найболючіших, трагічно забарвлених турбот, що, власне, в найпевніших його калькуляціях, де ніби саме чергування випадків піддавалося струнким лініям його холодних думок, якась химерна сила прохоплювалася у клітини його розрахунків і, розриваючи їх міцну спаяність, відбирала їм їх надійність, їх упевненість і господарський глузд. Звідкіля це приходило? Іноді мав отець Сойка живе почуття, наче у всіх своїх калькуляціях він оставався не більше, як на шкаралущі речей, наче в усіх, навіть найкраще відомих йому випадках його знайомість сковзала тільки по поверхні подій, тоді як у їх глибині, поза границями його спостереження, відбувалися якісь таємні процеси, може, властиві процеси подій, для яких у нього немає глузду й які ніколи не дадуться схопити ціпкими лініями його холодної, на постійний прибуток спрямованої волі. Це вони, мабуть, чудні й химерні сили, проривалися від часу до часу на шляху його логічних передбачувань. Це в їх рухливій масі розпливалися цупкі клітини його надійних калькуляцій, як би це були хрупкі льодові споруди, що впадали несподівано в розпалене живло. В таких хвилинах — не все, очевидно,— отець Сойка спинявся в трагічній безпомічності, й тоді іноді, рідко, а проте ясно, в найтайнішому кутку його істоти підносився проти його бажання забавний смішок, чудний, невідомий дотепер у житті сойківського племені смішок, що від нього, як від зачарованого пункту, віяло в душі отця Сойки безконечними сніговими просторами, глухими й непробудними.

Чи не була Нова Климівка одним з найобачніших, найбільш забезпечених проти морального упадку селом і чи не було це вислідом суворого, планового, матеріально обґрунтованого догляду отця Сойки, який діяв у селі твердими руками старшин-братчиків, найперших господарів і старого типу батьків? А проте — річ майже неймовірна — з року на рік мав отець Сойка в своїй парафії три-чотири пари молодят, що жили на віру, без шлюбу, й що з незрозумілою, наче живловою впертістю (не було це наслідком якогось освідомлення) затверділи в своєму безправстві, не подаючися на вговорювання отця Сойки ані на більш промовистий господарський натиск дядьків із братства. Так, ніби це висіло

---

* Втрачено одну сторінку рукопису.— *Ред.*

в повітрі, й падало злим насінням у голови людей, і пускало паростки, яких отець Сойка не в силі був виполоти, ані заглушити, ані опанувати в рості...

Чи не була Нова Климівка селом найбільше зрівноваженим у національному відношенні, не угодовським, ані теж не поривчастим проти сили, розумно пристосованим до минучих — дасть біг — обставин хвилі, розумно очищеним від колишніх революційних настроїв і, навпаки, матеріально заінтересованим (свято на Косовій горі!) в спокійному перебігу місцевого життя? І от — наче поза видимістю сільських випадків, що проходили під посереднім доглядом отця Сойки й становили для нього повноту сільського життя, десь у підгрунті села плила таємна річка, що діяла в ньому з неперервною тяглістю, вперто й упевнено, визначаючи напрямок сільських випадків й становлячи властиву, хоч приховану для ока, дійсність села,— в найважніших у організаційному житті Климівки хвилинах, при виборах до різних народних установ, лоза волею самого отця Сойки (й за чиєю б волею?) до проводу установ входили елементи, що жили в постійних конфліктах з органами суспільної безпеки і в самому отцю Сойці будили болюче для його господарської амбіції почуття ненависті й неспокою. (Гелета: «То дід,— з такого все може бути».)

І щодо свята на Косовій: чи не дійшло воно в міцних долонях отця Сойки до такої ступені впорядкованості й безпеки, що поліційні державні органи майже в усьому здавалися на справність добровільної новоклимівської варти, вишколеної в місцевому «Соколі»? І от уранці, на Спаса 29-го року, коли перші валки прочан під наглядом вартових почали підпливати до Косової * . . . .

. . . .

...«Коли це не поможе, а свідки ще інквізитора не переконали належно про вину обвинуваченого, тоді він може вдавати, що вже переконаний свідками зовсім, і, переглядаючи в актах, скаже до обвинуваченого з переконанням і свобідно:

— Тепер бачу виразно, що говориш неправду.

Згодом може інквізитор узяти якийсь документ і, читаючи, говорить дальше суворо:

— Як можеш так брехати! Вже все мені відоме; я мав слушність; признайся сам до вини, бо ж бачиш, що все знаю!

Коли й це не поможе, тоді інквізитор прикинеться, що мусить від'їхати, й говорить:

---

* Втрачено одну сторінку рукопису.— *Ред.*

— Я жалів тебе й хотів тебе скоро випустити на волю. Але тепер мушу виїхати й не знаю, коли вернуся. А що не хочеш нічого визнати, мушу тебе лишити зв'язаним у в'язниці.

Тоді, щоб випроситися від в'язниці, обвинувачений зачне, може, що визнавати. Коли ж і той спосіб виявиться недостаточним, інквізитор посилає до обвинуваченого якогось наверненого єретика, що прикидається, ніби належить іще до секти єретиків, і старається війти в довір'я в'язня. Коли цього доб'ється, приходить пізно ввечері до його келії, протягає розмову й прикидається, що вже не час вертати, й остається там через ніч. Потім у зручній розмові доводить обвинуваченого до того, що він признається до свого проступку. Тим часом під дверима — з доручення інквізитора — підслухує кілька осіб, між якими повинен бути нотар, щоб записати слова ув'язненого» *.

— Послухай, ти, неопірене курча, що хоче вчити свою квочку!

«— Коли обвинувачений не хоче признатися, обов'язані інквізитор і єпископ дати наказ, щоб його роздягнули; судові слуги повинні той наказ виконати не з веселістю, тільки зі смутком на лиці. Коли ще відмовляється від признання, кількох досвідчених мужів мають старатися переконати його й обіцяти йому, що не потерпить смерті, коли визнає свій блуд і присягне не відступати вже від церкви. Бо знаю з не одного досвіду, що багатьох признало би ся до вини, якби їх не відстрашувала думка про кару смерті, що має прийти після того... Коли ж те все не дає наслідків, належить його мучити звичайним способом, слабше або міцніше, відповідно до роду провини. Коли при мірних тортурах не досягнеться в нього нічого, треба йому показати інші знаряддя мук і сказати, що всі муситиме перенести на собі» **.

Або ще так:

«— Коли обвинувачений перечить свою вину і не вдалося його переконати, тоді заходить конечність тортур, щоб видобути правду. Тортури ніяк не противляться доброті й лагідності церкви, якщо познаки про вину обвинуваченого є виразні і не даються заперечити. Обвинуваченого вводять до кімнати тортур, де

---

* З «Підручника інквізиторів» інквізитора-домініканця Миколая Еймерика [440].

** Там же.

найвелебніший єпископ N. N. і честивий отець-інквізитор іще раз його запитують. Коли не признається, роздягають його і починають мучити. Ще раз напоминають його добротливо й по-батьківськи, щоб визнав правду. Коли це не помагає, велять потягнути його догори. Тортурів уживають проти обвинуваченого, щоби добути з нього признання його вчинків, його поглядів, як і ймена його співучасників» *.

— Послухай ти, кваліфікований пуп'янку, і скажи: чи знаєш що нового?

— На місці, де переховують знаряддя тортур, має обвинувачена з рукою на святому Євангелії скласти обіцянку, що буде говорити правду. На початку відзивається до неї честивий отець голосом, повним милосердя: — Тому з познак і [нрзб.] свідків ми певно знаємо твою вину, постановили ми почути правду з твоїх власних уст. Через те я говорю тобі... признатися з доброї волі, бо інакше приневолимо тебе шнурами, що чекають на тебе.

Вона відповідає:

— Я вже сказала правду.

Все мусить бути записане: що говорить, що робить, її зітхання, її сльози, її жалі, її крик.

— Для того, що ти є вперта,— говорить дальше честивий отець,— не можна бути до тебе милосердним. Взиваю ще раз тебе, признайся...

Вона відповідає:

Не маю нічого більше сказати.

Тоді велить честивий отець її роздягнути й зв'язати шнурами. Під час того говорить:

— Остерігаю тебе, що ці тортури не мають ніякого відношення до того, що вже ти визнала; там те ти відпокутуєш прописаною карою, хочемо тільки, щоб ти нам сказала правду... Що скаже на те, має бути записане.— Потім велить честивий отець підтягнути обвинувачену, прив'язану до мотузка, вгору. Як уже висить, гола, закликає її, щоби призналася. Але вона або кричить: — О мій боже, то страшне, вмираю,— або мовчить. Усе, що під час тортур говорить або робить, належить сумлінно записати. На випадок мовчанки велить честивий отець натягнути шнур. Вона кричить знову:

— О мій боже! Пресвята діво, поможи! Святий Франціску, змилуйся, змилуйся!

Коли обвинувачена висіла вже якийсь час угорі (належить той час занотувати), велить честивий отець

---

* З твору «Святий арсенал» інквізитора Томи Менгінія.

опустити її вниз. Може їй оповісти, що спустили її для того, щоб дальше тортурувати,— це лежить у волі самого честивого отця. Потім натягають обвинуваченій члени й ведуть назад до в'язниці. Наступного дня вводять її знову до кімнати тортур. Честивий отець їй говорить:

— Тому, що нас не вдоволили твої відповіді й що не хочеш признатися до вини, хоч є стільки познак і такі звідомлення свідків, постановили ми знову тебе мучити, але на цей раз болючіше. Через те раджу тобі признатися...

Коли обвинувачена остається при своїх визнаннях, честивий отець велить її знову голою прив'язати до шнурів і питає ще раз:

— Чи хочеш визнати правду?

Якщо відповість:

— Я вже сказала,— тоді велить підтягнути її високо вгору, тоді знову питає. Але вона кричить заєдно:

— О мій боже, вбиваєте мене.

Коли честивий отець бачить затверділість обвинуваченої, велить її опустити вниз. Коли стратить свідомість, належить записати в протоколі. «Обвинувачена, висячи на шнурах, бліда й покрита холодним потом, усе крича ла: — О мій боже і т. д.; честивий отець велів положити її на лаві й приводити до притомності оцтом і сірчаним димом». Коли її стан не зміняється, кличуть лікаря, що має оглянути чи зомліла направду. Коли лікар притакне, належить її завести до в'язниці й там доглядати. Коли ж тільки вдавала зомління й можна дальше її мучити, належить записати в протоколі: опісля велів її честивий отець підтягнути знову догори. Лучається, що обвинувачена в часі тортур засипляє або робиться невразлива на муку. Тоді належить умістити в протоколі: тому, що обвинувачена показалася невразлива на біль, а честивий отець догадується в цьому диявольському підступу, то велів її до решти роздягнути й пошукати під її раменами, в устах, у волоссі й на інших частях тіла, чи нема де схованого способу, що призводить до того наслідку. Належить так обстригти її волосся по всьому тілі. Так чисто голу й обстрижену підтягти її знову догори» *.

Або ще так:

«— Дня 21 червня 1527 року велів інквізитор Моріз привести лікаря Жана де Саляс [441]. Саляс заявив, що не

---

* «Карно-судовий підручник чина менших братів святого Франціска, щоб у святий спосіб виконувати справедливість».

зробив нічого з того, в чому його обвинувачують. Тоді Моріз велів його завести до катівні. Там роздягнули його, а інквізитор кат Петро Поррас прив'язав його конопляними шнурами до ослона, на якому мучили, обв'язуючи йому шнуром руки й ноги одинадцять разів. Коли тоді знову домагались від Саляса, щоб визнав правду, він наново запевнив про свою невинність. Тоді положили йому на лиці мокру хустку з тонкого полотна й поливали водою так, щоби вливалася до носових дірок і до рота. Але ж бо Саляс запевняв про свою невинність. Тоді викрутили йому корбою праву ногу, вливаючи одночасно воду, як перед тим. Одначе Саляс до нічого не признався. Нарешті відв'язали його від ослона, але інквізитор Моріз заявив, що тільки почав тортури й ще їх не докінчив.

Під час тортур був присутній підписаний нотар Генріх Паз» *.

Скажеш тепер щось нового, ти, жабко зелена, новий та недоварений захиснику публічної безпеки?

Отець Сойка оглядав референта, відкинувши голову, його очі підсмикнулися забавно кутками вверх, у них була така глибінь тяжкої, разом безжальної погорди, що вчорашній агент знітився під ними й поник у кріслі, як би шукав у ньому оборони перед пекучим поглядом. Отець Сойка говорив, звертаючись у кінці до старости:

— Католицька церква має такі високі, самим богом їй надані кваліфікації в ділі поборювання ворогів суспільного спокою, що їй зовсім байдужі опінії референтів від публічної безпеки... Й те своє високе покликання: — «Спасіть Христа в царстві Христовому» — сповняє вона й тепер і буде сповняти в будучому, незалежно від того, що про це думають пани референти, як не все знають своє місце в обличчі святої церкви.

Принишклий референт кинувся вперед з якимсь словом, але його спинив і осадив староста, що, вирівнявшись у весь зріст, сказав з уряду й примирливо:

— Ніхто з нас не думає заперечувати великої й незаступної ролі церкви в поборюванні різних протисуспільних напрямків,— у першу чергу я стверджую це — ніхто з підлеглих мені функціонерів. Думаю, що та моя заввага буде для отця дідича вистарчаючим полагодженням того непорозуміння, що тут непотрібно зайшло. А щодо самого випадку на Косовій горі...

---

* З урядового протоколу тортур у місті Валлядолід за великого інквізитора карди[нала]...

І отець Сойка вже знав, що справа випадку полагодиться добре. Згодом сиділи довкола стола старости три діловито похилені голови: вуглувата, грончаста голова отця Сойки, стіжкувата, підполковницьки підстрижена — пана старости й прилизана, довгаста й вузька на скронях референтова, й у спільному узгідненому зусиллі намічували способи, які мали забезпечити свято на Косовій горі від виступів протидержавних елементів.

А проте два роки згодом, на останнього саме Спаса, випадок повторився вдруге, й прикріший, бо сполучений з масовим протирелігійним виступом («демаскуємо торгашів у ризах, що гандлюють кістками несвідомих жертв буржуазної війни»!), явищем невідомим ще в тих околицях. Наступила скажена протиакція особисто ображеного й інтересованого референта (pakuj się, pan) *, з масовими арештами й пильними допитами («коли обвинувачений заперечує свою вину й не вдалося його переконати, заходить потреба тортур, щоб видобути правду»), проте властиві ініціатори акцій остались недоступні й для органів справедливости, й тільки своїми вже, пароховими засобами дійшов отець Сойка до прикрої відомості, що самого джерела виступу належить шукати не де, а в Новій Климівці, серед каменярської голоти на тому березі («на горі»), серед так званих у селі довбеньок. І хоч перечував уже дещо отець Сойка давніше, то побіч непевності на долю самого свята (десять тисяч і більше!) та відомість була найболючішим за останні роки ударом для отця Сойки, достоту: ударом під серце. Був уже факт: комуна засіла в його парафії, в селі Сойки, Сойки — неперевершеного майстра в божих і людських справах, Сойки — заборливця й посідача...

Так що не все йшло без перешкод у духівницькій і іншій роботі отця Сойки.

Звичайні, поточні справи сільського життя опанував отець Сойка руками церковного братства, загального [нрзб.] до нього знаряддя його волі. В обличчі особливих, загострених труднощів (не дай бог, щоб стали вони коли-будь [нрзб.]... ними справами села), щоб дорівняти їм і перемогти їх методом праці й боротьби, створив... **

* * *

— Життя-а-а вже не стає-є!
— Єре-е-тик!
— Ісу-у!..

---

* Забирайся звідси, пане *(польськ.)*.— *Ред.*
** Втрачено 37 сторінок рукопису.— *Ред.*

— Де консисто-о-о-рія!

— Та ге-ей, отці добро-о-дії, спокійно!

Спокійні в цілій тій ошалілій метушні були дві постаті: старого декана Лавришина, що сидів у своїому кріслі трохи пригорблений, з ліктями на бильних опертях, і друга — отця Здановича, що стриміла в самій середині тієї метушні, як цвяшок, забитий нерухомо серед кипучого горшка... Опустивши на груди сиву бороду, отець декан приглядався крадькома тій чудній і самітній появі, що сиділа там проста й пригладжена і з таким виразом лиця, як би ні один звук з того хаосу не доходив до її свідомості. Трохи пригорбившись («а прецінь заговорили!»), старий Лавришин перевів погляд на свойого заступника і водночас підняв і простягнув у бік зібраних суху долоню. Галас у хаті приляг, і з нього піднісся й пішов широкою стопою шорсткий, трохи скрипучий голос віце-декана Івахова:

— Нехай не думає отець Зданович, що нам іде про самі треби, хоч бог свідком, як тяжко не одному з нас, що має діти в школах і почувається до сякого-такого народного обов'язку,— як тяжко — кажу — не одному з нас відмовитися від того грейцара, що прецінь є гірко запрацьований і слушно нам належиться... Не про той гріш іде тут, отче Зданович,— тільки про основи моральності в народі, про добро й повагу святої церкви, про непорушні підстави віри, які ви своїм поступованням захитуєте...

— Слухайте! — слухайте! — загомоніло захоплено відусіль, а очі Здановича порушилися й спинилися на широколобому лиці віце-декана. Отець Івахів продовжував, обтерши піт з верхньої губи:

— Жиєм ми, як жили цілі покоління наших попередників, світлих не раз і гідних наслідування постатей у священичому стані, в старих, добрих звичаях, у добрій злагоді з народом, проповідуючи слово боже й підтримуючи віру в народі по своїй силі й змозі. Аж от приходите ви, молодий отче, й заводите тут різні новості й цілим своїм життям говорите, що всі ті проповідники божого слова — фарисеї й вороги народу, п'явки, що жиють його кров'ю, здирники, що тягнуть з нього сьому шкіру, замість того, щоб віддати йому свою... («Ох,— власне!»)

— І як ви думаєте, отче Зданович: чи понижуючи нас так у очах народу, не понижуєте ви разом з тим повагу до святої церкви, чи не нарушуєте підстав християнської моралі, не захитуєте самої віри в бога в народі?

Два десятки очей повисли на лиці отця Здановича, який спитав серед мовчанки:

— Як можу захитувати віру в бога, коли я тільки сповняю боже слово?

— Яке то слово ви сповняєте, сину? — перепитав хрипко отець Лавришин.

— «...І післав їх проповідувати боже царство й оздоровляти слабих. І сказав їм: — нічого не беріть на дорогу, ні палки, ні торби, ні хліба, ні грошей, і не майте по дві одежі» [442].

— А-а-а-а! — проспівали згідно й різноголосо всі отці, відкидаючись у сидіннях.

А з середнього ряду підскочив юркий підліський попик і, взявшись у боки, проговорив бистро до Здановича:

— Щодо палки, й торби, й двох одеж, то ви вже сповнили,— не маєте. А може б, ще оздоровляли слабих?

А з задніх крісел хтось пропіяв фальцетом:

— Ісу-у-сик! — прости боже!..

І багато отців захіхікало, захлипуючись у кулаки.

Отець Лавришин скартав суворо всю невластивість жарту й сміху, а тоді повернувся до Здановича й спитав м'яко, ховаючи в бровах злий полиск своїх невеличких очей:

— Як думаєте, сину: чи всі ми, самі духовники, знаєм те місце з Євангелія святого Луки, чи не знаємо?

— Думаю, що так,— відповів тихо Зданович,— а в його очах стояла вже заслуханість і деяка сторожкість.

— І ми так думаємо, сину... А як уважаєте: коли хто з нас, проте, має хліб, і дві одежі, й-га! — може, й який гріш у кого там знайдеться, чи порушуємо ми тим боже слово й не слухаємо заповідей?

— Не хочу я судити.

— І не можете судити, молодий отче, не маєте підстави... Бо коли вже так вірно берете букву закону, то чи не говорить святий апостол Павло в першім посланні до корінфян: «Який жовнір служить коли своїм коштом? Хто, посадивши виноград, не їсть овочів з нього? Хто, пасучи стадо, не їсть від стада молока?» * — І «чи не маємо ми влади їсти й пити?» **.

— «Їда не приближає нас до бога» ***.— І «краще не їсти м'яса, не пити вина й не робити нічого такого, від чого твій брат потикається, або спокушується, або спадає зі сил» ****.

— Чим же ми спокушуємо брата? — «Коли ми посіяли... духовне, чи це багато, коли ми пожнем... тілесне?» *****.

— «Даром отримали, даром давайте» ******.

---

* Перше послання до корінфян, гл. IX, 7.
** Там само, гл. IX, 4.
*** Там само, гл. VIII, 8.
**** Послання ап. Павла до римлян, гл. XIV, 21.
***** Послання до корінфян, гл. IX, 11.
****** Від Матея, гл. X, 8.

— «Хіба не знаєте, що хто править у святині, живиться зі святині? Хто служить при жертовнику, бере частку з жертовника? — Так і господь повелів тим, що проповідують Євангеліє, жити з проповідування» *.

— Але «За що мені нагорода? За те, що, проповідуючи Євангеліє, благовіщу о Христі без заплати й не маю користі з влади проповідування» **.

— «Хто працює, є гідний нагороди за свій труд» ***.

— «Маючи страву й одежу, будемо задоволені.— Бо хто хоче збагачуватися, впадає в покуси й засідки й у всякі нерозумні й шкідливі поступки, що вводять чоловіка в біду і в загибель.— Бо корінь усіх лих є любов до срібла, якій віддавшись, дехто відійшов від віри...» ****.

Старий Лавришин зігнувся, а його очі заграли вогниками з-під білих брів.

— Таке нам закидаєте? За те осуджуєте?

— Не хочу я нікого судити,— сказав удруге Зданович і був уже спокійний.

— І не маєте права!

Отець Лавришин підпер боки долонями й зітхнув глибоко.

— Гадав я полагодити справу по-доброму, як у родині, але бачу, що добром тут не викоріню зла і що зло є більше, як було моє перше припущення... Скромні ви й тихі, на перший погляд, отче Зданович, і самі, певне, за такого себе вважаєте, тим часом є то диявол гордості й самозалюблення, що водить вас новими ніби дорогами... Здається вам, що йдете вірно за словами святого Євангелія, але нагадую вам, що нема правдивого розуміння Святого Письма поза згідним з церковною традицією й цілістю католицької науки й практики... А ви — чим міряєте правдивість своїх поступків, коли йдете одинцем і проти звичаїв свого обряду? — «По овочах пізнаєте їх. Чи збирають із терну виноград або з реп'яха смокви?» ***** А які овочі принесло дотепер ваше поступування? — Гнів і обурення між духовенством (голоси: «Камінь би тут обурився!»), шкідливий заколот між народом («Сваряться за кожний грейцар,— хоронять без священика!»), нарушення поваги святої церкви й захитання віри... Чи не пізнаєте в тому знаку гріха й злого духа, що водить вас по блудних дорогах? — Бо я пізнаю й не сумніваюся в тому... І як той, що відповідає перед богом

---

* Послання до корінфян, гл. IX, 13, 14.
** Там само, гл. IX, 18.
*** Від Луки, гл. X, 7.
**** Перше послання до Тимотея, гл. VI, 8—10.
***** Від Матвія, гл. VII, 16.

і своєю ієрархією за добро церкви в тому деканаті, питаю вас, отче Зданович,— і напоминаю: чи усвідомляєте ви свої помилки й чи маєте добру волю змінити своє поступовання згідно з духом нашої святої церкви і з вимогами нашої традиції?

Отець Зданович був знову замкнутий і наче далекий і як усе притуплено спокійний. Він схилив голову й, випнувши вперед свій невеличкий, вузький, рівно з волосся висунутий лобик, сказав ніби до себе:

— Що роблю, те буду робити й не поступлюся проти моєї совісті.

Тоді старий Лавришин підвівся на всю висоту й, здвинувши плечима, зробив руками жест, наче вмивав долоні...

Ще в кінці того літа була від обох деканатів делегація у львівській архієпархії, а три місяці по ній переїздив отець Зданович з цілим своїм добутком (жінка й синок-мандрівник; і — «ні палки, ні торби, ні двох одеж») на нову самостійну адміністрацію, серед жовтих, хрупких, потрушених рідким сніжком сокальських пісків. Були тут свої отці-сусіди й теж отці-декани, й усе йшло своєю чергою, й не минуло й двох літ, як отець Зданович знаходився знову в дорозі, й тихі колеса його вбогого візка розгортали біліший тепер і сипкий пісок по той бік Сяну, в північній Ярославщині [443]. Ще рік згодом служив він божу службу далеким лемкам на кам'янистому підгір'ї й, слухаючи їх співної говірки, ділився з ними сухим вівсяником, бульбами й крихтою призбираної омасті. Двічі в той час викликали його до єпархії на розмови й після другого приїзду й послуху («Яке ваше останнє слово, отче?» — «Що роблю, те буду робити й не поступлюся проти совісті»), в рік перед світовою війною слід отця Здановича губиться в церковній службі й ціле його життя, на роки, як би не було його, зникає з наших очей...

Коли дванадцять літ згодом отець Зданович з'являється в Кальнянському повіті як адміністратор парафії у Плугівцях, тримається він просто, як колись, і реверенда лежить на ньому гладкими складками, але є щось нове в тій гладкості й простоті, як і в цілій поведінці отця Здановича. Голову носить він рівніше, як колись, і трохи відкинуто, й у цілій постаті, сухорлявій, струнких, крізь очевидну дбайливість і навіть елегантність появи пробивається деяка задирливість і наче насмішкуватість. Міцно вже шпакувате, густе його волосся причесане ріжками на боки, а невеличкий, вузький, колись опуклий лобик зібрався й застиг твердими грудочками, як буває в дитини, що її настрій закляк на хвилю між гіркою образою і готовістю до жарту. Так само було щось докірливо дитяче в цупкій лінії його губ, що віткнулися

кутками в бороду, як і в нерухомому піднесенні брів, що підпирали лобик.

Обличчя Здановича було сухе й затягнуте смаглою шкірою, а на вилицях його і крилах тонкого носа виступали сіткою сині жилки, як мокрі сплутані волосинки. Подібні жилки виступали теж у білках його очей, тільки ясніші й опуклі, й були тут, як мініатюрні струмки, налиті голубим, тихо горіючим плином. Отець Зданович запивався потрохи...

Жив він у Плугівцях одинцем і майже в самоті, віддалік від духівницького оточення, яке відлякував від себе бісикуватою посмішкою просто в лице. Життя його було чудною мішаниною гладкої впорядкованості і вигадливості, майже чудаковатості, що не спинялася перед ніякою святістю ні повагою. («Що роблю, те буду робити й не поступлюся...») Перший тиждень у місяці проводив отець Зданович у селі, на плебанії запиваючись (у міру) зі своїм дячком, дідком Падаличкою, єдиною близькою для себе душею, своїм «підскарбієм і підчашим». Падаличка був маленьким пухкеньким дідком із дрібним баб'ячим личком, у свята й неділі співав він на крилосі солодким тоненьким фальцетом, закинувши голову й замкнувши з захоплення очі (знав усі тексти напам'ять), а в будень тупцював галасливо по порожньому приходському дворищі й «господарював» до ночі, ганяючи сусідських курей і полохаючи блудних псів, що закрадалися на ніч до порожніх стодол. У перший понеділок місяця, під вечір приносив Падаличка під нахвою білий настільник до плебанії, а в ньому дві пляшки міцної житнівки, буханець чорного хліба й два кільця закіпченої хлопської ковбаси, що тхнула старим полином і густим березовим димом. Настільником застелював він кінець великого столу в їдальні, накраював хліба й ковбаси й, розставивши тарілки й чарки на столі, підходив на пальцях до дверей від канцелярії й шкрябав у них жовтим нігтем.

— А просимо, чесні татунцю, а просимо! — проспівував, як на весіллі.

Двері відчинялися з тонким скрипом, і в них з'являвся отець Зданович, посміхнутий, простий, шпакуватим і гладким розділом на тімені сягаючи низького одвірка. З піднятими забавно бровами давав він Падаличці руку до цілування й займав місце в кінці столу, на старомодному кріслі з високим і різьбленим оплічком. Благословив повагом божі дари й говорив упівголос:

— Зачинай, реєнтий.

— Е-е, татунцю,— морщився звичайно Падаличка, тупцюючи весело на місці,— як можна,— ваша перша...

— Зачинай, Падаличка, не кривляйся,— я тут господар.

Падаличка наливав чарку й підносив її побожно проти світла.

— В ваші чесні руки, татунцю!

— Дай боже, Падаличка!..

Перші три чарки вихиляли мовчки, повагом, закусуючи і принюхуючись, а потім поглядали на себе кутками очей і, підморгнувши весело, перекидались текстами вчорашнього євангелія.

— «І сказав отець своїм невільникам — принесіть кращу одежу, й одягніть його, й дайте перстень на його руку й узуття на ноги...» («В ваші руки, татунцю!»)

— «І приведіть угодоване теля, й заріжте; будемо їсти і веселитися...» («Дай боже, Падаличка!»)

Потім бралися на пробу в вірі, й отець Зданович запитував:

— Реєнтий Падаличка, чи віриш ти в святе Євангеліє?

— Аякже, татунцю,— святе слово, як не вірити? Та й реєнтий я...

— І все признаєш за правду й не відмовишся ні від титли?

— Все правда, татунцю,— хоч би мене вогнем палили!..

І, стискаючи непевно кулачки, бив себе м'якенько в груди.

— То, може, мені скажеш, реєнтий, хто були перші апостоли Христа й де знайшлися?

— Аякже: Петро і його брат Андрій, і були вони над Галілейським морем: як говориться в Матвія, глава четверта: «Переходячи коло Галілейського моря, побачив він двох братів, Симона, званого Петром, і Андрія, його брата, що закидали сіті в море, бо були рибалками. Й говорить їм: ідіть за мною, і я зроблю вас ловцями людей. І, лишивши сіті, зараз пішли за ним...»

— А може, то не був Андрій, тільки Яків і Іоанн, сини Заведея, і було їх трьох, як говорить апостол Лука в п'ятій главі?

— Ой правда, татунцю, таки-так!

І, відкинувши голівку, як маківку, й примкнувши червоні очка, Падаличка проказував як у церкві: «Побачивши це, Петро припав до колін Ісуса й сказав:— Відійди від мене, господи, бо я грішний чоловік.— Бо страх обняв його і всіх, що були з ним... Так же Якова й Іоанна, синів Заведея, що були товаришами Симона... І, витягнувши обі лодки на берег, лишили все й пішли за ним...»

— І, може, то не було над Галілейським морем, як каже Матвій, тільки в Вітаварі, над Йорданом, бо так говорить апостол Іоанн у першій главі?

Падаличка кліпав припухлими повіками й бив себе долоньками по боках:

— Ой правда, татунцю, щоб я тріс,— правда!

— А що правда, реєнтий: те, що в Матвія сказано, чи в Луки, чи в Івана?

Тут Падаличка перехиляв голівку, й шкрібався жовтим нігтем у лисий чубок, і морщився міцно, якби збирався пчихнути. А за хвилину, ніби втікаючи з-під погляду отця Зановича, відвертав очка в куток і, хитро посміхуючись, розказував таку історію:

— То раз, татунцю, була пропала корова в Гаях, у старого Зозуляка, небіжчика вже, що був за отця Павловського провізором... І був у нас, у селі ніби свій-таки злодійчук Іван Хапко, інакше ніхто й не кликав: Хапко, та й годі...А в Наконечного Василя була невістка, Настя, нічого собі молодичка,— також вже небіжка, молодо вмерла, за дитиною,— та й каже рано на сусідах: «Виділа я досвіта, через вікно, Хапко гнав ту корову, бігме, виділа...» А так недалечко,— третє подвір'я,— сиділа вдова Мокрина,— вийшла потім до Ставчан, за олійника,— та й та собі хвалиться: «І я,— каже,— виділа, до курей досвіта вийшла, глянула з-під шіпки: йде Хапко й тягне корову за собою...» Знайшли якось Хапка, привели до гміни, питають: «Брешуть,— каже,— я навіть у селі не був тої ночі».— Взяли його шандарі, повели до міста. Прийшло на суд, кличуть свідків, заприсягнули. Питають Настю Наконечного: «Кажи, що виділа».— «Так і так,— каже,— встала чогось, іно світало,— дивлюсь в вікно,— пішла дорогою корова, а за нею Хапко».— «Яка,— питають,— була та корова?» — «Чорна,— каже,— так, як тепер бачу,— вся чорна». Кличуть зі сіней Мокрину.— «Ти що?» — «Так і так,— каже,— вийшла я вдосвіта до курей, кричали чогось, а я сама, без хлопа, ніхто не догляне... Коли глянула з-під шіпчини,— йде Хапко дорогою, а за ним корова...»— «Яка була та корова?» — «Біла,— каже,— так, як тепер виджу,— вся біла...» А Настя ззаду: «Коли ж бо чорна!» — «Біла,— кричить Мокрина,— присяй-бо біла,— що я сліпа, чи що?» — «Бігме чорна!» — «Присяй-бо біла!» Насміялися собі пани, випхали бабів за двері й Хапка пустили додому...

— Вкрав чи не вкрав корови?

— Либонь, украв, татунцю, і баби правду казали... Але як то баби: Настя виділа корову від хвоста, а Мокрина від голови, а корова була періста: від хвоста чорна, а від голови біла, аякже...

— Ой Падаличка!..

Отець Зданович сміявся тихо й похитував головою.

— Періста твоя правда, як та корова...

Падаличка перехиляв голівку й знову морщився, як би збирався чхнути. А отець Зданович підморгував:

— Слухай, реєнтий: а може, взагалі не було корови й бабам тільки привиділося спросоння?

Падаличка прилягав пухкою щічкою до настільника й хіхікав тоненько. Морщився й хіхікав солодко. Потім підморгував на отця Здановича очком і казав, підтягуючи синім носиком:

— Корова мусить бути, татунцю,— а що ж би ми доїли, якби не корова?..

Потім співали недільні тропарі й кондаки й відправляли єктенії, а тонкий голосок Падалички все більше збивався на весільне й, почавши херувимську, збігав дрібушечкою на бабські сороми, що грілись під сорочкою. В половині другої пляшки пухкеньке личко реєнтого пучнявіло, як губка, й збігало масним потом, як нагрітим єлеєм. Тоді отець Зданович підносився й відгортав чарки:

— Йди, Падаличко, до старої, проспися...

Падаличка хитався край столу й підводився на хиткі ніжки.

— Не дійду, татунцю, бігме, не дійду до старої... десь, впаду по дорозі коло молодички... і согрішу, бігме, согрішу..

З неділі виїжджав отець Зданович до Кального, «на ярмарок» і пропадав там цілий тиждень. В суботу, під вечір притьопував туди своїми шкапенятами реєнтий Падаличка й «відпитував» татунця по місту. Знав уже свою дорогу, як малу єктенію, й не милився ніколи. Найперше спиняв конята під світляною кав'ярнею Саковича в середмісті й довгими бічними сіньми дріботів до заднього ходу. Вештався тут усякий народ, а Падаличка безпечно добирався до шкляних дверцят і, відхиливши їх трохи, просовував свою лису веселу голівку. Всередині стояв теплий м'який шум аж під високу стелю, на підвищенні ліворуч грала музика, а вглибині, під дзеркалами, довкола круглого столу сиділо знайоме товариство військових і пань, і так молоді, й між ними Падаличка радісно знаходив довгасте, сухе, шпакуватими ріжками заквітчане обличчя отця Здановича. Татунцьо сидів просто, як усе, з піднятими під лобик бровами, перед ним червоніла надпита чарка на тонкій, як стебло, ніжці, він сидів і посміхався збиточно, слухаючи ясної панійки, що щебетала йому понад стіл. Тоді й Падаличка посміхався широко, він іще просовував голівку в двері й, кривляючись на різні способи, притягав до себе очі отця Здановича. Підносив пухкий пальчик і виманював його з-за стола.

— Я вже є, татунцю, аякже...

Як не було Здановича в кав'ярні, Падаличка поганяв дальше й повертав у бічну вуличку проти монастиря Бернардинів і ставав перед пивничкою Шнаппа. Шість кам'яних ступнів збігало тут униз, як у льох, і, ставши на третьому східці, реєнтий бачив у щілину між занавісками всю глибину кімнати. Пивничка була довга й вузька, як дудка, під круглим її склепінням хиталась хмара синього диму, здалека доходили крикливі згуки скрипки й бляшок й дудіння ніг по дерев'янім помості.

В малій заглибині ліворуч, довкола довгастого столика сиділо знайоме товариство: горбатенький суддя з обличчям сухої мишки, молодий поштовий емерит, тонкий і гірко п'яний, лікар-брюхач із каси хворих, два молоді поручники; і в кутку шкіряної софки, трохи відкинувшись на плечі,— отець Зданович у сутані, приблідлий і збиточно посміхнутий. Між столиками снували дівчата в білих чіпчиках на волоссі й у білих тонких хвартушках, що облягали їм животи, як друга, запаслива шкіра. Коли одна з них приходила з напитками до столу в заглибині, горбатенький суддя садовив її собі на колінах і скрикував: — Прозіт! — Дівчина становила йому тацю з напитками на голові, й тоді всі руки від столу збігалися тут і підносили вгору чарки. І дівчина кидала ногами в такт музики й, хиляючись у бік отця Здановича, кричала:

— Ксьондза хочу, ксьондза!

Тоді реєнтий Падаличка просовував голівку в двері й, кривляючись і підстрибуючи, виманював Здановича з-за столу:

— Я вже є, татунцю, аякже...

Як не було Здановича в пивничці Шнаппа, поганяв Падаличка на Старе Місто й заїздив просто на подвір'я веселої вдовички по інженері, пані Вагнерової Нюти, «коханої Вагнерки». Був тут реєнтий як свій, і коли його лиса голівка з'являлася між тяжкими котарами в дверях вітальні, загальний веселий сміх вибухав йому назустріч і невідомо чиї руки втягали його досередини. Падаличка кланявся низенько: великій білій пані Вагнерці з грудьми, як дві білі лебеді, великому широкоплечому отцю-капеланові від уланів, що мав дрібну голівку, стовбчиком уверх, рум'яну, як дитина, отцю-капеланові від стрільців, тонкій, як лозина, пані з тяжкими, чорними очима, дрібненькому, як на сміх зробленому, лікареві з корпусу пограничників. Отець Зданович сміявся збиточно, гладячи волосся чорнявки («Ти вже є, Падаличко?»), й усі були міцно напідпитку, й сам Падаличка був незадовго напідпитку й, сидячи на круглому дзиглику серед

хати, проказував притчі, що від них пані сплакувалися ревними сльозами, сміючись. Потім отець-капелан від уланів розказував кавалерійські історії, а рум'яненький отець від стрільців — випадки з життя монахинь і монахів. Падаличка слухав і кліпав червоними повіками й прицмокував губами, а вкінці не витримував і сплескував у долоньки:

— Ой татунечку милий, а ви звідки тото так добре знаєте? То так, гей би ви не в семінарії вівчилися, а — не при нас кажучи — в монахиньки під придолом! — Усі реготалися з реєнтового здивування й пили його здоровля, співали сороміцькі пісні й знову пили. Біла Вагнерка сиділа в отця-улана на колінах і тулила дрібненького лікарика між своїми лебедями. Тонка чорнявка вилася в ногах отця Здановича й воркотіла, як кішка, аж Падаличку брало за серце. («Та згляньтеся вже раз, татунцю, а гріх перед богом!») Але Зданович посміхався збиточно й, кладучи їй обі руки на чорні кучері, говорив тихо:

— Йди в мир і не гріши...

Вже в пізню ніч, цілим товариством проводили отця Здановича по сходах до фіри. Кам'яні ступні вгиналися їм під ногами, як тісто, а місяць хилявся на небі, як би йшов по слизькому. Дідок Падаличка рачкував між колесами й лапав по землі віжки, що втікали з-під рук, як в'юни. Отець-капелан від уланів гудів над драбиною:

— Зданович, холеро, не ікай так,— прецінь маєш нині службу божу...

А Вагнерка спиняла:

— Прецінь не ікає, то ти сам... І не кажи «холеро»,— він коханий...

Чорнявка з тяжкими очима цілувала Здановича в долоню, а він говорив, заперечуючи головою:

— Ісусик?.. Нема Ісусика... повісили...

Іноді «находило» щось на отця Здановича й він пропадав направду, й не знаходив його Падаличка ні в Шнаппа, ні в Вагнерки, ні в іншому місці Кального ані повіту. Щезав, як під лід, і надовго... Коли вкінці з'являвся в Плугівцях, чути було його далекою дорогою, а в притомлених очах грали бісики, як тахлі іскри. Падаличка терся коло нього й поплакував з радості й трохи з докором, а Зданович кидався на постелю й говорив, потягаючись:

— Іди, Падаличка, хочу спати...

А в неділю, по службі, вилазив Падаличка на камінь під дзвіницею й, заклавши ручки на грудях, говорив до зібраних плугівчан:

— Татунцьо вже є, куми й сусіди,— вони приїхали від єпископа, аякже, й привезли вам благословення... І тепер

будуть цілий тиждень удома, й кому що треба, приходьте, куми, й залагоджуйте, щоб не було амбарасу... Хто має вмерти, нехай борше вмирає, справимо йому ладний похорон, як попові... А ти, Хвеська,— буде вже ходити з тим животом, розсипайся здорова, охрестимо тобі хлопчика, як би то була панська дитина, а не сліпого Демка робота, аякже... Й приносьте, люди, що хто має, чи в торбі, чи в кишені, бо татунцьові треба, татунцьо кліпають за вас очима перед богом, а каже апостол Матвій: «Хто кліпає очима, достойний є нагороди за свій труд...»

Люди бралися за боки від сміху, що церква відгукалася. Але на тижні тягнулися до плебанії гуськом і полагоджували, що кому треба. Приймав їх найперше реєнтий Падаличка в порожній кухні й відбирав тут приноси, торгуючись з кумами, як за власну шкіру. Хто був неуступчивий, того пропихав у двері канцелярії й кликав, задихаючись:

— Нехай татунцьо скажуть! Я не мо-о-жу!..

А Зданович говорив, посміхаючись бісикувато:

— Плати, Василю, плати,— думаєш дурно бога за ноги злапати?.. Клади гроші на стіл, бог любить готівку, а Шнапп также...

Весною останнього року відбувалась єпископська візитація в Кальнянському повіті, й по дорозі до Старої Климівки заповів владика свої відвідини в плугівецькій парафії. Падаличка заклопотався стривожено («Татунечку! — та то треба бандеру вислати за село, а хлопці — лайдаки — не схочуть!.. І чим ми будемо дзвонити,— пропали дзвоники в москаля, хоч бери й у горшки тарабань перед єпископом!.. І ні тарілки людської, ні ножа...). І Падаличка біг у розпуці на село, розмахуючи полами, а Зданович виходив на подвір'я й, спершись на хвіртку, посміхався до себе й пускав голубі кільця диму на дорогу...

Колендянські кіннотчики проводили єпископа до початку плугівецької парафії й затрималися між крайніми хатами разом з цілим почетом. Було тут звичайно, як у будень, тихо й порожньо, жмуток чіхратих дітей тулився віддалік під плотом; у глибині вулиці стояла самітно карета, запряжена в два білі коні, а від неї йшов назустріч старий Климович, що прибув провожати єпископа в границях свого деканату. Він посміхався трохи сумно, стягнувши очі трикутничками, й, поклонившися, сказав замість привіту:

— Не погнівайся, владико, народ чекає зібраний, не тут, а в Ставчанах і в мене, в Климівці...

Єпископ роздивлявся по вулиці, кидаючи спішно повіками, а його тяжке, баб'яче лице тремтіло від ледве здавлюваного гніву. Він пройшов мовчки до карети, що під'їхала

вслід за Климовичем, і, підтримуваний двома клериками, вмістився грузько в сидінні. Віддихувався хвилину, випинаючи м'ясисту долішню варгу, а потім сказав голосно, на все оточення:

— Сповню свій обов'язок супроти пароха, хоч він забув свій супроти єпископа...

Карета рушила м'яко й покотилася вверх вулиці. Обабіч бігли дітлахи, потрушуючи штанятами, в вікнах чапіли баб'ячі голови, як соняшники серед листя. На порозі своєї хати стояла стара Падаличиха й, ламаючи руки, заводила як по мерцеві. Був саме перший тиждень місяця, а отець Зданович з Падаличкою не вміли зміняти своїх звичаїв. Довкола старої плебанії було тихо, як на пустарі, й тільки з відчинених настіж сіней доходили сюди шматки приглушеного гомону, не то обривки співу, не то сміху. Єпископ пройшов ганок і темні сіни, і як постукав жезлом у двері, що за ними було чути голоси, зсередини відгукнулося гнучке й веселе:

— Про-зіт!

І по хвилі долучилося до нього співне й тягуче, хоч, очевидьки, розслаблене:

— А про-о-сим...

Стрижений клерик, що тримав руку на клямці, глянув на єпископа з ваганням, і теж отець Євстахій підняв непевно брови.

— Вернемося, владико...

Але єпископ сапнув гнівно, й його обвисле лице потягнулося нетерплячкою.

— Хочу видіти, що там діється...,

І так увійшли досередини, а як привикли до хатніх сумерків, побачили в глибині кімнати таке видовище: частина великого столу в їдальні була прикрита білим обрусом, і на ньому, в забавному перекиді, валялися порожні пляшки з горілки, головки часнику, шматки ковбаси поруч із ламаними корками, окрайці чорного хліба. Віткнувши ручки в ту суміш, просто лицем у хлібі лежав реєнтий Падаличка й кліпав одним оком на гостей, ікав і свистів, як у дудку. Обіч крісла, в кінці столу, стояв отець Зданович і, хиляючись на ногах, весело оглядав усіх пришельців. Перебрав, очевидьки, мірку, чуприну мав скуйовджену над чолом і розіпнуту до грудей реверенду. Піднявся на пальці ніг і вклонився в бік єпископа:

— Прош-шу, владиче!..

Пустився непевно від крісла й змахнув рукою над стіл:

— Прош-шу!.. «Або ми не маємо влади... їсти й пити?» Сказано: «Хто править у святині... той дудлить зі святині»... Апостол Павло, глава дев'ята...

Засміявся збиточно й ікнув з-під серця. Непевною рукою відгорнув чуприну з-над брів і, нахиливши вперед лобик, приглядався довго до єпископа. Кривився й хмурився гірко й посміхався забавно в той сам час. Його бліде лице було, як чутке плесо, на яке падають жмутки химерних подмухів, що збивають саму його поверхню в різних напрямках... Зіщулив міцно очі й, протягнувши тонку шию, проспівав несподівано, тихо й тягуче:

— Ссу-уссик!..

Ще поступився пару кроків і моргнув знайомо до Падалички.

— Прозіт!..

Піднявся на пальці й, засміявшися, як дитина, хитнувся й цвиркнув крізь зуби єпископові під ноги...

Тиждень по тім отримав з єпархії наказ про здачу парафії новому духівникові й покликання на суд у консисторії.

Посміявся сердечно й звернув листа з дописком на адресі:

«Переслати — Кальне, пивничка Шнаппа». Від'їхав справді до Кального й гуляв там шалено й уперто, потрясаючи скандалами все місто. Цілим товариством від Шнаппа й Вагнерки злетів на плугівецьку плебанію й наповнив старі стіни вибухами непритомної гульні й пиятики... Потім спав непробудно два дні й дві ночі, а як збудився одного ранку, покликав до себе Падаличку, що чекав за дверима, й спитав, звертаючись до вікон:

— То десь зелені свята на днях, чи не так, Падаличко?

— Ой так, татунцю, та ж завтра,— а дивіть, як зеленіє за вікнами.

Щулив припухлі очі й потирав рукою грудкуватий лобик.

— Процесія на поля, благословення нивок,— чи не так?

— Аякже, татунцю, аякже...

Перевів погляд на Падаличку, й між повіками заграли в нього м'які бісики.

— Візьмеш, реєнтий, дівчат на селі й замаїш мені церкву, як під вінець...

— Так, татунцю.

— Кленовими гіляками прибереш іконостас і двері, а землю застелиш шуваром, аби пахло...

— Так, татунцю.

— Завтра прийдеш раненько й збудиш мене, коло п'ятої, а гляди, не заспи коло старої...

— Е-е, де вже, татунцю,— стара, та ще під свято...

— А тепер, будь здоров, реєнтий Падаличка, Зданович хоче спати...

І, провівши Падаличку очима до дверей, посміхнувся й замкнув тяжкі повіки...

Як прийшов Падаличка вранці на плебанію, двері від сіней і кімнат були настіж повідчинені, в кімнатах було повно зеленкового ранішнього сонця й пташиного співу, але отця Здановича не було. Падаличка обійшов подвір'я з коморами, гумно, глянув по саду, що осипався вогким цвітом. Вернувся на плебанію й, пройшовши порожні сіни, подався бур'янистим городом на цвинтар і до церкви. В дверях до захристії стремів ключ, двері були напіввідчинені, й Падаличка війшов досередини. Пахло тут шуваром і в'ялим кленом, на столі під вікном лежали жмутком ризи, а в ногах, на землі валялась чорна ряса, як скинута шкіра... В глибині церкви стояли ще сутінки, на престолі горіли дві свічки тихим полум'ям, а в надбитому віконці над вівтарем ляскотів самітний горобець, б'ючи об рами крильцями.

— А пташа-на! — кликнув упівголос Падаличка й змахнув руками.

В церкві не було нікого: ні біля престолу, ні перед царськими воротами в храмі вірних, ні в темному притворі. Листки шувару хрумтіли сиро під ногами, й пахло млісною вогкістю болiт під теплий ранок. Реєнтий Падаличка стріпнув гіллячки зі свого крилоса, обтичив краще май при образі святої Варвари. Дияконськими дверми пройшов іконостас і вернувся знову до престолу. Постояв хвилину, послухав, було тихо. Пустився довкола престолу здовж стіни, й тоді в сутінках, за вівтарем, наткнувся лицем на босі ноги, що гойднулися в'яло в повітрі. Відступив під стіну, протягнув перед себе руки й налапав знову ноги. Були студені, ціпкі, й це був отець Зданович.

Висів він на свічнику над горішнім сідалищем. Був довгенький, струнký і зовсім голий. Тільки тяжкий єпітрахиль звисав зі шиї й накривав груди, живіт і соромні частини. Не було нічого страшного ані прикрого в цілій появі. З круглого віконця вгорі йшло денне світло й лягало перстенем на гладкій зачісці над чолом. І чоло вирівнялось і опуклилося. Вузеньке й гладке, як колись, висовувалось воно рівною лінією з-під волосся й націлювалось на престол у штучних квітах. Одне око синіло ясно з-під брови й посміхалося, очевидьки.

Реєнтий Падаличка опускається тихо здовж стіни й присідає на п'ятах. Міцно пахне шуваром, у збитому вікні лящить срібно горобець. Реєтний підносить до вікна личко й махає спішно руками:

— Пташа-на!

Бідно посміхається...

Як тільки вихоплюються з Плугівець, з-між горбків на чисте поле, отець Євстахій не спиняється більше й вибухає з незвичайною для нього живістю:

— «Не витримає!» — Що тут маєш на думці, Михайле?

Повертається ще до Сойки й, відкинувшися трохи в сидінні, дивиться на зятя в ціле обличчя:

— Неможливе є, щоб ти не розумів усіх тяжких наслідків тих двох слів... Отже, що власне думаєш?

Сойка сидить туго, віткнувши кулаки з віжками в сухі коліна. Кутки його очей підсмикаються зіркато вверх, як у ястреба, що чигає, дрімаючи, а тонкі губи стиснулися з химерною впертістю, що має в собі щось жорстоке й веселе в один час.

— Чи розуміє?..— Очевидно!..

Цілий час, як проїжджають Плугівці, від того кутка, коло цвинтаря й попри плебанію, що в її пустарі вчувається ще пустий жарт отця Здановича, й тут уже між горбками, всю дорогу сидить старий Климович майже не дихаючи, в напруженні, в горючім очікуванні, а Сойка це чує й мовчить, і щулить очі, як яструб, що, дрімаючи, підпускає до себе добичу, й чигає сонно, й грається уявлюваним, близьким скоком...

— Чи розуміє?

Сойка це знає: в цілій широкій околиці на сто знайомих духівників знайдеться, або й ні, один-двох, що не поклали би руки в вогонь за певність його віри. Є така міцна, безперервна зімкнутість у всіх ділянках його духівницької роботи, така сувора вимогливість у своїх обов'язках, така гаряче захоплена ревність у всіх прилюдних актах віри, що тінь сумніву не збуджується щодо нього в його оточенні. Сойка це чує й цінить собі високо, й на цьому, як на скалі, будує всю успішність своєї позадухівницької акції, своєї особистої сойківської долі... А проте, як правдиве чортівське навіщення, находить на нього іноді майже непереможна жажда: погратися з вогнем, походити на вістрі меча; на волосинку зблизити когось видющого до себе й блиснути йому перед очима тією світляною безоднею безвір'я, що була властивою правдою його душі й що з неї, як вогонь з міцних замових подувів, чудними, довкільними дорогами вбирала свою силу вся знадвірня жагучість його віри, вся палка ревність і зціпленість його духівницької активності. І от є такий час, що Сойка піддається тій чортівській покусі, як навіжений іде за її солодкою принадою. Є це складне химерне, навіть безглузде з погляду сойківської калькуляції пережиття, якого коріння сидять глибоко десь у нутрі, ховаючись перед пронизливими очима самого Сойки. Коли

приглянутись, діє тут, либонь, найперше гарячий поклик газарту, що його носить Сойка в своїй пачкарській крові й що парадоксальними зв'язками таємно пливе в глибині всіх сойківських, дрібних й більших, найхолодніше продуманих планів і калькуляцій. По-друге, є тут, мабуть, щось із чудної, безрозумної, а проте живлової для Сойки потреби: відслонитися на хвилю зовсім, блиснути перед очима глядача своєю внутрішньою правдою, на хвилю, на мить, щоб кинути його в остовпіння й оставити на все в непевності: чи був це привид, чи дійсність. По-третє, є в тім так же свідома, трохи цинічна напівакторська тяга: глянути на себе збоку, чужими очима, станути з собою прилюдно, віч-на-віч, як із другим, і не засміятися, не кліпнути повіками... Крім того — Сойка це завважує: цілий той клубок химерних потягів і потреб, уся та непереможна жага будиться і підноситься в ньому звичайно в хвилинах особливих внутрішніх потрясінь: коли сам він зближається до якихось об'єктивних пропастей і коли треба напружити всі сили, щоб пройти над ними з успіхом, пройти легко, мов граючись, як у забаві...

Є це щось як жартівлива проба сил перед труднощами, майстерний перегляд їх гнучкості й справності, їх послуху й доцільної розпланованості... Й чи є щось у тому дивного, що та нерозумна на перший погляд жага збудилася в Сойці сьогодні; коли самий ранок не щадив йому надій і болючих зворушень і цілий ще прийдешній день стояв перед ним повний можливих побід і поразок, блискучих успіхів і невдач? І коли свідком тих його зворушень і глядачем його химерної, жагучої гри був не хто, а старий Климович: старий, шляхетний скептик з вразливим інтелектом, якому «ніщо вже в житті не осталось, крім дитячої цікавості», трохи недовірчивої й чутливої, й що його самого отець Сойка підозріває в лагідному й тихому, обрядовою традицією пригладженому атеїзмі...

І Сойка піддається лоскітній покусі й має вже в грудях солодку млість альпініста, що балансує вміло над пропастю...

Оповідають «Діяння апостолів»: був такий день,— стояли Христові благовісники перед синедріоном в Єрусалимі й судили їх за те, що проповідували боже царство [444]. Тоді встав між суддями один чоловік, Гамаліїл на ім'я, вчитель закону, й, згадавши їм про Тевду, який теж благовістив, а сліду по йому немає, й про Юду-галілеянина, що мав послух і учнів, а діло його впало,— вкінці сказав від себе таке слово:

— «І нині, говорю Вам, оставте тих людей у спокою й залишіть їх; бо коли те починання й те діло є від людей, то

воно впаде; а коли від бога, то ви не зможете його звалити...» *.

Сьогодні підноситься новий Гамаліїл, і Сойка чує від нього:

— Комунізм, який побідить, буде вогняною пробою для християнства: або воно витримає ту пробу, й тоді потвердиться його божеське походження, або не витримає й тоді...

І Сойка говорить твердо й упевнено:

— Не витримає!..

І так зачинає свою гру й блискає вперше світляною пропастю свойого нутра.

Отець Євстахій відхиляється в сидінні й дивиться на нього в ціле обличчя:

— Що, власне, маєш на думці, Михайле?

Сойка сидить туго, віткнувши п'ястуки в сухі коліна, його очі підтягнуті кутками вверх, як у яструба, що дрімає, а по тонких, міцно стиснутих губах ходить жостока посмішка, як німа змійка.

Що має на думці?.. Відповідає на те своєю мовчанкою, глибокою й головоломною, як і сама проблема. Відповідає своєю посмішкою, що є як тонка, холодна змійка, яка повзе по самому краю світляної безодні...

І Сойка ще підгортає тонку лінію губ і з колючим задоволенням прислухається, як росте обіч нього й побільшується жадна нетерпеливість старого шамбеляна. Коли здається йому, що вона вже загострилася майже до болю, подається вперед і кидає спішною, трохи ніби знудженою скоромовкою:

— Хто каже альфа, нехай каже й бета... Хто признає конечну побіду комунізму, нехай также приймає всі необхідні наслідки тої побіди...

Отець Євстахій ніби гасне після тих слів і осідає м'яко всім тілом. Дрібне його лице тратить неспокійну гостроту, а з його глибини виринає й розбігається по всіх рисах якесь нове, як би з нового джерела почате оживлення.

— То правда, що ті молодці признають конечний прихід комунізму й навіть — на свій спосіб — пропагують його? А чи вважаєш це таким певним, що комунізм приведе до повного упадку християнства?

— Так треба думати...

— Ой, чи не забагато в тім сказано?

Отець Євстахій відводить обличчя й вагається хвилину.

— Бо преціньто значить мати гріховний сумнів щодо божеського походження християнства...

---

* Діяння апостолів, гл V, 38—39.

Сойка мовчить і посміхається...

— І взагалі, значить то сумніватися, чи існують якісь природжені людині принципи й тенденції, якісь вічні й незмінні прагнення людської душі,— й між ними найголовніше: прагнення до бога, до правдивого пізнання бога, до правдивої й спасенної в своїх наслідках віри в нього... Сойка мовчить і посміхається...

— Відчуваєш, либонь, цілий комізм такого припущення між нами...

— Хто каже альфа, нехай каже й бета,— говорить байдуже Сойка й вгрузає назад у свою мовчанку..

Отець Євстахій кидає на нього кутками очей і зітхає трохи докірливо.

— Маєш якусь нехіть до тої теми, Михайле?

— Навпаки, тату... То ж є питання нашого життя й смерті.

— От бачиш...

Отець Євстахій заворушується, і його дрібне лице проймається новою, свіжою радістю, ніби розбурханою живістю:

— Чи можна дивуватися, що вона так захоплює тих молодців, що мають іще ціле життя перед собою, й порушує так же нас, старих, що доживають решти своїх днів і хотіли би ще в них можливо найбільше зобачити й зрозуміти?

Шамбелян усадовлюється вигідніше, й його лице набирає ясної, майже молодечо напруженої готовності.

— Знаємо, що комунізм є нині незаперечним ворогом християнства і взагалі релігії, бо дивиться на неї як на знаряддя в руках заможних верств, як на моральну підставу їх — скажім — переваги над бідними. Але приймім, що комунізм направду побідив і здійснив свій соціальний лад на всій землі,— чи припускаєш, що й тоді він зберіг би своє вороже відношення до релігії й старався би її знищити всіма способами?

— Так я думаю, тату.

— ...хоч не існувало би класу панів і не могла би уже релігія бути знаряддям їх влади?

— Очевидно.

— Вважаєш, либонь, що є щось таке в самій природі комунізму, що протиставить його всім релігіям і виключає, щоб вони існували обіч нього?

— Так є в дійсності, тату, хоч того, на жаль, не бачать деякі вчені отці й блудні католики.

Сойка підводить голову й спиняється поглядом на лискучому хребті Гнідого, що пливе рівно над сніговою дорогою,

його одностайно сірі, широко розставлені очі мигтять білявим блиском, а стяжні, густі брови підносяться міцними луками, як крила яструба, що завис на хвилю в повітрі. Сойка говорить, торкнувши дрібно губами:

— Пригадую наші розмови з татом про статті Вячеслава Липинського [443а] на тему релігії й церкви в українській історії... На погляд Липинського головна роль релігії лежить у тім, що вона організує глибокі містичні сили, які стоять в основі всіх наших важніших бажань і поступків, визначує їх межі й напрямки, є знаряддям їх послуху й дисципліни... часом ті сили вихоплюються з-під влади релігії й діють самі собою, неопановано, без контролю, нагально,— тоді людині здається, що вона сама є джерелом усіх своїх спроможностей, що може творити чуда й залежить це тільки від степені розвитку її знання, її вмілості, науки... «Убивши своєю гордістю свою релігію, людина віру в бога заміняє вірою в себе й свою чудодійну силу, містицизм релігії вона заміняє містицизмом магії». На грунті містицизму магії повстають матеріалізм у філософії й природничих науках, революційні напрямки в суспільному житті, соціалізм і комунізм.— «Той містицизм,— говорить Липинський,— не відповідає песимістичній дійсності нашого земного буття і в результаті не задовольняє вродженої людям потреби — віру в життя будуче, загробне...» — Не відповідає песимістичній дійсності земного буття! Подібно висказується архієпископ Кордач у своїому пастирському посланні, коли говорить про соціальні напрямки наших часів: «Джерело соціалістичної утопії лежить у браку віри в дегенерацію людського роду в первородному грісі...» І я думаю, що тут сказано майже все про істотні людські складники релігії й комунізму...

— А саме?

— Що в глибині релігії лежить песимістичний погляд на вартість земного буття, песимістична віра в дегенерацію людського роду, в те, що земля є падолом, повним терпінь і різних недостатків, і що тільки через смерть, у загробному житті можна здобути щастя й заспокоєння бажань...

— А комунізм?

— Комунізм — навпаки, як слушно каже отець Кордач,— він не вірить у дегенерацію людського роду, ані в первородному, ані якомусь іншому грісі, в його глибині лежить поганська, наскрізь оптимістична віра в землю й людину, в те, що своїми власними силами людина є здібна творити чуда, й що та здібність залежить тільки від степені розвитку її знання, її вмілості, науки. Віру в бога комунізм заступає вірою в людину, в людську спільноту, яка тут, на землі, мала би змагати до заспокоєння всіх своїх потреб і бажань,

і землю — паділ терпіння — мала би вкінці перемінити на місце повної ситості й задоволення...

— Чи справді признаєш слушність такого протиставлення?

— О, так, відчуваю його, сказати б, власною кров'ю. Є воно абсолютне й ніколи не дасться злагіднити... Пригадується мені одно пережиття з часу побуту в Римі, нічого, зрештою, особливого, але думка моя звертається до нього, скільки разів заходить мова на подібні, як наша, теми... Мав я там при кінці моїх студій одного приятеля, картуза, яснодухого фра Анджеліко, підримського таки вродження, і з ним ми відбували вдвох досить далекі прогулки по довколишніх селах і містечках, відвідували знайомих фра Анджеліко, добродушних отців-парохів, монахів, осілих на албанськім підгір'ї, селян-виноробів... Фра Анджеліко був уже в літах і вразливий на вино та й часто заночовував у знайомих, а я, трохи з повинності, а більше з охоти до пригод, вертався звичайно пішки додому, блукаючи по дорогах Кампанії... В часі одного такого повороту смеркалося мені ще яку добру милю до міста, серед чистого поля, на вузькій пішній доріжці, що мала мене вивести на битий шлях, а потім на Аппієву дорогу. Присмерок перемінився скоро в ніч, з заходу надійшла чорна хмара, яка з властивою для тих сторін нагальністю затягнула цілий небозвід, по самий обрій, і скоро довкола мене замкнулася темнота; і в ній злилося в одно — небо, земля і ціле оточення. Була то майже абсолютна темінь, як шовк чорна й густа й ніби дотикальна, в якій я тільки чуттям налапував доріжку, збився, падав, вставав, проходив десяток кроків навмання, знову падав. По якійсь хвилі такої блуканини завважив я, що гладка твердь моєї стежки втекла мені з-під стіп і мої ноги пішли в сплутаній, ціпкій, прив'ялій за день траві, а високе, доспіле бадилля зашелестіло по моїх колінах. І куди я не повертався, коліна мої натрапляли на той сухий шелест, а мої ноги все глибше западалися в м'якіть трави, що змикалася густою стіною перед ними. Я, очевидьки, збився з дороги. Спинявся, наслухував, вибирав новий напрямок, знову заплутувався. Ставав безрадний і чув, як страх підходить помалу під серце й відбирає силу всім членам. Тоді я підняв лице в темінь неба, як це роблять сліпі, й пішов перед себе, навпростець, в одному напрямку. Йшов живо, налітав на якісь купини, падав, підносився, знову йшов перед себе. Я вірив, що там десь далеко, в кінці мойого напрямку, за краєм ночі знаходиться велике світло Рима, яке мені відкриється колись, і в якому я знайду спокій для очей і спочинок для тіла, змученого тяжкою мандрівкою...

Коли я думаю про ті справи, то бачу, що таке, або приблизно таке, є положення людини, що визнає правдиво якусь релігію: глибока темінь довкола, густа, майже абсолютна ніч аж по обрій, по берег людського життя; тяжка мандрівка в тій ночі; людина йде, спотикається, падає, ранить ноги й руки, підноситься, йде; падає, йде і вірить, що там, далеко, за обрієм темноти, за берегом її життя знаходиться велике, несказане світло, яке вона осягне ціною своїх упадків і ран і яке дасть несказану радість її очам і заслужений спокій її душі... Байдуже, що — як це є в фальшивих релігіях — те світло є тільки ілюзією, маною, й що людина його ніколи не осягне, але людина вірить: тут темінь і біль, а там світло й окуплена муками радість,— і йде, падає, йде; — то є релігія...

— А комунізм?

— Комунізм — навпаки... І то є та абсолютна протилежність: комунізм каже, що джерело світла знаходиться тут, на землі, в самій людині, а довкола нього є темінь, поставлена природою як межа людського розуму й людської волі... Й що та межа є змінна й до поборення... Що з роду в рід має людина побільшувати своє джерело світла й обіймати ним все дальші кола природи й щораз нові предмети робити добичею свого розуму й своєю волі... Й що те все відбувається тут, на землі, в межах матеріальної дійсності, яка є одиноким предметом людських старань і радості, а не те, що знаходиться поза берегом життя, поза границями матеріальної дійсності,— кажучи його власним, грубим способом,— комунізм чхає... То є та протилежність...

— Я розумію... Можна би то висловити так же в такій, припустім, формі: в релігії все є звернене до бога і в бозі щасливо закінчується; навпаки — в комунізмі все є звернене до людини й людської громади, і в ній знаходить своє завершення й оформлення... Комунізм — то щось, як остаточний, до межі доведений гуманізм,— чи так ти думаєш?

— Приймім це...

— Отож, тоді не є для мене зрозумілим, для чого комунізм мав би бути тою вогняною пробою, якої не витримало б християнство і взагалі релігія?

— А хоч би як її істотне противенство...

— Ну, так, але чи не існують обіч себе найбільші противенства?

— Її побідне — згідно з заложенням — противенство...

— Ну, так...

— Противенство, яке з природи своєї домагається для себе повної віддання цілої людини, цілого людства, абсолютно й неподільно...

— Ну, так... припустім, що все те здійснилося й комунізм опанував неподільно душу людини... Тоді — навіть беручи з чистого ляїцистичного, найменше корисного для релігії становища — можна пречінь сумніватися, чи людина довго витримає в тій своїй відданості, чи не прийде такий час, що вона захитається й бодай у сфері духа відійде від комунізму.

Сойка посміхається:

— Чому не мала би витримати?

— Знаєш, пречінь, Михайле,— бо це наше заняття,— які непереглядні, незміряні просто перспективи відкриває релігія перед очима бідної людини,— незміряні, як загробний світ, про який людині оповідає, як бог, що до нього її скеровує... І як відносить і заспокоює її надіями, що, проживши в терпінні своє життя, вона осягне той світ, сповнить свої бажання, побачить у лице бога...

— В тім є сила релігії...

— І тож-то... Отже, постає такий сумнів: коли залишити людину самій собі,— як то було би в комунізмі,— чи була б вона в силі ту незміряність перспектив заступити чимось бодай приблизно рівновартісним, чи змогла б вона викресати сама з себе завдання, які хоч у приблизній до тамтих степені могли б захопити її своїми вимірами, піднести й запалити подібними надіями досягнень і заспокоєння? — А коли ні, то чи не оглянеться людина назад у часи релігії, чи не затужить до надій, які тамта колись будила перед її очима?

— Марна надія, тату...

— Чому, Михайле?

— Бо як же ж то було дотепер?.. з тими перспективами, що їх відкривала перед людиною релігія?

Сойка поводить головою й стримує тонку посмішку в кутках губ.

— Коли вже підходити з ляїцистичного — не тільки, зрештою, ляїцистичного — становища, то чи не в самій людині з'явилися ті незміряні завдання, що їх знаходимо в релігії, чи не через людину вони усвідомилися й оформилися на всі віки?.. Чи не в людині говорив голос старого й нового завіту, не людським тілом послужилося боже об'явлення?

— То, либонь, слушне, Михайле...

— І де є те найвеличніше навіть завдання, найбільша мрія, що прийшли би до нас іншою дорогою, як не через нас самих?

— То є слушне, Михайле, щодо того не буде в нас більше сумнівів... Але що ти скажеш на таку трудність? Згодишся, очевидно, на те, що кожне наше завдання, кожне змагання

має свій предмет, до якого, власне, скеровується, і що не чим іншим, як великістю того предмету й його значністю для нас, визначується великість самого завдання, ступінь захоплення, яке воно в нас викликає?

— Річ ясна.

— Отже, не тяжко зрозуміти, як могли в серці віруючої людини відчинитися ті незміряні перспективи, ті величні надії, що їх будила релігія, що об'єктом тих надій був — як учить релігія — безмежний, вічний бог і вічне життя в ньому... Але комунізм заперечує бога, як і все інше поза світом матерії... І як ти думаєш: коли людина обмежить цілу дійсність до речей цього світу, до світу фізичної природи,— чи знайде вона тут щось таке, що хоч приблизно нагадувало би безмежність загробного життя і, як воно, потягало би й захоплювало би?

— Думаю, що так.

Сойка встає, й сідає, й розтирає міцно сухі коліна.

— О, так! — думаю, що так, що знайде!.. Так, тут я можу дещо сказати, сердечно сказати!..

Він потрясає гранчастою головою й торкає гнівно щелепами:

— І хто надіється, що комунізм заломиться від того, що обмежить думки людини до речей цього світу, той має марну й зовсім нужденну надію!.. Обмежить до речей цього світу!..

Сойка сміється забавно й трясе головою. Зігнувшись понад візок, він робить рукою рух, як би хватає щось із землі, й вирівнює плечі.

— От вам грудка примерзлої землі,— тримаю в долоні... А може, я тримаю, власне, безмежність?!.. А може, то грудка чистого золота?!.. А може, то батарея, якою я виб'ю планету з її орбіти, й підсуну до сонця, й зроблю з неї свій фільварк, і засію пшеницю?!.. (Сойка, о — Сойка!)

А кілько ж тих грудок на землі, а кілько над землею?..

Сойка підводить руку й робить коло над головою.

— Безмежність!.. Чи з неї то вичитувала людина велике лице бога, коли шукала бога?..

— Либонь, так,— говорить тихо отець Євстахій і збирає трикутниками очі.

— Безмежність!.. А може, я піду по ній, як по своїй землі, і собі повитичую: тут буде тютюн, тут цукровий буряк, а тут баштан з виноградом і з трускавками?!..

— Ой сину!..

— Обмежити до речей цього світу?.. А може, то значить узяти людське серце й кинути його в ту безмірність і — загрібай, людське серце, загрібай, загрібай!..

— Може, й так...

— Загрібай! Загрібай! Бери в правне посідання, бо то ще нічиє, й лети дальше й загрібай!

— Може, й так, може, й так...

— Лети, й загрібай, і роби межі, поки твоє, лети й загрібай!..

— Може, й так...

Сойка стихає й наслухує, а тоді нагинається в бік отця Климовича й питає вкрадливо:

— І як же, тату: витримаєм вогняну пробу, чи не витримаєм?

Отець Євстахій опускається м'яко й, зітхнувши, говорить:

— Нехай діється божа воля, Михайле...

— Як же то?

Отець Євстахій ще осідає й говорить м'яко:

— Нехай діється божа воля...

Тоді Сойка відкидається помалу на плечі й починає тихо сміятися... Сміх той дзвінкий, хоч тихий, і як злий, безвітряний мороз проникає до самих костей. Здається, що він стинається в повітрі тонкими льодовими шпильками й розходиться в довкіллі, їдкий і колючий, не знаходячи ніякого спротиву в матеріальних предметах. Коли отець Євстахій повертається на його звук, він бачить лице отця Сойки, стягнуте в відкритій насмішливості, твердій і водночас морозняно легкій, до болю їдкій і повній розбавленої скаженості, в якій крізь легкий метал сміху вразливе вухо отця Євстахія вловлює без сумніву рідкі, але глибокі, притаєні, в потоці побідної насмішливості розтоплені блиски диявольської розпуки.

Отець Євстахій питає трохи стурбовано:

— В чім річ, Михайле?

Тоді Сойка переломлюється вперед і кидає йому в лице з нескриваною, звуково тільки опанованою брутальністю:

— Був такий вішальник...— Хай діється божа воля,— сказав і вложив у петлю голову...

— Що за мова, Михайле?

— Хай діється божа воля! — і вложив у петлю голову...

— Що за мова!

А Сойка нахиляється до нього й говорить лице в лице:

— Чи не так я зрозумів, тату?.. Чи не така та божа воля?..

І, відкинувшись на опертя, сміється довго й не так стримано.

Якийсь час дивиться отець Євстахій мовчки на те лице: на ті білі, відкриті в сміху зуби з круглими іклами по боках,

на ті крючкуваті, вигнуті ніздрі, що ходять, як жадні пружинні черпачки. Хвилину йде в ньому очевидне вагання, щось як тінь нехіті й утоми проходить по його тонкому лиці; потім воно оживляється нараз і займається все тією, дещо недовірливою, трохи іронічною, а проте ясною, подитячому гострою допитливістю.

— А ти, Михайле, що сказав би ти в подібній ситуації?

Старий Климович ще оживляється й повертається всім тілом до Сойки. Невеличкі його рухливі карі очі міняються в жовтих білках, а хребет горбкуватого носа засітчується дрібно з нетерпеливості. Говорить приспішено, обривками, а проте м'яко закруглюючи фрази:

— Як тобі вияснити моє питання?.. Старий вже я, очевидно, не тільки, либонь, кількістю моїх особистих літ, але й минувшиною нашого роду, який перейшов-таки довгу дорогу та й зближається в мені до свого спокійного кінця... Потішаю себе, що то говорить з мене досвід, позбираний предками, але мусить тут бути так же дещо зі змучення, яке мені вже таки належиться... Не чую вже в собі того живого прив'язання до землі, яке напевно мали мої діяльні антенати й яке — як бачу — в такій сучасній, міцній, подиву гідній формі виступає в тебе, власника й господаря... Є в тім, певне, трохи особистого, старечого вже егоїзму, ...але єдине, що мене ще оживляє в тім моїм тихім кутку, то — як сам ти колись слушно завважив — нічим не заспокоєна, трохи, може, й неладна в моїх літах, але й непереможна цікавість: чим то все скінчиться, куди той наш світ іде, в чім знайде свою розв'язку?.. Іду вже прецінь до кінця моїх днів, чи не можу собі позволити на таку платонічну цікавість?.. Та й, поминувши те,— чи не подібний я в тому до решти моїх сучасників, чи не є так, що всі ми нині: від убогого халупника й до найбільшого магната — стоїмо перед одним і тим самим питанням: куди то все йде й чим скінчиться?..

— Не є то платонічне, а кров'ю вже писане питання...

— Тим більше, Михайле, тим цікавіше... Отже, не візьми мені за зле й, коли можеш, відповідж просто, так, як питаю,— а ні,— не погнівайся за турботу.

— Ні, я слухаю, тату.

— Отож, приймім, сину, на хвилю теоретично, що той наш світ іде направду до загибелі й що ніхто з нас, до того покликаних, не має сили ані способу, щоб спинити його або звернути на іншу дорогу... Й приймім, що існує між нами,— не між нами, докладно беручи, а проти нас,— цілий суспільний напрямок, великий, скажім, і молодий...

— Скажім: комунізм...

— Не хотів би я так нав'язувати до часу, але скажім. комунізм, чи інший напрямок ...який ставить кличі й постулати, не зовсім приємні для нас з тобою і навіть досить прикрі...

— Скажім: петля на шию...

— Скажім трохи суворо: петля на шию,— але який єдиний зі всіх суспільних напрямків має деякі дані на те, щоби спинити той наш світ перед загибеллю й навіть повернути його — як сам признаєш — на дорогу необмеженого розвитку... І приймім, сину, що тобі було би дане право вибору,— не погніваєшся, Михайле?..

— Ні, ні, тату, я розумію... Прошу не вагатися...

— Що ти мав би рішитися за нас усіх на одну з двох можливостей... І по довгій розвазі й надумі з глибини твого серця — яке було би твоє остаточне слово?

— Я розумію, тату!.. Сердечне й остаточне моє слово було би:

— Нехай загине світ, щоби не було комуни!..

— Навіть коли б світ мав направду від того загинути?

— Сердечне й останнє моє слово: — нехай загине світ, щоби не було комуни!..

Отець Євстахій збирає трикутничками очі й трохи болісно підносить кутки брів.

— Ну, так...

А Сойка карбує з їдким спокоєм:

— І це було би слово всіх сильних з-поміж нас, усіх, що цікавляться не тільки платонічно...

— Ну, так, Михайле...

— І так же всіх віруючих з-поміж нас... Бо чи не кажу я тим словом: нехай загине світ, щоби був бог?

— Ну, так,— ну, так...

Переїжджають саме глинківський присілок з розклеєним, у землю вростим млинком над примерзлою греблею («образа божа — не млин, добрим людям завада»), а за присілком, рукою подати, дорога повертає праворуч і через місток уганяється в старий Яглівецький гостинець. Ще здалека, з плугівецьких піль видно його хвилясту, рівну стяжку, обтикану головерхими берестами,— сьогодні вона мигтить, як жива, між стовбурами, повна ярмаркового руху (й не тільки ярмаркового), від обрію до обрію, від синявих журинських горбків на полудні до пониклого за північною лінією Яглівця біжить вона з однозначним, трохи неспокійним поспіхом, повна возів і пішаків, рогатої торгової худоби й поодиноких, принагідних їздців, що спішать охляп на коні, бовтаючи обабіч ногами. Коли однокінка отця Сойки надлітає до містка в кінці дороги, зверху гостинця з гуркотом

перебігають поперед неї дві драбинясті фірчини, набиті вщерть селянами, парубоцтвом і старшими, також жінками, а в лице отця Сойки вдаряють від них два жмутки одної й тої самої пісні, не знаної йому, твердої й суворої, з упертим, до тяжкої, маршової ходи пристосованим переливом мелодії.

— Делегати,— здогадується непевно отець Євстахій.

— Либонь, так,— кидає перед себе Сойка й, стримавши коня, проводить переїжджих очима.

На бігу, з задньої фірчини, вихоплює він жадним поглядом три постаті, звернуті плечима до коней; три різні лиця, зближені до себе скупістю місця й як одним спільним кольором пойняті єдністю своєї пісні: довгасте коротковброве лице хлопця, що з суворою й гарячою настирливістю дивиться в обличчя товаришів перед собою; широкощоке, засмагле на скронях лице молодиці з терп'яско піднесеними бровами; й землисте, все в тонких, глибоких морщинах лице сухого дідка в линялій, на потилицю відкинутій шапці. Всі троє співають водностай, зіткнувшись майже головами: жінка морщить широке чоло і збирає в терп'яске кільце губи, а дідок хмуриться грізно й, замкнувши очі, стягає на них клапті жовтих брів, аж злягають йому на щоки. А проте отцю Сойці вчувається, ніби одне око худого дідка примкнулося тільки з вигляду й поміж мервицю навішеної брови зорить крадькома в його бік й посміхається зіркато й знайомо.

— Десь я вже то нині бачив,— думає спішно отець Сойка й порушує плечима. Й, ніби відштовхуючись від тої думки, вдаряє віжками й пускає Гнідого рвучко здовж правого краю гостинця. Здоганяє в одну мить задню фірчину й, нахилившись понад візок, питає дзвінко:

— На збори?

— На збори! — відповідає з нехіттю декілька голосів і вертається назад у пісню.

Отець Сойка натискає на Гнідого й, здогнавши передню фіру, нахиляється й питає вдруге:

— Яке село?

— Базар! — відповідають дружно й вертаються в пісню.

А Сойка підхоплюється на ноги й сідає грузько, як би обушок упав йому на груди. Ще підхоплюється, стрясає віжками й, відігнавши вперед, сідає знову з розмахом і кидає перед себе:

— От вам — божа воля!..

Змовкає на хвилю, потів вибухає злісно скоромовкою:

— Вісімнадцять забрала поліція на тому тижні, а ті — двома фірами, на збори й співають!.. То є робота!..

Широко розкидане чоло отця Сойки збігається до перенісся й стає тут твердою, нерухомою грудкою. В його живій, розпаленій уяві виринає з тілесною майже дотикальністю блідава пляма лиця базарівського пароха й декана, отця Довгановського: довгощокий, шляхетний овал, закруглений зів'яло довкола підборіддя, прив'ялі, бліді скроні з жовтавим відблиском, м'які, ослаблені, з-панська опущені вниз кутки губ... І, як би мав перед собою в дійсності його великі, опуклі, водянисто вицвілі й сонні очі, отець Сойка хекає скажено й, подаючися вперед, вибухає зі здавленою стриманістю:

— Підемо на дно, отче декане, підемо на дно...

Якийсь час їдуть мовчки, виминаючи часті вози, а як знаходиться спокійніша від грюкоту хвилина, отець Євстахій питає:

— Лічили ви на те, що Базар не буде на зборах так заступлений?

— О, ні! — стріпує отець Сойка енергійно головою,— рахунки наші були наскрізь реальні, а до реальності належить пречінь также естетична контемпляційність отця Довгановського... І її ми враховували... Але гнів є гнівом, тату, й трудно його стримати, коли він є справедливий... Бо міг же отець Довгановський хоч на цей час покинути свій стан контемпляції... й бодай кивнути пальцем, коли не цілою рукою... Належало тільки трохи рухнутися в тих обставинах, після арештів, і склад базарівської делегації був би інакший... І не таку пісню ми були би чули по дорозі... Але отця Довгановського це не обов'язує, отець декан не любить випадати зі стилю...

— Не насміхайся, Михайле... Знаєш пречінь, що не в тім річ: любить що хто чи не любить...

— А в чім, тату?

— Чи не завважив ти того?.. Є щось, сказав би я, паралізуюче в самім зовнішнім вигляді наших днів, щось, що ослаблює волю людини, відбирає їй охоту або й здібність акції...

— Не розумію того.

— А пречінь таке є, Михайле, не заперечиш... і деякі натури піддаються тому, як причаровані... І в такому стані не кивнуть, як ти кажеш, і пальцем, хоч би що діялося, не кивнуть...

— Власне! — «Нехай діється божа воля!..»

— Може, й так думають, Михайле...

— Але ж тоді це є найнікчемніша думка, бо ніщо, крім слабості, не ховається за нею...

— Може, й так...

— І ціле то щастя, що не таких-то вибирає бог у наші дні знаряддям своєї волі!.. А то — що сталося би з божою волею в таких руках?.. І з нами также?..

Отець Євстахій притакує мовчки, а як Гнідий звільняє в бігу під горбок, вертає до своєї думки.

— Не побоюєтесь таких несподіванок на зборах, як з Базаром?

— А ні,— не можна тут навіть говорити про несподіванку. Взяли ми під увагу всі три комуністичні гнізда в повіті: Яглівець і Базар з нашого кутка й Шабаї з тамтого кінця Кального, й коли б навіть здвоїти їх кількість, не встоять вони проти змобілізованої нами національної сили... Очевидно, можливі й тут деякі неприємні відхилення,— комуна часом любить вискакувати там, де її найменше сподіваються... Й де її найменше треба...

— То, власне, приходить мені на думку,— вставляє обережно отець Євстахій.

Та й Сойка про це думає, ох, як думає!..

В тій хвилині підхоплюється в його нутрі, як полум'я, гарячий клубок ненависті, злоби й тривоги, що шарпає його лицем і спирає в груди віддих, але він цілою силою душі відштовхується від нього і, втягнувши в легені повітря, підносить рвучко голову й говорить спішно:

— Очевидно... Але на то є, власне, рахунок, і передбачення, на холодній калькуляції сперте передбачення... І, як казав я: коли навіть узяти його в найменше корисному для нас відношенні, рахунок є за нас,— за нас і проти них... І взагалі...

Сойка передихає вдруге й здвигає облегчено плечима.

— ...і взагалі маю сильне передчуття, що все буде гаразд...

І додає з рвучкою живістю:

— День мій зачався добре,— для чого не мав би скінчитися добре?..

Отець Євстахій посміхається лагідно:

— Жартуєш, Михайле... Очевидно,— я также сподіваюся, що все скінчиться гаразд... Але «добрий початок» — то не є така певна рація...

Смагляво-сіре лице Сойки набігає легкою червінню, і його очі розкидаються трохи здивовано й зависають у далині над полями.

— Жартую, тату,— ясна річ... То є не певна рація,— логічно беручи, то є ніяка рація... Але прошу послухати, так, між іншим, прошу ласкаво послухати...

І, відганяючи несподівану для нього червінь з лиця, вже повний колючої забавності, ясний і зимноокий, отець Сойка

оповідає про свою ранішню пригоду на «Горі»: про їзду зі святими дарами до старого Гайдука, про те, як спішили в дорозі, «щоб хоч застати», й як застали сповідальника серед гумна, на снігу, в кожусі й тяжких чоботях, з вівцею-родільнею коло ніг, з двома білими ягнятами за пазухою...

— Не вмер, Михайле?

— А не вмер, тату,— вівця вкотилася!..

І, відкинувшись плечима на опертя, оба сміються роз'яснено, хоч і різно: отець Євстахій, схиливши голову набік, з підхопленими вгору бровами й кутками тонких губ, м'яко, майже беззвучно, через ніс; і Сойка, піднявши обличчя, дзвінко, на цілий повнозубий рот, поблискуючи іклами,— повногрудо, трохи над свою міру галасливо; й оба сердечно й майже визволено...

Отець Євстахій похитує головою.

— Я розумію, Михайле... Ну — так... То є майже символічне й незгірше на початок...

— А що, тату, а що?

Ще досміхаються. Отець Євстахій говорить:

— Так... Пригадую того Гайдука ще молодим... Приземкуватий, круглоголовий, усе ніби трохи мохом обкиданий,— і чується корінням у землі.

— І яким ще корінням, тату!.. Смерть не має сили його вирвати!..

— А так...

— Не спаралізує такого ніякий «зовнішній вигляд наших днів», не відбере йому волі до акції...

— А ні, то певне...

— Той кивне пальцем, коли треба...

Оба сміються знову, похитуючись за пружним ваганням однокінки, оба роз'яснено й майже визволено...

Коли знаходяться на пологому вершку піднесення, переділеного гостинцем, ліворуч, унизу, здовж пониклої в глиняних берегах річки простягаються Глинки, з великою біловерхою церквою посередині; на північ від Глинок, у чотирьох кілометрах віддалі, видніється Старий Оглядин, серед піль, як на долоні; а праворуч від Оглядина, вдалині, вже при самому гостинці лежить розкидиста Любча, заповнюючи собою широкий, зі ставком, видолинок...

Глинки, Оглядин і Любча — три найпевніше в соціальному відношенні поставлені села околиці, найкраще збережені від комуністичних посягнень і впливів. Отець Сойка залюбки приглядається різним способом громадської діяльності отців-духівників у тих селах, знаходить у ній деякі

складники свойого священичого майстерства, дещо не вагається прийняти як нове до власних метод праці. Глинківський парох, отець Воробець, рухливий, живий, з невеличкою, як у горобчика, меткою головою послуговується в своїй культурно-освітній роботі способами локального суперництва («То для них як батіжок, отче-колего, як гарячий батіжок!..»).— У якому селі найперше обходять роковини великого Кобзаря України?

— Та в Глинках!

— Чий хор робить найкраще враження на співацькому змаганні «Просвіт» у повіті?

— Та глинківський!

— Чий аматорський гурток виготовляє найбільше число вистав протягом одного року?

— Читальняний у Глинках!

— Яке «сокільське» гніздо виставляє найбільше руховиків на повітовому «сокільському» святі в Кальному?

— Та глинківське!

Запалюючи до такого місцевого змагання сільську молодь і господарів і втягаючи до нього шляхом ласки й принуки также незаможні елементи села, вміє отець Воробець з року на рік утримувати своє село в різнородному, все новому напруженні, вміє зуживати в ньому всю небезпечну енергію села, заглушувати, коли не заспокоювати, гіркі кризові турботи, притуплювати податкові й позичкові натиски, злагіднювати заборчість багачів і спротив бідноти. Правдивою гордістю сільської молоді зробив руханкове товариство «Сокола», захоплене муштрою й одностроями, в військовому послусі утримане, абсолютно йому віддане й готове до виступу. Й коли на соборчику або так, у товариській гутірці, отець Воробець чув постійні нарікання на сельроб і комунізм, що несподівано поширюється на села, покручуючи рухливою голівкою, хвалиться він заслужено:

— До мене комуна не підступить,— придушу...

Парох Оглядина, отець Курпіта («Гайдамака — не отець») бере своє село буйним, новітнім «хлопоманством». Великий, плечистий, у широковерхій баранковій шапці на потилиці, в високих халявистих чоботах на підковах, у вишиванці й вогняній гарасівці, не пропускає він ні одного гучнішого весілля в своїй парафії, ні одних хрестин чи поминків, ні одних зводин чи іншої толоки... П'є чарку з господарем і гостями, співає весільної, обкручує молоду в скаженій метелиці, аж вітер стіни обсмалює («Ану там, музики,— для єгомостя нашого чесного,— гарячіше, а-ну-у!»); на зводинах підкладає широком'язе плече під наріжняк і, як надхриплий дзвін, б'є своїм горлом: «Агей там, зводи-

зводи-и! Ану, разом — руп! — та й ще руп!» І як моргне, коли треба, на хлопців: «Бийте!» — хлопці б'ють. І як кивне бровами: «Гоніть!» — хлопці гонять... Дрібна, як курочка, їмость усе возиться з курми або з крижмовим полотном по містах, а оглядинці хваляться перед сусідами:

— В нас єгомость — правдивий хлопський піп, не панькало,— за таким єгомостем хоч би в вогонь і в воду!.. А старий соромітник, отець-канонік Обертас, як знайдуться в своїй компанії, плеще оглядинського попа в плече й хвалить сердечно, по-свойому:

— Молодець, Курпіта,— тримаєш село, як за цицьку!..

В Любчі рядить молода любчанська їмость, широкоброва Сідельничка, рвучка, загониста, вихованка василіанського інституту, згрубша тесана й голосна, широка в русі й слові, трохи розтріпана й незадалека в думках, а проте вміло розрахована в практичних своїх поступках старосамбірська купцівна. В свій час активна націоналістка, трохи не співробітниця УВО [445], відколи вийшла за отця Миколу Сідельника, відомого католицького поета, соловія подільських рівнин, усю майже дбайливу загоністість своєї душі віддала натхненному вибранцеві, перенесла на його солодко розспівану творчість, на складення найкращих можливих умов його літературної праці... Чи не підносилася у той спосіб понад сіру зацофаність і вбогість провінціального життя попадей, понад курячі клопоти й будні таких Курпітих, Воробчих або Павлюкових. І коли йде про святий національний обов'язок, якому присягалася на вірність від шкільної лавки: чи не сповняла його в його найшляхетнішій, найбільш піднеслій формі, стараючись за національного поета, оточуючи його життя пошаною й спокоєм, спонукуючи його ласкаво, але й успішно, до все нової, все обильної творчості? («Пиши, Микольцю, пиши...») І чи не виходить, нарешті, на своє? Чоловіка знають і цінять у католицькій літературі («м'який, розливний вірш,— ясність і певність світогляду»), що якийсь час щось капне таки з гонорару,— та й головне: є особлива прихильність консисторії, в молодому віці — коло тридцятки — сидить отець Микола на одній з кращих парафій Кальнянського повіту, а щодо будуччини — чого скривати — є надія на одне з підльвівських, інтратних місць: ближче видавництв і редакцій і взагалі культурного життя.

(— «Належалось би то мені, Славусю, як думаєш?

— Ох, так, Микольцю, кому ж, як не тобі?

— Коли б тільки спокою!..

— Та й пиши, мій любий, пиши!..»)

І, відсилаючи крикливих дітлахів, трьох круглолобих, цупких, каблуконогих хлопчаків (четверте в колисці) в найдальший куток саду на забави й, наказавши кухаркам роботу на гумні («а рейдайте мені там, язикаті!»), ненаситна Сідельничка замикає богом їй даного поета в притульній тишині плебанії й, майже на пальцях колуючи в дворі, по господарці, з чутливою ревністю й заслуханістю споглядає на тихі вікна канцелярії:

— Пиши, Микольцю...

А як западе пізній вечір, дітваки сплять, як суслики в сусідньому алькирі, а помучені до впаду наймички відправляються на вишки, в солому, широкоброва Сідельничка вмощується, як хребтата кітка, в м'якій подружній постелі й, оперши на долоні лице, з тепло задуманими очима слухає ритмів і римів, що, як тонкі нитки павутиці, снуються між стінами спальні. Чоловік читає плавним, солодким голосом, схиливши до плеча голову, ніжна ніякова посмішка блукає на його лиці, дрібні його губи складаються хвилинами як до м'якого радісного свисту... І сприймаючи те все одним слухом і думаючи водночас про десятки інших, турботних, звичайно, а проте якось приємно нагрітих речей, Сідельничка — як би бачила! — уявляє собі сніжно-білі картки столичного журналу з найближчого місяця й на перших його сторінках (не інакше!) довгі, чіткі, як низки однакових зерен поскладані рядки поезії, під відомим, м'яким, шляхетно вигадливим іменем її чоловіка: М. Золотолипенко!.. І те, що з-за його-то гладкого, лагідно відкинутого чола й за її ласкавою спонукою з'явилися ті божі рядки на ясний світ і що тисячі (не інакше, як тисячі) далеких і незнайомих очей — так же жіночих — спочинуть на них в один день, як пчоли на липовому цвіті («Читали новий вірш Золотолипенка?» — «Що за питання! — Очевидно,— і який!»), та одна свідомість захоплює її глибше, як не зовсім доступна їй краса поезії, й наповнює її теплою радістю, в якій приємно нагріваються всі прикрі турботи сьогоднішнього й усі сподівані неспокої завтрашнього дня. Й коли між тихими стінами спальні злягають останні слова нового твору й, опустивши до плеча голову й примкнувши повіки, з м'якою посмішкою на лиці очікує зворушений поет на притакнення першої слухачки, Сідельничка зітхає знеможено, наче зойкає, й, витягнувши м'ясисті рамена, бере в них поетичного чоловіка, як він є: в рясі, то в рясі, чи в пристосованому до творення халаті, й, облапавши його жагуче долонями, вгортає його в своє широке тіло, як у нагрітий футерал. І коли забувається в такий час і дає гарячий, нестри-

муваний послух своїй рвучкій природі («твоя то вина, Микольцю!»), дев'ять місяців згодом з'являється на цей світ новий плід поетового натхнення, білоголовий Сідельничок, крикливий, ціпкий, з кривими, як обіддя, ногами... Не заперечує того Сідельничка перед собою: розуміється краще на тих чоловікових творах, на їх крикливій красі й тілесній, невтримній рухливості, але коли старий бездидник, канонік Обертас, на любчанському річному празднику перепиває до молодого господаря: «Кинь, отче Миколо, ті нудні рими,— бігме, аж нудить,— римуй краще хлопчаків, от які вони в тебе виходять!».— широкоруха Сідельничка б'є долонями в стіл і налітає, як каня, на насмішника: «Зависть, отче каноніку! Зависть з вас пре, що самі не вмієте так римувати!»

Старий канонік Обертас відсахується з виразом найглибшої образи й сплітає піднесені руки:

— Ах, господи! — А то ж ви, сусідко, з неба впали? А хто ж тут найбільший римотворець?!

І оглядається довкола зі смертельним здивуванням, і куди падає його зір, сердечний і дикий регіт вибухає, як буря, з розбавлених горлянок. Але Сідельничка не чує того реготу, вона простягається всім тілом понад стіл до свойого посміхнутого чоловіка й покриває всю бурю своїм грудастим дзвінким голосом:

— Не слухай Микольцю, не слу-у-хай!.. Пиши!..

Весною останнього року з'являється черговий, п'ятий том Сідельниковського поетичного дорібку (п'ять раз по десять аркушів, in quarto *; в зв'язку з тим є така розмова між веселим каноніком і плідним автором:

— Заводи, отче Миколо, телятник, хоч на п'ятдесят штук...

— Чому телятник, отче каноніку?

— П'ять куф літнього молозива! Бійся бога,— а то ж тим усі любчанські телята можна вигодувати!..).

А на кінець осені цього року підготовляє рвучка Сідельничка велике народне свято в своїй Любчі: посвячення й відкриття нового кам'яного будинку серед села, освідку всіх культурних і господарських установ, стилевої поверхової будівлі, що світить у бік сусіднього гостинця золотим написом: «Народний дім у Любчі, імені М. Золотолипенка...» Так власне розуміє молода Сідельничка свою національно-громадську діяльність серед рідної пастви: як належне обрамлення літературної творчості свойого вихованця-чоловіка, як плідний відгук його слави, як шляхетне її доповнення

---

* У чверть аркушів *(лат.)*.— *Ред.*

в обличчі бога й народу. Й чи не було найбільш виправдане й природне сподівання, щоб усюди, де тільки проходила духівницька нога отця Сідельника, можна було почути між народом: тут був душпастирем Золотолипенко, то є сліди його роботящого побуту в тих околицях, матеріальні й духовні сліди, яких не забере ні час, ні ворог...

Та й чи не виходить з тим усім Сідельничка на своє: люди не відпадають від церкви, як то діється по інших парафіях, треби — те найчуткіше місце в доходах нинішнього духівництва — стоять поки що на належній висоті, народ послухає, коли треба, всі більші роботи в господарстві виконуються старанням толоки. Своїм купецьким, по-жіночому вразливим інстинктом доходить Сідельничка до усвідомлення, яке дається взагалі духівникам і потверджується усім болючим досвідом минулого: що коли вже відбувається рух у низах, освітній, господарський і політичний, у всіх своїх проявах нехай він доконується під опікою церкви й плебанії; тільки так утримується він у межах безпеки й спокою, тільки так ослабляться й знешкідливляться ті його істотні напрямні, що з природи речей звертають його проти віри й традиції, проти інтересів плебанії й церкви... І так щохвилі відкриваючи суспільні сторінки в своїх особистих, сідельницьких інтересах, суспільним освячуючи особисте й особистим розпалюючи свою громадську роботу, з властивою для себе загоністістю й оживленістю, трохи розтріпана, як усе, й недалека в думках, а проте вміло розрахована в практичних завданнях своєї діяльності, протягом недовгого часу свойого побуту в Любчі широкоруха Сідельничка опановує й розбурхує по-своєму: читальню «Просвіти» й місцевий «Союз українок» [446], Марійське товариство жінок і захоронку для дошкільників, споживчу кооперативу й молочарню, й щорічний зимовий курс для господарського дорослу села й околиці. І як на завершення тієї її діяльності, як живий символ нерозлучного, по-купецьки дотепного сплетення особистого й національного інтересу, на підвищеному місці проти гостинця, коштом і руками найрухливіших любчан підноситься останньої осені високий одноповерховий будинок, у національному стилі витриманий, здовж фронту золотими, по синьому, буквами роз'яснений: «Народний дім імені М. Золотолипенка...»

Коли однокінка отця Сойки з'їжджає з пригірка в Любчу, на площі перед Народним домом стоїть декілька возів, між якими Сойка легко пізнає: крилату, добре намощену бричку отця Сідельника й порожній, дрянкий, старим болотом обхляпаний візок отця Івановського з Телятинець. Отець Сідельник сидить уже в бричці, готовий до від'їзду, тонко-

плечий, хрупкий, хоч у футрі, як усе з деякою вишуканістю в одежі й цілому вигляді. М'який попелястий шаль обгортає його шию й, говорячи з кількома селянами, що стоять обіч брички, отець Микола прикриває кінцями пальців уста й покашлює зчаста. Кожної осені і ранньої весни отець Сідельник занепадає на горло. Тоді Сідельничка саджає його в шкіряному кріслі проти вікна й з домашньої аптечки виймає шерстяний пензлик і ляпіс. Отець Микола водить за нею голубими очима, й його зрожевіле, ніжне лице покривається капельками поту.

— Боюся, Славусю!..

— Не бійся, Микольцю,— втихомирює його рівним голосом Сідельничка,— ти ж мужчина...

То правда, очевидно. Але за кожним разом, як жінка зближається до нього зі знаряддям лічення, отця Миколу опановує одне настирливе, страшне, просто панічне уявлення: що пензлик вихопиться під час мазання з рук жінки й застрягне поперек у його горлі. І тільки як жінка присяде проти нього й, віткнувши собі в рот пальці, на його очах виляпісує собі горлянку, страх отця Миколи пропадає, як рукою відняв, і, відхиливши взад голову, він спокійно дає вимазати й собі мигдалки й язичок.

Зачувши дудніння на гостинці, отець Сідельник повертається в цей бік і кланяється з деяким поспіхом і водночас м'яко стримано: поспіх належиться суспільній позиції обох климівських панотців, а тонка стриманість — це є дань для власної творчої гідності й таланту... З крамниці Народного дому з'являється в той час сама Сідельничка й спиняється на порозі. Вона змахує вбік гостинця рукою й скрикує на привітання. І в тому її русі, як і в крику, і в цілій постаті, ширококостій, напористій, цупкій, вчувається отцю Сойці щось близьке, споріднене, своє, на сойківський лад жадне й заборчиве... Дехто з довколишніх отців посміхається іронічно з наївності напису на фронтоні любчанського Народного дому. А Сойка захоплюється ним по-своєму: наївний? — Очевидьки,— але чи не в тій-то наївності прориваєтьсяназверх нестримна жага захватника-власника, розпаленого в своїй ненаситі посідача, що на всім силується поставити свою присвойницьку п'яту: на землі й на овочах, на праці й продуктах, на величних матеріальних і духовних спорудах людини, як і на дрібних, серед подільських рівнин і ярків розкиданих написах на Народних домах... Недалеке це в останньому випадку,— Сойка це знає і, приглядаючись залюбки, хоч і з віддалі, до громадської рухливості голосної Сідельнички й здибаючися з самою віч-на-віч, завважує Сойка звичайну ту вузькогляду самовпевненість, з якою

вона накидається на людей і на події в своїй роботі, спостерігає ту простодушну вимогливість, з якою очікує наглядних і близьких наслідків своєї праці, ту неперебірчиву в засобах, ніби тваринну ненависть, що з нею поривається на перші з черги, найближчі для руки противності й перешкоди. Але хто знає... хто знає, чи не глибокі рації криються в тій вузькоглядості в наші дні? В той час, повний суперечностей і парадоксів, що дає нам у ньому ясна пронизливість і далекозорість? Чи не відчиняється хвилинами дно смертельної пропасті перед видючими очима? Чи не повторяється, не приходить усе частіше такий мент, коли Сойці хочеться сціпити повіки, як зуби, й ринути перед себе сліповіч, забуваючи про прірви, що вчуваються під ногами, про кам'яні вістряки, що жадно чигають спереду на хрупкий удар чола?.. Так власне робить Сідельничка в своїй наївній несвідомості, широкоруха Сідельничка, що нею захоплюється отець Сойка, як би вона була кістю від його, сойківської кості, кров'ю від його крові. Не спиняючи Гнідого, що рве жадібно, і не відповідаючи на поклін Івановського, що з'являється з сіней крамниці, отець Сойка кидає рукою вверх гостинця й кличе дзвінко над площею.

— Час у до-ро-гу!

А Сідельничка відкликається весело, склавши долоні мушлею довкола губ:

— Їде-мо зараз за ва-ми!..

Вона говорить щось коротко й напівгнівно до отця Івановського, що липне до неї ззаду, а той просовується вперед і, махаючи капелюхом, скалить у бік гостинця зуби:

— За ва-ми, отче ді-дичу!

— А делегати? — кидає ще в переїзді отець Сойка.

Сідельничка відкликається вдоволено:

— Вже десь під Каль-ним! — Давно в до-ро-зі!..

І отець Івановський в'язне тут, піднявши, як до присяги, долоню:

— Мої теж!..

Але Сойка знає, що отець Павлин бреше... Так просто бреше, як дихає або шкірить зуби... І отець Сойка має непереможну охоту: сягнути понад площу рукою, й узяти Павлина за обшивку, й потрясти, щоб відізвалось у п'ятах... За кожним разом, коли з'явиться йому десь отця Павлина лице, довгоброве, жовтооке, з западинами на сірих щоках, нахабне й цинічно посміхнуте, права рука отця Сойки свербить пожадливо й сухі, костисті пальці протягаються й змикають, як би, власне, хватали... Був такий [нрзб.] момент у взаємному відношенні між отцем Сойкою й отцем Павлином. Гидкий спідничник! В усій околиці, в цілій південній

частині Кальнянського повіту не було молодої попаді, до якої не підлазив би Івановський, де не старав би ся скубнути, коли з чужого, хоч і дружнього, сусідського городу. Що не спинився з тим перед високими климовичівськими (власне — сойківськими) порогами, що однієї днини зважився сягнути рукою в бік молодої дідички Сойчихи,— це було тільки мірою його нестримного цинізму, його нахабної сласності, що не знала границь свойого заспокоєння й усяке знадніше жіноче тіло робила предметом своєї пожадливості й посягання. На другий або третій рік після переїзду отця Сойки до Нової Климівки, загостив якось отець Івановський до климівської резиденції й, покликуючись на далеке споріднення з Климовичами по жінчиній лінії, й прислуговуючи Сойці господарськими і іншими інформаціями (мав дійсно найперші відомості з повіту, хоч немилосердно, живлово майже переплітав правду з брехнею), принадився до сойківського двору й забував у ньому в потребі й без потреби, як удома. Пронюхував здалека, коли Сойки не було в дворі, заскакував несподівано. Крутився довкола Дорки, скалив жовті зуби. Вкінці зважився... Ввечері, не торкнувши бровою, байдуже, як усе, двома-трьома словами розказала Дора чоловікові про забаганку отця Івановського. А найближчого разу, як задудніла з дороги мандрівна бричка Павлина й спинилася перед ганком резиденції, отець Сойка вийшов у сіни й станув у вхідних дверях, серед порога. Стояв тут зі зломаними до перенісся бровами, а вершок його стиснутих губ здригався, як гострий зазубень. І коли отець Павлин пішов на нього просто, франтуватий, гойдкий, з весело заскаленими очима («Є інтерес, отче дідичу, бігме добрий інтерес!»), Сойка підняв руку, й його кістляві, сухі пальці цупко й дослівно лягли на посвячену богові Павлинову обшивку...

Зустрічаються з того дня тільки здалека, й за кожним разом, коли побачить Сойка в свойому оточенні те лице, довгоброве, сковзьке і [нрзб.] сірими западинами на щоках, у його нутрі підноситься їдка й пекуча нехіть, яка — відчуває це сам з неприємністю — постійно хитається між погордою й майже болючою ненавистю, між обридженням і ледве стримуваною, все однаково гнівною кортячкою: простягнути, як тоді, сухі пальці й, злапавши за франтувату обшивку, рвонути й потрясти, щоб відгукнулося в летючих п'ятах... І є щось більше в тій нехіті, як почуття особистої ображеності, це Сойка знає. І щось більше, як нудке, непереможне обридження, що його викликає в отці Сойці сама фізична зовнішність Івановського; нудка гидливість, що підноситься в його сухій у статевому відношенні, холодно обрахованій природі («Троє, Дорко,— як три пальці: хлопець,

дівчина, хлопець,— не більше!»), на вид вічної сласності, що, як вогка тягуча слизь, покриває собою у всякий час жовтощоке обличчя Павлина... Коли б тільки в самій гидливій зовнішньості річ! Або хоч і в особистій образі, яка пречінь глибоко вразила родове сойківське самопочуття («Як посмів! — така хвойда!»). Не був би Сойкою, коли б така особистість, як Івановський, надовго й тривало могла сколихувати його внутрішньою впорядкованістю, могла чуттєвими мотивами вриватися в інтересовану холодність його рахунків і планувань... Але усвідомлює це собі отець Сойка, більше: всім своїм нутром, усім сторожким сойківським інстинктом уловлює й відчуває, що не в особі отця Павлина тут річ, не в відірваній його моральній і взагалі духовій розхристаності й розпусті; що сам собою отець Павлин — це тільки мутна й розхитана хвиля, що її від часу до часу вихльостує таємна ріка на твердий берег людського досвіду; що та піниста хвиля — це тільки сигнал тяжкого й неспокійного руху, що відбувається в закритій для ока глибині, мутного й розхитаного, як вона, повного нечисті й гнилі, нерівного й задушливого, як нетрі, що в них він котиться, як вони прірвистого й примарного, неврахованого й грізно нестримного, мабуть, неминуче пагубного в своїх наслідках... І що той неспокійний і мутний рух мав би відбуватися не де, а в глибині святої католицької церкви,— одне те припущення вкидає отця Сойку в мороз і пропасницю: всю майже свою вмілість і силу, всю гарячу снагу своєї родової, сойківської активності віддає Сойка свідомо й обраховано великим і як же важким у ці дні справам релігії й церкви,— невже на протилежному боці тих справ, на їх вивороті доконується водночас нестримний і загрозливий процес загнивання тієї церкви? — Невже в індивідуальному надгниванні таких отців, як Івановський, Волох, Вербицький, мала б утворюватись та щербина, що нею, як вирвою в греблі, мали би відпливати й загублюватись у порожні всі міцні задуми отця Сойки, все його тонке, шліфоване майстерство в божій службі, вся його захоплена, стрімка, невтишною сойківською жадобою розпалювана ревність у справах віри?.. І Сойка випростовується й насторожується болюче, й майже під унутрішнім його поглядом те, що недавно ще було в ньому особистою нехіттю й гидливістю в відношенні до отця Павлина, спалахує нараз новою, позаособовою, об'єктивною, наче зречевленою ненавистю й гнівом і поймається гризькою й загостреною турботою, що в ній, як лійки в замкнутій течії, відчиняються хвилинами й прорізуються в глиб віконця притаєного й повного тривоги неспокою... І мало не на очах отця Сойки те, що з початку здавалося індивідуальними

витівками отця Павлина, виростало й видовжувалося поза границі зів'ялого його в розпусті тіла, й поодинокі його вступки, бридкі й нікчемні звичайно й негідні людської уваги, ставалися наче сигналами з темних глибин, яркими й далековидними, об'єктивно вартісними знаками таємних і грізних змін, що пробігали в нетрях суспільності, хоч доконувались у людській гущі, були ніби відхоплені від волі людини, недоступні рахункові й контролю й тим більше тривожні й грізні в своїх наслідках...

В половині великого посту двадцять восьмого року зайшов був у селі отця Івановського випадок, який глибоко й надовго стурбував був усе довколишнє духівництво, а самого отця Сойку вкинув був у стан їдкої скаженини, що шарпала й ранила довкола себе і вкінці, як зуб скорпіона, вгризалась у власне тіло. Така притичина! Дрібний — в істоті речі — випадок, одна з тих дрібних подій, що, як тонке вістря флорету, пронизують навиліт і здовж удару відчиняють і зраджують слабку м'якість проколеного наскрізь тіла... Носителем тієї події був молодий піддячий отця Івановського, телятинський-таки хлопчина, сирота, вихованець єпархіальної дяківської школи, що майже самотужки, через свій співний голос, вихопившись у свій час зі села, всі складні тайни дяківського мистецтва прийняв з властивим для себе захопленням, з жадібно розкинутими очима, як дар твердий і вимогливий, але ласкавий, незаслужений благословенний для самітнього бідака. Вразливий з природи й чуткий, трохи хворобливий, зі змалку розвинутими нахилами до особливого й таємничого, під фаховим і вмілим проводом отця наставника (щоранку служба божа, щонеділі причастя, щомісяця сповідь; і невтомний, суворий, шорсткий і водночас глибоко вкрадчивий духівний нагляд отця Іринея, катехита з чина святого Василія [447] з усього дяківського, напівдухівницького знання присвоїв собі хлопець найгарячіше саму містичну сторону церковних обрядів: незглибну таємність перемін під час святої літургії («Прійміте, ядіте, сіє єсть тіло моє, еже за ви ломимоє...»), солодко зворушливі настрої вечірніх відправ («Світе тихий, святия слави, безсмертного отця небесного...»), гнітучу, тяжку і водночас як би гарячим смерканням просяяну поезію похоронних пісень («Як цвіт в'яне й як тінь минається, розкладається кожний чоловік...»)... Віддавався їм усією молодою дзвінкістю свойого горла, цілим горючим запалом новака в службі, усією чуткою, непритертою ще в ремеслі, трохи хворобливо живою зворушливістю свойого серця. Зберігав у теплій крові заповітні слова отця Іринея, що їх прийняв на від'їзнім зі школи («Будьте співаками Христової слави між вірними, служіть

ревно й покірно святій католицькій церкві й духовним отцям; помагайте їм плекати духа апостольства в народі, як то нам наказує святий отець; бо зближаються дні страшної проби й покуси на всіх людей, але й дні великої й вічної заслуги перед богом...»). Уміцнившися й здобувши перший послух на селі як умілий диригент церковного хору, відсунувши помалу старого й порохнявого вже діда — реєнтого в тінь («Не ті часи тепер, пане реєнтий,— не такі гласи!..»), найметкіший між парафіянами в усіх церковних повинностях і обходах, сліпий на духівницьку розпущеність і в'ялість отця Івановського й тільки розпалюваний у своїй ревності релігійною байдужістю телятинської молоді, з перших днів своєї меншбільш самостійної служби на крилосі взявся жагуче до виконання прощальних слів отця Іринея: кидався, як бліде полум'я, від душі до душі, наговорював, обіцював, зогрівав, заскакував і приголомшував своїм містичним запалом, відпихав і прив'язував до себе... Невеликі були — назагал — успіхи його апостольської ревності між краянами, але коли вдавалося йому прихилити одного-двох нових членів до церковного братства, коли вспівав притягнути одну-дві дівчини до частішої сповіді й причастя, благословив такий день і тішився ним, як божим даром... З глибоким хвилюванням у душі прислуговував панотцеві в захристії до святої проскомидії, того літургійного діяння, де в тайні й поза очима вірних приготовлялася матеріальна підстава для найсвятішого акту в Христовій вірі: явлення живого бога в чині святої літургії; з молитвами й зітханнями (зітхав пречінь отець Івановський), серед вибраних формулок зі Святого письма викроював духовний отець хлібні частиці з білих проскурок, майбутнє живе тіло Христа, самого бога в хлібному тілі: найперше викроював євангельського ягнеця [448], що високою, білою гранкою лягав посеред золотого дискоса; потім трьохкутню частину, на честь Пресвятої богородиці, що займала місце праворуч ягнеця; за нею дев'ять менших частиць, на дев'ять різних рядів угодників божих: предтеч, пророків, апостолів, святителів, мучеників, безгрішників, праведних Йоакима й Анни й інших поденних святих; за ними дві останні частиці — за здоровля живих і душі усопших. До золотої чаші вливав отець вина й води, майбутньої крові Христової. Окутував усе солодким димом з кадильниці. Ставляв звіздицю над ягнецем і накривав поверх покровцями. Молився, зітхав... Трохи віддалік стояв молодий дячок з блідим, дещо хворобливим обличчям і широкими, майже невидючими очима поглинав таку відому йому, а проте все ніби нову, таємну зовнішність усіх тих рухів. Розумів їх унутрішній зміст, у самому серці носив їх глибоку, захоплюючу містику. Крізь

їх матеріальну видимість, крізь м'який гомін молитви й білість прісного хліба [449] вчувалося йому незглибне в своїй тайні, а проте доступне очам зближення самого бога... Знав це (хіба не знав?): прийде й займе місце на освітленому престолі й явиться вірним під час святої літургії, й принесе себе в жертву. («Пріймите, ядіте, сіє єсть тіло моє...»; «Пійте от нея вси, сія єсть кров моя...») З дрібними дзвінками в одній руці і горючою свічкою в другій, сам дрижкий, як те полум'я, піде молодий дячок перед ним від престолу. Великим півколом клячітимуть причасники перед царськими воротами. Коли зблизиться до них золота чаша з тілом і кров'ю Христа, складуть на грудях руки й, піднявши обличчя, відкриють широко уста назустріч святій поживі. І срібний зойкіт дзвінків сповіщатиме за кожним разом усім вірним про довершення найчуднішого акту на землі: про утробне прийняття живого бога в людській плоті, про тілесне з'єднання з богом під змисловими видами хліба й вина... Тайна таїн і радість радостей!..

Четверта неділя великого посту мала бути днем першої великої радості й триумфу дячка в його католицькій активності (Якби бачив отець Іриней, якби бачив!): перше збірне причастя загітованих хлопців і дівчат під час літургії, перший крок до створення гуртка католицької молоді в його селі, майбутніх молодих ревнителів святої євхаристії... Останні два дні тижня від досвітку до смеркання перебував хлопчина в постійному внутрішньому горінні, в солодкій метушні: від причасника до причасника, по братчиках, на збори в читальні, на плебанію для наради з їмостю: а які взяти одяги — щоб і радісно, й не порушити смутку великого посту, а як стояти — гуртком — під час літургії, а як зі співами, а додаткові свічки... В суботу по відправі вже геть під вечір забіг іще з останніми радісними вістками до самого отця, на плебанію. Не було власне отця дома, вийшли перед хвилиною...

— На село?

— А ні, либонь, до церкви...

До церкви... Знайде! Очевидьки знайде!.. Легкий, як вітер, перелітає стежку за плебанією, дорогу; минає хвіртку до цвинтаря, старі ясені над парканом, дзвіницю... Коли знаходиться на половині дороги до захристії, затримується раптом, як би спотикнувся на щось. Наслухує довкола себе... Старі, спокійні ясені підносяться вгору вогкими, в пучках, гілляками. Праворуч сіріє висока стіна церкви з виступцями по кутках, з погаслими в заглибинах вікнами. Позаду, проти заходу, темніє дзвіниця з ясними вирізами під дашком. Здовж стіни церкви, аж сюди, по цвинтарі й до німих ясенів над

парканом, у вогкій тишині вечора похитується забавна танкова мелодійка, без слів, одним ритмом, здриглива, хилька, трохи безглузда в своїому порожньому хитанні:

— Ті-ті-та, ті-ті-та,
Тіті-та, тіта, тіта...

І є щось у ній знайоме, настирливо знайоме... Тільки що?.. Дячок насторожується; оглядається позад себе, перебігає спішним поглядом дорогу, плебанію, садок, уявляє на одну мить своїх завтрашніх причасників, ще прислухається... І от ледве стримує вибух сміху й майже душиться в собі: так раптово це прориває ся в його пам'яті й так комічно впадає в його святковий піднесений, прозоро-чистий настрій:

— Ті-ті-нка, Ті-ті-нка,
Я бачу твої ко-лі-нка,
білі ко-лі-нка...

Така вуличниця!.. Притерлася колись на хідниках старого міста до його слуху, впилася в пам'ять. Противився їй, як усякій нечисті, цілою душею, й коли іноді з'являлася потайки в дяківській бурсі й похитувалась крадькома по кутках, ставився окунем проти похабних товаришів і блідий, з горючими очима добивався вкінці послуху. А прецінь з'являлася знову...

...біли ко-лі-нка,
І бачу трохи ви-ще,
Щораз бли-жче,
І бли-жче,
І ближ!...

Сміється ніяково, трохи стурбований такою причіпливістю своєї пам'яті: прецінь теж завтра йде до причастя!.. І спохоплюється гарячо й жадними очима шукає в вечірній тишині джерела тієї співної вуличниці... Вищупує слухом: дзвініця, дорога, садок, паркан з тихими ясенями, цвинтар... І напіввідчинені двері захристії... Ще раз: дзвініця, садок, паркан з ясенями, цвинтар... І знов — напіввідчинені двері захристії... Затримується на них поглядом і завмирає. Якась гаряча легкість виповнює нараз усе тіло, а на блідому лиці осідає порожній, безвільний усміх. Дячок зітхає хлипливо, як би щось лоскотало його в грудях, наслухує. Потім згинається в плечах, підсмикується й довгими кроками навшпиньках скрадається в напрямі захристії. Доходить до східок перед дверима, підноситься. Протискається плечима в щілину й стає тісно при одвіркові...

Було майже поночі в захристії й затишно, як удома. В закіпченому ліхтарі під вікном горів старий обрубок свічки, облитий теплим воском, як пеньок навесні. У хиткому світлі при столі стояв сам отець Павлин, у реверенді, з вечірні, з підкоченими за кістки рукавами, й, соваючи ножем по дощинці, викроював хлібні частиці для святого причастя... «Проскомидія»... Притримував гнучкими пучками білу проскурку, як грибок, і, повертаючи під ніж, відрізував бічний окраєць. Відсовував його плазом ножа на край дощинки, знову повертав, відрізував. Смикав забавно білявими бровами й, похитуючи головою, підспівував упівголос:

— Ті-ті-на, Ті-дрі-на,
Ті-ті-на, ті-на, ті-на,
ті-на, ті-ті-на-а...

Ще повернув проскурку, відкроїв. Вийняв з-поміж дрібних окрушок чотирикутню білу гранку, обдмухнув з усіх боків, понюхав. Положив на рівній долоні, підняв проти світла, оглянув: ягнець божий! («На другий день бачить Йоанн Ісуса... й говорить: — Оце ягнець божий, що бере на себе гріхи світу...»)

...тіна, ті-дрі-на,
ті-ті-на...

Поставив готову гранку на жовтий таріль обіч дощинки. Обтряс руки. Заложив долоні на потилицю й, потягнувшися міцно, розняв уста й позіхнув широко, сердечно, на всі груди...

(...Срібні дзвінки від престолу... Довкола тетрапода молоді причасники: дівчина, хлопець, дівчина, хлопець... Але як одягнутись? — щоб і радісно... й піст...)

...тіна, ті-ті-на...

Пройшов до шафки за столом, ще вийняв дві білі проскурки, як два покладки в долоню. Розгорнув кришки на дощинці й положив їх на чистому. Заклав руки за потилицю й ще потягнувся. Висунув долішню варгу, як черпачок, і засвистав упівголос:

— Фі-фі-фа, фі-фа-фа,
фі-фі-фа, фіфа, фіфа,
фіфа, фі-фі-фа...

— Ага!

(— ...твій білий пуп-чик,
білий пуп-чик...)

— Ага! — ага-а-а!..— Хлопчина стояв на порозі й простягнутою рукою показував на отця Павлина.

— А-га-а!

Хитався, очевидьки, на ногах, права його рука літала по одвірку, як по гарячому. Хрипів протяжно замість крику, ціле його лице було стягнуте в розпучливому скривленні й наче потріскане по всіх рисах. У всіх його заглибинах летіли річками сльози, як злива по розбитому шклі, заливаючи йому бороду й збілілі варги... Спорскував їх злісно й наспіх, як непотріб, і, трясучи перемоченими губами, хрипів захоплено:

— А-га-а, а-га-а-а!..

Була якась чудна мішанина страждання й горючого захоплення в його витиснутих з орбіт очах, усе його тіло прорівалося метушливо й розгублено вперед себе. Відхопився в кінці від одвірка із простягнутою гостро рукою пустився до отця Івановського.

— А-га-а!..

Ступив два кроки, хитнувся... Ще два непевні кроки.., Замахнув, як підкошений, раменами й, хлипнувши повітря, впав просто лицем на кам'яну підлогу...

...Чотири повні неділі пролежав потім у ліжку, мотаючись у високій гарячці, між життям і смертю. Потім двигнувся нараз, як би взяв розмах у недузі, й у перший тиждень по великодні, в Томину неділю, був уже на службі божій у церкві. Стояв знизу, між людьми, не на хорах, ані на крилосі, як звичайно, не брав ніякої участі ні в молитвах, ні в співах, ані в інших діяннях вірних під час літургії. Було щось як би застигле й знерухоміле в цілій його поставі, витягнутій після лежання, й тільки підсмикнуті в кутках, поновому загострені очі слідили за кожним літургійним рухом отця Павлина, як би вперше його бачили. Оживилися вони й спалахнули, коли отець Павлин зняв ризи обіч престолу й пішов на казальницю, щоб проповідувати. Проводили його скісним поглядом по сходах, нагору. Причаїлися заслухано, коли говорив цитату з недільного євангелія... («Прийшов Ісус, як двері були зачинені, й став посеред них і сказав: будьте спокійні. Потім говорить до Томи: — Подай твій палець сюди й оглянь мої долоні; подай твою руку і вложи в мої ребра; і не будь невіруючий, тільки віруючий...»)

А як отець Павлин зітхнув промовисто й підняв обличчя, щоб проголосити перші врочисті слова проповіді («І не будь невіруючий, тільки віруючий»), дячок поступився наперед і, піднісши руку до проповідниці, сказав уголос:

— Засвистіть, отче!..

Івановський нагнувся сполохано й забігав по церкві очима:

— Що таке? — Хто говорить?

Дячок опустив руку й сказав примирливо:

— Засвистіть проскомидію...

Люди розступилися довкола, потім здвигнулись наперед. А отець Івановський кричав, кидаючись по казальниці:

— Тримайте його! Тримайте і виведіть! Геть з церкви!..

Дячок відповів:

— Сам вийду!

Але ще пройшов наперед і, ставши на ступні біля тетрапода, повернувся лицем до людей. Зібрав на собі всі погляди й посміхнувся. Простягнув руку в бік проповідниці й сказав дзвінко:

— Свищуть!.. На все свищуть!.. А дурням кажуть вірити!..

І вийшов з церкви...

Ввечері цього ж дня з'їхала до села базарівська поліція й, погомонівши на плебанії з отцем Павлином, арештувала молодого дячка і відставила спішно до Кального. Того самого вечора, трохи згодом, у своїй крихітній келійці-скринці, в новоклимівській малій плебанії доповідав дячок Цвень отцю Сойці про дивні випадки в Телятині. Сидів зціплений на низькому стільці, віткнувши між колінка сухі лапки й своїми закругленими, як вугілля, розпаленими очками слідив за отцем Сойкою, що ступав по кімнатці. Тремтів дзвінко всім тілом, від ніг до голови, як мишка зі сталевої пружини, й за кожним жмутком слів стискав зуби й ковтав лоскітний клубок, що підбігав йому з грудей під горло... Ніколи, мабуть, ще не бачив татунця в стані такого розлючення: як хижак, палений з нутра, кидався він між недалекими стінами, сухе його обличчя зібгалося грудами в щелепах, посеред широкого чола бриніла гілляста жила, що, здавалося, тріснe за хвилю, заливаючи ціле лице гарячою, як вогонь, пасокою... Коли дрібний Цвень дійшов у своїому звідомленні до випадку під час проповіді отця Павлина, Сойка крутнувся впівдороги й, ударяючи долонями в стіл, закричав оскаженіло:

— Шуя! — Шуя! — Шуя!..

В понеділок, на ярмарку в Кальному, все духівницьке кубло гуділо вже поміж себе про телятинську подію («Неприємна річ, отче колего, дуже неприємна»), а отець Сойка метався в тому гудінні, як усе, повний активності й передбачувань, поривистий і вміло розрахований, і водночас шарпаний колючою злістю, що вибухала в ньому назверх, скільки разів зустрічався з м'якою примирливістю в тій справі. («Неприємне, то правда — але не треба гарячитися, само присохне!» — «Присохне!») Як блискавка носилася вже над південною частиною повіту лиха відомість про виступ блідого дячка з Телятина, і як перший удар тієї блискавки, не грізний, правда, але глибоко в'їдливий, при якомусь зіткненні

отця Фліпта з яглівецькими комуністами впало цинічно-весело гасло:

— Засвистіть, отче, проскомидію!..

Належало знівечити те гасло; загородити живий потік тих нахабних вісток і скаламутити в ньому воду; опанувати саме джерело тих відомостей — телятинську подію і ввігнати її у властивий для неї зміст і границю; взяти під чуйний догляд її дальший розвиток і визначити найдогідніший спосіб її розв'язки — такий був глузд усіх найближчих потягнень отця Сойки в тій справі, така загальна лінія його поведінки в майбутньому... Війшов у тісний, хоч посередній зв'язок з поліційними й судово-слідчими органами; домігся відокремлення в'язня внутрі в'язниці; познакомився з першими вислідами допиту й тримав сторожкі пучки на всіх подробицях його дальшого перебігу; відчував легко всю правду в зізнаннях блідого дячка й, заціплюючи зуби, відлущував у них що хиткіше й, перемішавши на скору руч, пускав чутками на села. Перемірював тричі дорогу між Климівкою, Кальним і Телятином, усе вигадливий і повний неспокійної рухливості, а іноді спинявся нараз у тій метушні, на шляху, серед чистого поля й, передихнувши глибоко, прислухався болюче до напруженої порожні, що відчинялася в його нутрі; була там якась одна невловна думка, що билася, як тяжкий джміль під шкляним кльошем, і не могла визволитися, товклася об гладкі стіни й гуділа в порожні, товклася й падала...

В суботу перед обідом відбувалася в резиденції базарівського декана перша нарада запрошених отців у справі телятинського проступку. Були тут: сам отець Довгановський, духівницький наставник отця Павлина; отець Сойка й отець Воробець з новоклимівського деканату, отець Сук з Яглівеччини, ще пару молодих отців з довколишніх парафій... Саме скінчив говорити отець Сойка, що дав короткий підсумок дотеперішніх випадків і, спершись п'ястуками на стіл (кістляві чиколодки війшли майже в глиб полірованого твердого дерева), з-під зламаних брів дивився вижидаюче в лице отця Павлина... Івановський сидів у кріслі, заклавши ногу на ногу, й, піднявши франтувато долоні, пригладжував геометрично рівний розділ посеред довгастої, масної голови. Скалив з-під ліктів довгі зуби й відповідав весело, без запину:

— Звар'ював хлопець, даю слово... Грипа кинулася на мозок, не витримав... Комплікація... Зрештою то в них родинне, його батько-небіжчик так же вмер на запалення мозку...

— Родинна грипа,— сказав хтось з-поміж отців, а отець Івановський засміявся сердечно:

— Щось такого,— даю слово: родинна грипа!..

І, погладжуючи долонею свіжо виголену щоку, він літав своїми опуклими очима по обличчях зібраних отців і посміхався вдоволено й весело.

Кістляві чиколодки отця Сойки ще війшли в тверду поверхню столу, а його одностайно сірі, широко розкинуті очі розбіглися вглиб, як би дивилися на міцно віддалений і неясний, а проте близько пожаданий предмет... Було якесь роздвоєння в напруженому виразі його лиця: в тому гостролукому переломанню брів, що в'їдалися скажено в перенісся; і в тому заслуханому розкиданні зіниць, що дивилися вдаль і як би губилися в безмежній порожні. Були тут як би два Сойки, розрізнені якістю почувань і водночас об'єднані з собою одним предметом тих почувань: особою отця Івановського. Й тоді, як один із них націлювався в неї скаженими луками брів і, слухаючи її веселої паплянини, сичав унутрішньо згірдливо («Шуя! — шуя! — шуя!»), другий кружляв здалека довкола отця Павлина й приглядався йому напружено й непевно, й наче в тому кружлянні шукав визволення для думки, що, як тяжкий і недолугий джміль, товклася в його нутрі й падала грузько, не знаходячи виходу в ясну свідомість... І, наче продовжуючи свою мову й прислухаючись до свого голосу, як до чужого, говорив отець Сойка до зібраних:

— Арештований поводиться в в'язниці спокійно, й коли він дійсно ненормальний, треба очікувати, що суд випустить його без процесу і що одного дня він з'явиться знову в нашій околиці... Тоді ніхто не перешкодить йому розказувати те, що він оповідає в своїх зізнаннях перед суддею, а мушу сказати отцям, що хлопець говорить зовсім до речі й подібно до правди...

— Бреше!..

Отець Павлин відкинув голову й засміявся на всю хату.

— Бреше, аж куриться за ним,— даю слово, що бреше!..

Але хтось з отців перебив йому спокійно:

— Треба на одно рішиться, отче Павлине: або варіят, або бреше... Два гриби в борщі посваряться...

Отець Івановський підняв свою довгоплечу постать і, кладучи руку на грудях, повернувся до отців.

— Щоб я свистав над проскурками! Проскомидію! А де ж знайдеться такий варіят, щоб у те повірив?!

Тут устряг у мову густий басок отця Сука:

— Я перший у те повірю...

І отець Сойка сказав дзвінко:

— А я другий...

І засміявся оживлено... Чому не мав би повірити?..

Перевів очі від Івановського до отця Сука, що сидів у задньому ряді, як усе насуплений і похмурий. Вернувся до Івановського, посміхнувся. Відняв долоні від твердої поверхні стола, відгорнув поли сюртука й засунув руки в кишені... Чому не мав би повірити? Прецінь сам міг би засвистати проскомидію!..

Сойка зітхнув і оживився, як би вкінці щось визволене прорвалося в його нутрі. Перебіг сірими очима ціле те зібрання: від злісно замкнутої в собі, приземкуватої постаті отця Сука до цинічно відкритого, скалозубого обличчя отця Івановського, й коли звернувся думкою до себе самого, чув, як його усміх збігається ліниво між повіками й застигає там колючими стрілками... Знав це, як і другі: з усіх присутніх отців (і не тільки з-поміж них) був він найперший у справах віри, найпильніший і найбільш вимогливий у своїх духівницьких обов'язках, так, як Івановський був у тих речах останній (просто: шуя)... А проте, подібно як Павлин, він міг засвистати проскомидію... Зовсім спокійно й правдиво, подібно як Павлин, міг засвистати проскомидію... Прецінь міг!.. Чому ні? («Свищуть!.. на все свищуть!..») І в тому часі, як стояв він так, з руками в кишенях, з колючими стрілками посмішки між повіками, в його нутрі доконувався чудний, хоч і не зовсім чужий для нього процес, лоскітний і водночас болючий процес самовідчуження, в якому сам він з'являвся собі як річ, як об'єкт, як предмет між іншими предметами зовнішнього світу... Так, наче дивився на себе з далекої перспективи й бачив себе вглибині, повній зв'язкого й зціпленого руху, й сам знаходився в тому русі поруч із іншими, з Івановським, але сам був не сам як і Павлин не Павлин, а щось третє...

І чув, що в тому третьому були вони оба зближені з собою, як два сусідні виплески однієї течії, як дві гранки одного колеса, що котиться вниз по похилості... Парадоксальне й майже образливе почуття! . Бо чи не сидів ото перед ним отець Івановський у власній і так різній особі: нахабно розкинута постать, прилизана, з масним і сласним полиском на довгатому лиці, з баньками під очима, з м'якими, рухливими ніздрями, що вдихали однаково запах ягнеця божого, як і житнього сухого хліба після міцного шніта; з м'якими розв'ялими губами, що «на все свистали», що всвистували «Тітінку» [450] в служебні акти, як би це були акти її буденних змислових походеньок; достоту: шлюха в рясі, абсолютна фізична й духовна протилежність до отця Сойки, предмет, гідний живлового обридження й правдивої погорди... А проте, коли дивитися на нього в тій чудній перспективі, в тому дивному акті самовідчуження, що, як ряд рівних блискавок, від-

крив на якийсь час перед Сойкою об'єктивний зв'язок речей,— чи не зближалися там ті протилежності: Сойка й Павлин, чи не вгризалися там у себе, не пронизували одна одну, як би розтоплювались у живому потоці дійсності? І все вгрунтовувалось, і наче виправдовувалось, і знаходило своє місце в тому потоці речей: і скалозуба, відкрита брехливість, отця Івановського, й його масна, змислова сласність, що збиралася баньками під очима, й цинічна рухливість його ніздрів, що вдихували запах ягнеця божого, як би то був запах хліба після чарки. Й майже матеріально відчував ще отець Сойка, хоч відштовхувався живцем від того почуття: що в глибині тієї перспективи, в самій основі того об'єктивного потоку речей (духівницьких, передовсім, речей) пливе не його власна запалена ревність у справах віри, й не гнівлива й замкнута суворість отця Сука, тільки пливе там абсолютний цинізм отця Павлина, його змислова пожадливість і духова розбещеність, що не знала зупину перед ніякими порогами, що сороміцькими ритмами вливалася в діяння святої літургії, що в найглибшій істоті своїй свистала на все, а дурням веліла вірити... Були це особливі для отця Сойки хвилини, коли сірий, загострений його погляд переходив з лиця на лице по той бік стола й з-за кожної живої маски, зглибини їх виринало перед ним заскалене в цинічну посмішку, запале на щоках обличчя Івановського. Це його перетлілі риси гляділи на Сойку з дрібного й рухливого, живими складками стягнутого обличчя отця Воробця й зі злісно замкнутого, підібраного в бороді лиця отця Сука, й зі шляхетно розслабленого, як би згаслого в своїй глибині обличчя отця декана Довгановського. І щодо нього самого, щодо Сойки: чи не вчувалося йому, наче з його власного нутра підіймалася та скалозуба, прилизана маска, як би то вона була найкращим виявом його істоти?.. З усіх довколишніх отців він був найперший у справах віри, найревніший у своїх духівницьких обов'язках, так, як отець Павлин був у тих речах останній (просто: шуя...). А проте, подібно як Павлин, міг засвистати проскомидію... Зовсім спокійно і просто, подібно як Павлин, міг засвистати проскомидію... Прецінь міг!.. Чи не так?..

І в той час, як стояв тут, з руками в кишенях і з посмішкою, як би забутою між повіками, з очима, встромленими трохи зчудовано в Івановського, в середині його складалася й остаточно оформлювалася та в'язка почувань, що він їх матиме на все в відношенні до Івановського; були в ній, як і давніше: фізичне обридження й загальна, живлова нехіть і гризька, згірдлива злість, що спалахувала іноді шматками пекучої ненависті; але все те було тепер як би зречевлене й ціпке,

майже матеріально розміщене, як би не в його Сойківській крові пробігали ті почуття, а поза ним, у тому просторі самовідчуження, де все становилося предметом між предметами й де найрізніші людські особовості були як близькі виплески одної й тої самої течії, що плила під землею... Було щось гнітучо спокійне й розміряне в тих об'єктивних почуттях... І тільки довкола їх обрисів, як відблиски далекої пожежі, що злягають смеркланням на поверхні речей, спливали потічки особистої стурбованості й неспокою, й були вони як розтаяне тепло його власної, сойківської крові, що підіймалася тепер часто й займалася, й горіла не по-сойківськи, не все в пору і проти волі...

В півкілометра за Любчею, за горками в сніжку, наганяє отець Сойка оглядинського завідателя, отця Курпіту. Ще звіддалік пізнає він у ряді фір його дебелу, парубійчату постать, розперту між драбинами, в широковерхій хутряній шапці, відкинутій на потилицю (достоту — гайдамака!). Розмахуючи довжезними раменами, просторікує Курпіта щось своїм дядькам, що понахилялись до нього з сидінь. Його гулкий, дупластий голос розходиться вверх і вниз гостинця, переливаючись з тряским гуркотом коліс. Іноді він підноситься хвилясто й спадає, як триступнева лайка, тоді з глибини воза вихоплюється рясний сердечний регіт, а грузькі постаті дядьків злягають у драбинах, як під нагальним вітром... Коли однокінка отця Сойки обганяє гомінкий гурток (очевидно — делегати: заживний, у сірій бекеші дідок поруч з отцем Курпітою, три молодші дядьки на передньому сидінні, п'ятий у кельні, обіч погонича), Курпіта потрясає в повітрі папахою й гуде на поздоровлення:

— Наб'єм ту кацапню, закидаєм шапками!..

Отець Євстахій морщить горбок носа, а Сойка сміється притакуючи:

— Закидаєм!

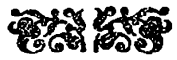
І з повним удоволенням, і навіть з дрібкою заздрості дивиться в те грубокосте, приплескане обличчя: дві-три прості думки в його нескладних рисах, трохи дрібної хитрості в невеличких очах, жменя простакуватих жартів у міміці й слові: єдиний ворог — кацапня, єдиний аргумент — п'ястук у зуби; а оглядинські дядьки гудуть між сусідами: «Наш єгомость — правдивий хлопський піп, не панькало,— за ним у вогонь і в воду!» *... . . . . .

---

* На цьому рукопис обривається.— *Ред.*

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
РАДЯНСЬКА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

СТЕПАН ТУДОР

ДЕНЬ ОТЦЯ СОЙКИ
Роман

МАРІЯ
Повість

ОПОВІДАННЯ

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1989

ББК 84Ук7—44
Т81

Серію засновано в 1982 р.

Подані найбільш відомі твори українських письменників Степана Тудора, Олександра Гаврилюка

Представлены наиболее известные произведения украинских писателей Степана Тудора, Александра Гаврилюка

РЕДАКЦІЙНА
КОЛЕГІЯ

І. О. Дзеверін (голова)
О. Т. Гончар
Ю. Е. Григор'єв (секретар)
В. Г. Дончик
М. Г. Жулинський (заступник голови)
П. А. Загребельний
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк
О. В. Мишанич
Л. М. Новиченко
Д. В. Павличко
Ф. П. Погребенник
В. М. Русанівський
О. В. Шпильова
М. Т. Яценко (заступник голови)

Упорядкування і примітки
М. А. ІГНАТЕНКА

Вступні статті
Г. М. СИВОКОНЯ, М. М. ІЛЬНИЦЬКОГО

Редактор тому
Г. М. СИВОКІНЬ

Редакція художньої
літератури

Т $\frac{4702640201\text{-}290}{M221(04)\text{-}89}$ передплатне

ISBN 5-12-000462-8

© Видавництво «Наукова думка», 1989
упорядкування, примітки, передмова

СТЕПАН ТУДОР

РОМАН. ПОВІСТЬ. ОПОВІДАННЯ

ДЕНЬ ОТЦЯ СОЙКИ

(Роман)

Вперше надруковано: *Тудор С.* День отця Сойки. Роман. Вступна стаття П. Козланюка. Львів, «Вільна Україна», ч. І, 1947. Повніше, як додаток до журналу «Україна», з передмовою П. Козланюка «Степан Тудор. Життя і творчість» та післямовою В. Беляєва «Отець Сойка і його хазяї», твір надруковано у вид.: *Тудор С.* День отця Сойки. К., «Радянська Україна», ч. І—ІІ, 1949. Відомі одинадцять публікацій українською та п'ять російською мовами. Роман перекладено білоруською, литовською, латиською, польською, чеською, румунською, угорською мовами.

Редакція журналу «Західна Україна» (1930 р., № 2-3, с. 54) повідомила, що С. Тудор має намір написати «велику повість» і збирає для цього потрібний матеріал. До реалізації задуму С. Тудор приступив 1932 р. У 1934 р. львівський альманах «Поцейбіч» (с. 29—33) подав «уривки з повісті» під назвою «Один день отця Михайла Сойки». Праця над твором, першу частину якого було закінчено 1937 р., тривала до 1941 р. У передмові П. Козланюк свідчить, що С. Тудор до війни підготував рукопис до друку у вигляді машинопису. Під час фашистської окупації Львова роман був сильно пошкоджений: в результаті пропало багато сторінок, а на уцілілих зникла пагінація. Товариші письменника врятували лише розрізнені сторінки авторського машинопису. В другому томі й досі не вистачає 4,5 друкованих аркушів. Зберігся — без численних сторінок — автограф першого тому. Через це посмертні видання роману доводилося контамінувати за різними рукописними джерелами. Втрачені прикінцеві розділи, через що, по суті, невідомою залишається розв'язка твору. Щоправда, П. Козланюк згадував: «войовничий піп» — отець Сойка — зазнає цілковитого краху на виборах повітового правління «Просвіти» в м. Кальному (див.: *Цегельник Я.* Степан Тудор: Життя і творчість.— К.: Дніпро, 1968.— С. 160).

Від самого початку не було єдності у визначенні жанру твору: за П. Козланюком, найпершим його видавцем, це — роман. Такої ж думки був дослідник творчості С. Тудора С. Трофимук. Інші вважають, що йдеться про повість, оскільки саме так визначив жанр свого твору С. Тудор. Зорієнтуватися в двозначному становищі допомагає вірогідне міркування С. Трофимука: «...Термін «повість» широко побутував у 30-х роках на Західній Україні і вживався не стільки на означення жанру, скільки на означення епічних, розповідних творів великої прози взагалі. Що ж до терміну «роман», то він вживався тут дуже рідко і то найчастіше стосовно до великих прозових творів, в основі яких лежала любовна колізія. Тепер, коли наша літературознавча наука на основі багаторічного досвіду радянської літератури розширила ці традиційні рамки і запровадила такі терміни, як «філософський роман», «соціально-викривальний роман», «роман-памфлет», ми хоч і зберігаємо авторське визначення, все ж не можемо не зазначити, що назва «повість» не цілком

відповідає жанровим особливостям Тудорового твору» (*Трофимук С. М.* Творчість Степана Тудора. К., Видавництво АН УРСР, 1963, с. 91—92).

Безперечно, значно більшої уваги заслуговує таке текстологічне питання, як ремінісценції в романі. Чи не вперше їх наявність у ньому з'ясував літературознавець Я. Цегельник, зіставивши пасажі, що стосуються злодіянь інквізиції, в «Дні отця Сойки» з відповідними місцями мракобісного трактату німецьких теологів минулого Я. Шпренгера та Г. Інстіторіса «Молот на чародіїв» і праці німецького вченого П. Генсбреха «Папство та його суспільно-цивілізаційна роль» (див.: *Цегельник Я.* Степан Тудор: Життя і творчість.— С. 114—116). Досліджень з історії інквізиції та папства німецькою і польською мовами, якими добре володів С. Тудор, у першій половині XX ст. було опубліковано багато, і не виключено, що письменник був обізнаний з ними. Досі не вивчені аналогічні ремінісценції історико-філософського плану в творі С. Тудора. А вони цілком очевидні, якщо звернутися до його конспектів праць іноземними мовами з історії філософії та християнства, що зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (далі — ІЛ, зокрема, ф. 56, од. зб. 180, с. 11, 12, 15, од. зб. 205, 207). Так (дуже близько до першоджерела) переповідаються відповідні місця з «Історії стародавньої західноєвропейської філософії» В. Віндельбанда (див.: ІЛ, ф. 56, од. зб. 185, с. 50—51, 52).

Читач неодмінно помітить оригінальну — безпрецедентну в українській літературі — манеру викладу. Вона, між іншим, теж є своєрідною ремінісценцією. Наразі у твір запозичено із філософських джерел не факти чи події, а описаний там принцип мислення (в структурі «Дня отця Сойки» вирішальну роль відіграє не традиційна композиція, а саме принцип мислення!). Через свідомість отця Сойки протягом одного дня проходить багатовікова історія минулого із побутовими і громадськими клопотами вчорашнього та буквально сьогоднішнього дня. Для цієї калейдоскопічності світосприймання С. Тудор винайшов адекватне письмо, яке надає оповіді поліфонічності звучання, а текстові самобутнього поліграфічного зображення: в традиційну «лінійну» оповідь у вигляді спогаду вторгаються спогади іншого характеру (їхню наявність засвідчують окремі речення, взяті в лапки й відділені від решти тексту дужками), в свою чергу — майже одночасно — з інших шарів Сойчиної пам'яті нерідко зринають спомини-«мікрооповідання» (візуально автор виділяє їх через «уступи», в яких теж можуть виникати автономні оповідні «вкраплення»). Таким чином, оповідь у своєму плині дуже варіює: вона то одно-, то дво-, то три- або й чотиришарова. Це той принцип мислення, в якому нерозривно переплітаються свідоме і підсвідоме. Після того як цей сплет відкрили психологи, осмислення йому намагались дати філософи-феноменологи (зокрема Гуссерль, Моріц, Інгарден та ін.), чиї праці грунтовно студіював С. Тудор (див. архів письменника: ІЛ, ф. 56, од. зб. 178). Копітка підготовча робота Тудора-філософа до написання докторської дисертації про особливості людського сприймання в світлі досягнень новітньої філософії і психології знадобилась Тудору-письменнику. Тому є підстави вважати, що роман Д. Джойса «Улісс», широковідомий в Європі 30-х років, справив лише певний вплив на принцип художньої оповіді «Дня отця Сойки». Вирішальну роль відіграли академічні філософсько-психологічні студії С. Тудора.

Роман задумано як велике епічне полотно та не закінчено автором через передчасну смерть. У рукописному відділі (ІЛ, ф. 56, од. зб. 2) зберігається неповний автограф першої частини повісті, в якому нема сторінок: 31, 32, 35, 36, 39—43, 54, 88—120, 123—126, 128—140, 154—168, 193, 195, 198—235, а також неповний авторський машинопис усієї повісті (ІЛ, ф. 56, од. зб. 80). За цими ж матеріалами вперше найповніший текст підготовлено літературознавцем П. М. Довгалюком: *Тудор С.*

Твори. К., Вид-во АН УРСР, 1962; перевидано у вид.: *Тудор С.* Твори. К., «Дніпро», 1982.

Історичні прізвища, міфологічні імена та інші специфічні реалії виправлено за сучасним правописом.

Подається за останньою публікацією.

[1] ...Що таке один день нашого життя...— В автографі (ІЛ, ф. 56, од. зб. 2, с. 2) цей абзац не відділено від подальшого тексту. Як мотто він поданий в авторському машинописі (ІЛ, ф. 56, од. зб. 80) Початок роману в автографі такий: «Не йде нам тут, читачу, про якийсь день життя Михайла Сойки, взятий сам про себе... Бо й що таке — в істоті — який-будь день нашого життя? — Не більше, мабуть, як джерело, крізь яке наш учорашній день, побіджений або побідний, бурлить у наше майбутнє... І чи наш тільки?.. Кожний мент нашого життя вплетений у дні нашої доби, нашого близького й далекого оточення, як-от уплетені поодинокі очка сітей у простягнуту на щоглах їх плетінку: сколихнеться десь одне очко — й уся площа плетінки б'ється вже суперечливими хвилями, до краю сітки й навпаки... Отож поглянемо, читачу, якими суперечливими рухами заб'ється уривок нашої доби, коли зворушимо один із днів життя нашого вибранця, новоклимівського пароха і віце-декана, одного з чолових діячів Кальнянщини, отця Михайла Сойки. Розхилимо цей день, як вікно, що дає нам вигляд на сучасну нам дійсність: прозоре видюче вікно, що в його широкій перспективі пробурлить нам потік тієї дійсності, шматок бурхливого потоку, обнятий ранком, і вечером, і цілим сонячним луком низького грудневого дня...

В багатогранній, ціпкій, різними своїми сторонами цікавій постаті отця Сойки є одна властивість, яка перш за все притягає до себе нашу увагу: це його студений, в основі практично спрямований, деякою настирливістю й безоглядністю, а то й цинізмом забарвлений інтелект...»

[2] ...у цвітучій Новій Климівці, в тому «Версаю» південного Поділля, в спокойвічній резиденції отців і дідичів Климовичів...— Сойка, жартівливо називаючи означений маєток «Версаєм», асоціює його із знаменитим Версалем біля Парижа (резиденцією французьких королів у 1682—1789 рр.).

[3] Серет — річка на Західній Україні, ліва притока Дністра. Середній Серет — річка на південному заході Тернопільщини.

[4] «Рідна школа» — західноукраїнське педагогічне товариство. Засноване у Львові 1881 р. як «Руське товариство педагогічне». Розпущене 1939 р. після возз'єднання західноукраїнських земель із Радянською Україною. Друкований орган — «Рідна школа», що виходив у Львові з 1927 по 1939 р. В тексті мова про школу цього товариства.

[5] Фавн — у римській міфології бог родючості, покровитель тваринництва, полів і лісів. Відповідав грецькому Пану. Зображувався як козлоногий весельчак, мав славу невідпорного зальотника. Тим-то ще й вважався покровителем чоловічої потенції.

[6] ...хлюпнула в нього хвилею гарячої, несподівано настирливої змисловості...— Змисловість у тексті роману найчастіше означає чуттєвість у широкому філософському плані. Тут йдеться про хтивість, що охопила темпераментного отця Сойку.

[7] «Біла челядь» — тобто жінки (дівчата й заміжні).

[8] Чуйна святоюрівська мишка, золота рука отця Сойки, його дяк і гуменний...— Цей чоловік був у минулому старанним служителем у львівській кафедральній церкві святого Юра (або Георгія Великомученика). Святий Юр — народна назва Святоюрської гори у Львові з усіма забудовами на ній. За переказами, 1280 р. тут був заснований монастир із дерев'яною церквою при ньому. Першу мурована церкву споруджено на горі 1360 р. У 1744—1764 рр. замість неї зведено в стилі рококо кафедральну церкву св. Юра.

[9] Приймає від нього епітрахиль і вдягає на шию. Приймає фелон і, цілуючи, накладає поверх епітрахилі. Виймає ковчежець з шафки й шовкову ширу і, обгорнувши їх долонями при грудях, йде в глиб церкви до престолу.— Отець Сойка відправляє проскомидію — першу частину християнської (тут уніатської) літургії, коли священнослужитель, здійснивши облачення в церковну одіж, береться готувати причащальну речовину: п'ять проскур і вино для них (виноградне, червоне, здебільшого кагор, але в жодному разі не плодоягідне).

[10] Молиться по дорозі, ведучи механічно співний голос... Всі його рухи: коли він підноситься помалу по застеленій степениці («помилуй мя [,боже,] по великій милості твоєй»)...— Початок проскомидії у православних та уніатів супроводжується наспівом молитви «Отче наш» та піснеспіву «Помилуй нас, господи, помилуй нас». У католиків, які одразу приступають до літургії, проскомидії нема; в уніатів, порівняно з православними, вона спрощена, і цим самим посідає як ніби проміжне становище між православним та уніатським зачином богослужіння. Сойка-уніат не випадково молиться старослов'янською мовою. В його часи богослужіння в усіх уніатських церквах правилося по-старослов'янському з українською вимовою. Однак чимало молитов, піснеспівів, проповідей звучало українською мовою.

[11] Був це культ, за словами одного з веселих філософів тієї доби, в якому найголовніший релігійний акт полягав у з'їданні свого бога...— Цей насміх над таїнством християнського причащення до тіла і крові Ісуса Христа (через з'їдання освяченого хліба і вина під час богослужіння) належить французькому філософу і письменнику Марі Франсуа Вольтеру (1694—1778).

[12] Було літо 1912 року, балканський котел кипів перехресними боями...— Йдеться про так звані балканські війни 1912—1913 рр. Перша Балканська війна (9.X 1912 — 30.V 1913) між Балканським союзом (Болгарією, Сербією, Грецією, Чорногорією) і Туреччиною. Саме її отець Сойка й має на увазі. У 1913 р. Туреччина зазнала поразки і втратила всі європейські володіння, крім Стамбула і невеликої частини східної Фракії. Друга Балканська війна (29.VI — 10.VIII 1913) — війна Болгарії проти Греції, Сербії та Чорногорії, до яких приєдналися Румунія і Туреччина — завершилась поразкою Болгарії. Балканські війни загострили міжнародне становище і прискорили розв'язання першої світової війни.

[13] Тане, як борщ...— Це місце (подане тут за машинописом) в автографі (ІЛ, ф. 56, од. зб. 2, с. 16): «То, що найменше коштує». Таким чином, Мар'ян кепкує з дешевизни богословської освіти.

[14] Берклей (правильніше: Берклі (Berkeley) Джордж (1685—1753) — англійський філософ, представник суб'єктивного ідеалізму, єпископ. У «Трактаті про начала людського знання» (1710) стверджував, що зовнішній світ не існує незалежно від сприймання та мислення.

[15] Грегоріанський університет (точніше: Папський Грегоріанський університет (Pontificia Universitas Gregoriana) — один із п'яти ватіканських університетів. Заснований Ігнатієм Лойолою та Франціском Борджа у 1553 р. під егідою папи Юлія III. Остаточного викінчення надав йому папа Григорій XIII у 1582 р. Є головним вищим навчальним закладом ордену єзуїтів. Викладання у ньому ведеться італійською, латинською, англійською, німецькою, французькою та іспанською мовами. Має близько двох з половиною тисячі студентів на п'яти факультетах: канонічного права, філософії, історії церкви, місіонерської діяльності, соціальних наук. Крім того, йому підпорядковано кілька дослідних інститутів теологічного та суспільствознавчого профілю.

[16] Єзуїти (від *лат.* Jesus — Ісус) — члени товариства Ісуса Христа (Societas Jesu), заснованого Ігнатієм Лойолою (1534). Спершу товариство не мало офіційної чинності, і тільки 1540 р. його затвердив папа Павло III для боротьби з лютеранським протестантизмом. Свого часу єзуїти були могутньою політичною силою папства. Насаджуючи свої осередки фактично на всіх континентах, скрізь силоміць насаджували католицизм. Через Польщу (1565) єзуїти проникли невдовзі і на східнослов'янські землі. На Україні й у Білорусії засновували свої школи-колегії, до яких залучали на викладацьку роботу якнайкраще підготовлену професуру Колегії готували передусім кадри для покатоличення православного населення (наприклад, саме єзуїти «полатинили» синів князя Костянтина Острозького та Єремію Вишневецького). Єзуїтська колегія ділилася на п'ять нижчих класів (гімназію) і на сім післягімназійних класів, де три роки штудіювали філософію і чотири — теологію. На Україні налічувалось 23 колегії, до найважливіших належали ті, що в Ярославі (1574 р., на початку XVII ст. мала понад 600 учнів, тут, між іншим, навчався також Богдан Хмельницький), у Львові (1608 р., 600—700 учнів), Луцьку (1614 р., 400 учнів), Кам'янці-Подільському, Вінниці, Барі, Бресті, Перемишлі, Пінську тощо. З 1647 р. єзуїти мали свою колегію у Києві. Українські козаки ненавиділи єзуїтів і винищували їх. 21 липня 1773 р. папа Климент XIV (понт.* 1769—1774) видав бреве «Dominus ac Redemptor noster», оголосивши розпуск ордену єзуїтів У всіх країнах, звідки виганяли «воїнів Христа», було розкрито їхні зловживання. За таких обставин папа не міг підтримувати «Товариство Ісуса», яке скрізь зганьбило себе. Та у серпні 1814 р. папа Пій VII (понт. 1880—1823) повернув йому легальне існування. Єзуїти стали опорою «Священного союзу» (1815) в його боротьбі з революційними рухами.

[17] Есте (Este) — прізвище, яке у буквальному перекладі з італійської означає «схід». Особу з таким найменням письменник, очевидно, не випадково зробив опікуном Сойки. Вона має символізувати водночас й опіку римським престолом «східної» (уніатської) церкви. В історії Італії серед найстаровинніших і найвисокопоставленіших князівських династій відома також родина Есте (з X ст.).

[18] Бернардинський монастир — монастир чернечого ордену бернардинців або цистеріанців, заснованого Бернаром Клервоським (1090—1153), французьким теологом містиком, абатом монастиря в Клерво, натхненником другого хрестового походу, видатним церковним політичним діячем західноєвропейського католицизму. Вже у XII—XIII ст. орден бернардинців (цистеріанців) мав понад 700 чоловічих і жіночих монастирів. У новітній час втратив колишню популярність. Бернардинці (вони ж різновид францисканських монахів) були найпоширенішим католицьким орденом на Україні. Монастирі — у Львові (1460), Житомирі (1764), Луцьку, Дубні, Ярмолинцях, Сокалі, Янові, Збаражі, Бережанах і т. ін.

[19] Августин Блаженний Аврелій (354—430) — християнський теолог і діяч, головний представник католицької патристики (сукупності теологічних, філософських і політико-соціологічних доктрин християнських мислителів II VIII ст. або ж отців чи батьків церкви).

[20] Фома Аквінський (бл. 1226—1274) — католицький філософ-теолог, представник ордену домініканців, висунув п'ять доведень існування бога. Автор фундаментальних філософських творів «Сумма теології» і «Сумма проти язичників»; положення їх лягли в основу філософських томістських і новочасних неотомістських учень.

[21] Кузанський Микола (1401—1464) — німецький філософ і теолог, учений періоду переходу від середньовіччя до Відродження,

---

* Тут і далі скороченням «понт.» передається слово «понтифікат» — роки перебування на папському престолі.

церковний політичний діяч, найближчий радник папи Пія II, ватіканський кардинал (1448).

[22] «Не знаємо й не будемо знати!..» — кредо середньовічного теологічного містицизму. Але є в ньому і раціональне зерно: істини в останній інстанції (в містиків то був бог) ніколи не вдасться досягнути людському розуму. Це — у трактаті Миколи Кузанського «Про вчене незнання» (кн. 1, гл. 3 — «Про те, що точна істина невпізнавана»).

[23] «De docta ignorantia» («Про вчене незнання», 1440) — видатна філософська праця Миколи Кузанського.

[24] «Вчена невідомість» — найвища ступінь релігійного пізнання, свідоме упокорення в обличчі бога, в містичному єднанні з тайнами потойбічного світу...— Найочевидніше означену думку розвиває Микола Кузанський у трактаті «Про вченне незнання» (кн. 3, гл. 4 — «Про те, що ця боголюдина є Ісус благословенний»).

[25] ...коли йде про християнське знання...— Мається на увазі знання, яке грунтується не на емпіричному досвіді, а не безапеляційній вірі в релігійні догмати, факти і події Святого письма, в чудеса і знамення, у можливість потойбічного світу та життя на небі. Не можна сказати, що таке знання не досягається витонченим логічним мисленням, але досліджуючи дійсність містичну замість реальної, воно стає особливим типом знання — схоластичним. Кінцевий і єдиний смисл християнського гносису: пізнання веде до спасіння.

[26] Отці церкви — традиційна назва видатних діячів християнської церкви II—VIII ст., які по-філософському обгрунтували її догмати і принципи адміністративної організації (термін «отці церкви» встановився у візантійському православному регіоні, у римсько-католицькому він інший: «вчитель церкви», «doctor ecclesiae»). Найбільші отці церкви — Афанасій Александрійський, Василій Великий, Григорій Назіанзін, Григорій Ніський (три останні — так звані «великі каппадокійці»), Псевдо-Діонісій Ареопагіт, Іоанн Злотоуст; найзнаменитіші «вчителі церкви» у католиків: Амвросій Медіоланський, Августин Блаженний, Ієронім, Григорій I Великий. Слід зазначити, що вчені мужі, які від кінця I до кінця III ст. писали на території Західної Римської імперії, захищаючи християнство та його віровчення, як представники «африканської церкви» належали візантійській «східній церкві».

[27] Російська окупація — один рік першої світової війни на території Західної України. В свідомості отця Сойки у вигляді «російської окупації» переломлюються події між серпнем — вереснем 1914 р., коли російські війська зайняли Галичину зі Львовом, і травнем — вереснем 1914 р., коли після невдалих воєнних дій проти Німеччини та Австро-Угорщини вони відступили на схід.

[28] Церковні ієрархи — представники ієрархії, вищої духовної влади, можновладці церкви. У вужчому розумінні — це єпископат (влада єпископа як найвищого чину серед священиків). У католицькій церкві верховну ієрархічну владу обіймає римський єпископ — папа, йому і підпорядковані всі єпископи католицького світу. Найвищу ієрархічну інстанцію у православній церкві становить собор єпископів, хоча фактично вся влада зосереджена в руках митрополита. Керівництво автокефальною православною церквою здебільшого здійснюють патріархи.

[29] ...згодом до відомого осередку теологічних студій, альпійського Інсбрука.— Йдеться про нинішнє місто в Австрії — Інсбрук, столицю етнографічної землі Тіролії. В його єзуїтській богословській академії «Канізіянум», відомій у Європі, навчалися також діячі української католицької (уніатської) церкви. В місцевому університеті здобуло освіту в різні часи понад 400 українців.

[30] «Католицько-наукове товариство» (тут: «Всесвітній союз викладачів-католиків») — об'єднує в своїх рядах учителів католицького віросповідування, які працюють як у католицьких, так і світських школах. Через цю організацію Ватікан спрямовує діяльність учителів-католиків по вихованню молоді в дусі католицизму. Союз створено в 1912 р. у Бохумі (Німеччина) Нині центр знаходиться в Римі. 1951 р. його реорганізовано відповідно до нових умов. Має національні асоціації в 58 країнах і налічує понад півмільйона членів.

[31] «Руська колегія» (тут — за машинописом, в автографі — «Руська студія», ІЛ, ф. 56, од. зб. 2, с. 22) — спрощена назва «Української папської великої семінарії св. Йосафата в Римі» або «Колегії св. Йосафата». Заснована 1897 р. як «Папська руська колегія» на чолі з уніатсько-єзуїтським духовенством при церкві св. Сергія і Вакха у Римі. Під час навчання в ній отця Сойки вона саме так і називалася. Щоправда, з 1904 р. керували нею вже не єзуїти, а священики ордену василіанів, провідного на Західній Україні. Після першої світової війни набір на теологічні студії до «Папської руської колегії» значно збільшився, відповідно постало питання й про її розширення. На пагорбі Джаніколо (або Янікульському горбі — так принаймні пише про нього С. Тудор у своїй повісті) 1932 р. було споруджено нову будівлю колегії. Після цього вона й почала називатися по-іншому: «Українська папська велика семінарія св. Йосафата в Римі». Основну освіту студенти здобувають у Папському грегоріанському університеті; в колегії вони вивчають лише мистецтво ведення літургійної служби, дістають найнеобхідніші знання з історії української культури.

[32] Брати Картузи (точніше: картузіанці, картезіанці) — члени католицького чернечого ордену, що отримав назву за своїм першим монастирем, заснованим 1084 р. св. Бруно, поблизу Гренобля у французькій місцевості Шартрез (*лат.* Cartusia). Орден картузіанців виник 610 р., тобто задовго до відкриття їхнього першого монастиря. Общини братів Картузів ще у середні віки дійшли і до східних слов'ян через Прибалтику, зокрема на північ Польщі й Литву. Так, у Західній Білорусії вони заклали монастир Березу, перетворений властями Польщі перед другою світовою війною у катівню Березу-Картузьку Брати Картузи дотримують суворого посту і мовчання.

[33] Церква святої Марії Янгольської (Santa Maria degli Angoli) — одне з найбільших приміщень у «термах Діоклетіана», пристосована для потреб християнського культу, наймонументальніша споруда цього типу в Стародавньому Римі. Папа Пій IV (понт. 1559—1565), щоб раціонально використати величезні руїни, доручив Мікеланджело використати центральну залу терм (Tepidarium) під церкву, а решту більшменш уцілілих приміщень — під монастир для братів Картузів. Церкву, оформлення якої Мікеланджело закінчив у 1563 р., пізніше, зокрема у XVIII ст., піддавали суттєвій реконструкції. Крім Мікеланджело, її інтер'єр розписували Батоні, Доменікіно, Романеллі, Ронкаллі та ін.

[34] Матірня церква — головна, провідна церква у місті, окрузі, на певній церковно-адміністративній територіальній одиниці. Всі інші церкви, адміністративно-територіально співвіднесені з нею, будуть дочірніми. В даному випадку йдеться про римську базиліку св. Іоанна в Латерані (San Giovanni in Laterano), присвячену Іоанну Хрестителю. Про неї в католицькому світі кажуть: «найперша серед усіх церков і їх мати». На її фронтоні зроблено такий латинський напис: «Omnium urbis et orbis ecclesiarum mater et caput» («Мати і глава церквам усього світу»).

[35] «Іль Джезу» (IL Gesú) — головний храм єзуїтів у Римі. Одна з найперших церковних будівель, створених у стилі барокко, причому своєрідного барокко (IL Gesú — тут криптонім: IL — Ignatius Loyola; Gesú *(icn.)* — Ісус; храм Ісуса, споруджений Ігнатієм Лойолою. II проект розробив архітектор Джакомо Бароцці да Віньола, задум перетворив у дійсність

зодчий Джакомо делла Порто у 1568—1575 рр. за кошти кардинала А. Фарнезе. Виконана й оздоблена у тому розкішному барокковому стилі, що отримав назву «архітектура єзуїтів». Інтер'єр вишукано декорований різнобарвним мармуром, бронзою, скульптурою, живописом, щедрою позолотою. Склепіння покрите чудовою фрескою Бачіччіо «Тріумф Ісусового імені». У правому трансепті знаходиться вівтар святого Франціска Ксав'є з картиною «Смерть святого Франціска Ксав'є» (робота художника П. да Кортона). У лівому — вівтар св. Ігнатія Лойоли, засновника ордену єзуїтів. Усе тут промовляє про сліпучі багатства ордену. Колони покрито лапіс-блакиттю і золоченою бронзою, гігантську статую св. Ігнатія Лойоли окуто сріблом, угорі над нею земна куля (глобус) вся з лапіс-блакиті. Урна із золоченої бронзи містить рештки вождя єзуїтів (її встановлено внизу біля вівтаря). Обабіч неї — мармурові статуї «Релігія» і «Віра».

[36] Венеціанська площа, палац Венеції...— Ця площа завдячує своєю назвою палацу, який є її основною окрасою. Фасадом палац виходить на площу багатьма вікнами, що ритмічно розташовані на кожному його поверсі і розчленовані горизонтальними тягами. Проте виразно проявляється в ньому й середньовіччя — особливо в машикулах та зубцях, що увінчують гладкі стіни (традиція від тих часів, коли кожен будинок мав бути і фортецею). Споруджено палац 1445 р. за проектом архітектора Леона Баттісти Альберті для кардинала П'єтро Барбо, який у 1464 р. обраний папою під іменем Павла II (понт. 1464—1471). У цьому палаці, що став його резиденцією, він розмістив особисту колекцію творів мистецтва. В колишніх хоромах Павла II мешкали й інші папи, проживав у них також французький король Карл VIII (1494). Папа Пій IV передав палац Венеціанській республіці (1564) для її посольства у Ватікані. У 1797 р. палац зайняв австрійський дипломатичний корпус. З 1916 р. він перейшов у власність Італійської держави, яка перетворила його в Історичний музей разом з внутрішніми дворами і церквою св. Марка.

[37] Лойола Ігнатій (справжнє прізвище: Дон Іньїго Лопес де-Рекамуе; 1491—1556) — засновник ордену єзуїтів, народився у замку Лойола, належав до одного з найстаровинніших родів Іспанії. Для ордену єзуїтів виробив організаційні і моральні принципи. Коли папа Павло III (понт. 1534—1549) прочитав розроблений Лойолою проект статуту ордену єзуїтів, він захоплено вигукнув «Digitus est hic!» («Тут перст божий!»). Павло III добачив в єзуїтах надійне «воїнство Христове» проти смертельно небезпечної для папського престолу єресі, якою була Реформація, що розповсюдилась у центрі Європи. 27 вересня 1540 р. буллою «Regimini militantis Ecclesiae» затвердив орден, який отримав назву «Товариство Христа».

Сойка споглядає статую Лойоли в римському соборі «Іль Джезу».

[38] Велика агатова куля горіла над головним вівтарем, і цілий престол мінився в золоті й дорогому камінні.— Молодий Сойка бачить над статуєю Ігнатія Лойоли земну кулю суціль із лапіс-блакиті, що символізує «світлу» думу інквізиції про «священний» порядок на всій планеті.

[39] Багато в Римі церков, але нема подібної...— В Римі налічується близько тисячі будівель конфесійного характеру.

[40] «Святий Андрій з Долини» (Sant'Andrea della Valle) — церква, спорудження якої було розпочато 1591 р. архітектором Олів'єрі на місці знесеної її попередниці і закінчено зодчим Карло Мадерно. Має чудово орнаментований фасад і є після собору св. Петра найбільшим храмом у Римі.

Просторий і розкішний інтер'єр із крупноплановими фресками художника Домеп'кіно, обрамлений золотом, є прикладом пізньоренесансного стилю. Цьому ж майстрові належать малюнки у склепінні абсиди. Фрески у глибині куполу, на яких показано принади райського життя, виконав самобутній художник Лапфранко. Привертають увагу два вишукані

скульптурні зображення Пікколоміні — Пія II (понт. 1458—1464) і Пія III (пом. 1503 р.).

[41] ...знаходились чотири євангелісти Доменікіно...— Ці фрески зображення фігур євангелістів (Іоанна, Марка, Матвія, Луки) в оточенні відповідних персонажів християнської міфології належать до найкращих у мистецтві настінного розпису епохи Відродження. Доменікіно, або Домінікіно (справжнє прізвище Доменіко Цамп'єрі; 1581—1641) — італійський художник, автор численних фресок-шедеврів; представник болоньської школи живописців.

[42] Площа Навона (або площа Навона, Навонська площа, Piazza Navona) — щодо архітектурного оформлення типова площа для Рима. Знаходиться у центрі Старого міста. Остаточного вигляду набула в епоху барокко (XVII ст.) на території стародавнього стадіону Доміціана. В її конфігурації — сильно видовженому овалі — збереглися розміри (240 м х 65 м) і контури античної спортивної споруди. Оточена грандіозними палатами і двома церквами чудової архітектури. У середні віки площа була традиційним місцем для народних карнавалів, гулянь, кінних скачок, в наш час — для ярмаркових забав. Посередині площі — три фонтани XVII і XIX ст.

[43] «Свята Марія Мучеників», що виросла на Пантеоні Агріппи.— На основі будівлі, зведеної у 27 р. до н. е. консулом Марком Агріппою з нагоди перемоги при Акціумі над Клеопатрою й Антонієм, у першій чверті нової ери було споруджено ротонду з величезним портиком, яка збереглась у початковому вигляді. (Через це «Пантеон Агріппи» має паралельну назву «Ротонда».)

Весь внутрішній простір заполонює м'яке золотаве сяйво, що проникає лише через один круглий отвір угорі і розливається по всій залі. Напрочуд гармонійний інтер'єр охоплений кільцем стін і напівсферичним куполом. Храм присвячено богам семи планет: Юпітеру, Марсу, Аполлону, Венері і т. ін. Пізніше пантеонами в різних народів стали називати будівлі, де поховані видатні представники нації, хоч першопочатково — в античності — Пантеон (грецькою мовою «пан» — все, «теос» — бог) означає храм для всіх богів. Для такого храму й було пристосовано Ротонду. По всьому периметру її кругового внутрішнього простору розташовані численні капелли, в яких знаходились античні боги. Пізніше там встановили статуї християнських святих, бо за папи Боніфація IV язичницький храм, закритий «першими християнськими імператорами», було вихрещено 609 р. в церкву «Святої Марії Мучеників» (Santa Maria Martyres). На її територію з найближчих катакомб звезено і закопано останки багатьох ранньохристиянських мучеників, замордованих римськими імператорами. Нині богослужіння тут відбувається рідко. Церкву, по суті, перетворено на музей та усипальницю великих синів Італії, художників та архітекторів: Рафаеля (поруч з ним його наречена Бібієна), Таддео Цукаррі, Аннібале Карраччі, Балтазаро Перуцці; тут поховано також відомих національних політичних діячів, зокрема королів Віктора Еммануїла II (пом. 1878 р.) та Умбето I (пом. 1900 р.).

[44] ...перед входом до «Святої Марії Спокою», різьбився мініатюрний монастир Браманта...— Церква «Святої Марії Спокою» (Santa Maria della Pace) побудована папою Сікстом IV у 1484 р. з нагоди досягнутого миру між ворогуючими князівствами Італії. За папи Александра VII (понт. 1655—1667) її було реконструйовано архітектором П'єтро да Кортона. Перед входом до храму за проектом видатного будівничого Донато Браманте (1444—1514) споруджено криту аркаду (1504), яку отець Сойка неточно називає «мініатюрним монастирем».

[45] Внутрі церкви... обіймалися чотири сивілли Рафаеля... Головним художнім твором, що прикрашає інтер'єр церкви «Свята Марія Спокою», є знаменита фреска Рафаеля «Чотири

сивілли». Сивілли — легендарні пророчиці, які згадуються грецькими і римськими авторами. Найвідоміші — дельфійська, еритрейська (вона ж кумська, троянська або самоська), італійська, тібуртинська. В образі таємничих дів вони мешкали біля струмків у печерах. За свідченням деяких античних авторів, були коханками Аполлона, завдяки йому знали все про майбутнє, провіщали долі людей. У різних стародавніх письменників налічується різна кількість сивілл: три (як-от в учня Платона Геракліта Понтійського), чотири, вісім, десять і дванадцять. У Римі до них додали ще дві: кумську і тібуртинську. На Капітолійському горбі нібито зберігалися дев'ять книг із пророцтвами, проданих кумською сивіллою римському царю Тарквінію. Їх розгортали лише за особливою вказівкою сенату, щоб прочитати про майбутнє. У 83 р. до н. е. вони нібито згоріли під час пожару Капітолію. Тому на Близький Схід відрядили спеціальну місію, щоб відтворити «сивіллині книги». Було зібрано близько тисячі віршів. Розповідають, що сивілли провістили прихід Христа на землю (існує припущення, ніби це пророцтво стало змістом «Четвертої еклоги» Вергілія). Тим-то вони часто й фігурують у християнському живописі. Римські імператори повстали проти нових «сивіллиних книг», вони спершу їх заборонили, а потім спалили. Ранні християни перейняли традицію шанування висловів, оповідань і пророцтв сивілл. Язичницькі сивілли стали улюбленими героїнями ренесансного живопису: крім згаданих сивілл Рафаеля, відомі також сивілли Джотто в падуанській капеллі дель Арена, сивілли Мікеланджело в Сікстинській капеллі Ватікану, портрети мудрих та заворожливо вродливих пророчиць за станковим живописом, як наприклад, «Сивілла» Г. Кагначчі і «Кумська сивілла» З. Доменікіно.

[46] Корза (треба: Корсо) — від *італ.* corso — «біг»; того ж самого кореня, що *лат.* cursus — «вільно рухатися», «курсувати». Таке етимологічне пояснення назви головної вулиці в Римі Via del Corso або Corso Italiano, 1500 м довжиною, 12 м шириною, що північніше Траянового (Великого) форуму, яка з'єднує дві великі площі — Венеціанську та П'яцца дель Пополо. Обабіч цієї вузької середньовічної вулиці постають похмурі масивні палаццо доби Відродження, нині вони належать світським і духовним можновладцям. Серед них — резиденції найбільших італійських банків, є в Римі й інші вулиці, до назв яких додається прикладка «corso», що вказує на значну довжину міського тракту.

[47] Сади Пінчія (правильніше: «Сади Пінчіїв» — тільки у множині) — від назви гори Пінчіо, що на північ від Рима (*лат.* Mons Pincius, *італ.* Monte Pincio — відповідно «Гора Пінцій», «Гора Пінчіо»). В пізньоантичну добу, зокрема останнє століття до н. е.— друге століття н. е., на цій горі римські багачі (серед них родини Луккулів, Саллюстіїв та інші) мали великі сади. Всі, хто займався садівництвом на Горі Пінцій (Пінчіо), отримали кличку Пінціїв (Пінчіїв). Крізь сади Пінчіїв у 19 р. до н. е. консул Агріппа провів у місто підземний водогін (Aqua Virgo — Джерело Діви, відкрите, за легендою, молодою дівчиною і проведене в Рим Агріппою). У міську зону сади Пінчіїв увійшли 49 р. н. е. за імператора Клавдія. У 138 р. н. е. імператор Адріан спорудив там гробницю Антіноя, встановивши грандіозний обеліск, який 1822 р. знову постав у своїй колишній величі на цьому ж місці. Пізніше садами Пінчіїв почали називати парки, що з'явилися тут, на Горі Пінчіо. У XVI ст. на ній виросла чарівна Villa Medici, яку 1803 р. купив Наполеон, перетворивши її у Французьку Академію мистецтв для художньо обдарованого юнацтва, що після здобуття вищої освіти у Парижі повинно було проходити трирічне стажування у Римі — світовому місті музики, архітектури, живопису, скульптури.

[48] ...«Свята Марія Народу», повна розкішних капличь, що горіли в шляхетному камінні.— Церква «Свята Марія Народу» (Santa Maria del Popolo) розташована біля головного (північного) в'їзду в Рим (Porta Pinciana), на підніжжі гори Пінчіо, неподалік

від того місця, де був похований імператор Нерон; непоказну церкву, збудовану 1099 р., повністю реконструював в 1480 р. папа Сікст IV (понт. 1471—1484). Він же прибудував до неї монастир, у якому проживав Мартін Лютер — на той час ще правовірний католик — під час свого перебування в Римі 1511 р. За понтифікату Юлія II (1503—1513) її оздобою стали твори Рафаеля, Пінторіккіо та інших славетних митців. Церква стала знаменитим місцем поховання кардиналів та різних видатних людей; каплиці з їхніми гробницями та пам'ятниками, датовані періодом розквіту ренесансного мистецтва, є високохудожньою цінністю храму.

[49] «Свята Трійця на Горі» (SS. Trinita del Monti) — церква, побудована 1494 р. французьким королем Карлом VIII. Сильно пошкоджену під час Французької буржуазної революції (коли церкви поспіль руйнували), її реставровано у 1816 р. за кошти короля Людовіка XVIII. Нині цю церкву об'єднано з французьким монастирем «Sacre-Coeur», що займається вихованням жінок. Внутрішнє її оформлення має справжні перлини живопису, серед них «Зняття з хреста» художника Даніеле да Вольтерра.

[50] ...мигтіла над блискучими терасами Іспанської площі...— Іспанська площа (Piazza di Spagna) отримала свою назву від Іспанського палацу (Palazzo di Spagno), який розташовано тут же; він є резиденцією іспанського посольства з XVII ст. Так звані Великі сходи (137 сходин) ведуть на терасу церкви «Свята Трійця на Горі». Збудовано їх 1725 р. на власний кошт французького посла у Римі М. Гуф'є. Перед Великими сходами — фонтан у вигляді ковчега «Баркаччіа».

[51] Над її хорами вибухав угору великий фреск Доменікіно «Святий Себастьян»...— Мовиться про фреску, яку Доменікіно виконав у 1629—1630 рр. спершу для храму св. Петра, а потім переніс до церкви св. Марії Янгольської. Святий Себастьян — християнський мученик кінця III ст., шанування якого припадає у святцях на 20 січня. Був високим військовим чином у римських імператорів Діоклетіана та Максиміана. Прийнявши християнство, обертав у «нову віру» своїх воїнів. Діоклетіан звелів прив'язати його голого до стовпа і пробити стрілами (так його молодим юнаком-воїном і зображує християнський живопис). За легендою, Себастьян від ран не вмер, уночі його врятувала якась віруюча жінка. Іншого разу Діаклетіанові солдати вкинули замордованого Себастьяна у міську клоаку. Проте одновірці винесли його звідти й поховали біля катакомб, недалеко від Аппієвої дороги. Пізніше там спорудили храм св. Себастьяна для середньовічних паломників-католиків.

[52] «Свята Марія Велика», королева всіх Марій...— Церкву «Свята Марія Велика» (Santa Maria Maggiore) називають «королевою всіх Марій», бо вона є матірною серед інших дочірніх церков, присвячених богородиці Марії (їх у Римі близько 20). Вона має також іншу назву: «Свята Марія від Снігу» (Santa Maria ad Nives). Існує переказ, ніби її побудовано точно в межах тієї великої снігової плями, що випала в серпні 352 р. після «чудесного» явлення у сні богородиці папі Ліберію й одному багатому римському патрицію.

[53] ...красувалася в гордій простоті на Есквілінській площі.— «Свята Марія Велика» є якнайкращим зразком ранньохристиянської базиліки. Побудовану просто і скромно при папі Ліберії (IV ст.), її за наказом Сікста III (понт. 432—440) повністю реконструювали, надавши їй імпозантнішого, але не пишного зовнішнього вигляду. У XIII ст. над нею зведено башту з курантами, одну з найкращих у Римі. Перед фасадом на високій колоні встановлено бронзову статую Пречистої. Фронтон оздоблено мозаїками, які передають історію легендарного виникнення церкви. Рідкісною красою вражає склепіння центрального нефа, художньо оформлене 1498 р. талановитим митцем Джіуліано да Сангалло (на нього ліг шар найпершого золота, вивезе-

ного Колумбом із Америки і подарованого папі Александру VI коронованим подружжям Іспанії — Фердінандом та Ізабеллою) Від XIII ст «Свята Марія Велика» — місце поховання деяких пап. Есквілін — узвишшя (58 м над рівнем моря), що зі своїми храмами та численними монументальними спорудами було східною окраїною античного Рима і належало до одного із «семи» горбів, на яких він виник. На ньому ж старовинна Есквілінська площа.

[54] «Латеранський Іоанн» (St. John in Laterano) — це комплексна пам'ятка античної архітектури і середньовічного культового малярства. Латераном називається палац у Римі, який належав багатій родині Латеранів — сучасників імператора Нерона. Перший християнський імператор Костянтин Великий, реконструювавши і по-новому оформивши інтер'єр Латеранського палацу, подарував його — спершу частково — папі Мельхідору, а потім і повністю папі Сильвестру I разом з церквою, побудованою для себе особисто при цьому ж палаці Церква належить до категорії базилік. Попервах іменували її то basilica constantiniana (в пам'ять про засновника — Костянтина Великого), то basilica lateranensis (через те, що вона прилягала до палацу Латеранів), то базиліка Спасителя (імператор нарік її в честь Ісуса Христа). У 898 р. землетрус зруйнував костянтинівську базиліку. Повністю відбудовану її назвали ім'ям Іоанна Хрестителя. Таким чином, переважила назва «церква святого Іоанна в Латерані». А сам палац Латеранів, розписаний в інтер'єрі відповідно до вимог християнської релігії, став доповненням до храму Іоанна Хрестителя і постійною резиденцією пап аж до так званого «авіньйонського полону», за якого в 1307—1377 рр. волею французьких королів папський престол знаходився за межами Італії. Після цього папи обрали собі резиденцією Ватікан. В ті часи, коли Латеранський палац був резиденцією пап, у базиліці св. Іоанна не лише понтифікували пап живих та покладали в гріб мертвих; у ньому відбувалися і вселенські собори (найвідоміший серед них скликано було Іннокентієм III у 1215 р.).

[55] У круглих заглибленнях зеленого мармуру білі дванадцять апостолів Берніні...— Тут слід говорити не про статуї дванадцяти апостолів роботи скульптора Берніні у нішах центрального нефа базиліки св. Іоанна в Латерані, а про статуї, створені скульпторами школи Берніні. Берніні Лоренцо (1598—1680) італійський архітектор і скульптор, митець періоду барокко. Відомі його колонада площі собору св. Петра у Римі та скульптурні групи — «Аполлон і Дафна», «Екстаз св. Терези». У романі С. Тудор акцентує на притаманному скульпторові Берніні поєднанні релігійної афектації з екзальтованою чуттєвістю та піднесеністю руху.

[56] Дві білі мармурові каплиці: Терлініх і папи Климентія...— Кінець цього уривка за автографом: «родини Терлініх і папи Климентія» (ІЛ, ф. 56, од. зб. 2, с. 24). При храмі св. Іоанна в Латерані є каплиця св. Андреа Корсіні (пом. 1302 р.), в якій похований папа Климент XII (понт. 1730—1740).

[57] ...Було щось жіночо-принадне в тонких кольорах «Святого Павла поза мурами»...— Означена церква-базиліка (Santa Paoli fuori le Mura) належить до найграціозніших будівель цього типу в Римі. Закладену 386 р. імператором Валентиніаном, її добудовували імператори Феодосій (пом. 395 р.) та Гонорій (пом. 423 р.). Нова споруда виросла на тому місці, де перед цим Костянтин Великий збудував храм над «захованням» апостола Павла, яке на той час знаходилося за міською смугою, тому церква відповідно отримала нинішню назву. 1823 р. вона майже повністю згоріла. Одразу після пожежі папа Леон (понт 1823—1829) приступив до відбудови базиліки у попередньому вигляді. 1854 р. за папи Пія IX (понт. 1846—1878) вона знову стала діючою. В ній уздовж фризів бокових нефів і трансепту викладено мозаїкою в окремих

медальйонах портрети всіх римських пап (а їх було кілька сот!), від апостола Петра і до Бенедикта XV(понт. 1914—1922).

[58] «Святий Петро в Оковах» (San Pietro in Vincoli) — церква, заснована 442 р. Євдоксією Августою, дружиною візантійського імператора Феодосія II (тому вона має також паралельну латинську назву Basilica Eudoxiana). Задумана як місце зберігання для кайданів, у які начебто було закуто апостола Петра за його перебування в Єрусалимі, і для кайданів, у яких він нібито терпів муки у Римі. Церкву реконструйовано у VIII ст. й обновлено в 1475 і 1503 рр. за пап Сікста IV і Юлія II. Збереглась у первісному вигляді. На стелі зображено сцену, як одним лише доторком до кайданів Петра людина може вилікуватись від біснуватості. Кайдани знаходяться у бронзовому ларі біля горішнього вівтаря. В настінному живописі храму чимало творів талановитих художників епохи Відродження. Та найцікавіший експонат — гробниця Юлія II, незакінчена робота Мікеланджело (за словами самого митця, справи всього його життя як скульптора). Святий Петро — за Євангелієм, один із 12 апостолів, найближчий учень Христа. Церква вважає його першим єпископом Рима. Замордований Нероном 467 р.

[59] ...у великій каплиці сидів «Мойсей» Мікеланджело...— Тут неточно. Статуя «Мойсей» встановлена її автором (і весь час знаходиться там) у невеликій центральній нижній ніші гробниці папи Юлія II (понт. 1503—1513) у церкві «Святий Петро в Оковах» (вірогідніше: Веригах). Юлій II вирішив побудувати гігантський мавзолей, який би розмірами та красою перевершував усі досі існуючі аналогічні споруди. Для здійснення свого задуму він запросив Мікеланджело, пообіцявши йому необмежені кошти. Будівництво мавзолею затягнулось, і Мікеланджело не влаштовувала платня за роботу, крім того, між ним і папою виникали суперечки щодо деталей у проекті. Юлій II хотів розмістити свій мавзолей у «новому» соборі св. Петра, будівництво якого розпочалося за його ініціативою. Він помер 1513 р., омріяну ним усипальницю Мікеланджело закінчив наприкінці 30-х років XVI ст., а собор св. Петра було освячено ще пізніше, вже після смерті Мікеланджело. Тим-то мавзолей Юлія II називається так умовно: покладено його в церкві «Святий Петро в Оковах», від якої ще до понтифікації Юлія II (тоді Джіуляно делла Ровере) був титулярним кардиналом. Сам папа похований у зовсім іншому місці (у склепі Сікста IV в соборі св. Петра). Мавзолей Юлія II став всесвітньовідомою пам'яткою не тільки завдяки статуї «Мойсей» Мікеланджело, вона — невід'ємний елемент цього унікального архітектурно-скульптурного ансамблю. Мойсей — у біблейській міфології вождь ізраїльських племен, покликаний богом Яхве вивести їх з фараонівського рабства («єгипетського полону») у «землю обітовану» через Червоне море, що розступилося водами назустріч знедоленим. Мікеланджело Буонароті (1475—1564) — італійський скульптор. Статую «Мойсей» виконав у 1516—1517 рр.

[60] ...законодавець-велетень...— Біблейський Мойсей на горі Сінай нібито перейняв від бога скрижалі з відомими «десятьма заповідями», що лягли в основу громадянського життя ізраїльтян. Мармуровий Мойсей у скульптурному зображенні Мікеланджело незрівняно більший від середніх розмірів людини (його висота навсидячки 2,35 м), чим підкреслюється його велич як вождя і пророка.

[61] ...володар і дотепний гнобитель, задивлений у віки.— Тут розкриття художнього задуму, закладеного в образ Мікеланджело, суб'єктивне. Загальновизнано, що з часів античності мистецтво ліплення нічого рівного цій скульптурі не створювало.

Скульптура символізує з безперечним ренесансним аранжуванням під «титанізм» чільну рису ідеального «вселенського пастиря»: вміння тримати людство в рамках «передписаної богом» моралі. Істинний вождь-пророк, вождь-титан сповнений усвідомлення найвищої відповідальності за довірених йому богом людей.

[62] Одну ногу підібгав під себе: встане за хвилю, й промовить, і голос його піде по горбах Рима...— Мікеланджело зобразив свого Мойсея так: пророк сидить, правою рукою спершись на скрижалі, на яких закарбовано «самим богом» продиктовані правила людського співжиття, а поглядом якнайсправедливішого судді та водночас батька-пастиря, занепокоєного долею своїх дітей, всебачно вдивляється, чим займаються вони, несподівані у своїх вчинках. Здається, будь-якої миті він готовий встати, запримітивши найменший негаразд — той, що стихійно спіткав їх, чи той, що вони свідомо спричинили самі. Раціоналістичний Мойсей Мікеланджело повністю вже не належить Відродженню – за своїм духовним складом він краще почував би себе у Просвітництві, поруч із таким же на просвітницький лад раціоналістичним Ісусом Гегеля

[63] Велет Колізей (тут дубльована назва, оскільки «Колізей» від *лат.* colosseum, «колос», «велетень») — руїни амфітеатру давньогрецьких імператорів Флавіїв (69—96). Призначався для гладіаторських боїв, спортивних видовищ, цькування хижими звірами (на очах у публіки) рабів та іновірців, зокрема християн. Уціліло понад половини зовнішньої кільцевидної стіни з усіма елементами архітектури. Закладений імператором Веспасіаном Флавієм у 70 р. і закінчений імператором Титом Флавієм у 80 р. Глядацькі місця багатоярусними замкнутими овалами охоплювали арену, кров на якій посипали піском, щоб вона не збиралась у калюжі. Одні вважають, що Колізей вміщав 50 тис. глядачів, інші — 100 тис.

[64] Каракаллові купальні (терми Каракалли) — архітектурний ансамбль найбільших у Римі терм, відкритих 216 р. імператором Каракаллою (186—217). За один раз обслуговували 1600 чоловік. Були не тільки лазнею, а й великою культурно-просвітницькою установою з бібліотекою і читальнями, гімнастичними залами, стадіонами для занять бігом і боротьбою, з перістилями для бесід і прогулянок у негоду, галереями для виставок найновіших картин і скульптур, із сценою, з якої звучала щойно написана поезія, їдальнями, парфумними крамницями тощо. Сервіс забезпечувала ціла армія рабів: за чиїмсь першим-ліпшим бажанням вони мерщій з'являлися «невидимками», використовуючи приховані ходи. Терми працювали від сходу і до заходу сонця. Купання було вельми цікавим процесом. Римлянин роздягався у так званому «аподитерії»; після ніжного масажування тут його ароматизували; потім був «тепідарій» — приміщення достоту тепле, щоб приготувати тіло для парення в «судаторії», після якого чекало купання в гарячій воді «калідарію»; з «калідарію» через «судаторій» відвідувач повертався в «тепідарій», де готувався до плавного переходу у «фрігідарій» — басейн з прохолодною водою. На всіх етапах раби втирали у шкіру коштовні пахучі олії.

Пізньоантичний Рим мав 11 великих терм. У VI ст., коли готи зруйнували їх водопостачальну систему, Каракаллові терми перестали існувати. Нині в них найбільший відкритий театр у Західній Європі.

[65] ..робота циклопів, що відламки скал зносили на її будівлю.— Давньоримські будівлі нерідко складено з гігантських кам'яних брил багатотонної ваги. Здається неймовірним, у який спосіб доставляли їх з каменоломень за досить примітивної техніки, а потім піднімали на значну висоту. Та ще більше вражає те, що давні римляни могли перевозити велетенські гранітні або мармурові вантажі із-за моря. Таким є, наприклад, монолітний обеліск вагою в 320 тонн на площі перед собором св Петра, привезений з Єгипту в I ст Циклопи (або киклопи)— у давньогрецькій міфології одноокі велетні-силачі. Коли Одіссей плив біля острова, на якому жили циклопи, вони відламували від скель величезні брили і кидали їх у море, щоб потопити корабель аргонавтів.

[66] Великий Форум (точніше: Форум Римський — Forum Romanum) — центр стародавнього міста Рим. Займав площу між узвишшями Капітолій, Есквілін і Палатін (154 м×52 м) З усіх боків оточений будівлями,

попервах служив за базарний майдан, потім — за місце для народних зібрань. Тіснота Форуму Римського, що сформувався за часів республіки, змусила римських імператорів будувати поблизу нього нові парадні ансамблі — форуми з храмами богів-покровителів. Такими є форуми Юлія Цезаря, Августа, Нерви, Веспасіана і Траяна. Разом з попереднім Римським Форумом вони складали парадний центр імператорського Рима. Ансамблі імператорських форумів, обнесених колонадами, зі статуями і жертовниками перед портиками храмів немовби конкурували між собою величчю та красою архітектури.

[67] Колони Веспасіана — рештки храму, спорудженого в 94 р. на території Римського Форуму і присвяченого «імператорам-богам»: Веспасіану (9—79) та його сину Титу (39—81), які вважали себе кровно спорідненими з богами. Уціліло три граціозні колони. На фризі — ліплення предметів для спорудження священнодійства: ніж, сокира, митра тощо.

[68] ...здіймався на заході Капітолій, старовинний храм богів і обожаних цезарів.— Серед усіх семи горбів у старовинній частині Рима найменшим є Капітолій (46 м над рівнем моря). Але на ньому зосереджувались найсвященніші місця столиці. Тут стояв храм Юнони Порадниці, на південному схилі знаходились дрібніші капища. Та Капітолієм у вузькому значенні називали найбільшу святиню римлян — храм їхнього верховного божества Юпітера на вершині цього ж горба, з південного його боку. Храм було присвячено не лише Юпітеру, а й Мінерві та Юноні, оскільки обидві богині мали у ньому свої окремі відділи. В центральній — Юпітеровій — целлі інколи засідав сенат (Форум прилягав до підніжжя Капітолія). Крім того, в епоху римських цезарів приміщення храму Юпітера (у вузькому значенні — Капітолія) служило за сховище для численних скульптур «обожаних цезарів», тобто імператорів, починаючи від Октавіана Августа. У 83 р. до н. е. храм згорів дотла. Тим-то у тексті неточність, коли мовиться про Капітолій у вузькому значенні як про «старовинний храм богів» (Юпітера, Юнони, Мінерви) та «обожаних цезарів».

[69] Над тим храмом, удалині, по той бік Тібру, вгрузала в небо стрімка копулиста маса...— Сойка оглядає Рим з пагорба Есквілін (58 м над рівнем моря), що на лівому березі Тібру. Перед його поглядом постає панорама лівобережного міста, але бачить він і будівлі на ватіканському узвишші, що на правобережжі («по той бік Тібру»),— зокрема храм св. Петра («стрімку копулисту масу»). Більша частина античного і післяантичного Рима розташована між сімома легендарними горбами і лівим берегом Тібру. Інтенсивна забудова правого берега розпочалася після 1870 р.

[70] Собор святого Петра (інші назви: базиліка св. Петра, San Peter in Vaticano, Sankt Peter) — найвище художнє досягнення ренесансної архітектури, плід майже двохсотрічної праці найкращих зодчих, скульпторів, художників епохи Відродження (Браманте, Рафаеля, Мікеланджело, Бернініта ін.); понад сорок пап щедро фінансували зведення цієї святині, другої за красою (після візантійської «Агія-Софія», сплюндрованої турками 1453 р.) у християнському світі. За легендою, 67 р. імператор Нерон розіп'яв апостола Петра на ватіканській — тоді заміській — арені, поруч із кладовищем, де вже було поховано багато замордованих християн. Там поховали й Петра. У 90 р. єпископ Анаклет збудував невелику молитовню над могилою апостола. На початку IV ст. імператор Костянтин I зруйнував Неронову арену на Ватіканському горбі і північніше від неї (власне, на цвинтарі ранніх християн) спорудив першу велику церкву-базиліку, яка проіснувала до 1452 р., коли папа Микола V (понт. 1447—1455) зібрався її демонтувати. 18 квітня 1506 р. папа Юлій II (понт. 1503—1513) особисто заклав перший наріжний камінь нового собору св. Петра, який було закінчено лише за папи Урбана VIII (понт. 1623—1644) у 1626 р. В обстановку нового храму перене-

сено чимало творів мистецтва з інтер'єру «старого Петра» (зокрема, мозаїку «Голови Христа», первісно створену ще в молитовні Анаклета, бронзову статую св. Петра, права стопа у якої аж до вищербу зацілована віруючими; звідси ж представлено і настінне малярство великого Джотто).

[71] Так, любий,— собор світу, храм папи, отця й володаря земного світу...— Справді, кращого храму від собору св. Петра, що в Римі, жодна релігія на землі не спорудила. Але, згідно з ідеологією католицизму, римська церква має стати панівною на земній кулі. Тим-то собор св. Петра мусить сприйматися віруючою людиною як символ всепереможної сили католицької церкви та її вищості над іншими релігіями світу.

[72] Борго (*італ.* замок) — назва багатьох місцевостей Італії, а також передмість, розташованих за мурами старовинних фортець, і нових міських кварталів. Це стосується римських забудов між р. Тібр і Ватіканом на тих поселеннях, що виникали внаслідок розподілу великих земельних маєтків. У романі згадано один із 14 районів Рима, розташований між Ватіканом та середньовічною фортецею пап — замком св. Ангела. В римському Борго селилося здебільшого вище духовенство.

[73] ...перед блискучою колонадою святого Петра...— Перш ніж потрапити до самого храму св. Петра, відвідувач опиняється на просторій круглій площі, з якої, власне, вже і починається геніальний архітектурний витвір. Майдан оточений по всьому колу чотирма рядами колон, між якими під одним дахом утворюються два кругові прольоти для вільного проїзду карети. На контрфорсах — 162 статуї святих мужів. Колонаду побудував Берніні за понтифікату папи Александра VII (1655—1667).

[74] Цілий овал площі лежав перед ним...— Площа символізує круглу відкриту арену імператора Нерона, на якій, за християнською легендою, біля могутнього обеліска у 67 р. було страчено апостола Петра. Тепер на місці тієї арени собор св. Петра. Сорокаметровий мармуровий обеліск, вагою у 320 тонн (доставлений у Рим з Єгипту імператором Калігулою у I ст. і встановлений тут папою Сікстом V у 1586 р.) — безпосередній свідок тієї трагічної події. Справа і зліва від нього, на однаковій відстані, ближче до лінії колон, струмує, майже на 15 м угору, вода двох фонтанів.

[75] І стрімка маса собору, що виростала з-за плечей, не пригноблювала своїм тягарем, тільки підхоплювала вверх...— Висота середнього корабля собору св. Петра 46 м, а до верхівечка хреста на центральному куполі (виконаному 1590 р. за проектом Мікеланджело) — 141 м, основа храму являє прямокутник (базиліку) — 187 м х 137 м.

[76] ...Сойка повернувся у бік портика і ввійшов у двері собору.— П'яти вхідним дверям до базиліки св. Петра передує портик (вірогідніше: парапет) — 70 м х 13 м і 20 м заввишки, стелю якого оздоблено художнім ліпленням і золотим декором. На лівому кінці виставлено кінну статую Костянтина I Великого, на правому — Шарлеманя (Карла Великого). Перші двері справа — так звані «священні врата» (Porta Santa) або «урочистий впуст», який відчиняється лише один раз у кожні 25 років для масового — і, звичайно, платного — прощення гріхів (увесь католицький світ, крім собору св. Петра, має ще лише дві церкви — обидві в Римі — з такими «священними вратами»: церкви «Святого Іоанна Латеранського» та «Святої Марії Великої»). Шедевром мистецтва є майстерно офортовані бронзові двері головного входу, переставлені сюди із попередньої старої — «костянтинівської» — базиліки св. Петра. Через них молодий Сойка і завітав до храму.

[77] Могутні подвійні сходи провадили до нього, підіймаючись широкими ступнями,— правдива дорога народів, обрамлена невгасними вогнями.— Головний вівтар собору св. Петра знаходиться під його гігантським куполом і є «золотим», тобто

вівтарем усіх вівтарів на землі; сходи до нього — «правдива дорога народів» (усього католицького світу): адже в середині «золотого вівтаря» міститься ще й вівтар первинного стародавнього собору св. Петра, а внизу, в оточенні 89 невгасимих лампад,— гробниця самого апостола, найпершого архієпископа католиків. День і ніч на балюстрадах з найкоштовнішого мармуру довкола «золотого вівтаря» палає 95 світильників. Окриває вівтар мистецьке дітище Берніні — масивний (майже тридцятиметрової висоти і понад сімсот тонн ваги) бронзовий, з орнаментною позолотою балдахін — по-церковному сінь,— споруджений 1633 р. З цього вівтаря — і то тільки по надзвичайно урочистих святах — правлять службу лише папа римський та високопоставлені кардинали.

[78] Обабіч, між колонами, склепилися бічні трансепти й хори... Усе було ковane в чистому мармурі, барвистому й дзеркально гладкому...— Інтер'єр центрального нефа чи головного корабля (довжиною в 150 м) облицьовано різнокольоровими найцінніші породами мармуру. Підлога схожа на квітчастий мармуровий килим. Серед її барвистого кам'яного мережива виділяється порфіровий круг з білим хрестом у центрі — так увічнено місце, на якому короновано Шарлеманя та інших середньовічних імператорів. У правому нефі — знаменита капела Благочестивої, що отримала свою назву від скульптурного шедевра двадцятип'ятирічного Мікеланджело (1499): «Мати-страдниця» («Pietá»); у правому — здебільшого монументи-усипальниці римських пап, серед них видатне художнє досягнення Торвальдсена — гробниця папи Пія VII (понт. 1800—1823).

[79] Над головним кораблем підносилося велетенське склепіння, а осередня копула...— Склепіння собору св. Петра спирається на чотири гігантські, у периметрі майже семидесятиметрові стовпи, що мають усередині нижні і верхні ніші; долішні зайняті велетенськими статуями засновників католицьких монаших орденів, горішні правлять за хори. По центру головний неф (корабель, висота якого 46 м, а до вершини хреста — 141 м) утворює вгорі гігантський купол з конусоподібною заглибиною («осередньою копулою» діаметром 137 м), розбитою на шістнадцять однакових позолочених сегментів із зображеннями Спасителя, Пріснодіви, апостолів та інших святих. Будівництво куполу закінчено у 1590 р. за проектом тоді уже покійного Мікеланджело.

[80] Десь правлять службу божу при бічних вівтарях...— Собор св. Петра має 45 вівтарів; вночі і вдень їх освітлює 121 лампада.

[81] «Творення» — назва циклу фрескового розпису на плафоні Сікстинської капели (Capella Sistine), який відтворює біблійний сюжет створення світу і людини. Виконаний у 1508—1512 рр. геніальним Мікеланджело на замовлення папи Юлія II.

[82] «Остаточний суд» — картина-фреска Мікеланджело на завітарній стіні Сікстинської капели. Ідея створення належить папі Клименту VII (понт. 1523—1534) у 1533 р., суть її полягала в доведенні до логічного кінця циклічного розпису каплиці: плафон Сікстинської капели мовою живопису вже розповідав про біблійне створення світу і людини, а фрески на лівій і правій стіні, намальовані художниками Перуджіно, Пінторіккіо, Козімо Росселлі та ін. під керівництвом і за участю Боттічеллі, відтворювали біблійні сюжети із циклу «Спокути» (провіщення приходу Спасителя на землю, його явлення людям і мученицька смерть за них в ім'я їх порятунку); отже, бракувало лише зображення заключного етапу історії гріховного світу — Страшного суду. Цю прогалину і заповнив Мікеланджело у 1536—1541 рр. на передній стіні каплиці, заздалегідь знявши з неї чудові фрески попередніх майстрів, які, однак, не стосувалися «остаточної долі людства».

[83] ...широкі королівські сходи внутрі ватіканських палат.— Ідеться про Scala Regia («Королівські сходи»), побудовані архітектором Берніні у 1661 р.

[84] Сікстинська каплиця — те ж саме, що й Сікстинська капела, одна із двох «папських капел» на території Ватікану. Збудована (40,23 м х 13,4 м) за папи Сікста IV (понт. 1471—1484) і названа його іменем. Інколи в науковій літературі її, як і Сістинський міст (Ponto Sistino) або Сістинську вулицю (Via Sistina), називають Сікстинською. Робиться це для того, щоб приурочувані Сіксту IV споруди не плутати з пашумілим прикрим фактом в історії західноєвропейської теології, пов'язаним з ім'ям Сікста V (понт. 1585—1590),— «Сікстинською Вульгатою». Для фрескового оздоблення бокових стін капели Сікст IV у 1482 р. залучив найвидатніших тосканських та умбрійських художників з останньої ранньоренесансної генерації (Боттічеллі, Гірландайо, Сігнореллі, Росселлі, Перуджіно, Пінторіккіо та ін.). Розпис виконано за принципом біблійної екзегетики та середньовічного художнього типологічного мислення: на лівій стіні подано шість старозавітних епізодів із «Мойсеєвого циклу» sub lege, які відповідно символізують шість новозавітних подій із «Христового циклу» sub gratio (їх відтворено на лівій стіні). Символічна сама кількість цих сцен — шість, six, що натякає на ім'я папи «Сікст». У 1483 р. капелу було висвячено. Голубий плафон із «звіздами» символізував небеса. Однак папа Юлій II (понт. 1503—1513), племінник Сікста IV, вирішив заповнити сюжетним розписом також стелю каплиці (1506). Навесні 1508 р. Мікеланджело приступив до роботи, спершу з помічниками — кращими флорентійськими художниками, потім відмовився від них. Над плафоном Мікеланджело працював з незначними перервами до 1512 р. Понад двісті старозавітних фігур, намальованих на стелі капели, тематично підпорядковувалися єдиній меті: відтворенню біблійної доби ante legem, що передувала проголошенню «Мойсеєвих законів» на Сінаї. Мікеланджело подав дев'ять основних сцен — від створення богом світу до Ноя. Папська капела, папська каплиця (Capella Pontifica) — будівля церковного типу, в якій здійснює урочисті богослужіння сам папа римський або принаймні присутній на них із свитою кардиналів та прелатів. У Ватікані дві такі капели: Сікстинська і Павліканська. Найбільш релігійні свята вшановуються в каплиці Сікстинській. У ній після смерті папи сходяться на конклав кардинали, щоб обрати нового папу. До спорудження Сікстинської капели така першість була за «папською каплицею» у соборі Іоанна Латеранського (розташованого у древній частині Рима, за межами Ватікану).

[85] ...з кам'янецького боку...— тобто з південного сходу, звідти, де по відношенню до маєтку Сойки знаходиться м. Кам'янець-Подільський; тут іще у значенні — із-за кордону, з Радянського Союзу.

[86] ...Дванадцять буйних молодців тремтіло в нетерп'ясному ожиданні над гзимсами стін...—У Сікстинській капелі по краях плафона, на його стиках з карнизами («гзимсами») стін, зображено дванадцять старозавітних персонажів (сім пророків і п'ять сивілл), могутніх, енергійних, відповідно до ренесансного художнього письма, яке навіть при змалюванні біблійних осіб зневажає аскетизм і всіляко підносить повноту життя. «Нетерп'яске ожидання» в їхніх позах символізує передчуття приходу на землю месії і настання новозавітної дійсності.

[87] Чотирьох їх братів, буйніших за всіх і найбільш непосидючих, вихопилося в розгоні на луки склепіння...— Насправді у центрі сферичного плафона («на луках склепіння») представлено у чотирьох різних сценах творення світу одну і ту ж саму особу: бога.

[88] Самітний богатир-бородань крутнувся нагально на церкву, й була така потуга в його русі...— Плафон Сікстинської каплиці поділено на дев'ять окремих піль, на кожному з них зображено певну подію, що стосується створення світу і перших сторінок його біблійної історії. Щоб дотримувати послідовності в сюжеті, прочитання його починають з протилежного кінця плафона при вході до капели. Сойка бачить один такий

епізод на другому полі, де передано третій і четвертий день світотворення. Бог («самітний богатир-бородань»), який щойно створив сонце, місяць і рослини, показаний у двох іпостасях: праворуч він летить у просторі в бік глядача, ліворуч — пружно розвертається і мчить далі на нові звершення, а водночас пробуджує до вічного життя рослинність.

[89] І другий, з зігнутим тулубом, з відкинутою на плечі головою, гримів могутнім голосом, притискаючи до грудей п'ястуки...— Сойка озирається назад і розглядає космічне дійство бога у перший день світотворення (на першому полі плафона). Відділивши світло від тьми, господь-бог рече громово, щоб було чути усьому всесвіту: «Хай буде світло!»

[90] А над усім тим кипінням... летів, рознявши рамена... могутній Саваоф...— На третьому полі фрескової композиції на стелі Сікстинської капели у вигляді означеного «шумовиння» засимволізовано другий і п'ятий день творення світу: бог відділяє воду від тверді, створює ріки, озера, моря і населяє їх усіляким життям. Саваоф — одна із назв біблейського бога Яхве, ім'я якого в іудаїзмі заборонялося вимовляти.

[91] Відривався насилу від Анджелівської бурі...— Мова йде про геніальну фрескову композицію Мікеланджело «Страшний суд» на передній — позавівтарній — стіні Сікстинської капели, що є рідкісним випадком у церковному розписі, оскільки сценам із «Страшного суду», як правило, відводилося місце на стіні при вході. Гігантську картину, за розмірами найбільшу у всьому світі (17 м х 13,3 м), Мікеланджело виконав сам упродовж п'яти років; один тільки улюблений слуга Урбіно розтирав йому фарби. Фрескове полотно заповнене юрбою з 316 постатей, висота деяких з них 3—3,5 м, найбільша фігура «судії» — Ісуса Христа (4 м). Аби велетенський малюнок не покривала пилюка, Мікеланджело трохи «нахилив» стіну наперед, нажививши її верхню частину цеглою і теньком. Готову картину одні називали «дивом Рима і всього світу», інші — «лютеранським сміттям». Художнику дорікали, чому Христос без бороди, ангели без крил, чорти без хвостів і рогів, а надмір голизни на тілах дратував «релігійні почуття» кліру. Наприклад, ще коли картину не було закінчено, папський церемоніймейстер глузував, що вона добре сприймалася б у лазні. Мікеланджело, завершуючи твір, намалював цього насмішника оповитим змією і з вухами віслюка серед грішників у пеклі. Церемоніймейстер поскаржився папі Павлу III, але той розвів руками: «Якби тебе Мікеланджело помістив хоча б у чистилищі, звідти я тебе ще б вирятував. А з пекла не можу, бо з нього нема вороття...» У картини чотири яруси. Вгорі посередині сидить сам Судія, грізний, невблаганний, до нього тягнеться зусібіч, даремно прохаючи ласки і помилування за гріхи, звихрений рій людських тіл («анджелівська — мікеланджелівська! — буря»). Динамікою буремного звихрення перейняті оголені могутні тіла також з інших «поверхів» картини: в цілому ж то не буря, а щонайувиразніша ілюзія пробудження покійного людства від могильного сну в день Страшного суду.

[92] ...увійшов зовсім у лагідну регулу братів Картузів...— тобто призвичаївся до чернечого життя, що його вели брати Картузи.

[93] ...занять у Колегії...— Тут подається за авторським машинописом (в автографі: «занять у Collegium ruthenum — ІЛ, ф. 56, од. зб. 2, с. 29). Найдавнішим закладом у Римі, де могли навчатися українці, була Грецька колегія св. Афанасія, заснована Григорієм XIII у 1573 р. У ній виховувалися уніатські (греко-католицькі) богослови, здебільшого василіани. Навчалася в колегії й православна молодь (М. Корнякт зі Львова, Ф. Прокопович, В. Григорович-Барський, ченці з Манявського скиту та ін.). З 1845 р. ця колегія зветься Греко-Руською. 1897 р. папа Лев XIII (понт. 1878—1903) заснував окрему Українську

колегію (Collegium ruthenum, або Колегію св. Йосафата), яка виховувала священиків для уніатської церкви. Від 1904 р. керівництво Українською колегією здійснюють галицькі василіани.

[94] «Правильник покірливості» — статут чернечого життя. Необхідно зважити, що Сойка — представник уніатської церкви, спорідненої з чернечим чином (орденом) василіан. Орден засновано Василієм Великим (бл. 330—379), який 362 р. уклав для нього 55 «ширших» і 313 «коротших» правил. Спершу василіанський чин був православним, потім поступово перейшов в унію з цілковитим підпорядкуванням папі римському. Уніатський митрополит Йосиф Вельямін Рутський 1617 р. провів грунтовну реорганізацію чернечого ордену василіан, переробив його статут, спершись на тринадцять «Правил скромності» та «Духовні правила», що їх вигадав Ігнатій Лойола для заснованого ним ордену єзуїтів. Ось чому між єзуїтами й василіанами (уніатами) в ладі мислення та громадянській поведінці суттєвої різниці немає. У кінцевому підсумку василіанський (уніатський) «Правильник покірливості» вимагає від уніатських священиків, як і лойолівський статут від єзуїтів, беззастережного послуху католицькому керівництву всіх рангів та шпіонажу на його користь. Для католицького чернецтва перший «Правильник покірливості» за латинською назвою «Regula» розробив італійський монах Бенедикт Нурсійський (VI ст.).

[95] Житія святих (агіографія) — опис життєвого шляху духовних та світських осіб, які прославилися «подвигами» в ім'я християнської моралі та утвердження церкви. Церква ж посмертно канонізовувала їх, оголошуючи святими.

[96] ...Говорив вогняний карфагенець, недавній поганський ритор Тертулліан...— Тертулліан Квінт Септимій (160—222), родом із Карфагена, був полум'яним пропагандистом християнства, апологетом церкви. Високоосвічений юрист, талановитий оратор і письменник, послідовно картав залишки язичництва у християн.

[97] ...Вірю, бо це абсурд!..— У своїх філософських поглядах Тертулліан суворо розмежовував знання і віру. Це чітке розрізнення знайшло афористичне вираження в його вислові: «Credo quia absurdum est». Тертулліанова думка здебільшого перекладається буквально («Вірю, бо це абсурд»), що дає привід для її вульгаризаторського витлумачення: мовляв, християнське віровчення базується на усвідомленій вірі в нісенітниці. Слово ж «абсурд» у часи Тертулліана мало інше значення, ніж тепер: «щось непідвладне розуму». Отже, Тертулліанове кредо потребує точнішого перекладу: «Вірю, бо це непідвладне розуму». Тобто є речі на світі, які недосяжні для обмеженого у своїх спромогах людського розуму. Вони доступні лише надрозумові — розумові божественному, і людині з її слабкими пізнавальними потенціями лишається тільки вірити в їхню істинність. Адже вони уже «по той бік» від очевидного матеріального світу, вони є бог, який тільки сам сповна знає себе.

[98] Стоїки — послідовники філософського вчення (IV ст. до н. е. і пізніше), одного з найголовніших в елліністичній античності. Культивували подолання особистих пристрастей, бажань, уміння лагодити з волею фатуму і цим самим становити з ним гармонійне ціле.

[99] І яка могутність аргументів мусила міститися в інших отців церкви, щоб перемогти смертельні висновки, що плили з Тертулліанового крику!..— З точки зору історії богослов'я тут маємо неточність, пов'язану з хибним витлумаченням Тертулліанового девізу: «Credo quia absurdum est» («Вірю, бо це абсурд»). За правильним розумінням думки Тертулліана («Вірю, бо це непідвладне розуму») усе виходить саме навпаки: подальші теологи, зокрема найбільші авторитети серед них: Августин Блаженний та Діонісій Псевдо-Ареопагіт — усіляко поглиблювали й утверджували її.

[100] Гностики — послідовники гностицизму, релігійного дуалістичного руху пізньої античності (I—V ст.), яке сприйняло деякі моменти християнського віровчення, популярної грецької філософії та східних релігій, зокрема зороастризму. Гностики александрійські: Василід із сином Ісидором, Карпократ із сином Епіфаном; антіохійські або сірійські: Татіан, Вардесан, Сатурнин; окремо стоїть гностик Валентин, який 140 р. прибув у Рим з Єгипту, потім виїхав на Кіпр, де 160 р. помер. Гностики претендували на істинне знання про бога і про кінцеві таємниці світотвору Все зло у світі вважали породженням суперечностей між духом і матерією, визнавали існування досконалого божества, гріховного матеріального світу та численних проміжних сходин між ними, які необхідно пізнати. Відкидали Старий завіт, втілення Христа в людині, фактично підривали міф про Ісуса як боголюдину.

[101] Василід-александрієць (пом. між 125—130 рр.) — знаменитий представник александрійських гностиків. Написав багато книг під назвою «Розмірковування» (власне, «розмірковування» були його улюбленим літературним жанром у проведенні певних філософських думок). Церква вважає, що йому вона зобов'язана найстаровиннішим свідченням про Євангеліє Іоанна. Доводив, що спокута, як і сама постать Христа, мають ідеальний характер, а божество — воно ж абсолют, вічно непримиренне з очевидним матеріальним світом як кінцевістю, і ця непримиренність є неминучою, оскільки виникає внаслідок віддалення матерії від її вихідного божественного начала (поміркований космогонічний дуалізм)

[102] Протижидовець Марціон (або Маркіон; нар. кінець I ст. — пом. між 160—180 рр.) — один із найперших представників ранньохристиянської теології, хоч у нього ще багато спільного з гностиками. Виходець із Сінопа, грек за національністю (тим-то справедливіше говорити Маркіон — *грецьк.* Markion; Марціон, Marcion — латинізована форма), син багатого кораблевласника. Близько 140 р. прибув у Рим. На християнському синоді (липень 144 р.) запропонував своє вчення і зазнав цілковитої поразки. (Церква маркіонітів, яка прийняла його вчення, вважає це початком свого існування.) Ядром концепції Маркіона є різке протиставлення Старого і Нового завітів, а по суті — іудаїзму та християнства. Старозавітний (іудейський) бог створив світ і править у ньому, дотримуючи суворих законів: він немилосердний, бо тільки карає і насаджує страх. Яхве справедливий, але жорстокий. Над ним існує інший, «добрий», «чужий» йому бог. Про себе він оповістив у Новому завіті, надіславши на землю для спасіння людей свого сина Христа, який милосердний до кожного без винятку; він судить не законом, а серцем, і його Нагорна проповідь найкраще свідчення цьому. Христос простив навіть найбільшим старозавітним грішникам: Каїну, содомітам, єгиптянам і всім язичникам. Таким чином, Маркіону близька філософія апостола Павла, який приписи закону ставить нижче від веління серця. Маркіон уперше в історії церкви уклав «канон» (щоправда, єретичний) Нового завіту. До нього ввійшло очищене від «іудейських» елементів Євангеліє Луки і десять послань апостола Павла. Общини й церква маркіонітів-«протижидівців» проіснували до середини V ст.

[103] Невтишний Варседон (правильно: Бардесан; *сірійське* Bardaisan, *лат.* Bardesanes, 154—222) — сірійський ранньохристиянський письменник, займався також астрономією Переважно жив (179—216) в Едессі при дворі сірійського короля Абгара IX, де його називали «арамейським філософом». У 216 р., коли римляни завоювали місто, втік до Вірменії, де і помер у 222 р. В інтелекті Бардесана поєднується близькосхідно-грецька освіченість із християнством, іще позначеним гносисом.

Для своєї уже сильно християнізованої спілки чи школи написав 150 сірійських гімнів (наслідувань біблійним псалмам), які, перекладені грецькою мовою, не втрачали популярності до кінця IV ст., збереглися лише

частково. Нині вчення Бардесана реконструюється дуже приблизно за різними невичерпними даними. З одного боку, він представник давньосирійського християнства, з іншого — «останній гностик». Його світогляд, що передує маніхейству, наскрізь песимістичний і висновується на дуалізмі бога і тьми, між якими знаходяться чотири першоелементи: світло, вітер, вогонь і вода. Змішуючись із тьмою, вони ведуть до виникнення неврівноваженого світу із Сатаною, світу, що вічно потребує присутності в ньому Христа. Бардесан мав своїх послідовників, які об'єдналися в секту бардесанітів (проіснувала до IV ст.).

Песимістичне вчення Бардесана дає більше підстав називати його «невтішним», ніж «невтишним». У тексті, очевидно, описка.

[104] Валентин (бл. 114—160) — один із найбільших представників гносису. Навчався в Александрії, в Римі з'явився бл. 140 р. (одночасно із відомим греком із Сінопа Маркіоном). Мав багато прибічників та учнів. Відлучений від церкви за єресь, помер у вигнанні на острові Кіпр. Залишив після себе велику школу римських гностиків-валентиніанів.

[105] Апологети — збірна назва ранньохристиянських письменників, головним чином II—III ст. Захищали принципи християнства від філософів-нехристиян. Найвидатніші апологети: Юстин Мученик, Оріген, Тертулліан.

[106] Юстин (мученицька смерть 166 р.) — вчитель і «святий отець» християнської церкви, один із найперших її апологетів (не слід плутати з тогочасним александрійцем Юстином-гностиком). З легкої руки Тертулліана дістав два прізвища — Філософа і Мученика. Грек-колоніст за національністю, язичник за початковим віруванням. Народився, очевидно, в першому десятилітті другого віку в самарійському містечку Сіхемі (Палестина). Прийнявши християнство бл. 140 р., багато подорожував по Європі й Азії з проповіддю «нового вчення». Найдовше жив у Римі, де заснував християнську школу, в якій наставником після нього був його учень Татіан-апологет. Запеклий ворог гностиків, двічі виступав з літературним захистом християнства перед римським імперським судом. Найбільша праця — «Розмова з Трифоном-іудеєм». За проповідницьку діяльність обезглавлений.

[107] Високоумний Атенагор (правильніше: Афінагор) — апологет, церковний філософ і богослов II ст. За блискуче красномовство його називали християнським Демосфеном. Збереглися два його твори: апологія «Прохання за християн» і філософський трактат «Про воскресіння мертвих», в якому він доводить можливість воскресіння і його необхідність.

[108] Мінуцій блаженний (точніше: Мінуцій Фелікс; пом. бл. 210 р.) — римський адвокат, народився в Африці. Автор апології «Октавій», в якій у вигляді бесіди доводить переваги християнської релігії.

[109] Лактанцій Люцій Целій Фарміан (бл. 250 — бл. 330) — знаменитий християнський письменник, ритор і поет. Одні (напр., Іеронім) називали його «християнським Ціцероном», інші — «Григорієм Богословом західної церкви». Належав до найосвіченіших людей свого часу. Автор не стільки суто конфесіональної, скільки постановчо-філософської праці «Про творчість божу». В трактаті «Про смерть переслідувачів» доводив, що всіх гонителів християн спіткала тяжка або ганебна смерть. Апологетом на всю широчінь розкрився у своїх «Institutiones divina» («Божественних установленнях»).

[110] Ціцерон Марк Туллій (106—43 до н. е.) — давньоримський політичний діяч, оратор і філософ, прибічник республіканського ладу. Один із найшанованіших язичницьких письменників у християнській філософській думці.

[111] Просторікий зелот Таціян (точніше: Татіан або Татіян; 110— бл. 180) — письменник, апологет християнства, народився в Ассирії.

Був високоосвіченою людиною, багато мандрував. Посвячення в грецькі язичницькі елевсінські таїнства не задовольнили його. В Римі прийняв християнство і став учнем блаженного Юстина Філософа-Мученика. Почав проповідувати і сам, за що переслідувався властями. Татіан — автор творів: «Про тварин», «Промова проти еллінів», дуже поширеного серед ранніх християн «Зводу чотирьох Євангелій» та ін. Зелоти — фанатичні послідовники закону Мойсея, найсамовідданіші борці з Римом у Галілеї та Іудеї I ст. н. е., народні герої в Іудейській війні 67—73 рр. Основною їхньою зброєю були короткі кинджали — так звані «сіки», за що римляни та зрадники-співвітчизники не без страху називали їх «сікаріями». Після падіння Єрусалима в 67 р. зелоти аж до 73 р. мужньо стояли проти римських окупантів у фортеці Масада, що над Мертвим морем. Воліли вмерти разом зі своїми сім'ями, тільки не здатись на ласку переможця.

Зіставивши роки життя Татіана з часом загибелі зелотів, неважко помітити неточність у виразі: «просторікий зелот Таціян». Очевидно, правильнішим мав би бути інший варіант: «просторікий проселіт Татіан» оскільки Татіан, учорашній язичник, прийняв нову віру й одразу став полум'яним її проповідником та захисником. Викликає певне непорозуміння слово «просторікий» (очевидно, тут у значенні: проповідник мовою, зрозумілою народній масі).

[112] Боже об'явлення (від *польсько-галицького* — одкровення) — засіб, за допомогою якого абсолютне буття (бог) робить себе, так би мовити, доступним пізнанню віруючої людини. Абсолют «відкривається», «об'являється» їй у трьох основних формах: у явищах та предметах матеріального світу; у слові (і перше, і друге має сприйматись як символіка божого промислу); у Святому письмі (яке вважається надприродним одкровенням).

[113] Змислова дійсність (від *польсько-галицького* — відчуття, чуття) — дійсність чуттєва, така, що дається людям у їхніх відчуттях.

[114] Александрійська школа законовчителів (оголошувальна чи катехізична школа).— Йдеться не просто про школу в широкому значенні цього слова. Перш за все, принаймні від Патена (друга половина II ст.), це формально діючий церковний навчальний заклад, що мав окреслену структуру і програму. Зразком були давньоєврейські двоступеневі школи в Александрії, де в нижчих класах викладалися священний закон та священна історія, а у вищих — прищеплювались навички пояснення Святого письма, його поглибленого розуміння. Попервах у християн були одноступеневі школи із спрощеною програмою скрізь, де набиралася значна кількість слухачів з новонавернених у християнство. У II ст., коли ідеологи нової віри зіткнулися з академічно підкованими супротивниками (гностиками й елліна-ми-язичниками), довелось і самим законовчителям церкви (першим викладачам у «післяапостольських» ранньохристиянських школах) вдатися до висококваліфікованого обґрунтування її істин. За таких обставин з'явилися школи вищого розряду, де готувалися кадри апологетів нової віри, умів, які у філософській освіченості нічим не поступалися своїм опонентам. Найважливіші школи існували в Александрії, Кесарії, Єрусалимі, Антіохії, Римі, Константинополі, Карфагені, Едессі та ін. Для всіх за своєрідний зразок організації навчального процесу була найдавніша і найзнаменитіша «александрійська школа», в якій навчали і творили Патен, Климент Александрійський, Оріген, Діонісій Великий, Петро Мученик, Макарій, Афанасій Александрійський та ін. З IV ст. школа почала занепадати. Була церковно-науковим закладом, очолюваним єпископом. Александрія — на той час столиця Єгипту. До IV ст. друге (після Рима) місто в імперії.

[115] Від Климентія, вчителя й провідника школи...— Йдеться про Климента Тита Флавія Александрійського (пом. бл. 215 р.) одного з найперших отців церкви, автора релігійно-філософських творів, у яких розробляв концепцію християнського гносису, намагався поєднати

християнське віровчення з еллінізмом та грецькою філософією. Провідний твір — «Стромати» («Килими»), збірник писань про тогочасну церкву, гностичні рухи, нрави.

[116] Оріген (бл. 185 — бл. 254) — християнський теолог, філософ, філолог, представник ранньої патристики. Найплідніший з-поміж християнських письменників III ст., автор багатьох коментарів до Старого і Нового завітів, а також полемічних творів (найвизначніший серед них — «Проти Цельса»). Прагнув зблизити християнство з грецькою філософією. Переслідувався за єресь.

[117] Афанасій Александрійський (бл. 295—373) — один із отців церкви, єпископ в Александрії (з 328 р.), автор релігійних праць і полемічних творів проти єретиків. Розробив містичне вчення про єдиноіснування бога-батька і бога-сина. Захищав незалежність церкви від імператорської влади, протягом 50-ти років у IV ст. був основним стовпом християнства. Уславився нетерпимістю і жорстокістю до «інодумства». Спираючись на авторитет помісних соборів, імператори п'ять разів змушували його покидати єпископію і переховуватись до кращих днів.

[118] Григорій з Нісси (або Григорій Ніський; бл. 335 — бл. 394) — церковний письменник, богослов і філософ-неоплатонік, один із найперших християнських екзегетів, представник патристики з так званого «каппадокійського гуртка» (від назви провінції Каппадокія в центрі Малої Азії, нині Туреччина). Висунув погляд, ніби людство є однією — «колективною» — особою «у Христі».

[119] Августин (у католиків — «Святий Августин», у православних — «Августин Блаженний») — найвидатніша особа серед отців церкви. Від 395 р. і до кінця життя — єпископ у містечку Гіппон, на півночі Африки, через що в літературі його називають іще Августином Гіпонійським. Автор величезної кількості трактатів, листів, проповідей. Вершина його творчості — «Сповідь» і «Про місто боже». В середньовічному філософському і богословському мисленні — верховний авторитет. Розробив систему християнської догматики, доктрину послуху церкві всіх представників світської влади, ідею божественного провіденціалізму у світовій історії.

[120] Францисканці (або францискани, злидарі, мінорити, менші брати) — чернечий чин (орден), у латинській церкві провідний, поряд із домініканцями. Розпався на обсервантів, конвентуалів, капуцинів. Заснований Франціском Ассізьким (інші прізвища: «з Ассіза, Фіоретті; 1182—1226), сином багатого купця. Покинувши дім батька-заможника, Франціск став подвижником. Бідність оголосив царицею всіх доброчинств і своєю «коханою дружиною». Подорожував босоніж з малочисельними послідовниками, зневажаючи чернече затворництво, поширював братерську любов на все суще: звірів і птахів, дерева і квіти, вогонь та сонячне світло (його художня перлина «Гімн сонцю», в якій він називає всі створіння на світі «братами і сестрами», є найдавнішою пам'яткою італійської поезії). Таке спілкування з природою вважалось у францисканців «радістю у бозі». Самі вони іменували себе «веселунами господніми», їхні молитви супроводжувалися жвавими жестами та приспівами й нагадували пісні мандрівних жонглерів. Папа Іннокентій III (понт. 1198—1216) насторожено поставився до ордену францисканців і затвердив його з чималим внутрішнім опором. Пізніше римська церква оголосила Франціска святим, причому значно спотворила первинну демократичну суть вчення францисканців. У XIII—XIV ст. навколо особи його основоположника виникло багато легенд, найпоетичніші зібрано в книзі «Фіоретті» (або «Квітоньки Франціска Ассізького»).

[121] Скотт Джон Дунс (бл. 1266—1308) — провідний представник францисканської схоластики, родоначальник учення «скоттизму», що протистояло «томізму» — схоластиці домініканців, яку заснував Фома Аквін-

ський. «Скоттизм» був ближчий до матеріалізму, ніж «томізм», оскільки, на відміну від останнього, визнавав примат волі над інтелектом і примат одиничного конкретного над загальним абстрактним.

[122] Оккам Вільям (бл. 1285—1349) — англійський філософ-схоласт, логік і церковно-політичний діяч, головний представник номіналізму XIV ст., францисканець. Відома так звана «бритва Оккама», згідно з якою не можна вважати гідними науки поняття, що не піддаються інтуїтивному і досвідному знанню. Це гостро суперечило абсолютному містичному теологічному знанню. Проживаючи як вигнанець в Мюнхені (з 1328 р.), Оккам теоретично обгрунтував незалежність світської — імператорської — влади від папської.

[123] Базиліка — тип споруди християнського храму, витягнутої прямокутної форми. Всередині розділена продовжними рядами колон на кілька частин (нефів). Крім неї, католицькій церкві притаманні й три інші архітектурні типи: ротонда, «латинський хрест» і «грецький хрест». Спершу в давньоримській літературі базиліка означала просторі прямокутні публічні приміщення зі спадистим дахом (криті ринки, великі зали для бесід і прогулянок тощо). Для церкви серед усіх інших типів античних будівель найзручнішими виявилися саме базиліки, і передусім тому, що вони ніколи не мали жодного відношення до відправи язичницьких культів. Тим-то за їх зразком почали будувати перші християнські храми у Римі, які також отримали назву базилік. Найдавнішою християнською церквою у Римі спеціалісти вважають базиліку Пуденціани на Есквілінському горбі. До 90-х років IV ст. належить базиліка св. Климента. Найпродуктивнішим періодом будівництва ранньохристиянських культових споруд є IV—V ст. Однак від 32 базилік, зведених тоді, залишилось усього кілька — серед них найвідоміші: святого Іоанна Латеранського (або Сан-Джованні ін Латерано) та святої Марії Великої (Санта Марія Маджіоре).

[124] Тома з Аквіна (точніше: з Аквіно) — Фома Аквінський, мова про нього була раніше. Аквіно — містечко в італійській провінції Фрозіноне, неподалік від якого у замку Роккасекка народився Фома Аквінський.

[125] Арістотель (384—322 до н. е.) — давньогрецький філософ та учений, найбільший мислитель античності, за висловлюванням Маркса. Основоположник логіки та інших наукових дисциплін. Впровадив у філософію початки діалектики в сучасному нам розумінні (діалектика доарістотелівська була вченням про пізнання загальних начал буття через правильне їх розчленування). Справив великий вплив на розвиток прогресивних ідей у подальшій філософії. Щоправда, середньовіччя, якому Арістотель відомий під прізвищем Філософ, спиралося, за рідкісними винятками, на метафізичні сторони його вчення про буття і діяльність (онтологію).

[126] ...від сухолицього Орігена...— Аскетизм знаменитого християнського богослова і філософа Орігена став легендарним. Так, викладаючи граматику і риторику в уславленій Александрійській катехитичній школі, яку відвідувало чимало чарівних жінок, Оріген, щоб не впасти у «плотський гріх», пошкодив собі статеві органи і спотворив лице. Упродовж всього життя мало їв, спав і багато постив.

[127] ...через полум'яного блудника Августина...— У перших розділах своєї «Сповіді» Августин Блаженний, великий учитель західної церкви, зізнається, що в молодості, аж до тридцяти трьох років, поки не прийняв християнську віру, відзначався надзвичайним жонолюбством.

[128] ...до янгольського аквінця Томи...— тобто до Фоми Аквінського, який був удостоєний папським престолом за богословську вченість звання «doctor angelicus» (учитель-ангел).

[129] Львівське товариство теологічних студій (інша назва: «Богословське наукове товариство у Львові») — засноване 1923 р.,

видавало щоквартальник «Богословія» (1923—1942), «Праці Богословського наукового товариства у Львові» й інші неперіодичні видання. Функціонувало під егідою Ватікану.

[130] Бернард з Клерво (або Бернард Клервоський; бл. 1091—1153) — абат заснованого ним у 1115 р. монастиря Клерво (в Бургундії), творець ордену бернардинів і один із творців ордену тамплієрів, натхненник другого хрестового походу, активно боровся з єретиками, зокрема з П'єром Абеляром (1079—1142) та Арнольдом Брешіанським (1100—1155), церковним реформатором із Брешії (в Ломбардії), послідовником Абеляра. Для бернардинів характерна сувора аскеза. Вони мають певні заслуги в галузі агрокультури та садівництва.

[131] ...в «Духовній мандрівці до бога» серафимського доктора Фіденци-Бонавентури...— У своєму творі «Itinerarium mentis in Deum» («Духовна мандрівка до бога») Бонавентура називає теологію володаркою усіх світських наук, а єднання з богом, до якого людину веде шість шаблів пізнання,— найбільшим благом. Безперечно, містичний спосіб осягання божества, що його пропонує Бонавентура, опирається на трактати знаменитого Псевдо-Діонісія Ареопагіта. Бонавентура Джованні Фіденца (1221—1274) — один із найбільших середньовічних схоластів-францисканців. Був генералом свого ордену, кардиналом, єпископом, папським легатом. Папа Сікст IV прилучив його у 1482 р. до лику святих. Францисканці протиставляли його як могутнього мислителя стовпу домініканців — Фомі Аквінському. За велику вченість і благочестивість йому присвоєно звання «doctor seraphicus». Doctor seraphicus (доктор-серафим) — те ж саме, що й «doctor angelicus» (доктор-ангел). У середньовічних західноєвропейських університетах «доктор» (*лат.* «учитель») був найвищим ученим званням після «бакалавра» і «магістра». Мали його, як правило, юристи, філософи, богослови і медики. Видатним богословам папа римський міг присвоювати спеціальним розпорядженням звання «doctor seraphicus» і «doctor angelicus». Малося на увазі, що ці високовчені мужі, немов ангели, були посередниками між небом і землею у звістуванні божественних істин. Їхніми устами промовляв ніби сам бог. Такі «доктори» прирівнювались у католицькому регіоні до вчителів церкви (як Амбросій, Григорій Великий, Августин Блаженний та ін.) і до отців православної церкви (Афанасій, Григорій Назіанзін, Василій Великий, Іоанн Злотоуст та ін.).

[132] Боме Якоб (1575—1624) — німецький філософ-пантеїст, за професією чоботар. У своїй картині світу прагнув поєднати містику з натурфілософією — акція, яка пізніше так прийшлася до вподоби романтикам. Стихійне діалектичне мислення зближувало його з матеріалізмом.

[133] Плотін (204—269) — давньогрецький філософ, засновник неоплатонізму (його єгипетської школи), вчення про непізнаване божественне першоначало світу, яке послідовно проявляє себе в іншій формі спочатку як світовий розум, як світова душа, потім — у душах людей, далі — у матерії, яка сама по собі — без божественного першоначала, без цієї «внутрішньої форми» усього сущого — є небуття. Неоплатонізм ліг у підвалини філософії християнства.

[134] («А хто думає, що ті речі є порожніми фантазіями, той грішить і блудить проти покірності, належної нашій матері, святій церкві...») — Йдеться про принцип інквізиторських судів, який висловлено у книзі Я. Шпренгера і Г. Інстіторіса «Malleus maleficarum» («Молот на чародіїв»): «Хто каже, що відьом і чарівників не існує, той сам приналежний до їхнього гурту».

[135] Таїчі Анна-Марія — зафіксоване в протоколах інквізиції ім'я жінки, звинуваченої у зв'язках з дияволом і спаленої на вогнищі.

[136] Святий Пахомій (бл. 292—348) — один із засновників монастирського (тодішньою мовою — «кіновитного» общинного) життя. Створив

ряд монастирів і написав для них статут, що широко розповсюдився на Сході.

[137] Гес Крестенція — зафіксоване в протоколах інквізиції ім'я жінки, звинуваченої в зв'язках з дияволом і засудженої інквізицією.

[138] Святий Антоній (тобто Антоній Великий; бл. 250—356) — найперший фундатор монастирського життя. Сам звікував свій предовгий вік в одному із монастирів у Єгипті.

[139] Ескобар Марія — зафіксоване в протоколах інквізиції ім'я жінки, запідозреної у зв'язках з нечистою силою і засудженої інквізицією.

[140] Свята Катерина Еммеріх (або Еммеріх Анна Катарина; 1774—1824) — німецька монастирська схимниця, яка уславилася дивовижною, як на новітні часи, аскезою.

[141] Броньолій.— Очевидно, маловідома духовна особа.

[142] Коли святий Домінік навчав у Каркассоні...— Святий Домінік (1170—1221), засновник ордену домініканців («братів-проповідників»), був натхненником боротьби проти єретичного руху альбігойців. У Каркассоні (місті у південно-західній Франції, 57 миль на південний схід від Тулузи) Домінік «навчав» у 1205—1215 рр. Там був один із найбільших осередків альбігойської єресі. Спочатку Домінік намагався навернути альбігойців на «праведну путь» проповіддю, переконуванням і знаходженням істини у диспутах з їхніми духовними наставниками. Проте наслідки були далекими від бажаних, і св. Домінік, при підтримці папи римського Іннокентія III, почав провокувати французьких рицарів на війну з альбігойцями.

[143] Альбігенець (латино-польська форма слова «альбігоєць») — єресь XII—XIII ст., походить від назви міста Альбі в Лангедоку на півдні Франції. Є припущення, що її заклали богоміли, єретики з Візантії X—XI ст., через що альбігойців часто і називають болгарами. Альбігойці вважали папу римського дияволом, заперечували церковні догмати та обряди, виступали проти експлуатації як світської, так і духовної, феодального землеволодіння, десятини тощо. Знищені інквізицією у 1229 р.

[144] ...й по кожній «Богородиці»...— тобто після кожної молитви на честь богородиці.

[145] Святий Югон (латинізоване французьке ім'я Hugo; 1024—1109) — абат відомої обителі Клюні, один із найвидатніших церковників XI ст. у Франції. Хрещений батько імператора «Священної Римської імперії» Генріха IV, радник пап: Леона IX, Віктора II, Стефана IX, Александра II, Урбана II, Григорія VII. Його день у святцях — 29 квітня.

[146] Ріміні — місто в Північній Італії, порт на Адріатичному морі. У першій половині VIII ст. належав лангобардам. Піпін Короткий, вождь франків, розгромивши їх, подарував місто у 756 р. папі римському Стефану II (понт. 752—757).

[147] Валіолі — можливо, неточно (на французький лад) відтворена орфоепія назви знаменитого міста у середньовічній Іспанії — Вальядолід (Valladolid), адміністративного центру давньої Кастілії, а після об'єднання останньої з Арагонією (власне, з утворенням новочасної Іспанії), то і столиці всієї держави в 1469—1606 рр. Тут помер Колумб (1506). У місті один із найстаріших європейських університетів.

[148] ...про Ганну Шультербаєрін з Відня говорять, що носила в собі 12 652 чорти.— Єзуїти часто вдавались до заклинань, щоб відбити у диявола його жертву — одержиму ним та його поріддям людину. В 1583 р., з наказу австрійського імператора і віденського єпископа, єзуїти виганяли бісів з однієї шістнадцятирічної дівчини Анни Шлуттенбауер з села Манке під Віднем. До цього завдання вони заздалегідь готувались бичуванням та іншими «подвигами», до яких диявол ставиться з огидою. Боротьба диявола з благочестивими патерами відзначалася «величезною наполегливістю» і тривала кілька тижнів. Нарешті патери отримали перемогу

і вигнали з тіла одержимої 12 652 чорти. Одразу після цього на тортури інквізиції потрапила її сімдесятирічна бабуся, яка зізналася, що уже 50 років має зв'язок з дияволом, літає на шабаш до нього, псує погоду, накликає імпотенцію на чоловіків тощо. Стару жінку прив'язали до хвоста коня, а потім на велелюдному майдані спалили живцем.

[149] Лотарінгія — історична провінція на сході Франції у басейні р. Мозель, одна із частин, на які розпалась імперія Карла Великого. У IX ст., Лотарінгія — королівство, межі якого сягали нижнього і середнього Рейну. Від X ст. і до 1776 р. (з перервами) була герцогством. Пізніше перебувала у складі Франції. Тут чинив суди над єретиками, відьмами і знахарями найжорстокіший французький інквізитор, автор «Історії Лотарінгії» Нікола Ремі, який за 15 років (1576—1591) виголосив близько 900 смертельних вироків і узагальнив цей свій досвід у книзі «Культ демонів» (1595).

[150] У Лябур знайшли три тисячі осіб, позначених дияволом...— В історичних джерелах сказано, що вся людність баскської провінції Лябур (і не три тисячі осіб, а майже тридцять тисяч!) зналась на чародійстві. Виняток не становили ні діти, ні дівчата, ні навіть священики. Такого сумного висновку дійшов П'єр де Ланкре, обстеживши місцеве населення на наявність у нього «чортової плями» (у всіх знаходив на тілі точку, нечутливу до наколювання голкою — точку, отже, «впечатану дияволом»). Для багатьох басків найперші роки XVII ст. обернулися смертю на інквізиторських вогнищах. Ці події описав польський письменник Станіслав Пшибишевський у романі «Діти сатани». Лябур — французька місцевість у західних Піренеях. Головне місто — порт Байонне.

[151] Є декілька родів чарівниць: одні накликають град і бурю; другі відбирають плідність звірятам і людям; треті вбивають і їдять дітей або посвячують їх злому духові.— Починаючи з XV ст. і пізніше, у чародійстві звинувачували в основному жінок. Поріддя чародійок і чародіїв, говорить один із найбільших знавців у цій справі абат Тритемій, ділиться на чотири основних види. Одні у своїх злочинних діях використовують природні засоби (отруту тощо); інші знають магічні слова, знаки і заклляття; треті, як люди, що займаються некромантією, кличуть собі на поміч нечисту силу, але повністю не продають себе їй; і, нарешті, четвертий вид становлять справжні відьми та характерники, які цілком зрікаються бога і визнають своїм повелителем сатану, віддаючись йому не тільки душею, а й тілом, за що отримують від нього уміння творити дива, на які не здатні чарівники трьох перших категорій.

[152] ...під час урочистих зібрань і чарівницьких сабатів.— У численних «теоретичних» студіях інквізиторів з усією грунтовністю окреслюється християнське розуміння чарівництва. Та «найфундаментальніше» воно розкривається в сумнозвісному «Молоті на чародіїв» («Malleus maleficarum», 1489) німецьких богословів Г. Інстіторіса і Я. Шпренгера. У цьому трактаті названо компоненти, з яких складається чарівництво,— їх чотири: використання магії для шкідницьких дій супроти християн, тварин і рослин, присяга на вірність дияволу, участь у сабатах, здатність літати на різних предметах і перекидатися у звірів. Сабати (або чарівничі шабаші) начебто були головним засобом безпосередніх зустрічей з дияволом. Відбувались вони двічі-тричі на тиждень або, за вказівкою диявола, скликались і позачергово. На такі рядові сабати сходилась не обов'язково вся нечиста сила. У повному складі поставала вона перед дияволом щороку один раз — під час «урочистого зібрання» (наприклад, у слов'ян вони найчастіше відбувалися на св. Івана, в ніч на 24 червня, у німців — у Вальпургієву ніч, напередодні 1 травня). Гола відьма, ставши навпроти домашнього вогнища, натиралася «чортовою» маззю, інколи випивала відповідні порошки, сідлала кочергу чи мітлу і через димар вилітала на сабат. Бувало, їхали туди на чорному коні, червоній клячі, упиреві, чорному котові тощо. Польські відьми

виїздили і в бричках. Пішки у всіх народів рідко коли ходили на ці нічні гуляння, як правило, у якомусь відлюдному місці (на великих луках, узмор'ї, болоті, цвинтарі, в лісі, під шибеницею, в горах; у слов'ян це мала бути Лиса гора). Найбільшою втіхою на сабаті були застілля, а після нього — танці з дияволом та любовне розкошування з ним. До столу подавали вишукані наїдки і напої — їх прихоплювали з дому відьми або й приносив сам диявол. «Глибокі дослідники» злочинств ворога роду людського вказують у своїх трактатах, що відьми на сабатах з превеликим задоволенням куштували також усіляке паскудство: сирі нутрощі жаб, гадючі язики, мозок мерців. Екскременти диявола вважалися найвитонченішим делікатесом. Йому програвала у смакових якостях навіть убита дитина, вкрадена у якої-небудь богомільної родини для сабату.

[153] Содомський — тобто характерний для біблейського міста Содома; з протиприродними пороками, глибоко аморальний (скотоложництво, гомосексуалізм тощо). У середньовіччі це слово (зі своїм паралельним відповідником «содомітський») мало якнайконкретніших адресатів. «Содомітами», задля підвищеної саркастичності і зневаги, називали єретиків — «слуг диявола», відьом та чарівників.

[154] Люцифер (або Люцифер) — у християнській міфології ангел, вигнаний богом з неба; диявол.

[155] Асмодей — у давньоєврейській літературі (зокрема Талмуді) вважається главою демонів. Згадується як злий дух у Біблії (Товія, 8, 3) й апокрифах. Нібито умертвив сімох чоловіків Сарри, будучи закоханим у неї. Але Товія одружився на Саррі і прогнав демона. В одному апокрифі розповідається, як Соломон закував у кайдани Асмодея, та, бажаючи знати, що той робитиме, випустив його на волю і подарував йому свій магічний перстень. Асмодей позбавив Соломона царства і правив ним його іменем, прибравши Соломонів образ, поки той не прогнав його знову. Асмодей вважається руйнівником шлюбів.

[156] Святий Бернард — Бернард Клервоський.

[157] Святий Серен — садівник із Паннонії (III ст.), що прийняв мученицьку смерть від римських солдатів за утвердження християнства.

[158] Ревенсбург (правильно: Равенсбург) — нині повітове містечко в західнонімецькій землі Баден-Вюртемберг, північніше від Баденського озера, з численними пам'ятками середньовічної архітектури: фортецею, церквами, ратушею пізньої готики. У 1482-1486 рр. у Равенсбургу процеси проти відьом і чарівниць очолювали Я. Шпренгер та Г. Інстіторіс, неперевершені майстри і теоретики цієї справи, автори «Молота на чародіїв» — біблії інквізиторів,— які спалили в Равенсбурзі та його околицях 48 «чарівниць».

[159] ...ніхто не накликав так до нищення чарівниць, як святі отці... — Список, поданий письменником (Григорій IX, Бенедикт XII, Мартин V, Каліксг III), можна продовжити й іншими знаменитостями. Папа Іоанн XXII (понт. 1316—1334) буллою 1326 р. оголосив про наявність серед християнського люду чимало «відьом» та «чарівників», які вступили у зв'язок із сатаною, за що їх необхідно знищувати. Веліли інквізиторам вистежувати й карати «шанувальників рогатого» папські булли і послання: Александра V (1409), Євгенія IV (1434, 1437, 1445), Миколи V (1451), Пія II (1459), Сікста IV (1734, 1478, 1483), особливо ж Іннокентія VIII (1484).

[160] Григорій IX (понт. 1227—1241) — папа римський, з чиїм іменем пов'язано запровадження інквізиції («священного суду» на єретиків) у 1231 р. Коли посів папський трон, він мав уже вісімдесят років. Незважаючи на свої літа, виявився затятим суперником німецького кайзера Фрідріха II Гогенштауфена, який претендував на абсолютну владу над Італією, що силою зброї уже раніше була приєднана до так зва-

ної «Священної Римської імперії». Ні мужністю, ні енергією Григорій IX не поступався своєму ворогові. Іменем усіх католиків-християн оголосив йому прокляття і відлучив від церкви. Дарма, що німецькому імператору пощастило вигнати старого папу з Рима,— відлучення той не скасував. У 1230 р. обидва примирилися. Але сварка відновилася в 1239 р., і папа вдруге вдався до крайнього заходу — відлучення. Кайзер Фрідріх II увійшов із військом у Рим, полонив папу, який бранцем у своїй столиці і помер.

[161] Бенедикт XII (понт 1334—1342) – папа римський, до понтифікату — кардинал-інквізитор в Авіньйоні, де згодом обіймав святий престол за так званого «авіньйонського полону» і звідки не схотів повернутися в Рим, незважаючи на настійні прохання римлян. Фанатичний мисливець на «відьом», «чарівників» та єретиків. Наприклад, у 1336 р. зажадав від паризького єпископа, щоб той негайно доправив йому ув'язненого в Парижі англійського «чародія» Вільгельма Альтафекса та обов'язково з магічною шифрограмою, знайденою при ньому; наступного року ув'язнив двох чоловіків за спілкування з дияволом; 1338 р. звелів інквізиції зайнятися двома французькими молодицями (з дієцезії Вів'є), яких було запідозрено в любовних зв'язках із сатаною; в грудні 1339 р. надсилає універсал абатові одного південнофранцузького монастиря з вимогою вчинити суд над групою своїх монахів, які, довідавшись від якогось клерика про існування зачарованого скарбу в горі, схотіли добути його магічним заклинанням.

[162] Мартин V (понт 1417—1431) — папа римський, за чиїм безпосереднім розпорядженням (булла від 1418 р.) інквізиція розгорнула активне вистежування і винищення «відьом» і «чарівників» в Альпах. Процес тривав з 1420 по 1439 р., досягнувши апогею у 1428—1434 рр. під час масових спалень за «чарівництво» в швейцарському кантоні Вале (Valais). Альпи привернули увагу Ватікану з його «священними судилищами» не випадково. Тут, високо в горах, збереглось чимало язичницьких традицій, які інквізиція витрактовувала як наслідок успішних підступних дій «ворога людського» — диявола. А крім того, на альпійських полонинах переховувались рештки відвертих недругів папи — вальденсів, які втекли сюди з рідного Ліона від вірної загибелі на вогнищі. Мартин V призначив польсько-литовського короля Ягайла генеральним вікарієм у землях руських, доручивши йому докласти всіх зусиль для об'єднання православної церкви з римсько-католицькою. Латинізацію й ополячення східнослов'янського краю започаткував папа Мартин V.

[163] Каліксті III (понт. 1455—1458) — папа римський, за походженням іспанець (Альфонсо Борджа). Утвердив при владі в Італії знамениту родину Борджів. На «священний трон» зійшов у 78 років. Клявся відвоювати у турків Константинополь. Його доблесний полководець Джованні Корвін Гуніад розгромив Магомета II під Белградом. Але на сторінці, вписаній ним в історію папства, найбільше місця займає «непотизм» — щедре осипання благами своїх племінників та інших родичів. Тут ніхто із пап не зміг би зрівнятися з ним. Двох племінників (і це в неповні три роки свого понтифікату) він зробив кардиналами, одного — герцогом. На відміну від інших пап епохи Ренесансу, ненавидів мистецтва та науки. 11 червня 1455 р. видав рескрипт про реабілітацію Жанни д'Арк, яку 1431 р. спалили за те, що на війні користувалась «допомогою диявола». Сам був чуйним патроном інквізиції. 1456 р. з його благословіння інквізиторське аутодафе спіткало всю «відьмарську» Лотарінгію.

[164] Говорить Святе письмо: «Не оставиш при житті чарівника!» — Можливий також варіант біблійного перекладу: «Не лишай відьми живою» (Вихід, 22, 17). У древній Іудеї чарівництво заборонялося під загрозою смертної страти законами Мойсея (наведений

вислів є одним із його юридичних параграфів). І все ж під впливом сусідніх Вавілонії та Єгипту, де чародійство культивувалось дуже широко, Іудея далеко не змогла викорінити у себе це лихо, до якого були нелегально причетні здебільшого жінки. Цей біблійний вислів став девізом сумнозвісної булли папи Іннокентія VIII (1484), після якої розпочалося страшне полювання на «відьом», «чарівників» і «жидів».

[165] Канонічне право (від «канон» — передпис в галузі догматики або культу, встановлений церквою як обов'язковий) — те ж саме, що й церковне право, тобто вигрунтуване на церковних канонах, сформульованих у писаннях отців церкви, рішеннях соборів, основоположних документах пап. У середні віки (не завжди без цього обходиться і тепер) протиставлялося законам світської влади. Норми канонічного права є організуючим началом у всій структурі церкви, регулюють деякі сімейно-шлюбні та майнові відносини. Найбільше відома кодифікація канонічного права — Звід канонічного права від 1582 р.

[166] А коли б існувала тяжка кара, як смерть на вогні, належало б її вживати, — така безмежна є проступність чарівників і така її обридливість... — Тут саркастична алюзія на численні середньовічні і післясередньовічні посібники по правильному розпізнанню «відьом» та «чарівників», а також на богословські трактати і папські булли, що доводили і роз'яснювали, якою небезпечною є для усього людства порода перекинчиків у табір диявола. Вже інквізитори XIII ст. ототожнюють чарівництво з єрессю, а «відьом» і «чародіїв» — з єретиками, бо всі поклоняються нечистій силі. Від них мор, градобиття, засуха, порожнє вим'я в корів, падіння худоби, імпотенція у чоловіків. «Якщо чарівництво,— сказано в одному інквізиторському трактаті,— що є лихом гіршим від шанування поганських божків, від гріхів єресі та невіри сарацинів, угніздиться між людей, упадуть тоді держава, громадський порядок. Злі люди, тріумфуючи, захоплять владу... У страшних війнах люди вбиватимуть один одного, друзі стануть недругами, діти заворогують зі старшими і розумнішими від себе, бідняки зітнуться з багатими. Ось чому весь світ повинен співпрацювати у викорінення чарівництва — прелати і священики, все духовенство мусять боротися з ним».

[167] В місті Тулузі спалили 1275 року Анелю Лябарт (правильно: Анжелі де ля Барт, від *франц.* Angeli de la Barthe).— У найновіших дослідженнях історики ставлять під сумнів вірогідність згаданої події, оскільки аутентичних матеріалів (протоколів інквізиції, свідчень безпосередніх очевидців тощо) не збереглось. Аж у XV ст. французький хронікар Барден описує дивну подію, яка сталася в Тулузі 1275 р. П'ятидесятишестирічна аристократка Анель де ля Барт (у цьому вона нібито зізналася сама на суді інквізиції) після любовних зносин з дияволом народила потерча з вовчою головою та хвостом якогось плазуна, може, й вужа. Щоночі вона крала у чесних християн немовлят, вбивала їх, щоб годувати ними своє мале чудовисько. Через якихось два роки воно вмерло. Маму-відьму вислідили і спалили. Тулуза — старовинне французьке місто, відоме вже в античності, над р. Гароною й Південним каналом. Центр департаменту От-Гарон. Має університет (1223) і собор (XIII ст.).

[168] Аррас — столиця французького департаменту Па-де-Кале. Давніше місто славилось чудовими ткацькими виробами, особливо так званими «аррасами» (XVI ст.) — килимами тутешнього виготовлення. Батьківщина Робесп'єра.

В Аррасі, який входив тоді до графства Бургундія (Франш-Конте), 1460 р. відбувся (започаткований у 1459 р.) один із найголосніших за всю історію інквізиції процес над «відьмами» і «відьмаками». Знаменитий інквізитор П'єр-ле-Бруссар у вироку про страту звинуватив «чарівниць»

у тому, що вони для своїх нечистих вчинків виготовляли мазь із попелу спалених жаб, відгодовуваних освяченою проскурою, з розмеленої кості якого-небудь повішеного на шибениці, з усілякого гид-зела і крові замордованих дітей. Тією маззю змащували себе і, осідлавши кочергу, виїжджали на шабаш. Там навколішки складали шану Цапові (сатані), продавалися йому своїми душами, дарували щось зі свого тіла (найчастіше нігті або волосся з паху), потім обціловували йому сороміцькі місця і злягали з ним.

[169] Франш-Конте — історична провінція на сході Франції з головним містом Безансон. У X ст. на його території виділилось графство Бургундія, за яким у XIV ст. закріпилася назва Франш-Конте («вільне графство»). До 1678 р. належало «Священній Римській імперії».

Довгий час провінція була одним з найбільших центрів єресі у Західній Європі. Зокрема, тут переховувалися найлютіші вороги папи — вальденси, втікачі з Ліона (Люгдуна). Вальденсів у Франш-Конте народ прозвав «бургундцями», надалі так казали на них і в інших землях, що засвідчувало їхню чималу чисельність у цьому краї. Перші великі вогнища інквізиторів на єретиків, відьом і чарівників (здебільшого ними вважалися вальденси) у Франш-Конте запалали в 1322 р.

[170] Кульоміє (від *франц.* Coulommiero) — центр французького департаменту Сена-і-Марна (Seine-et-Marne). У 1602—1609 рр. тут щомісяця спалювали в середньому по вісім душ.

[171] В Люгдуні спалили отця Урбана, що робив біснуватими своїх монахинь.— Зазначена подія відбулася не в Люгдуні, а Людуні. (Люгдун — латинсько-польська назва м. Ліона; Людун, Loudun.— місто у французькому департаменті В'єн, Vienne, недалеко від Пуатьє.) У 1632—1634 рр. увагу всієї Франції привернула «чарівнича справа» молодого священика Урбана Грандьє, добре освіченого й інтелігентного красеня. Вродливий отець швидко здобув симпатію у місцевих жінок: наприклад, таємні побачення призначала йому дружина королівського адвоката, а дочка королівського прокурора народила від нього дитину. Чимало й інших спокусилось на його палкий темперамент. Був у Людуні також монастир для незаможних шляхтянок, які марили отцем Грандьє, забуваючи про передписану їм чернечим статутом цнотливість. Світська знать і ченці, природно, зненавиділи Урбана. На п'ять років його вигнали з міста, але невдовзі, помилуваний вищими інстанціями, він знову повернувся й, очевидно, поводив себе, як і раніше, бо наглядачі монастиря голосно заремствували, ніби їхніх молодих монахинь «попутав диявол». На цей раз слідством зайнялась інквізиція, і «диявола», який «бунтував кров» монастирським послушницям, таки виловили. Ним був отець Урбан Грандьє. Певна річ, його спалили на інквізиторському вогнищі, а у вироковому протоколі записали — за те, мовляв, що надсилав до монахинь знайомих чортів.

[172] Логроньо — у середні віки фортеця, нині місто в іспанській області Стара Кастілія, адміністративний центр однойменної провінції, яка славиться далеко за своїми межами виноградарством та виноробством.

[173] ...що належали до товариства «Козлячий луг».— Наприкінці 1610 р. інквізитори в Логроньо відсвяткували одне з найурочистіших своїх аутодафе, на яке доставлено було 29 чарівників з двох сіл: Вера і Цугаррамурді, що у долині Бастан. Інквізиція «встановила», ніби вони вчащали на оргії сатанинського товариства «Козлячий луг». Виловлені відьми і відьмаки «зізналися», що диявол з'являвся їм у вигляді великого Козла, Цапа. Ось точний витяг із слідчого протоколу інквізиції: «Зібрання у Цапа відбувалися щотижня в понеділок, середу і п'ятницю. Але й траплялися збіговиська екстренні — напередодні урочистих церковних свят: великодня, трійці, різдва і т. п. Щошабашу (особливо

тоді, коли у дідькове поріддя мали приймати нового члена) диявол надходив в образі чорного потворного чолов'яги, з лицем засмученим і недобрим. Вмощувався на своєму високому троні, який мінився у кольорі: то золотавів, а то виблискував, немов поліроване чорне дерево. На голові був у Цапа вінець з маленьких ріжків, два інших здоровенних рожиська випинались позад голови, а третій, теж нітрохи не менший, стріляв прямо з лоба — ним Цап освічував усе збіговисько.

Світить той ріг яскравіше від місяця, але тьмяніше від сонця. Очі у Рогатого великі, круглі, вирячені, блимкотять і страхають, борода, мов у козла, а сам він — напівлюдина, напівцап. Руки-ноги начебто людинячі, та придивитись, пальці довгі-предовгі, з гострими-гострими пазурями. П'яді криві, наче кігті у хижих птахів, а стопи, як у гусака лапи. Не говорить — белькоче занизьким голосом, схожим на осляче мукання, котре дратує вуха і наганяє ляку. Слова вимовляє якось так, наче він сердиться, тон серйозний, погрозливий, задерикуватий. При погляді на його фізіономію — скиснути можна.

Як Цап відкриває шабаш, усі падають долу і починають вихваляти його,— кличуть диявола своїм паном і богом, ще і ще засвідчують йому своє зречення від віри Христової, перший раз висловлене, коли кожного приймали в товариство «Козлячий луг». Потім усяк цілує його у те місце, звідки ноги ростуть, і в чоловіче знаряддя. (Шабаш розпочинається о дев'ятій вечора і, як правило, закінчується опівночі, перед першими півнями.)

За цією церемонією іде інша, яка на диявольський лад відтворює церковну обідню, перекривляючи її. Менші чорти підносять дияволу престол і прислужують йому, мов діти-причетники на християнській обідні. Диявол перериває службу і заходиться переконувати присутніх ніколи не повертатися до християнства, при цьому обіцяє їм раювання, якого годі сподіватися за віру в бога.

Щойно «обідня» закінчується, диявол починає зношатися з усіма чоловіками і жінками, після чого наказує їм зробити те ж саме між собою. І тоді уже не зважають, хто якої статі, хто кому чоловік і жінка, брат чи сестра, батько чи донька. Новоприйнятих у товариство диявол здебільшого першими підкликає до себе, щоб у зношанні звідати їх. Чоловік, який видасться йому найсмачнішим, стає королем чарівників, за таку ж заслугу досягає королювання над відьмами котрась жінка.

Відтак сатана відпускає своїх шанувальників, зобов'язуючи кожного щомога шкодити християнам і всім плодам земним. Для цього вони мусять перекидатися в собак, котів, вовків, лисиць, хижих птахів та інше звір'я, залежно від випадку. Крім цього, для означеної мети вони повинні користуватися отруєними порошками і питвом, виготовленим на воді, добутій з жаби, яку кожен чарівник має носити з собою. Вода ота є не що інше, як сам диявол у вигляді рідини; нею він стає для того, щоб всіляко помагати тим, хто висвятився на чарівника.

Це посвячення здійснюється під час шабашу: новачок відмовляється від віри в бога й обіцяє дияволу послух до самісінької смерті. Сатана закарбовує посвячення на лиці наверненого — пазурями своєї лівої руки цілком безболісно вицарапує на білку його лівого ока печать у вигляді маленької жаби. Ця жаба служить знаком, за яким чарівники опізнають один одного.

Потім новому чарівнику або відьмі подають маленьку, загорнуту в абищо жабу, яка спроможна робити свого господаря невидимим і переносити без будь-якої втоми в найвіддаленіші місця, а також перетворювати його у всіляких тварин.

Перш ніж вирушати на шабаш, відьмаки і відьми обов'язково повинні натерти собі тіло рідиною, яку зригує жаба, якщо її шмагати

маленькими прутиками доти, поки диявол, що сидить у ній, не згукне: «Годі». Тільки натершись цією блювотою, може чародій літати куди йому треба зі швидкістю блискавки. Та це збувається лише вночі до перших півнів. Щойно вони запіють, жаба зникає, а відьмаччя втрачає свою чарівничу силу.

Диявол також наділяє своїх служителів здатністю виготовляти усілякі смертельні напої, вживаючи для цього здохле гаддя, комашню, мозок мерців і соки різного гид-зела. Чарівники користуються цією трутизною по-різному, вони можуть розповсюджувати її смертоносну дію навіть дуже далеко.

Та ніщо так не подобається дияволу, як те, коли відьма чи відьмак викопують мерця-християнина з могили біля церкви і з'їдають його хребці та мозок, перемішавши з водою, що її виригала жаба.

Прагнення до зла у диявола величезне. Хай-но котрийсь чарівник деякий час не пакостив би людям, тваринам і плодам земним! Диявол неодмінно звелів би добряче відлупцювати його на шабаші».

[174] Лінц — тут, на відміну від головного однойменного міста гірської Австрії над Дунаєм, мається на увазі нинішнє західно-німецьке місто Лінц, що над Рейном, відоме уже в епоху Карла Великого. Зберегло цікаві ранньосередньовічні архітектурні пам'ятники, входило до Кельнського єпископства, розташоване саме на тій території, де в особі богословів Кельнського університету Шпренгера та Інстіторіса отримало своє найперше «теоретичне» обгрунтування спалення «відьом» і «чарівників».

[175] Мюнхен — нині місто у Федеративній Республіці Німеччині, адміністративний центр Баварії, ще з епохи середньовіччя визначний культурний осередок.

[176] Ціллерталь — долина довжиною в 30 км, з рядом населених пунктів, у так званих Ціллертальських Альпах (східній частині високих Татр), що в Тіролії.

[177] Гайдаві — слов'янізована назва німецького міста Гайденау, що недалеко від Дрездена.

[178] Фрейзінг — старовинне, нині західнонімецьке повітове місто в Горішній Баварії, із численними архітектурними пам'ятками раннього і пізнього середньовіччя. Вже в 739 р. відоме Фрейзінзьке єпископство. За Каролінгів — колиска давньоверхньонімецької мови. У Фрейзінзькій хроніці засвідчено одне із найперших у Європі спалення чарівниць. У недалекому від Фрейзінга селі 1090 р. фанатична юрба запідозрила у відьмарстві трьох бідних жінок і після тортур на зізнання в чародійстві спалила їх на вогнищі. Поки що це був так званий «гнів народний», а не інквізиція, яка юридично оформилася значно пізніше.

[179] Фульда — старовинне німецьке місто (має церкву св. Михайла з IX ст.) над однойменною річкою, що впадає у р. Везер. Страшні процеси над «відьмами» і «знахарями» лютували тут з 1593 по 1606 р., за цей час інквізитор Балтазар Фосс спалив 700 жертв.

[180] Шлеськ — польсько-галицька назва Сілезії, історичної слов'янської області у верхній і середній течії Одеру, нині в основному територія Польщі.

[181] Князівство Ниса (точніше: князівство-єпископство Ниса).— Йдеться про старовинне місто Нису в Горішній Сілезії, на р. Сілезька Ниса, яке в 1199—1810 рр. разом з навколишніми лісами, полями й угіддями становило однойменну історичну землю, мирську територію вроцлавських єпископів. З кінця XIII ст. Ниса — центр єпископства, удостоєного назви «Ниське князівство», у якому єпископ обіймав духовну і світську владу. 1810 р. «князівство-єпископство» було секуляризоване. Довший час його називали «Сілезьким Римом» за численні церкви чудової архітектури та інші споруди. Наприкінці другої світової війни (1945) майже повністю було знищене у ході боїв.

За часів інквізиції в Нисі магістрат побудував для спалення відьом спеціальну (і по-своєму унікальну в усій Європі) піч.

[182] В місті Цукманталі працювало ревно вісьмох катів. В двох містах того князівства спалили сто шістдесят чарівниць, між ними дітей від одного до шести літ...— У 1639 р. інквізиція, щоразу послуговуючись не менше як вісьмома катами, спалила тут 242 чоловіки, через кілька років — ще 102, серед яких було двоє малюків, визнаних потерчатами диявола. Цукмантал (правильніше: Цукмантль — чехізоване *нім.* Zuckmantel) — місто в колишній австрійській Сілезії, з 1920 р. чехословацьке.

[183] У гревірському єпископстві знайшли в двох містах тільки дві жінки, що не були чарівницями. Під доглядом єпископа Петра Бінсфельда спалили протягом кількох літ 380 чарівниць і чарівників.— Тревір — польсько-галицька назва старовинного німецького міста Трієр у Рейнській області. Затятий контрреформатор трієрський архієпископ Іоанн VII за допомогою підручного йому єпископа Петера Бінсфельда в 1587—1593 рр. спровадив на вогнище 386 жертв. У всьому єпископстві уціліло лише дві жінки (у двох селах із двадцяти).

[184] У місті Бамберзі спалили шістсот чарівниць...— В означеному місці страчували і чарівників, хоча переважали чарівниці. Історичні джерела вказують на значно меншу кількість жертв: у 1617 р. тут було замордовано 102 особи, а в 1626—1630 рр.— 236. Найбільшого розголосу досягли два процеси в 1628 р.— проти бамберзького бургомістра Йоганна Юніуса і місцевого канцлера Георга Хаана, яких інквізиція стратила за зв'язки з дияволом і вірне служіння йому. В Бамберзі інквізитори мали особливий будинок для відьом, де їх тримали до суду; приречених годували страшенно солоними оселедцями, не давали їм води і купали в окропі, в який кидали перець тощо. Бамберг — місто у Середній Німеччині (у Франконії), центр єпископства.

[185] Ельваген (правильно: Ельванген, *нім.* Ellwangen) — старовинне місто у німецькій землі Вюртемберг, де в 814 р. споруджено монастир. У 1350—1802 рр. було центром однойменного абатства-держави, на чолі якого стояв абат, що поєднував у своїй особі владу духовного пастиря та світського князя. В цьому абатстві єзуїти 1612 р. відправили на вогнище 167 жертв.

[186] Зундаві — слов'янізована назва узгір'я Зундгау (Sundgau), колись німецького, нині (з 1918 р.) на території Франції, між горами Юра та Вогези.

[187] Штрасбург (точніше: Страсбург) — місто у Франції, порт на р. Іль, недалеко від Рейну, адміністративний центр департаменту Нижній Рейн. З X ст. належав Німецькому королівству, через що і має німецькомовну назву. 1681 р. відійшов до Франції. У 1871—1918 рр. був тимчасово відвойований Німеччиною і став центром імперської землі Ельзас — Лотарінгія.

[188] У місті Вюрцбурзі відбулося в трьох роках сімнадцятого століття двадцять дев'ять групових паленъ...— Сталося це у 1627—1629 рр., коли внаслідок 29 групових спалень інквізиція перетворила в дим 157 жертв. На вогнища спроваджували не лише жителів самого Вюрцбурга, а й люд усього вюрцбурзького єпископства та випадково «зайшлих здалеку», не тільки простих і рядових, а й єпископів, священиків, панів та підпанків (інквізиція була однаково немилосердною до представників усіх соціальних верств — запідозра у зносинах з дияволом, як правило, уже й означала, без огляду на особу, вірну смерть на багатті). Вюрцбург — місто у землі Баварія (нині ФРН), над р. Майн. Добре відоме вже у VIII ст. в імперії Каролінгів.

Масове (групове) спалення (die Massenverbrennung) — метод знищення інквізицією єретиків, відьом і чарівників, коли на одному багатті

гинули разом по кілька душ, яких або прив'язували за шию до одніеї палі на дровітні, або бік о бік прикріпляли на великих дощатих щитах, перед тим як кинути у вогонь.

[189] Штайнбах — церковна община (парафія) зі старовинним собором (821 р.) у німецькій землі Тюрінгія.

[190] Ренсакер — населений пункт у єпископстві Вюрцбург.

[191] Раценштайн (точніше: Ройтценштейн, Reutzenstein) — місто в історичній землі Вюртемберг (нині ФРН), недалеко від нього збереглися руїни середньовічного замку.

[192] 20-е палення — шість осіб: Бабелінка, найкраща вюрцбурзька дівчина; учеиик п'ятої групи; два малі хлопці; дочка Штепера; Гітерова.— В історичному першоджерелі це місце читається так: «Гебель Бабелін, найкраща дівчина у Вюрцбурзі; учень із п'ятої школи, який опанував багато мов, був прекрасним музикантом (умів добре грати і добре співати); двоє дванадцятирічних хлопців із нового кафедрального собору; дочка виконавця чечіток Бабеля; сторожиха мосту» (в тексті остання особа відтворена українською мовою неправомірно як «Гітерова», бо в оригіналі: «die Hütterin auf der Brücke», отже, жодного прізвища нема). Увесь витяг з протоколу суду інквізиції передано надто довільно і через надмірну українізацію не досить точно.

[193] Бреннербах (правильно: Бреннербад, Brennerbad) — природній прохід в Альпах (1320 м над рівнем моря). Знаходиться власне в німецькій Тіролії, але з 1920 р.— в італійській. Уже за часів Давнього Риму з'єднував Італію з Німеччиною.

[194] ...весною 1775 року спалили в духівницькому заведенні в Кемптен чарівницю Анну Швегелін.— Це було останнє аутодафе в Німеччині. Анну Марію Швегель (у тексті неточно: Швегелін), католичку років 30—40, спокусив кучер-лютеранин. Одружитись на ній він пообіцяв за тієї умови, якщо вона вихреститься на лютеранку. Обманута, Анна знову зажадала стати католичкою. Виникло непорозуміння з духівниками, яким вона в усьому зізналася. Важкі психічні травми призвели її до божевілля. Жінку запідозрили в сексуальних взаєминах з дияволом, і їй стяли голову (у тексті неточно: «спалили»). Кемптен — місто й однойменна округа в баварській Швабії (передгір'я Альп). Римляни завоювали його в 15 р. до н. е.

[195] Бібліотека Григоріанум (передача кирилецею латиномовного: Bibliotcca Gregorianum).— Йдеться про книгозбірню при єзуїтському Папському Григоріанському університеті, що налічує понад 800 тис. томів.

[196] Давно з Лисої гори, отче директоре? — У сприйманні Сойки хижий — «змієокий» — домініканець (доречно зауважити, що інквізицію та «Союз єзуїтів» в усі часи представляли здебільшого члени ордену св. Домініка) видався бісом, який щойно побував у товаристві самого диявола, на шабаші нечистої сили. Слугам диявола — у слов'янській міфології — «Лисі гори» правили за найзручніше місце для збіговиськ.

[197] Шукаю за буллою папи Іннокентія VIII «Summis desiderantes»... — Назва цієї булли «Summis desiderantes affectibus» («Прагнучи з якнайбільшого набоженства...»). Видав її папа Іннокентій VIII (понт. 1484—1492) 5 грудня 1484 р. Цей папа хворобливо боявся підступів чарівників, смерті від їхньої отрути і через те фанатично ненавидів їх. Його булла виповнена переліків різноманітних страшних злочинів, яких завдають чарівники та відьми чесному християнському людові. Звідси й необхідність повсюдного і безжального винищення їх.

[198] Зміст її знайдете в Бенонія, фрагменти, мабуть, те ж...— Тут неточність: насправді має йтися не про Бенонія, а про історика

римської церкви Чезаре Баронія (1538—1607). Незважаючи на те, що його «Аннали католицької церкви» у дванадцяти томах були доведені лише до 1196 р., вся гігантська сорокатритомна праця під назвою «Аннали католицької церкви», дописана вже іншими теологами, не переставала переносно називатися «опусом Баронія». В одному з томів, присвяченому 1484 р., коли вийшла означена булла Іннокентія VIII, Сойко міг знайти про неї детальні дані. Повний текст булли був прикладений також до широковідомої і, за висловом М. Горького, найжахливішої та найогиднішої у світі книги Г. Інститоріса й Я. Шпренгера «Молот на чародіїв». Ось найсуттєвіші фрагменти з булли Іннокентія VIII, про які мовиться у повісті: «На превеликий наш сум, дійшла до нас чутка небрехлива, що в подеяких частинах Горішньої Німеччини„ а саме: у провінціях, містах, землях, місцевостях та єпархіях Майнцської, Кельнської, Трірської, Зальцбурзької та Бременської округи багато осіб обидвох статей, забуваючи про власне спасіння й ухиляючись від католицької віри, паруються у блуді з демонами incubus'ами й succubus'ами і своїми нашіптуваннями, чародійствами, заклинаннями та іншими безбожними, марновірними, гріховними злочинницькими вчинками згублюють і доконують дітей в утробі матерів, зачатих тварин, урожай на полях, виноград на лозах і плоди на деревах, а водночас чоловіків та жінок, домашню скотину і взагалі всіляку живину... що вони тим же чоловікам не дозволяють бути батьками, а жінкам — матерями, позбавляючи їх спроможності виконувати свій подружній обов'язок... що вони за намовою ворога роду людського зважуються й на інші різноманітні невимовно важкі лиходійства і злочини».

[199] Є там, здається, перший раз мова про диявола чоловічого й жіночого роду, чортів і чортиць, «incubi et succubi»,— дуже тонке розрізнення...— Так звані «incubi et succubi» були відомі середньовічній богословській думці задовго до булли Іннокентія VIII «Summis desiderantes affectibus» (1484). Їхню реальність, зокрема, визнавали такі великі авторитети, як Августин Блаженний та Фома Аквінський. Incubus (*лат.* букв.: «той, хто за любовних зносин знаходиться зверху») — демон чоловічої статі, чорт; «succubus» (*лат.* букв.: «той, хто знизу») — демон жіночої статі, чортиця. Взагалі, гадали богослови, диявол та його численне плем'я існують як «incubus» і лише за необхідних обставин набирають жіночого образу (succubus), наприклад, тоді, коли хочуть спокусити чесного християнина і постають перед ним у вигляді, так би мовити, повноцінної жінки. Із «суккубусами» чарівники парувалися на шабашах. Ісидор Севільський (VII ст.) у своїй енциклопедії «Етимології» без жодного сумніву пише про статеве життя диявола з жінками. Аби легше заволодіти обраною молодицею, диявол здебільшого вдавався до хитрощів: позбавляв її чоловіка потенції. Один абат навіть вважав, що народився на сім років пізніше саме через підступи диявола, який, вчепившись до матері, наслав на батька неміч. Зрештою, нібито існували випадки, за яких від зв'язку інкубусів з жінками народжувалося потомство. Такого походження були гунни і жителі Кіпру; розповідали, ніби англійський король Мерлін — виплід зусиль інкубуса та монахині королівського роду. Бернар Клервоський «умів» розпізнавати і рятувати жінок, яких поплутали інкубуси. А Петро Ломбардський (пом. 1164 р.) радив чоловікам, в яких диявол відібрав потяг до дружини, негайно брати розлучення й одружитись на іншій, щоб у такий спосіб осоромити ворога.

[200] Площа Траяна (те ж саме, що й «Форум Траяна») — великий майдан з архітектурним ансамблем, спланований видатним зодчим античності Аполлодором (з Дамаска) після повернення імператора Траяна (53—117) з війни проти даків (106 р.).

Його будівництво закінчено в 114 р. За вхід на площу слугувала тріумфальна арка. Площу з трьох боків оточував портик, на четвертому стояла базиліка Ульпія, за якою знаходились два бібліотечні корпуси, меморіальна

колона на честь перемог Траяна у війні з даками і храм, присвячений «божественному Траяну». Ансамбль-шедевр «золотого віку» римської архітектури.

[201] Ману (закони Ману) — найбільш відомий збірник настанов і правил, який регламентує поведінку індійців у приватному та громадському житті, узгоджуючись із релігійними догматами брахманізму.

[202] Брамини — те ж саме, що й брамани, брахмани; одна з найвищих каст в Індії, за походженням — стародавня верства (варна) жерців. С. Тудор, згадуючи «брамінів», має на увазі староіндійські священні книги (VIII—VI ст. до н. е.), які доповнювали і конкретизували релігійні ритуали.

[203] Паріяси (точніше: парії) — представники однієї з релігій у Південній Індії. В Європі переносно означало зневажену усіма, безправну людину.

[204] Говорив старий Ціцерон: «Релігією здобули ми світ... Що ми не думали би про неї,— належить зберегти релігію...» — Така думка викладена в Ціцероновому трактаті «Про державу» (кн. II, гл. XIV).

[205] Майбутній імператор, молодий Октавіан, наслідував у гурті молодих патриціїв бенкети олімпійських богів...— Зевс мав звичай збирати підлеглих йому богів на олімпійські наради, після яких розпочиналось бучне бенкетування. Боги всідалися за столами або, за давньою традицією, вкладалися на ложах зі слонової кості, застелених перинами. Їм прислужували богиня вічної молодості Геба і чарівний хлопчик Ганімед, якого Зевс, полюбивши, забрав із землі і зробив безсмертним. Геба і Ганімед розносили амброзію, повсякчасний харч богів, від якого дужчало тіло, світлішав розум — а душа робилась непідвладною смерті. В золотих чашах подавали нектар, невимовно ароматне вино олімпійців. Після того як всі донесхочу наїдались і напивались, вставав Аполлон і, оточений дев'ятьма музами, разом з ними співав прекрасних пісень, вигравaючи на арфі. Раділи боги в щасливому мовчанні. Харити (три богині краси і чарівності), заквітчані з ніг до голови, взявшись за руки, втішали їх своїм витонченим танцем. А коли поночіло, всі розходились по домах на спочинок. У молодого Октавіана, який сценічно відтворював учти олімпійських богів, замість спочинку розпочиналися нічні гуляння з імпровізованими «харитами». Олімп —найвищий гірський масив у Греції (2917 м). У давньогрецькій міфології — священна гора, місце проживання богів.

[206] ...а старий гріховод Юпітер покидав Капітолій...— Юпітер покидав храм, присвячений йому, на узвишші Капітолій у Римі. Юпітер — верховний бог у римській міфології, відповідав давньогрецькому Зевсу. Разом з тим він був і богом небесного світла, світлого неба з його атмосферними явищами — дощем та грозою, богом родючості, достатку, перемоги, лікування, справедливості, вірності.

[207] Луцілій Гай (бл. 180—102 до н. е.) — римський поет, відомий як автор побутописних віршів.

[208] Діон Кассій (бл. 160 — бл. 235) — грецький історик, римський сановник і адміністратор, автор історії Риму (у 80 книгах) від Енея до Александра Севера. Оригінальний текст зберігся частково, до нас дійшли також скупі переповіді цієї праці.

[209] Август — тобто Октавіан. За християнською легендою, під час правління Августа народився Ісус Христос (Євангеліє від Луки, 2, 1). Цей імператор заснував перший тріумвірат.

[210] Боги були тільки тінями, а він повернув їм життя.— За розквіту античної міфології, в її класичний період, грекам та римлянам уявлялося, ніби боги постійно живуть серед них. На час приходу до влади імператора Октавіана Августа в 27 р. до н. е. відбувався

інтенсивний занепад античної міфології: боги з живих, мов і люди, істот перетворювались у тодішньому мисленні та світоуявленні в абстрактні поняття. Введений Августом звичай «обоження» імператорів, який прирівнював їх до мешканців Олімпу, знов повернув богам повнокровність існування, щоправда ненадовго, лише на якихось три століття.

[211] Юнона — у римській міфології належить до найповажніших богинь, дружина Юпітера, відповідає давньогрецькій Гері, царниці богів, покровительниці шлюбу.

[212] Упродовж трьох віків живились олімпійські боги політичною мудрістю богорівного Августа, а його престольні нащадки... засіли між богами...— «Август» означає в перекладі з латині «шляхетний», «благородний» і є кличкою римського імператора Октавіана (63 р. до н. е.— 9 р. до н. е.). Її він отримав за те, що в 27 р. до н. е. відмовився від своєї диктаторської влади. Насправді диктатором, імператором він залишався й надалі, але паралельно надавав чинності сенатові, чим створювалася видимість республіки при фактичному існуванні монархії. Кличка «Август» відтепер аж до імператора Діоклетіана (243 р. н. е.— бл. з 16 р.) стала й титулом носія найвищої влади, специфіку якій задав Октавіан Август. Вона була не тільки світською, а й релігійною, оскільки Август Октавіан у 12 р. до н. е. (а йому наслідували й імператори упродовж трьох віків) обійняв верховний жрецький сан Pontifex Maximus. У такий спосіб Август і його спадкоємці зробилися посередниками між своїм народом та богами, більше того, почали виводити своє походження від уподобаного ними бога. Октавіан Август вважав себе нащадком Венери та Енея. Вергілій цілком серйозно, без найменшого відтінку міфологічності, назвав Августа новою зорею на небозводі. Приособивши Августа ще прижиттєво до зірок, Вергілій повідомляє, що сузір'я Скорпіон трохи стягнулося, щоб дати місце новому світилу.

[213] Клавдій (10 до н. е.— 54 н. е.) — римський імператор (з 41 р.), заклав основи загальнодержавної бюрократії, нагороджуючи правом римського громадянства також провінціалів.

[214] Нерон Клавдій Цезар (37—68) — римський імператор (з 54 р.), жорстокий, як жоден володар у світовій історії, самозакоханий і фантастично розбещений. Лютий ворог християнства. Тодішній поет Лукан радив Нерону, що коли той стане богом (тобто коли помре), то хай посяде місце саме посередині неба, бо, якщо він почне надто сильно тиснути на один бік небозводу, вісь світу зігнеться під тягарем такого великого імператора і космос втратить рівновагу.

[215] Тит (39—81) — римський імператор (з 79 р.), син імператора Веспасіана, під час Іудейської війни захопив і зруйнував Єрусалим (у 70 р.).

[216] Калігула (12—41) — римський імператор (з 37 р.), у розпусті та жорстокості мало чим поступався Нерону. Вважав себе земним Юпітером.

[217] Доміціан (51—96) — римський імператор (з 81 р.). У війні з даками, очолюваних Децебалом, зазнав поразки (у 89 р.). Убитий змовниками за деспотизм.

[218] «Дивіться, це постає бог!»...— Римський імператор Веспасіан вважав себе богом, що тимчасово проживає на землі. Тим-то коли вмирав, наївно закликав присутніх помилуватись, як цей «бог» піднімається («постає») до сонму небожителів.

[219] А злочинець Нерон послав на Олімп свою любовницю Поппею, вбивши її ударом ноги.— Римський імператор Нерон, розлучившись із дружиною Октавією, через 12 днів побрався з Поппеєю Сабіною, яку безмежно кохав. Але, хвору і вагітну, убив її, вдаривши ногою, коли пізно повернувся додому з кінних перегонів, а вона зустріла його докорами. Нерон переконував усіх, що відправив Поппею на Олімп, до сонму небожителів.

[220] І коли задумував убити матір Агриппіну, радив йому веселий приятель: «Не вагайся, обожаний!..— Свою матір Агриппіну Молодшу Юлію (15—59) Нерон зненавидів за те, що вона суворо засуджувала його вчинки. Спершу Нерон тричі намагався її отруїти, але завжди безрезультатно, бо Агриппіна вживала протиотруту. Врешті з його наказу один вбивця заколов її. Нерон глумився над її тілом.

[221] Плутарх (бл. 46— бл. 127) — давньогрецький письменник, історик і філософ-платонік, автор творів з етики («Моралії») та біографічних «Паралельних життєписів». Ворог догматизму й аскетизму, звеличував почуття громадянської честі і громадського обов'язку, героїку високої моральності, справив вплив на культуру Відродження і Просвітництва.

[222] Костянтин Великий (точніше: Костянтин I Великий; бл. 285—337) — римський імператор, видав історичний Міланський (Медіоланський) едикт (313 р.), що дозволяв вільне сповідування християнства. Костянтин утвердив «церковний мир» нібито у віддяку за своє видужання від тяжкої недуги біля могили св. Петра у Римі, де він спорудив на честь святого на Ватіканському горбі базиліку.

[223] ...«богові віддавати боже, а кесареві кесареве»...— Вислів із Нового завіту (див. Євангеліє від Марка, 32, 12; від Луки, 20, 25).

[224] Коли Костянтин залишив Рим, шукаючи захисту в східному Цареграді...— Костянтин Великий був римським імператором у 306—337 рр. 11 травня 330 р. переніс столицю з Рима у Візантію, грецьку колонію на європейському березі чорноморської протоки Босфор. Тут і виросло місто Константинополь, попервах столиця всієї Римської, а потім — Візантійської імперії. Перенесення столиці з Рима в Константинополь було зумовлене економічними і політичними причинами: безпосереднім сусідством Константинополя з багатими східними провінціями, сприятливим торговельним і військово-стратегічним положенням, відсутністю сенаторської опозиції, що відстоювала республіканські і язичницькі традиції.

[225] Наткнулася на молоду силу Франконської держави й, оплівшись на ній, сп'ялася вгору разом з її піднесенням.— Дружні стосунки між «папським престолом» і «молодою силою Франконської держави» вперше зав'язуються в 741 р., коли папа Григорій III (понт. 731—741) звернувся до вождя франків Карла Мартела по допомогу проти агресивних щодо Риму лангобардів. Папа Захарій I (понт. 741—752) саме з цією ж метою підтримав (750 р.), намір Піпіна Короткого на королівський трон. А папа Стефан II (понт. 752—757) помазав Піпіна Короткого на верховного володаря й уклав з ним угоду, за якою Франкська держава ставала захисницею папства. Наймогутнішого покровителя воно здобуло в особі Карла Великого. Проте в IX ст. папська влада настільки зміцніла, що папа Пасхалій I (понт. 817—824) уже не потребував затвердження своєї посади імператором. Навпаки, набирала дедалі переконливішої сили ідея переваги духовної влади над світською: її остаточно провів у життя Григорій VII (понт. 1073—1085), але вже папа Іоанн VIII (понт. 872—882), коронуючи Карла Лисого у 882 р., заявив, що право вирішувати долю імператорської корони належить папі римському.

[226] Вкоронувала Піпіна Молодшого за те, що розбив її ворогів ломбардів...— Ця подія сталася 754 р., коли франкський король Піпін Молодший, долаючи опір ломбардців (лангобардів) на півночі Італії і візантійців усередині країни, переможно вступив на Апеннінський півострів, назвавшись союзником папи. Остаточно розгромив лангобардів Карл Великий у 744 р., оголосивши їхнє князівство Ломбардію домініоном папи римського. Піпін Молодший (або Піпін Короткий; 712—768) — франкський король (з 751 р.), засновник династії Каролінгів.

[227] Благословляла криваві підбої Карла Великого, а як підкорив їй багаті краї й народи, вінчала його короною римського імператора...— Карл Великий (742—814) став єдиним правителем Франкського королівства в 771 р. Усі численні західноєвропейські землі, які Карл Великий об'єднав у своїй гігантській імперії, неодмінно потрапляли в сферу духовного впливу римських пап. Король був їхнім покровителем і захисником. Недарма ж від свого батька Піпіна Короткого, теж вірного союзника пап, успадкував титул римського патриція і протектора римлян, регулярно відвідував Рим як «своє місто», започаткував спорудження та реконструкцію релігійних будівель на Ватіканському узвишші. Коли вождь лангобардів Дезидерій напав на Папську область і розорив її, Карл Великий, на прохання папи Адріана I (понт. 772—795), у 773—774 рр. поклав остаточний кінець лангобардському королівству, один раз уже розбитому Піпіним Коротким. Лангобарди визнали Карла Великого своїм королем, а він у свою чергу підтвердив за папою володіння на відібраний у нього лангобардами в 752 р. так званий Равеннський екзархат (побережжя Адріатичного моря від гирла р. По до м. Анкони, включаючи Венецію, Равенну й Неаполь). У 781 р. папа Адріан I настановив другого сина Карла Великого королем італійським, а третього, трилітнього,— королем аквітанським. У 785 р. було покатоличено підкорені Карлом Великим племена саксів, римські місіонери не забарилися охрестити також оборитів, фризів, баварів, аварів (на території сучасної Угорщини та Австрії). Трохи раніше паству римського папи поповнило населення частини Іспанії — землі між Піренеями та Ебро, приєднані до Франкської держави в 778 р. Від 799 р. влада франків поширилася з Іспанії на Балеарські острови, у 803 р. вони захопили Барселону. Скрізь, де утверджувалися франки, тріумфував посох і хрест посланців католицької церкви. За допомогою Карла Великого папі Льву III (понт. 795—816) вдалося повернутися в Рим, звідки він утік до вождя франків, рятуючись від могутньої політичної опозиції в особі рідних і близьких попереднього папи. Карл Великий у 800 р. втихомирив бунтівників, а папа Лев III того ж таки року, під час різдвяного богослужіння, із вдячності увінчав його голову імператорською короною, якої удостоювались колись всемогутні римські цезарі і яка символізувала необмеженість світської влади. Так Карл Великий, король франків, отримав з рук папи римського титул імператора.

[228] Григорій II (понт. 715—731) — папа римський, рішучий противник іконоборства, оголосив його єрессю, засуджував втручання світської влади у церковні справи, схвалював повстання Риму й Італії проти Візантії. Воював за незалежність Равенни і ще кількох міст, захоплених лангобардами. Лавіруючи між останніми та візантійцями, розширив свій церковний вплив на Німеччину. Це за його понтифікату для хрещення північної Німеччини був відправлений св. Боніфацій («апостол Німеччини»).

[229] Каролінги — королівство (з 751 р.) й імператорська династія (з 800 р.) у Франкській, або Франконській державі, в основному на території північної Франції та північно-західної Німеччини. Провідним етнічним елементом цієї держави було германське плем'я франків. Нині залишки від неї — історична область Франконія (ФРН).

[230] Оттон Великий (або Оттон I; 912—973) — з 936 р. германський король, з 962 р. імператор «Священної Римської імперії» із Саксонської династії. Як засновник цієї імперії підкорив північну і середню Італію, спирався у своїй політиці на союз із вищим католицьким духовенством.

[231] Фанатизмом клюнівських монахів очистилася від унутрішнього розладдя, знайшла послух в Іспанії й у Франції...— У 910 р. монахи чину (ордену) бенедиктинців заснували в Бургундії монастир Клюні (Clugny). В X—XI ст. він став центром реформаційного руху у Франції, на території якої він знаходився, та у сусідній Іспанії. «Клюнійці» виступили з програмою церковних перетво-

рень, яка увійшла в історію католицизму під назвою «Клюнійської реформи» Суть її зводилась до зміцнення могутності церкви і папської влади в ній через підняття морального престижу духовенства, запровадження суворої церковної дисципліни, строгих правил чернечого співжиття, аскетизму, безшлюбності, через заборону симонії, усунення світських феодалів та імператорів від участі у виборах папи і призначенні єпископів.

[232] ...руками Вільгельма Завойовника сягнула на Британські острови.— У 1066 р. Вільгельм I Завойовник (бл. 1027—1087), на той час герцог Нормандії, очоливши військо з норманських, французьких та італійських феодалів, висадився на побережжі Британських островів і розгромив у битві при Гастінгсі (14 жовтня 1066 р.) військо англо-саксонського короля Гарольда. Як своєму політичному ставленику римська церква допомогла йому зайняти королівський престол в Англії.

[233] Створила власну державу в південних краях Італії й, міцна вже й упевнена, під суворою рукою монаха Гільдебранда готовилася скинути маску покори...— Йдеться про виникнення Папської області (або Папської держави, Церковної області). Ще лангобардські королі на початку VII ст подарували папі Боніфацію IV (понт. 608—615) деякі свої володіння у завойованій ними Середній та Північній Італії. Та помітного значення ці дарунки не мали. Справжнє виникнення Папської держави пов'язують із 756 р., коли король франків Піпін Короткий подарував папі Стефану II Римську область, Равеннський екзархат і Пентаполіс (п'ять міст на північному і середньому сході півострова). В 774 р., коли Карл Великий підтвердив благочинство свого батька щодо католицької церкви, утворилася Папська держава, яка, міняючи в різні часи свої кордони, проіснувала з 756 по 1870 р. До середини IX ст. вона входила в імперію Карла Великого та його наступників, з 962 р. до кінця XII ст. була у складі «Священної Римської імперії» на чолі з германськими кайзерами. Папи римські лише лицемірно корилися владі німецьких імператорів. За папи Григорія VII — «монаха Гільдебрандта» (понт. 1073—1085) — спалахнула боротьба «священного престолу» за свою незалежність від диктату світських вінценосців, боротьба, яка закінчилась для Генріха IV більш ніж принизливим «ходінням у Каноссу».

[234] Генріх IV (1056—1106) — німецький король і римський імператор. З його ім'ям пов'язані історичні події: придушення повстання саксів, чвари — щодо інвеститури (права першості у призначенні на церковну — передусім єпископську та абатську — посаду) — з папою Григорієм VII (Гільдебрандтом), так зване «ходіння в Каноссу» (1077), здобуття Рима і помста за приниження в Каноссі (1084), державні зв'язки з Києвом (1077 р. король прийняв прогнаного Ізяслава Ярославовича, одружився з Євпраксією, дочкою Всеволода Ярославовича). І, нарешті, був заточений до темниці рідним сином, майбутнім королем Генріхом V (1106—1125), який у такий спосіб вирішив сам сісти на трон.

[235] На новому вселенському соборі проголосила свою незалежність світської влади...— Мова йде про другий Латеранський собор (1125 р.). Таких соборів було одинадцять, названі вони за місцем, де відбувалися — в Латеранському палаці у Римі, поруч із собором св. Іоанна Латеранського. На другому Латеранському соборі було прийнято канон про інвеституру й затверджено Вормський конкордат (за назвою міста Вормс, нині ФРН) від 23 вересня 1122 р. між папою Каліксом II (понт. 1119—1124) та імператором Генріхом V. Цією угодою закінчилась боротьба між папським та імператорським престолами за інвеституру. Імператор відмовлявся на користь папи від духовної інвеститури. Папа зберігав за імператором право бути присутнім при обранні єпископів на території Німецького королівства і надавати обраному одразу ж світську інвеституру, тобто утверджувати його в праві користуватися світськими маєтностями (землею, будівлями, угіддями тощо). Вормський

конкордат як компромісне рішення відкривав більші вигоди перед папою, ніж імператором, посилював владу папи над єпископами, фактично відбираючи її від імператорів.

[236] І буллою «Єдина свята» подала королям і народам до відома свою найвищу волю...— Цю буллу точніше називати «Єдину святу» (в оригіналі — «Unam sanctam»). Видав її у 1302 р. папа Боніфацій VIII (понт. 1294– 1303). Спираючись на теорію двох мечів, яку висунув Бернар Клервоський (на світі є два караючі мечі або ж дві влади: церковна і світська), Боніфацій VIII заявив, що обидва ці мечі повинні знаходитися в його руках — йому самим богом дано верховодити в царині світській і духовній. «Двома мечами,— звістував папа у своїй буллі,— володіє церква: духовним і матеріальним... Перший вкладено в руки священику, другий — в руки королів і солдат, але й він застосовується з дозволу священика. Необхідно, щоб один меч перебував вище від другого і щоб світська влада слухалася духовної». По суті, Боніфацій VIII уперше надав чинності догмату віри теологічним висновкам Фоми Аквінського: церква — організація ієрархічна, на вершині її знаходиться папа, наділений необмеженою політичною владою, а до того він же і володар душ християнського людства.

[237] Філіпп французький полонив папу Боніфація й переніс його столицю до Авіньйона.— Папа Боніфацій VIII був владним і хитрим політиком, але знайшов собі гідного суперника в особі французького короля Філіппа IV Красивого (1268—1314). Останній обклав податками у своїй країні церковні володіння. Папа опротестував дії короля буллою. Тоді Філіпп IV Красивий заборонив вивіз золота із Франції, чим відчутно підірвав спроможність папської казни. Зав'язалася запекла і довготривала боротьба, в якій були і взаємні прокляття, і погрози. Боніфацій VIII звинуватив Філіппа у єресі. Французький король відправив до Італії рицаря Ногаре, який, організувавши загін із противників папи, спіймав його в одному з містечок в Апеннінах і відлупцював. 86-літній папа хоч і був визволений римлянами, проте не стерпів ганьби і помер. Після поразки Боніфація VIII авторитет папської влади різко упав. У 1305 р. Філіпп IV Красивий переніс столицю католицької церкви з Рима в місто Авіньйон, що у Провансі. Аж до 1377 р. Авіньйон став резиденцією семи римських пап (Климента V, Іоанна XXII, Бенедикта XII, Климента VI, Іннокентія VI, Урбана V та Григорія VI). Ці сімдесят років увійшли в історію католицької церкви під назвою «вавілонського полону пап» або «полону авіньйонського».

[238] Антипапа — претендент на посідання папського трону, особа, яку обрали папою, але не належним канонічним чином. Вся історія римської церкви знає близько 30 антипап. Так, 1046 р. було аж чотири ворогуючих між собою папи: Сильвестр III, Бенедикт IX, Григорій VI і Климент II. За таких ситуацій нелегко пастві вдавалося визначити, котрий папа істинний, а котрий — підставний. Тоді йшлося про так звані розколи церкви. Найбільший із них стався після смерті Григорія XI, затягнувшись майже на 50 років (1378—1427). Недарма його й названо «великим розколом», який розпочався одразу після закінчення «Авіньйонського полонення» (1309—1377), коли на папський престол обирали тільки французьких єпископів. Щойно папський трон знову перемістився у Рим, англійські, німецькі та італійські кардинали висували на нього пап своїх національностей, а французькі (разом із Сіцілією та Кіпром), іспанські і шотландські — своїх, причому й надалі в Авіньйоні. У 1414—1418 рр. у Констанці (територія сучасної Швейцарії) вселенський собор зробив відчайдушне зусилля відновити єдність церкви. Три папи (Бенедикт XIII, Александр V та Іоанн XXIII) були оголошені антипапами і прокляті. Католицьку церкву очолив Мартин V. Водночас собор прийняв п'ять декретів про реформу церкви та засудив на спалення за єресь Яна Гуса й Ієроніма Празького.

[239] Кривавилася папська столиця злочинами родини Борджів...— У XV — на початку XVI ст. визначну роль в історії Італії зіграв знатний рід іспанського походження. Найвідоміші з нього Родріго Борджа (згодом папа римський Александр VI; понт. 1492 -1503), Чезаре Борджа (бл. 1475—1507), який за допомогою свого батька — папи римського — створив на півночі Італії велику державу, Лукреція Борджа (1480—1519), дочка папи і сестра Чезаре, хитра і спритна політична інтриганткa, покровителька талановитих митців, серед них Аріосто. У боротьбі за досягнення своїх цілей не гребували жодними засобами, використовуючи шантаж, підкуп, зраду, підступне вбивство. Ім'я Борджів стало символом віроломства, авантюризму, розпусти.

[240] ...задихалася проступною пристрастю Александра VI — папи — й його дочки-любовниці Лукреції...— Як ніхто з пап епохи Відродження Александр VI виявив жадобу до насолоди світськими благами і до набуття їх мирськими засобами. До того як став папою, перебував у позашлюбному зв'язку з одруженою, набагато молодшою від себе жінкою, яка народила від нього трьох хлопців та дівчину (їх він публічно визнав своїми). Крім цих чотирьох побічних дітей, мав і чотирьох законних. Уже незадовго до обрання на папу, захопився ще одною великосвітською сімейною дамою — Юлією Фарнезе. В істориків не існує єдності щодо того, був чи не був у нього інтимний зв'язок з власною дочкою Лукрецією. Але добре відомо, що духовної природи церкви він не визнавав, а папську владу вважав вигідним знаряддям світського панування. Як особистість добре вписується в атмосферу так званого «ренесансного титанізму». І досі католицька церква виставляє за зразок легендарної працьовитості саме цього папу, який спав лише по дві години на добу. Сприяв живописцям та архітекторам (Рафаелю, Браманте, Мікеланджело, Пінтуріккіо), відомий його визначний внесок у реконструкцію і впорядкування Рима. Існує припущення, ніби хотів потруїти дванадцять неприємних йому кардиналів, та, переплутавши посуд, сам випадково випив отруту.

[241] ...проймалася жахом від нелюдських жорстокостей його сина Чезаре...— Папа Александр VI чинив свою світську політику у тісній спілці з сином Чезаре Борджа, якого наділив найвищою духовною посадою кардинала і висунув на пост полководця. Вони перемогли володарів в італійських містах Пезаро, Ріміні, Фаєнца і зробили ці добре укріплені твердині своєю власністю. Відтак приступили до розправи з друзями, які їм допомагали. Чезаре захопив їхні землі, знищив помісних баронів. Александр VI збирався на чолі своєї войовничої родини заснувати в Італії велику спадкоємницьку державу. Та син його Чезаре не хотів ділити владу ні з ким. Свого брата він наказав убити і кинути в Тібр. Далі вирішив знищити шурина. Сестра, щоб запобігти отруєнню чоловіка, сама готувала йому їжу, а папа для безпеки зятя приставив до нього приватну варту. Чезаре усі ці заходи висміяв: «Чого не можна зробити вдень, те легко вдається увечері». Він все-таки ввірвався з своїм катом у помешкання шурина і заколов його. Був у папи Александра VI улюбленець Перото; Чезаре заколов його під мантією папи, куди той сховався, рятуючись від смерті. Увесь Рим тремтів перед Чезаре, красунем-силачем, гвалтівником жінок. Щоранку в Римі знаходили когось убитого вночі. З новим папою Юлієм II (понт. 1503—1513) Чезаре заворогував. Люди папи заарештували його, ув'язнили в іспанський замок Віана і там убили в 1507 р.

[242] А папа Юлій II плекав тонке богохульство на святому престолі й учив столицю ласувати в мистецтві й земних утіхах...— Юлій II був визначним покровителем мистецтва та літератури; заклав наріжний камінь під всесвітній шедевр архітектури — собор св. Петра (18 квітня 1506 р.), започаткував колекціонування статуй усіх віків і народів у Ватіканському музеї (власне, він його засновник), був другом і постійним замовником Браманте, Рафаеля,

Мікеланджело. Під його егідою завершено художнє оформлення Сікстинської капели. У своєму маєтку зібрав велику бібліотеку. Його «тонке богохульство» полягало в надмірному, як для папи, захопленні мистецтвами. Юлій II (понт. 1503—1513) — папа римський, до обрання на «священний престол» іменований Джуліано делла Ровере. Народився у сім'ї бідного рибалки, в соціальні верхи вибився завдяки старанням свого дядька — папи Сікста IV. Юлій II був неординарним папою передусім як політик, покровитель мистецтвам, мав широку натуру.

[243] Вікліф (Уікліф) Джон (1320—1384) — англійський богослов, професор Оксфордського університету. Виступав проти догми про непогрішність папи, критикував культ святих, торгівлю індульгенціями, заперечував таїнство причащення, вимагав відмови церкви від земельної власності. Засуджений як єретик.

[244] Гус Іван (правильніше: Ян Гус; 1371—1415) — національний герой чеського народу, ідеолог чеської Реформації, ректор Празького (Карлового) університету. Натхненник національного руху в Чехії проти понімечення та покатоличення. Протибожною вигадкою пап вважав торгівлю індульгенціями, істинною релігією проголошував раннє християнство, урівнював у правах мирян та духовенство. Засуджений на спалення церковним собором у Констанці.

[245] Таборити (від назви м. Табор у Чехії) — революційне антифеодальне крило гуситів (прибічників чеської Реформації у першій половині XV ст.). Програмою мали так звані «Дванадцять празьких статей» (1420). Створили військо, розробили свою знамениту «табористську» тактику ведення бойових дій. Зазнали поразки у 1434 р., проте окремі загони чинили опір феодально-католицьким збройним силам аж до 1437 р.

[246] І вже Лев X метався між могутніми цього світу й шукав у них допомоги проти упадку церкви...—У своїй зовнішній дипломатії папа Лев X (понт. 1513—1521) справді «метався» між можновладними сусідами-монархами. Вже у перший рік свого перебування на «священному престолі» він уклав союз із імператорами «Священної Римської імперії», австрійським ерцгерцогом Максиміліаном I (1459—1519), Англією та Іспанією проти французького короля Людовіка XII (1462—1515) та Венеції, але невдовзі, зрадивши союзникам, вступив у зговір з Францією, щоб здобути для свого племінника Тоскану (з Феррарою та Урбіно), для рідного брата — Неаполь, а Парму і Піяченцу (П'яченцу) приєднати до своїх церковних володінь. Щойно Людовік XII помер, папа Лев X знову перейшов на бік попередніх союзників, яким вдруге зрадив після блискучої перемоги нового французького короля Франциска I (1494—1547) на території Італії у війні за Мілан, Парму та Піяченцу. У чварах за німецький престол після смерті Максиміліана I одночасно уклав угоди з різними антагоністами, а коли зрозумів, що новообраний імператор «Священної Римської імперії» Карл V (1500—1558) наймогутніший серед них, то відверто перекинувся на його бік.

[247] ...оставив Лютера в вюрцбурзькій в'язниці, а границі своєї держави розширив Пармою, П'яченцою й Медіоланом.— У травні 1521 р. імператор «Священної Римської імперії» Карл V видав, не без настанови папи Льва X, «Вормський едикт» (за назвою німецького міста Вормс, нині у ФРН), який оголошував Лютера єретиком і закликав до його арешту. Від переслідувань, згідно з «Вормським едиктом», Лютера переховував могутній курцфюрст Фрідріх Саксонський. Деякий час ходили чутки, що Лютер загинув. Тим часом Лютер у «в'язниці» свого друга Фрідріха Саксонського зайнявся перекладом Біблії на нову німецьку мову. Певно, що і папа Лев X, який відлучив Лютера від церкви, не знав достеменно, куди зник його лютий ворог. Можна було приділити більше уваги мирським справам. Кардинал Юлій Медічі, один із найближчих родичів папи, почав успішно відвойовувати у французького короля Франциска I нещодавно втрачені міста:

Мілан (Медіолан), Парму та Піяченцу. Лютер Мартин (1483—1546) — діяч протестантизму або Реформації в Німеччині, ідеолог консервативної частини бюргерства. Протестантизм він започаткував 95 вюртемберзькими тезами, що відкидали основні догмати католицизму. Парма — північноіталійське місто на р. Парма, притоці р. По, адміністративний центр однойменної провінції. Піяченца — північноіталійське місто на р. По. Медіолан — старовинна назва міста Мілан, адміністративного центру північноіталійської області Ломбардія.

[248] ...І вже за Климентія VII піднялося папство проти іспанського насилля...— Іспанці, ревні католики, тривалий час були оплотом римської церкви. Вони всіляко сприяли розширенню й утвердженню Папської держави (області), повернули силу домові Медічі у Флоренції. В цьому союзі з папами, з домом Медічі іспанці зміцнили свій безпосередній вплив в Італії як її союзники в боротьбі з французами: Александр VI (понт. 1492—1503) відкрив для них долішню Італію; Юлій II (понт. 1503—1513) привів їх у середню; завдяки нападові на Мілан, вчиненому ними разом з Львом X (понт. 1513—1521), вони зробилися володарями й горішньої Італії. Та й сам Климент VII (понт. 1523—1534) з родини Медічі, який здобув владу завдяки доброзичливому ставленню до нього могутніх іспанців, неодноразово підтримував їх. Засилля іноземців, дужчих зброєю і незрівнянно відсталіших культурою, викликало внутрішній опір не тільки у пап, а й у світських верхів та народних низів. Улітку 1526 р. папа Климент VII, заручившись підтримкою швейцарців, французів, англійців та кількох дрібних італійських держав, зробив спробу звільнити Італію від іспанського засилля, впустивши на її територію у ролі визволителя французького короля Франціска I. Французи діяли нерішуче, і в травні 1527 р. іспано-імперська армія захопила Рим і сплюндрувала його.

[249] ...боролося з ним у хитрих задумах Павла III...— Папа Павло III (понт. 1534—1549) ще кардиналом був досвідченим й обачним політиком. За основну мету в своїй політиці мав знищення реформаційного руху в Німеччині й усунення могутнього впливу турків у Європі, бажав також забезпечити добре майнове і громадське становище своїй родині. Спершу старався всіляко примирити французького короля Франціска I (1494—1547) з імператором «Священної Римської імперії» Карлом V (1500—1558) та породичатися з обома, щоб у такий спосіб полегшити Карлу V боротьбу з протестантами, уможливити похід проти турків і забезпечити своїм нащадкам надійне династійне майбутнє. Майже всі задуми вдалися Павлу III: Карла V він помирив із Франціском I, добився союзу Карла V з Венецією для війни проти турків, одного свого онука оженив на незаконнонародженій дочці Карла V, а Франціск I пообіцяв одружити свого герцога Вандомського на онуці папи. Та після примирення з Францією Карл V видався надто грізним для папи в Італії, і він почав робити все можливе, щоб нетривкий союз між двома монархами розпався. Павло III волів бачити імператора Карла V поза союзом із королем Франції. У війні з протестантами папа підтримував Карла V і морально, і матеріально. Але скоро надмірні успіхи Карла V на цьому терені знову занепокоїли папу. Тому він відкликав з армії Карла V своє військо, бажаючи успіху тепер уже протестантам, створив проти Карла V оборонний союз Ватікану, Франції, Швейцарії та Німеччини, і при цьому одружив одного із своїх онуків на незаконнонародженій дочці нового французького короля Генріха II (1519—1559).

[250] ...і в воєнній задирливості папи Юлія III.— Папа Юлій III (понт. 1550—1555) відзначався рішучим характером. Уживав усіх заходів, щоб зміцнити авторитет католицизму у скрутних умовах боротьби з Реформацією, розправу з якою він цілковито довірив ордену єзуїтів. Сміливо протистояв Октавію Фарнезе, володарю Парми, та Генріху II, французькому королю. «Воєнна задирливість» Юлія III позначилася і на його суто релігійній політиці: він найсуворіше заборонив зберігання, читання

і розповсюдження Талмуду «як украй шкідливого твору», вжорсточив дисципліну в монастирях, розпочав підготовку до реформ у католицькій церкві. Не побоявся зачепити інтереси свого найближчого оточення — кардиналів: їм заборонив мати більше ніж одну церкву, а також видав закон, за яким два брати не можуть бути водночас кардиналами.

[251] Інквізиція — у буквальному перекладі з латині — «розслідування». У католицькій літературі і церковному діловодстві найчастіше вживається: «свята інквізиція», «священний суд», «священний офіз», «божественная юстиція». Офіційно існує з 30-х років XIII ст., заснована домініканцями для боротьби з найбільшою тогочасною єресю — альбігойцями. В інквізиції верховним суддею завжди вважався папа римський, а чин домініканців — найреакційніший серед усіх інших католицьких орденів — був у ній найслухняніщим виконавцем папської волі. В 40-х роках XVI ст. інквізиція у своїй жорстокості досягає апогею, відколи її судилища почала вести «чорна гвардія» папи — орден єзуїтів. У всі часи вихідним принципом інквізиції було таємне вистежування єретиків, відьом і чарівників. Так би мовити, первинні її організації створювались у єпархіях на чолі з єпископами, а функції шпигунів та вивідувачів покладалися здебільшого на дрібне духовенство, яке було вухами й очима інквізиції. Повсюди нишпорили перевдягнені фіскали. Виловлених єретиків, відьом і чарівників кидали до темниць на попереднє розслідування, яке зводилось до звірячих тортур. Однак саме катування теоретично розглядалося як єдиноборство між «божественною юстицією» та «батьком усілякої олжі» — дияволом. Допити, як правило, закінчувалися спаленням підсудних на вогнищах. Та й під неминучість страти підводилося «фундаментальне» підгрунтя. Без вульгаризації історичної істини треба визнати, що в слушність його щиро та фанатично вірили в основній своїй масі як духовенство, так і світські верхи та низи. Наприклад, Фома Аквінський доводив (і думка його була авторитетною), ніби єретиків не треба милувати, а лише карати на смерть. Адже єретики більші злочинці від фальшивомонетників, яких неодмінно страчують. Кардинал Роберт Беллармінo (1538—1607) «глибший» у своїх аргументах: єретиків необхідно спалювати на вогнищах, оскільки смерть для них є не кривдою, а доброчинством, бо чим довше вони живуть, тим більше наживають гріхів і тяжчої кари за них.

[252] З заїлим фанатизмом Павла Карaффи впало на голови розпусних кардиналів і баронів.— Тут правильніше говорити про Джованні П'єтро Караффу, який став Павлом IV (понт. 1555—1559; надалі уже без будь-якого прізвища) після обрання його папою у 1555 р. Карaффа за час перебування кардиналом при папі Павлові III очолював створену останнім «Римську інквізицію», був її генералом. Його караюча рука опускалася з однаковою немилосердністю як на превелебних церковних і світських, так і найнижчих чинів. У Римі панувала атмосфера жорстокого терору. Вона нітрохи не розрядилась, коли у 79 років Карaффа став папою. Не згасав і фанатизм Павла IV. В глибоко запалих очах блищала величезна життєва енергія, його називали «залізним мужем». Завершуючи розпочате Павлом III оновлення римської курії, він прагнув до поліпшення моралі у кліру, до безповоротного викорінення непотизму в його середовищі (двох своїх родичів не вагаючись вигнав з ватіканської колегії кардиналів). У 1559 р. папа вмер, народ з радісними вигуками заповнив вулиці Рима, знищив штаб-квартиру інквізиції, а статую щойно захололого в домовині Павла III повалив у Тібр.

[253] Скасувало торгівлю божими ласками й панування м папських родин у Ватікані.— Папа Пій IV (понт. 1559) вчинив жорстоку розправу над племінниками свого попередника — папи Павла IV. Вони (тобто герцог і кардинал Палліано з двома його близькими родичами — графом Аліффе та Леонардо-ді-Кардіне) постали перед кримінальним судом, звинувачені в найстрашніших злочинах: вбивствах, граничному управлінському деспотизмі, постійних обманах ста-

рого Павла IV. Решта злочинної рідні покійного папи врятувалася втечею. Пій IV на початку своєї діяльності припускався в окремих випадках непотизму, з яким неодмінно пов'язувалося й панування папських родин у Ватікані. Однак після грізного суду над фамільною челяддю Павла IV він більше не зважувався на щось подібне. Скасував непотизм Пій V (понт. 1565—1572), заборонивши на майбутнє свавільне поводження з маєтностями церкви під страхом відлучення від неї.

[254] Здобувши собі прихильність королівських дворів, за їх владною волею на Тридентському соборі накинуло єдність і послух цілій церкві.— Тридентський (XIX Вселенський) собор отримав назву від міста у південній Тіролії Тренто (*лат.* Tridentum), де він неодноразово збирався у 1545—1563 рр. Його ще називають Трентським або Трієнським. Собор відбувався у розпалі Реформації та релігійної війни в Німеччині. Завершився він за папи Пія IV. Довготривалість його пояснюється боротьбою на ньому двох партій — імператора «Священної Римської імперії» та Іспанії Карла V і римських пап. Перша наполягала на обмеженні папської влади та деяких необхідних для оздоровлення церкви реформах. Друга, навпаки, домагалася зміцнення папської влади, добачаючи в цьому вихід із кризи, в яку втрапила католицька церква під час Реформації. Релігійні партійні суперечки на соборі відбивали неодноразову відкриту політичну ворожнечу між Карлом V та римськими папами в ході тогочасних релігійних воєн у Європі. Перемога на Тридентському соборі дісталася 1563 р. папі Пію IV Собор визнав повну недоторканість папської влади, підтвердив непогрішність особи папи та весь обсяг його повноважень. Було також ухвалено, що святість папи підноситься над собором і що йому як намісникові бога на землі надається право відміни будь-яких постанов собору. Таким чином, Тридентський собор зайняв рішучу позицію антагоніста щодо Реформації і кінцевих цілей її руху.

[255] ...під кермою могутнього старця Сікста V, навіженого й незміряного в своїх задумах, рушило на підбій світу...— У міжнародній політиці папа Сікст V (понт. 1585—1590) засвідчив себе спритним дипломатом. Зовні він нібито прагнув підтримувати добрі стосунки з усіма європейськими монархами. На ділі ж намагався одного — послабити руками іншого, а всіх разом поставити в залежність від папського престолу. Плекаючи плани на розширення світської та церковної влади, Сікст V створив розгалужену систему шпіонажу, яка оперативно повідомила йому про те, що діється безпосередньо біля нього і в чужих краях. Сікст V перебував на папському троні лише п'ять років, і більшість його задумів не здійснилася. А «навіженість», з якою він їх здійснював, обернулася народною ненавистю до його імені. Вона побільшувалась підбурюванням з боку єзуїтів, яких папа-францисканець ненавидів і погрожував перейменувати їхнє «Товариство Ісуса» в «Товариство Ігнатія». В 1590 р., коли Сікст V помер, римляни повалили його статую, встановлену світськими властями в Капітолії.

[256] ...прокрадалося в ворожі краї підземними річками єзуїтської «Пропаганди», невловної, як живе срібло, й, як воно, проникливої...— Протягом майже чотирьохсот років єзуїти були «очима й вухами папства». Як пропагандисти католицької віри в усьому світі вони звідусіль щонайменше один раз на місяць доносили до папи римського новини найрізноманітнішого характеру. Їхня всюдисутність збільшувалась завдяки тому, що в XVII—XVIII ст. ніхто зразковіше від них не організовував освіту (з єзуїтських шкіл, наприклад, вийшли Декарт, Моле, Мольєр, Монтеск'є, Корнель, Фонтенель і навіть Вольтер). Вони влаштовувались радниками (шпигунами!) при багатьох королівських дворах, інспірували політичні інтриги, релігійні свари (єзуїти підготовили Брестську унію 1596 р., після якої «Русь

почала нищити Русь»). В їхньому середовищі народилося прислів'я: «Мета виправдовує засоби». Хто вступав в «Товариство Ісуса», той більше не мав змоги ні писати, ні отримувати листів, так щоб його патрон попередньо не перечитував їх. Єзуїт повністю зрікався від власної думки і керувався тільки думками своїх зверхників, у яких «виявлявся божественний промисел».

[257] З навіженістю скупаря руками Сікста V нагромаджувало грошові засоби в папському скарбівці.— Сікст V, посівши папський трон у 1585 р., застав центральну казну католицької церкви порожньою. Тому енергійно приступив до поліпшення фінансового становища. Вже через якийсь рік, у квітні 1586 р., він зібрав один мільйон скудо золотом, у листопаді 1587 р.— другий мільйон, а в квітні 1588 р.— третій. Виняткова ощадливість Сікста V була запорукою подальших грошових нагромаджень. Сікст V (понт. 1585—1590) — папа римський, францисканець, рідкісного хисту проповідник і майстер контроверзи. До обрання на папу був генералом інквізиції у Венеції, видавець творів св. Амбросія. Починав життя бідно, а закінчив його найбільшим багачем у Європі. В історію католицизму увійшов як реформатор центральної адміністрації церкви (по суті, закінчив діло, розпочате Юлієм III).

[258] Основувало лихварські банки в святому Римі, підвищувало податки, множило продажні уряди...— Папа Сікст V одне з найголовніших джерел фінансових доходів добачав у продажу посад, що і було «множенням прóдажних урядів». Насамперед він підвищив ціни на службові місця вже продані, домігшись додаткового збору за них, крім того, запровадив продаж посад, які досі роздавались безкоштовно: нотаріусів, фіскалів, генеральних комісарів, адвокатів для бідних. Суми здебільшого стягалися чималі: за генерал-комісарство — 20 тис., нотаріат — 30 тис. скудо. Нарешті, він ввів багато платних посад цілком нових і притому значних: скарбничого датарії, чин префекта тюрем, 200 кавалерів, нотарів тощо у найбільших містах Італії. В 1587 р. Сікст V урізноманітнив прибуткові податки, як наприклад, за сплав суден вгору по Тібру, за дрова і дрібну торгівлю вином. Сікст V мав радником Лопеца, який втік з Португалії від антисемістської інквізиції. Здобувши довір'я у папи, саме він і винаходив для нього ці операції.

[259] Протягом десятьох літ наповнило золотом замок святого Янгола на ріці Тібрі...— Сказати б точніше, все сталося за п'ять років понтифікату папи Сікста V, який уже перший мільйон золотих скудо, «хитромудро» зібраний ним у 1586 р., поклав у замок св. Янгола. Всього ж Сікст V зібрав у фортеці понад 4,5 млн скудо. Замок святого Янгола, або Башта Адріана (Castel Sant' Angelo) — переобладнаний римськими папами гігантський мавзолей, що його 136 р. спорудив римський імператор Адріан для себе і своїх спадкоємців на правому березі Тібру. За християнською легендою, у 590 р., коли в Римі лютувала чума, папа Григорій Великий очолив покаянну процесію вулицями «вічного міста», щоб замолити пошесть. На вершині Адріанової усипальниці він угледів архангела Михайла, який переможно вкладав у піхви меч. Вважалося, що то був знак перемоги над чумою. На самісінькій маківці мавзолею (там, де колись була бронзова антична квадрига) встановили спершу каплицю, а потім бронзову статую архангела Михайла, чий меч убив дракона Чуму. Та у фортецю мавзолей було перетворено значно раніше — у V ст., у ній рятувалися князі церкви від численних варварів-нападників. З містом з'єднує її «Міст святого Янгола», збудований також імператором Адріаном, який дав йому назву «Pons Aelius» («Міст Елія»). Папа Александр VI (понт. 1492—1503) провів критий хід від Ватікану до замку і заклав на його території розкішні «папські апартаменти», з великим хистом оздоблені учнями

школи Рафаеля. Довершеності надав їм папа Павло III (понт. 1534—1549). Глибокий льох став центральною папською темницею, в яку закидали «особливо небезпечних» злочинців (у ній томилися Джордано Бруно, Беатріче Ченчі, Каліостро, Бенвенуто Челліні). У страшних казематах замку в'язнів тримали аж до 1870 р. З 1911 р. у ньому розміщено музей.

[260] Військами дрібних князів здавило Реформацію в південних краях Німеччини...— Папа Климент VII погодився на обмеження свавілля римської курії та її поборів на південних землях Німеччини, охоплених Реформацією (Австрія, Баварія, Зальцбург та ін.). Разом з тим він розширив владу князів над місцевим духовенством і навіть віддав їм частину церковного майна та доходів, за що князі зобов'язалися переслідувати лютеран у своїх володіннях. Таку угоду Ватікану з південними німецькими князями було оформлено на з'їзді у Регенсбурзі в червні 1524 р., після чого вони й розпочали гоніння на протестантів.

[261] ...надихнуло фанатичною ненавистю іспанські полки князя Альби й у крові, й вогні затопило вільнолюбну нідерландську країну...— Іспанський герцог Альба як полководець здобував авторитет за короля Карла V і закінчив військову кар'єру при Філіппі II (1527—1598). Не менше, ніж його королі, відзначався фанатичною відданістю католицизму. Коли у 1566 р. у підкорених іспанцями Нідерландах вибухнула буржуазна революція з утвердженням протестантизму, король Філіпп II, політичний друг папи Пія V, надіслав для її придушення невелике, але добірне військо на чолі з суворим і безпощадним Альбою, наділеним необмеженими повноваженнями. Він повинен був скарати жителів за повстання, знищити єресь в Нідерландах і за всяку ціну позбавити їх будь-якої незалежності. Король видав едикт, за яким чи не весь народ Нідерландів був засуджений до страти з конфіскацією майна за зраду та протестантську єресь. Альба знищив близько семи тисяч людей і лише в одному Брюсселі кинув до тюрми п'ять тисяч.

[262] ...збудило злочин і лють у серці Катерини Медічі й звернуло її варфоломіївською местю на приспаних похміллям гугенотів.— Катерина Медічі виступила союзницею Ватікану, взявши на себе провідну роль в організації масової різні гугенотів католиками у Парижі. Партія гугенотів — французьких кальвіністів-протестантів, ворогів папи — стала впливовою політичною силою у Франції завдяки адміралу-гугеноту Коліньї. Катерина Медічі, яку лякала дружба Коліньї з її сином Карлом IX, королем Франції, вирішила вдатися до рішучого заходу — знищення гугенотів. У ніч на 24 серпня 1572 р. (свято св. Варфоломія) було вирізано близько двох тисяч гугенотів, що з'їхались у Париж на весілля свого вождя Генріха Наваррського з Маргаритою Валуа, сестрою Карла IX. Згодом у всій Франції ще загинуло 30 тис. гугенотів. Катерина Медічі (1519—1589) — французька королева, з роду флорентійських герцогів Медічі, дружина французького короля Генріха II.

[263] Вождя їх, хороброго Генріха, заманила на своє лоно й, примиривши його з Філіппом Іспанським, з двох королівств створила собі силу, непереможну в зброї й у вірі...— Вождь гугенотів французький король Генріх IV (раніше — Генріх Наваррський) у липні 1593 р. прийняв католицизм, щоб надійно утвердитися на троні. Коронований за благословенням папи в лютому 1594 р. у Шартрі, він 22 березня вступив у католицький Париж, який доти не визнавав його за гугенота. Покатоличений король Франції при посередництві папи римського Климента VIII (понт. 1592—1605) знайшов спільну мову зі своїм учорашнім заклятим ворогом — Філіппом II, королем Іспанії. Їхній союз був великою політичною перемогою Ватікану.

[264] В кривавій повені втопило непокірну чеську державність...— Йдеться про події в Чехії, пов'язані з її поразкою 8 листопада 1620 р. при Білій Горі (недалеко від Праги) від імперських військ Габсбургів, що чисельно переважали чехів. Біла Гора означала для останніх втрату національної незалежності і масові репресії на цілі десятиліття.

[265] Об'єднаними військами рушило побідно на північ і схід,— закріпилося в шляхетській Польщі, сягнуло її полками у Швецію й царську Росію...— Мова йде про заключний етап контрреформації в другій половині XVI ст. і подальші після неї найважливіші політичні події на території Європи за участю Ватікану. 1587 р. королем польським і великим князем литовським став Сигізмунд III Ваза (1566—1632), вихованець єзуїтів, поборник католицької реакції, вірний слуга ідеям контрреформації і папства. Будучи сином шведського короля Іоанна III Вази (1537—1592) і Катерини Ягеллонки (1526—1583), дочки польського короля Сигізмунда I Старого (1467—1548), він після смерті свого батька був обраний також королем шведським. Склалася дуже вигідна для «священної римської курії» польсько-шведська унія, яка обіцяла покатоличення протестантської Швеції, де королем став затятий католик Сигізмунд III; його мати Катерина Ягеллонка, королева Швеції, вже раніше підтримувала якнайтісніші зв'язки з високими чинами римської церкви. Шведи, побоюючись настання контрреформації у своїй країні, 1599 р. скинули Сигізмунда III зі шведського престолу, після чого він залишився тільки королем польським. Не один раз (1600—1611, 1617—1620, 1621—1629) вступав Сигізмунд III у війни зі Швецією, щоб повернути її своїй короні, але щоразу даремно. Разом з тим у руках Ватікану Сигізмунд III зробився зручним знаряддям для спроб покатоличити Україну, Білорусію та Московську Русь, Брестська унія 1596 р. укладалась під подвійним тиском: папи римського та Сигізмунда III. Польські єзуїти, попередньо вихрестивши Лжедмитрія I з православної віри на католицьку, добачили в ньому разом із Сигізмундом III вірного воїна Ватікану і вирядили його з чималим військом (1604—1606) на захоплення російського трону. Невдача змусила повторити цей самий похід — і теж невдало — на чолі з Лжедмитрієм II у 1608 р.

[266] Далекими стежками «Пропаганди» обняло обі півкулі землі...— У 1622 р. папа Григорій XV (понт. 1621—1623) створив Конгрегацію пропаганди віри (скорочено — «Пропаганду») для керівництва місіонерською діяльністю римської церкви — розповсюдження католицизму — у всіх країнах світу. Найбільш активними місіонерами ще до створення «Пропаганди» були єзуїти. По суті, в їхній хресній ході «далекими стежками обох півкуль» «Пропаганда» вже існувала задовго до її офіційного запровадження. Найвідомішим серед єзуїтів-місіонерів був іспанець Франческо Ксав'єр (1506—1552), «апостол Індії». В Індії, Малацці, Індонезії, Японії, на Цейлоні йому вдалося обернути в католицизм чимало тубільців (1542—1552). Героєм в аннали церкви увійшов також італійський місіонер Маттео Річчі (1552—1610). Побутує образний вислів: кістки єзуїтів-місіонерів розсіяні по всій землі. Християнське віровчення вони насаджували в Південній Америці 1546 р., в Китаї — 1583 р., в Конго — 1586 р., на Мадагаскарі — 1607 р., у Північній Америці — 1625 р. Новостворена Конгрегація пропаганди віри повністю зберігала і підтримувала традиції попереднього місіонерства єзуїтів, які й надалі залишалися її авангардною силою. При Конгрегації пропаганди віри від року її виникнення (1622) існувала інтернаціональна колегія, яка відала справами Української католицької церкви аж до часу створення окремої Конгрегації східної церкви (1917).

[267] ...й, сите вже й ненаситне, покірне й палене незмірною гордістю,— в науці Парсона й Белларміна...—

Говориться про богословське вчення двох видатних діячів католицької церкви другої половини XVI — початку XVII ст.: італійського кардинала Беллармінo Франческо Ромоло (1542—1621) та англійського єзуїта, фанатичного пропагандиста католицизму Парсонса Роберта (1546—1610), який закінчив життя у Римі. Концепція в обох, по суті, одна, оскільки Беллармінo працював над вдосконаленням уже написаного Парсонсом. Англієць Парсонс доводив, що основна передумова влади королів полягає в їхньому сповідуванні католицької віри та її захисті ними. Якщо вони цього не роблять, то підлеглі повинні прогнати їх. Беллармінo зайнявся конкретизацією королівської влади на фоні папської. Папа начебто самим богом поставлений на чолі церкви. Бог заповів йому також захищати її. Тим-то від бога він наділений усією повнотою духовної влади. Папа — непогрішний, він судить усіх, а сам ніким не судимий. На цій підставі йому належить найбільша доля могутності у ділах мирських. Беллармінo порівнює світську владу з тілом, а духовну — з душею. Церква з папою на чолі має ті ж самі переваги над державою, що й душа над тілом. Кардинал-єзуїт Беллармінo був одним із суддів Галілео Галілея. 1615 р. він підписав документ, за яким пошуки істини не є завданням науки. Макіавеліста Беллармінo папство спершу оголосило блаженним, потім святим, а відтак учителем церкви.

[268] Довкола нього палав клекіт велетенських тіл... що підносились, як гори, й опадали обривисто.— Йдеться про картину Мікеланджело «Страшний суд» в Сікстинській капелі.

[269] ...занадлива краса королеви всіх Марій, Марії Маджоре...— Мається на увазі римська церква «Свята Марія Велика» (Santa Maria Maggiore).

[270] Але цісар Карл V забажав бути суддею над обома вірами і велів скликати собор, щоб стануть над ними як спільний суверен...— Мова йде про Аугсбурзький релігійний компроміс від 1548 р. (або Аугсбурзький інтерім; від *лат.* interim, букв.— поки, тобто тимчасовий стан) та Аугсбурзький релігійний мир від 1555 р. Аугсбурзький релігійний компроміс укладено між католиками і протестантами Німеччини. Вироблений він за дорученням імператора Карла V і прийнятий на рейхстагу в Аугсбурзі, місті на південному заході Німеччини (нині ФРН). Карл V прагнув завдяки цьому інтеріму встановити в Німеччині дещо реформований католицизм, щоб підкорити собі протестантів і зайняти більш незалежну позицію щодо римського папи, якого в означеному документі було визнано тільки верховним єпископом, але католицький догмат про божественне походження його влади не згадувався. Інтерім викликав, з одного боку, незадоволення папи та єпископату, а з другого — жорстокий опір протестантів. У 1552 р. між католиками і протестантами знову вибухнула війна. Інтерім було скасовано Аугсбурзьким релігійним миром від 1555 р., укладеним між протестантськими князями Німеччини та імператором-католиком Карлом V на рейхстагу в Аугсбурзі. Цей мир завершив війни між католиками та протестантами. Він підтвердив завоювання протестантів у Німеччині, визнав лютеранство офіційним віросповідуванням (поряд з католицизмом). Карл V (1500—1558) — імператор «Священної Римської імперії», іспанський король, принц Нідерландів, король Сіцілії.

[271] І папа Климентій спротивився соборові. Через короля Франції порозумівся з противниками в вірі, протестантськими князями...— 23 липня 1532 р. між імператором «Священної Римської імперії» Карлом V, затятим оборонцем католицизму та його супротивниками (німецькими князями-протестантами на чолі з курфюрстом Саксонським) було укладено Нюрнберзький релігійний мир. Карла V на компроміс із протестантами змусила загроза нападу турків. Обидві сторони пообіцяли залишити одна одну в спокої до

найближчого вселенського собору. Про найшвидше його скликання імператор посилено клопотав перед папою Климентом VII. Але цей боявся, як би собор не завдав відчутної шкоди його папській владі, і почав зближуватися з французьким імператором Франціском I, який ще в 1526 р. для звільнення Італії від іспанців проголосив священну лігу (Франція, Англія, Генуя, папа Климент VII), до того ж невдовзі набув могутнього союзника в особі турецького султана й німецьких князів-протестантів, опозиційних католику Карлу V. За такої розстановки політичних сил Климент VII 1633 р. видав заміж свою племінницю Катерину Медічі за сина французького короля Франціска I — Генріха (майбутнього короля Франції — Генріха II). Усі протестантські німецькі князі, союзні з Франціском I (теж протестантом), зробилися, при його посередництві, спільниками папи римського, виняткового антипода протестантизму.

[272] ...й кинув їх на цісарські посілості в півночі.— Папа римський зробив протестантських князів реальними ворогами північних земель «Священної Римської імперії» на чолі з імператором (цісарем) Карлом V.

[273] Вюртемберґія — тут: Вюртемберг, Вюртемберзьке королівство у південно-західній частині Німеччини (нині земля ФРН — Баден-Вюртемберг).

[274] За понтифікату Павла III збудилася реформатська туга серед провідних католиків Італії.— Роки понтифікату Павла III становлять поворотний пункт в історії католицької церкви: вперше застосовуються реформні заходи щодо цього «священного», досі фактично недоторканого суспільного інституту. Своє довершення вони знайшли вже після смерті Павла III — в ухвалах Тридентського собору. Його прижиттєві булли сповіщали про необхідність внесення тих або інших змін в адміністративне життя церкви. Зокрема, зазнала реорганізації римська курія. 1542 р. Павло III на пропозицію кардиналів Караффи і Альвареза де Толедо заснував «Римську інквізицію» (вдосконалений варіант інквізиції, що вже існувала кілька віків) для покарання єресі та можновладного духовенства за зловживання церковними посадами на території Італії; аналогічні трибунали папа «освятив» у Венеції, Тоскані, Неаполі, Медіолані (Мілані). Окрім того, це був реакційний едикт проти наукового прогресу, який «Римська інквізиція» придушувала під знаком захисту віри від «лженаук». Павлу III належить авторство горезвісного «Списку заборонених книг» (Indices librorum prohibitorum). В авангард боротьби за всесвітнє утвердження католицизму Павло III висунув ухвалений ним 1540 р. орден єзуїтів на чолі з Ігнатієм Лойолою.

[275] Павло III призначив кардинала Контарінія в Ратисбону на розмови з лютеранськими вченими.— На сеймі в Ратисбоні (Регенсбурзі) 1541 р. досягнуто першої мирної релігійної угоди між католиками та протестантами-лютеранами. Папа Павло III направив своїм легатом на ці переговори Гаспаре Контарінія (1483—1542) як людину із значним дипломатичним досвідом. Наприклад, будучи представником багатої венеціанської родини, він ще задовго до свого кардинальства успішно мирив папу Климентія VII з німецьким імператором; увійшовши до складу римської курії, зумів переконати Павла III у 1540 р., щоб той затвердив орден єзуїтів, бо католицька церква в особі Ігнатія Лойоли знайшла надійного захисника.

[276] Гарячий серцем Караффа, папа Павло IV, у спілці з королем Франції рушив проти Карла V, щоб відбити італійські міста й зламати політичну перевагу католицького цісаря.— Тут точніше говорити про похід Павла IV вже проти сина Карла V — Філіппа II. Карл V, водночас імператор «Священної Римської імперії», принц нідерландський та сіцілійський (а в першу чергу все-таки король іспанський), 1552 р. зазнав нищівної поразки від німецьких

протестантських князів, яких як ревний католик він хотів придушити, вбачаючи в них богоненависних єретиків. Саме цього ж 1555 р. на папський трон зійшов знатний неаполітанець Караффа, у віці 79-ти років, але неймовірно вольовий і рішучий. Ще раніше Карл V відмовився від свого неапольського і сицилійського королівства на користь сина Філіппа. Новий папа був смертельним ворогом Карла, по-перше, тому, що неаполь ці взагалі неохоче визнавали над собою владу Карла, який належав до австрійського дому; по-друге, ще й тому, що Карл і його син були покровителями ворожих папі фамілій у Неаполі — Колонна і Сфорца. Павло IV задумав відібрати у Карла імператорську корону, а у його сина — Неаполь та Сицилію і, за допомогою Франції, передати їх одному із своїх племінників. З цією метою він розпочав процес проти Карла і Філіппа, звинувачуючи їх у ненависті до найсвятішого престолу. Крім того, щоб зробити Карла ще більшим зловмисником в очах усього світу, Павло IV не посоромився зганьбити такого запеклого католика, як Карл, за схильність до лютеранської єресі і в покровительстві лютеранам-протестантам, з якими той не на життя, а на смерть воював. При цьому папа посилався на те, що найближче Карлове оточення — майже все заражене єрессю. Тому папа оголосив Карла позбавленим імператорської корони, Іспанського королівства і всіх його володінь, а сина його Філіппа — неапольського трону. Водночас обох відлучив від церкви. Усі підвладні їм народи було оголошено вільними від присяги. Папа вступив у союз із французьким королем Генріхом II, щоб оголосити війну іспанському володареві та австрійському дому. Однак іспанці розгромили Генріха II, і папа, залишившись без союзника, поспішив попросити миру. Через свого полководця Альбу, військо якого уже штурмувало Рим, новий король Іспанії Філіпп II задовольнив бажання Павла IV.

[277] Але цісарські війська пройшли побідою вниз Італії й облягли під князем Альбою святе місто.— Йдеться про початок іспано-папської війни 1556—1557 рр., причиною якої стала спроба папи Павла IV звільнити Італію від іспанської окупації. Папа уклав угоду із Францією проти короля іспанського Карла V, заручився підтримкою трьох італійських міст (Феррари, Флоренції, Неаполя), погрожував відлученням від церкви Карла V та його сина Філіппа II. У відповідь на ці дії папи Альба вирушив з неаполітанських володінь із півночі до «святого міста» Рима. Альба Альвареса де Толеро Фернандо (1507—1582) — іспанський воєначальник, політичний діяч, герцог. Будучи губернатором (1567—1573) завойованих Іспанією Нідерландів, виявив себе жорстоким душителем національно-визвольної боротьби.

[278] ...а в розбитих церквах святого Рима гуляли папські наємники, швейцарські кальвіни, що глумилися над католицькими святощами.— Іспано-папська війна 1556—1557 рр. була певною мірою гротескною. Фанатично відданий католицизмові іспанець Альба воював з верховним пастирем католиків — папою римським. Тим часом останній просив турецького Султана I, найлютішого ворога християнства, аби той напав на беззавітно вірного католицькій церкві іспанського короля Карла V. Папа, ставши на прю з найправовірнішими католиками в римській церкві — іспанцями, найняв собі для захисту від них німців-протестантів, які глумилися над іконами в храмах Рима, висміювали католицьку мессу і взагалі дозволяли собі витівки, за інших умов варті спалення на вогнищі. В середині травня 1557 р. з альпійського Унтервальдена прибуло на допомогу папі Павлу IV три тисячі швейцарців-кальвіністів, теж протестантів і теж антиподів католицької віри. Кальвіністів, відлучених від римської церкви, папа прийняв з радістю, їх командирів прикрасив золотими ланцюгами, нагородив рицарськими титулами й оголосив, що вважає їх легіоном ангелів, надісланих йому самим богом. Кальвіністи — послідовники протестантського віровчення, заснованого Жаном Кальвіном (1509—1564)

у першій половині XVI ст. під час Реформації. Кальвінізм став знаряддям протестантизму в боротьбі з католицькою реакцією XVI ст. Із Женеви — батьківщини Кальвіна — розповсюдився в Англії, Шотландії, Нідерландах, Франції, Угорщині, деяких областях Німеччини.

[279] Палкий Караффа благословляв з Квіриналу кальвінських богохульників і виклинав богомільних іспанців, що благали в нього дозволу поцілувати папську стопу.— Спершу годиться з'ясувати, чому у романі папа Павло IV (у миру — Джованні Караффа) наділений промовистою характеристикою: «гарячий серцем» і «палкий». Кардиналу Джованні Караффі, майбутньому папі Павлу IV, було вже 79 років, коли конклав обрав його на престол святого Петра. Високий і худорлявий, меткий у рухах і гінкий у ході, з глибоко запалими, але пломінкими очима Павло IV уявлявся його сучасникам згустком живого вогню. В іспано-папській війні 1556—1557 рр. військо Павла IV, що складалося з невеликої папської гвардії, найманого загону німців-протестантів і трьох тисяч швейцарців — «кальвінських богохульників» (10 тис. піших французів відмовилися допомагати папі, оскільки він посварився з ними), зазнало поразки від іспанського полководця Альби в травні 1557 р. І тут сталася подія, яка внесла, так би мовити, останній штрих у гротескний характер іспано-папської війни 1556—1557 рр. Альба, завоювавши Рим, кинувся цілувати стопу переможеного і на всю Європу осоромленого ним папи Павла IV, заклятого ворога його нації та його короля. Втім, король похвально поставився до вчинка Альби.

[280] ...Світським рам'ям великого старця, Сікста V, була побідна зброя іспанського короля Філіппа II.— Ще задовго до свого понтифікату (1585—1590) священик-францисканець Фелічі Перетті, майбутній папа Сікст V, але вже широко відомий проповідник, великий знавець схоластичної науки і римської літератури, у 1565 р. супроводжував до Іспанії папського легата. Там своїми блискучими проповідями здобув прихильність короля Філіппа II. Посівши «священний престол», Сікст V відігравав велику роль у суперечках між Іспанією, Францією і Наваррою. Давні дружні стосунки з іспанським королем Філіппом II збереглися у нього, й, саме спираючись на його могутність, він відлучив від церкви Генріха Наваррського та Єлизавету Англійську і цією ж карою погрожував Генріху II, королю французькому. Однак зброя Філіппа II, фанатичного католика, чиє володарювання справедливо вважається золотим віком інквізиції, не завжди була лише переможною. Він завоював Португалію, в 1571 р. на чолі папської «священної ліги» розгромив турків при Лепанто, підкорив Нідерланди (щоправда, ненадовго), але в 1588 р. його «непереможна армада» (із 130 великих військових кораблів) зазнала нищівної поразки від англійців.

[281] З'єднавши меч із хрестом, підготовляли війну проти єретика на французькому престолі, Генріха Наваррського...— Ще в 1571 р. за ініціативою папи Пія V було створено так звану «священну лігу» з Венеції, Генуї, Савойї та ще деяких дрібних італійських держав. На чолі коаліції стала Іспанія з королем Філіппом II. Тоді першочерговим її завданням була боротьба з Туреччиною. Папа Сікст V виставив сили «священної ліги» проти французьких протестантів-гугенотів, яких Ватікан мав за єретиків, смертельно небезпечних для католицької церкви. Їхнім вождем був Філіпп Наваррський, що 20 жовтня 1587 р. у битві при Кутрі переміг «священну лігу». Двічі вона була громлена ним і в 1590 р. Філіппа Наваррського фактично підтримувала вся Франція, за винятком Парижа, який після Варфоломіївської різні 1572 р. став католицьким, а отже, папським. Генріх Наваррський (1553—1610) — він же Генріх IV, король французький, перший з династії Бурбонів з 1589 р. Остаточно утвердився на французькому престолі в 1594 р. після того, як у 1593 р. перейшов з протестантизму у католицизм

і папа римський Климент VIII (понт. 1592—1605) зняв з нього прокляття, скасувавши його відлучення від церкви. Наварра — середньовічне королівство в районі Піренеїв із столицею Памплона (в 905—1512 рр.). У 1512 р. південну частину приєднано до Іспанії, північна залишалась формально незалежним королівством до 1589 р., коли король її Генріх Наваррський став французьким королем Генріхом IV.

[282] Едиктом 1629 року здавив цісар Фердінанд II останки протестантської єресі в своїй державі.— Йдеться про «Реституційний едикт» 1629 р. (від *лат.* restitutio — відновлення), виданий імператором «Священної Римської імперії» Фердінандом II (1503—1564) 6 березня 1629 р. у розпалі Тридцятилітньої війни (1618—1648). Саме цей її період (так званий «датський») був успішний для Габсбургів та їх спільників, особливо завдяки перемогам Валленштейна над датчанами. Едикт передбачав повернення католицьким князям земель, які були секуляризовані в середині XVII ст. і тепер переходили до рук протестантських князів (у цьому й полягав смисл «реституції» — «відновлення»). Едикт дозволяв католицьким князям безпощадно викорінювати протестантизм і вимагати від своїх підданих прийняття католицького віросповідання. Фердінанд II (1503—1564) — головний ворог протестантів у Тридцятилітній війні в 1620 р. Під Білою Горою (біля Праги) розгромив чехів, що повстали за свою духовну і державну незалежність. На честь цієї перемоги папа Павло V (понт. 1605—1621) звелів того ж таки року збудувати в Римі храм св. Марії Вікторії (Santa Maria della Vittoria).

[283] А проте папа Урбан VIII ненавидів цісарські потуги; в спорі за Мантуанське князівство станув на боці Франції й закликав її війська проти іспанської залоги.— Тут точніше говорити про «війну за Мантуанську спадщину» у 1628—1631 рр. між іспанськими та австрійськими Габсбургами, з одного боку, та Францією, з другого. Обидві сторони висунули своїх претендентів на володіння італійським герцогством Мантуєю і маркізатом Монферрато. Сенс суперечки полягав у досягненні політичної переваги в Північній Італії. Сталося це після смерті (наприкінці 1628 р.) мантуанського герцога Вінченцо II Гонзага, який не залишив після себе прямих спадкоємців, але мав родичів у Франції, Іспанії та Австрії. Війна за Мантуанську спадщину стала складовою частиною Тридцятилітньої війни 1618—1648 рр. Урбан VIII (понт. 1623—1644) — римський папа. До свого понтифікату був ватіканським послом у Парижі. Звідси значною мірою й джерело його симпатії до Франції. Під час суперечки за Мантую став на бік Франції, оскільки боявся надмірного посилення австро-іспанського дому Габсбургів, особливо після перемог австрійського імператора Фердінанда II на початку Тридцятилітньої війни, коли той повністю приєднав до Австрії Чехію, повернув Габсбургам угорський престол, придушив Селянську війну (1626) в Горішній Австрії тощо. Тим-то Урбан VIII всіляко і підтримував француза Рішельє в його боротьбі проти Австрії та Іспанії. Крім того, Урбан VIII у 1627 р. створив місіонерську колегію «Пропаганди», 1642 р. прокляв і засудив Галілеєву геліоцентричну систему. Мантуя — місто в північно-італійській області Ломбардії, адміністративний центр провінції Мантуя.

[284] А коли полки Валленштейна прийшли на поміч іспанцям і загрозили самому Римові, звернувся папа до хороброго протестанта, свойого противника в бозі, Густава Адольфа й спонукав його до війни з Німеччиною. — Мається на увазі заплутаний вузол подій, що утворилися під час Тридцятилітньої війни наприкінці 20-х — на початку 30-х років XVII ст. У війні за Мантуанське герцогство на півночі Італії іспанський король Фердінанд II намагався зашкодити переходові Мантуї до рук французького ставленика, інтереси якого вже виборювало французьке військо, що

на чолі з кардиналом Рішельє вторглося в цей край у березні 1629 р. У відповідь на дії Франції іспансько-австрійський імператор Фердінанд II частину військ свого полководця Валленштейна під командуванням генерала Колальто відрядив до Італії, де вони облягли Мантую. Папа римський Урбан VIII, злякавшись іспано-німецького засилля на півночі Італії, підбурив шведського короля Густава II Адольфа вторгнутися у Північну Німеччину у липні 1630 р., щоб відтягнути сили іспанців та австрійців від Італії. Валленштейн Альбрехт (1583—1634) — німецький полководець, з 1625 р. німецько-іспанський головнокомандуючий у Тридцятилітній війні.

[285] Папська курія — те ж саме, що й курія римська (Curia Romana): сукупність підлеглих римському папі установ, які є центральними органами управління католицької церкви і держави Ватікан. Римська курія виникла у XII ст. на основі різних установ папського двору Складається з дванадцяти конгрегацій, трьох трибуналів, п'яти секретаріатів.

[286] За понтифікату Іннокентія X рядила ватіканським двором братова папи, Олімпія... — Роки понтифікату Іннокентія X: 1644—1655. Олімпія Майдалкіні — дружина Памфілія, рідного брата Іннокентія X (братова останнього), жінка непересічного розуму, спритна великосвітська інтригантка мала вплив на Іннокентія ще до обрання його папою (коли він був кардиналом). Не без її ентузіазму Іннокентій зійшов на вершинну висоту церковної влади. Новообраний вселенський папа у перші ж дні зробив молодого сина Олімпії кардиналом. А енергійна Олімпія не залишала поза опікою свого перестарілого семидесятидворічного шурина (нар. 1572 р.) і в його новому становищі. Саме їй дісталася вся особиста скарбниця покійного родича.

[287] Брат папи Александра VII, дон Маріо, дійшов до великих маєтків як суддя, торгуючи своїми присудами в Борго. — Папа Александр VII (понт. 1655—1667) 24 квітня 1656 р. в консисторії (на зібранні кардиналів) домігся права допуску своїх родичів до найвищих керівних посад у католицькій церкві. Найприбутковіші отримав дон Маріо, брат Александра VII; він наглядав за торгівлею харчовими продуктами та судочинством у Борго.

[288] Гріманій. — Особу з'ясувати не вдалося.

[289] Найперше відкинув свою залежність від Рима французький король Людовік XIV, що встановив суверенність собору над владою римського папи й відновив давні галлійські традиції в церковному житті Франції. — На національному соборі 1682 р. французький король Людовік XIV (1638—1715) добився політичної незалежності від папи. Від імені собору французький церковний діяч Боссюе (1627—1704) виклав чотири знамениті положення. Крім відстоювання самостійності і суверенності світської влади французького короля, вони стосуються й так званого галліканізму (давніх галлійських традицій у церковному житті Франції): 1) папа володар лише у справах духовних; король у світських ділах не підлягає жодній зверхності; 2) визнаються всі ухвали Констанцького собору (вселенського собору католицької церкви, який засідав у південнонімецькому місті Констанца в 1414—1418 рр. за часів «Великого розколу церкви») як такі, що затверджені папою і прийняті галліканською церквою; 3) папа зв'язаний цими постановами, і згідно з ними ухвалюються всі правила, звичаї і порядки галліканської церкви; 4) хоча у ділах віри папі належить влада над усіма церквами, однак рішення його можуть вважатися неспростовними тільки після згоди на них усієї церкви. Основний смисл «давніх галлійських традицій» — збереження незалежної французької національної («галліканської») церкви, але не відокремленої від католицизму, а такої, якою вона була за Карла Великого.

[290] Суворий австрієць Йосиф II скасував дві тисячі монастирів і піддав духівництво під державну ад

міністрацію.— Йдеться про внутрішню політику австрійського цісаря Йосифа II (1741—1790), сина Франца I і Марії Терезії (1717—1780). Він скасував кріпацтво (1773), замінивши його послабленою панщиною на недогоду землевласникам. Особливу ж суворість виявив у своєму ставленні до церковників. Його політика щодо них отримала назву «йосифінізму», суть якого полягала у підпорядкуванні церкви державі. Масовою ліквідацією монастирів довів їх кількість до «розумного» мінімуму (серед інших був закритий знаменитий православний монастир у Галичині — Манявський скит), уніатське духовенство урівняв у правах з латинським, для підготовки українських греко-католицьких служителів культу відкрив у Відні духовну семінарію «Барбареум» (1774), у Львові — університет (1783) з відділенням української словесності «Studium Ruthenum».

[291] ...папа Климентій XIV розв'язав єзуїтський закон і позбавив себе тим останнього захисту в своєму абсолютизмі...— Климент XIV скасував орден єзуїтів 21 липня 1773 р. «на вічні часи». Папа писав, що церкві вони вже не можуть приносити колишньої користі. Климент XIV помер у 1774 р. Ходили чутки, ніби його отруїли єзуїти.

[292] Янсеніти — послідовники янсенізму, єретичної течії в католицизмі, яку започаткував голландський богослов Янсеніт у XVII ст. Запозичивши дещо з поглядів кальвіністів, янсеніти рішуче виступали проти єзуїтського ордену (основного тогочасного опертя папської влади). Засуджені папою римським, користувались найбільшим авторитетом серед буржуазії та частини аристократії у Франції. Янсенізм втратив значення у середині XVIII ст.— саме тоді, коли було розпущено орден єзуїтів.

[293] Побідні війська директорії ввійшли в Папську державу, зайняли Рим і вивезли папу в границі нової Франції...— Кінець XVIII ст.— епоха чималих принижень папського престолу. Велика Французька буржуазна революція 1789 р. відбувалась під гаслом природних прав особи й урівнювала духовенство з усіма іншими громадянами. Було знищено всі церковні титули, відмінено затвердження єпископів папою, присягання папі, чернечі ордени тощо. У 1796 р. генерал Бонапарт перейшов через Альпи і зайняв північ Італії — Ломбардію. Ватікану загрожувала серйозна небезпека. Наполеон вигнав з Болоньї папського легата. Переляканий папа відмовився від своїх політичних претензій на французький Авіньйон, здав Бонапарту Феррару, Анкону і Равенну, сплативши йому 20 млн. франків. В Італії розпочалася демократична революція, яка закінчилась проголошенням Римської республіки (16 лютого 1798 р.). Від папи Пія VI зажадали зречення світської влади, та коли він відмовився, його спершу вивезли в Пізу, а потім за Альпи у французьке місто Валанс, звідки він більше не повернувся до Рима. Директорія — французький уряд (1796—1799), що складався з п'яти директорів. Орган диктатури заможної контрреволюційної буржуазії. Був розгромлений в результаті перевороту 18 брюмера (9 листопада 1799 р.), що вчинив Наполеон, який у свою чергу запровадив військову диктатуру. Влада перейшла в руки трьох консулів на чолі з Бонапартом.

[294] В останньому році XVIII віку вмер на чужині папа Пій VI...— У 1798 р. військо Наполеона зайняло Рим і насамперед позбавило папу Пія VI (понт. 1775—1799) світської влади. У лютому цього ж року, щойно було проголошено Римську республіку, вісімдесятилітній Пій VI намагався утекти в Тоскану, але його відправили до Франції, де він помер 1799 р.

[295] І коли впала революція й збірні цісарські війська ввійшли в Париж...— Тут «падіння революції» означає: поразку Наполеона Бонапарта (1769—1821) в 1814 р. у війні з державами-союзницями:

Росією, Англією, Пруссією, Швецією («цісарські війська» — війська, очолювані «цісарями», імператорами цих країн). Союзні війська вступили в Париж 31 березня 1814 р., а 6 квітня змусили Наполеона зректися престолу. Перемога над Наполеоном означала водночас остаточний крах завоювань Великої Французької буржуазної революції 1789—1792 рр., оскільки в Європі після цього запанувала феодальна реакція.

[296] І цар російський, що взяв під особливу опіку папські привілеї...— 24 травня 1814 р. папа Пій VII (понт. 1800—1823) знову повернувся в Париж. Завдяки перемозі над Наполеоном Бонапартом союзних армій Росії, Пруссії, Австрії, Англії, Швеції закінчився для папи «французький полон» 1808—1814 рр., розпочався період реставрації римського престолу та Церковної (Папської) області, що були фактично знищені французьким імператором. Пій VII взяв участь у Віденському конгресі (1814—1815), після закінчення якого (влітку 1815 р.) виступив 4 вересня 1815 р. з аллокуцією (урочистою релігійною промовою). В ній повідомив про щасливі наслідки своїх переговорів із монархами переможних держав у Відні, з вдячністю згадавши російського імператора Олександра I (1777—1825), який, не будучи католиком, «з особливою увагою поставився до його прав».

[297] «Новий Вавілон» — це, власне, пізньоантичний Рим. Вавілон, столиця Вавілонського царства, в уяві християн уособлював земне зло. Тим-то в Апокаліпсисі (одній із частин Нового завіту, в якій містяться пророцтва про кінець світу і Страшний суд) Рим уподібнюється до розбещеного чудовиська, ім'я якому «Новий Вавілон». «Третім Вавілоном» католицькі церковники називали Авіньйон, у якому відбували свій полон римські папи і в якому на їхніх очах процвітали пороки, гідні справжнього Вавілону. «Новий Вавілон» вжито в романі зі значенням «Новий Авіньйон». У свідомості Сойки він має асоціюватися з насильницьким вивезенням папи Пія VI (понт. 1775—1799) і Пія VII (понт. 1800—1823) до Франції.

[298] І знову Рим, столиця світу, був столицею королів і вірувань...— Коли Пій VII коронував Наполеона в Парижі на імператора, той запропонував йому залишитись у Франції назавжди. Пій VII, звісно, рішуче відмовився. У 1808 р. наполеонівське військо зайняло Рим, і всю Церковну область було приєднано до Франції. Папу, який відлучив від церкви Наполеона, забрали як арештанта до Франції. У зв'язку з падінням наполеонівської імперії папа Пій VII у 1814 р. повернувся до Рима. Віденський конгрес 1814—1815 рр. відновив його колишні територіальні володіння.

[299] ...з Петрової столиці...— тобто з Рима, столиці католицизму, творцем якого західна церква вважає апостола Петра.

[300] Але цісарські французькі жуави спиняли наспілу злість папських підданих...— 1849 р. у Папській області в період буржуазної революції 1848—1849 рр. було проголошено Римську республіку (за характером буржуазно-демократичну). Папа Пій IX (понт. 1846—1878) втік з Рима під покровительство неапольського короля. Іноземна інтервенція — головним чином французька — негайно задушила республіку, забезпечивши папі повернення до Ватікану в квітні 1850 р. Жуави (точніше: зуави) — вид легкої піхоти у французьких колоніальних військах XIX—XX ст.; формувались у Північній Африці з французів і корінних жителів.

[301] ...а папа кидав прокляття...— Пій IX не раз проклинав революцію в Римі 1848 р. Та найбільше вираження його гнів набув в енцикліці 1849 р. «Nostris et nobiscum», де осудив схиляння сучасної цивілізації перед науковим раціоналізмом на недогоду божественному одкровенню; там же заганьблено було «вождів чи то соціалізму, чи то комунізму», які нападають на право власності, дароване самою природою, і прагнуть зробити спільною власністю всі приватні власності. Положення своїх

виступів від 1849 р. папа Пій IX повторив в енцикліці від 8 грудня 1864 р. «Quanta cura» з долученим до неї «Силлабусом», зводом «головних гріхів нашого віку»: демократії, свободи думки і т. ін.

[302] Відійшли французькі жуави, й вулиці Рима наповнилися грізним галасом гарібальдійців.— У 1870 р. Рим і Папську область залишило французьке військо, тимчасово виведене звідси в 1866 р. і знову введене в 1867 р. після відомої битви при Ментано, в якій гарібальдійці, прагнучи визволити Рим від папської влади і приєднати його до всієї Італії, зазнали поразки. Французи змушені були покинути Італію у 1870 р., оскільки їхню країну вже окуповувала Пруссія. Цього ж року гарібальдійці увійшли в Рим і відібрали його від папи разом з усією Церковною (Папською) областю. Гарібальдійці — бійці війська Джузеппе Гарібальді (1807—1882), народного героя Італії, одного з вождів революційно-демократичного крила Рісорджементо (національно-визвольного руху італійського народу проти іноземного — французького — панування, за об'єднання роздрібненої Італії від кінця XVIII ст. до 1870 р.).

[303] Але в той час, як побідні пісні карбонаріїв ударяли вже в вікна Ватікану,— під гуркіт грому й сяйва блискавок, голосами вселенського собору сповістив папа світові нові догми...— Йдеться про завершальний етап національно-визвольного руху італійського народу і створення єдиної держави, що розпочався наприкінці XVIII ст. і закінчився 1870 р. Саме в 1869—1870 рр. відбувся Ватіканський собор, на якому папа Пій IX (понт. 1846—1878) в умовах ліквідації Церковної (Папської) області у процесі об'єднання Італії і падіння престижу папства проголосив так звану Догматичну конституцію католицької віри. Основними її догматами стали: про верховність папської влади над усією християнською церквою і про непогрішність папи (коли він як учитель християн визначає доктрини, що стосуються віри та моралі). Карбонарії — члени таємної революційної організації «Carboneria», існувала в Італії у першій половині XIX ст. Основним їхнім завданням було визволення Італії від французьких загарбників і знищення абсолютистсько-феодальних режимів в італійських «державках».

[304] В продовженні бібліотечних сіней...— Ідеться про знамениту Ватіканську бібліотеку (Biblioteca Apostolica Romana), засновану папою Миколою V у 1450 р. (нинішнє приміщення для неї збудоване за папи Сікста V, 1588 р.). У бібліотеці 260 тис. томів, 54 тис. манускриптів найрізноманітнішими мовами світу (в тому числі й давньоукраїнською), грекомовна Біблія від IV ст., Codex Vaticanus (найдавніші рукописні євангелія), оригінал «Гомілій» Григорія Великого, автографи Вергілія й Теренція, «Божественної комедії» Данте і т. ін.

[305] ...тягнулася «Галерея пап» з погруддями святих отців у заглибинах проти вікон.— Мається на увазі Sala del Pontifici («Зал римських пап»), яку оформлено за Лева X (понт. 1513—1521), чий герб можна побачити на усіх чотирьох кутах її склепіння. По нижній лінії сферична стеля спирається на фрескові алегоричні зображення семи планет. Між ними — у великих літерах імена десяти пап з писемним переліком їхніх «діянь».

[306] Праворуч, у глибині, темніла в тінях «Галерея канделябрів», складниця імператорів і богів, відгребаних у пісках.— «Галерея канделябрів» (Galleria dei Candelabri) — один з ватіканських музеїв стародавньої скульптури. Приміщенням для неї стала кількасотлітня наземна лоджія, яку, за вказівкою папи Пія VI, було переобладнано в закриту будівлю для новознайдених археологічних раритетів. Серед них — не тільки «імператори та боги», а й постаті цілком рядові, як, приміром, чарівна бронзова скульптура V ст. до н. е. «Юна гречанка, що біжить». Крім численних античних статуй, у галереї

експонуються вази із витонченою гравюрою на різнокольоровій мармуровій поверхні. В галереї виставлено вісім величезних церковних канделябрів із мармуру на тригранних підмостах, оздоблених ліпленням на сюжети з грецької та римської міфології.

[307] ...на чотири нерухомі постаті біля лектики...— Чотири постаті, які застигли біля лектики, свідчать, що молодий Сойка побачив серед виноградного саду самого папу римського Бенедикта XV. На спеціальних ношах (лектиці) папу — за його бажанням — переносять буссоляпти (гвардійці Ватікану, в основному з дворян).

[308] ...а на смаглому тімені пашів ясний кружок...— До емблематики католицького духовенства, особливо вищого, належить так звана тонзура, вистрижений круг на маківці голови.

[309] Сіон — узвишшя в Єрусалимі. За Біблією, на ньому знаходилися резиденція царя Давида і храм Яхве, бога древньої Іудеї. У християнських піснеспівах та літературі він символізує царство небесне.

[310] Корінням цілий у минулому, глядить він з недовір'ям на всі політичні зміни, що їх принесла з собою світова війна.— У першій світовій війні Галичина стала ареною воєнних дій між австро-німецьким блоком та царською Росією. У жовтні 1918 р., після розпаду монархічно-цісарської австро-угорської імперії виникла у Львові Українська національна рада. У листопаді 1918 р. було проголошено так звану «Західноукраїнську народну республіку (ЗУНР). Однак 1919 р. західноукраїнські землі окупували білополяки. За Ризьким мирним договором від 1921 р. Західна Україна, Західна Білорусія і більша частина Литви опинились під владою панської Польщі.

[311] Було це жахливе літо 20-го року, коли зелені кабати відійшли на захід...— Влітку 1920 р. Червона Армія після успішного наступу на білополяків зайняла 20 галицьких повітів, які у вересні цього ж року їм вдалося знову відвоювати.

[312] ...пізнає він блискучу упряж фрідріхівських колоністів.— Не тільки в Галичині, а й на всій Україні німці являли до 1940 р. одну з найчисельніших (демографічно посідаючи четверте місце) національних меншостей. В УРСР перед війною їх проживало близько 400 тис. Мали шість національних районів, кілька десятків національних рад. На західноукраїнських землях німці почали селитися багатьма колоніями після розорення цього краю татаро-монголами. У XVIII—XIX ст. приплив їх знизився через перенаселення. Перед першою світовою війною в Галичині налічувалося близько 250 німецьких поселень (здебільшого присілків і невеликих сіл). У романі С. Тудора йдеться про реальні факти: німці-колоністи Західної України справді масово записувались до націоналістичної Української галицької армії (УГА), в якій вони нерідко посідали високі військові пости.

[313] ...корони чотирьох груш-велетнів, що пам'ятають цісаря Йосифа.— Отцю Сойці здається, ніби дерева були вже сучасниками австрійського цісаря Йосифа II (1741—1790).

[314] Народні доми — культурно-просвітницькі об'єднання, існували по селах і містах Галичини й Буковини за зразком Народного дому у Львові. Останній вважався Руським народним інститутом і був найстарішою й найбагатшою культурно-освітньою установою в Західній Україні (створено його за розпорядженням австрійського цісаря Франца-Йосифа 1849 р. для сприяння культурного розвитку галицьких українців, взірцем стали аналогічні заклади в Чехії). Головний корпус львівського Народного дому споруджено в 1851—1864 рр. на всенародні пожертвування. Народний дім згодом мав цілі комплекси будинків, церкву у Львові, два села біля Перемишля, музей, бібліотеку, власне видавництво, стипендіатський фонд для студентської молоді. З 70-х років минулого століття ідейний провід у Народному домі дістався «москвофілам». У 1920-х роках Народний дім мав у своєму

складі велику бібліотеку (бл. 120 тис. томів, у тому числі до п'яти тисяч рукописів, документів та особливо цінну книгозбірню А. Петрушевича), природничий та археологічний музеї з картинною галереєю. Народний дім у Львові перестав існувати 1939 р. У 1883—1939 рр. виходив «Вѣстник Народного дома», друкований спершу «язичієм», пізніше — російською мовою.

[315] Тобольщина — західносибірський край (нині Тюменська область).

[316] «Сільський господар» — провідне українське хліборобське товариство в Галичині, засноване 1899 р. у містечку Олеську Золочівського повіту. З 1903 р. знаходилося у Львові. Після реорганізації у 1904 р. утворювало філії по всій Галичині. Співпрацювало з товариством «Просвіта», яке також сприяло розвиткові культури господарювання галицького селянства. Надалі (особливо після 1909 р.) всі основні функції взяв на себе «Сільський господар»: юридичний захист інтересів селян перед властями усіх рівнів, пропаганда сільськогосподарських знань, заснування дослідних пасік, садів, полів, стаєнь, пташників, вівчарень, придбання і впровадження в практику найновіших сільськогосподарських машин, реманенту і т. ін. Товариство організувало садівничо-огородницьку школу під Львовом у с. Скнилові, для постачання і збуту сільськогосподарських продуктів заснувало синдикат «Сільський господар» і крайовий союз для «хову і плекання худоби». Мало секцію сільських господинь (1936—1939), яка через своїх жінок-інструкторів у багатьох селах вела курси хатнього господарства, куховарства, кравецтва, птахівництва тощо. Видало чимало брошур з усіх галузей сільського господарства. Періодичними друкованими органами товариства були двотижневики «Господарська часопись» (з 1910 р.), «Сільський господар» (з 1926 р.), місячники «Український пасічник» (з 1928 р.), «Практичне садівництво» (з 1933 р.), «Хліборобська молодь» (з 1934 р.), «Сад і город» (з 1939 р.) та щорічний «Календар сільського господаря» (з 1928 р.). Почала виходити «Сільськогосподарська енциклопедія». Заслугою товариства було те, що у важких умовах польської окупації воно захищало права та інтереси українських селян. Але в останнє десятиріччя свого існування («Сільський господар» позбавлений чинності з вересня 1939 р.) спілка зазнавала дедалі більшої клерикалізації, при цьому підпадаючи під вплив націоналістичних організацій.

[317] Галицька армія — регулярна армія, створена на Західній Україні у 1919 р. з антирадянських націоналістичних сил. Згодом її переформували в Українську галицьку армію (УГА). Навесні 1920 р. перестала існувати.

[318] Інтернований — тобто пов'язаний із відомим інтернуванням кайзерівською Австрією галицьких біженців, а панською Польщею — військовополонених галичан. Великий театр війни на території Галичини у 1914—1915 рр. спричинив масову втечу місцевого населення на захід. У Відні опинилося близько 15 тис. українців. Австрійські власті силоміць інтернували в спеціальні табори «москвофілів» (учасників «руської зради»). Багато тисяч утікачів та інтернованих із Західної України терпіли жахливі умови разом з українцями — військовополоненими російської армії — у таборах Талергофі, Глюнді, Гредігу, Фрайштадті. В 1914—1917 рр. там померло, в основному від тифу, близько 40 тис. чоловік. Масове звільнення інтернованих українців відбулося після захоплення Галичини Польщею в липні 1919 р. Проте інтернування мало місце й пізніше. У квітні 1920 р. дві бригади Червоної української галицької армії (ЧУГА) перейшли на бік Центральної ради (яка була тоді в союзі з білополяками), щоб «вкупі воювати проти більшовиків». Однак поляки понад усяке сподівання захопили галичан у полон. Декого з рядового й молодшого командного складу було звільнено. 700 офіцерів і 500 солдат інтернували до Тухолі, повітового міста на польській Балтиці (Бидгоське воєводство). Трохи пізніше, влітку 1920 р., сюди ж доставили головнокомандуючого Української

галицької армії (УГА) М. Тарнавського та інших офіцерів УГА, яких поляки заарештували у Львові. До кінця 1920 р. частина «інтернованих» утекла, частину випустили на волю. Таким чином, табір у Тухолі проіснував до зими 1921 р. У романі «День отця Сойки», безперечно, йдеться саме про інтернованих в Тухолі.

[319] Пацифікований — той, хто відбув пацифікацію (у тексті з гіркою іронією: скалічений під час так званої пацифікації). Польський уряд глузливо називав пацифікацією (умиротворенням) репресії щодо українського населення в Галичині. Їх було проведено восени 1930 р. «прем'єр-маршалом» Й. Пілсудським перед виборами до сейму та сенату, розпущених того ж року навесні. Щоб знищити галицьку опозицію напередодні виборів, власті заарештували її ватажків і засадили до Брестської тюрми. У відповідь запалали маєтки польських панів. Отут і почалася справжня «пацифікація»: Пілсудський кинув проти українського населення загони поліції та кінноти. Українців масово заарештовували, знущалися над культурними діячами, плюндрували культурні установи, зокрема читальні товариства «Просвіта». Наприкінці 1931 р. спеціальна комісія Ліги Націй осудила шовіністичні дії панської Польщі.

[320] ГПУ — російська абревіатура до Державного політичного управління (Государственного политического управления) при Народному Комісаріаті Внутрішніх справ РСФСР по охороні державної безпеки в 1922—1923 рр. Створене при реорганізації Всеросійської надзвичайної комісії на основі її апарату і згодом перетворене в Об'єднане державне політичне управління.

[321] Отець Сойка підносить обі руки, як до «Вірую»... — Під час молитви «Вірую» необхідно скласти руки долонями докупи і піднести їх перед собою на рівень підборіддя.

[322] «Конгрегація для надзвичайних церковних справ» (або «Конгрегація для східної церкви», «Священна конгрегація для східної церкви») — відділ Римської курії, верховного управління католицької церкви. Керує справами східних церков (у першу чергу в Східній Європі, де чималий вплив мають уніатство та католицизм) і Південно-Східної Європи, на Близькому і Середньому Сході. Створена 1862 р. папою Пієм IX. До 1862 р. цим займалась «Конгрегація для поширення віри», тобто так звана «Пропаганда». У 1915 р. папа Бенедикт XV повністю усамостійнив «Конгрегацію для східної церкви». Очолює «Конгрегацію для східної церкви» (є її головою) сам папа, на секретаря — тобто повсякденно керуючого справами — обирається один із кардиналів. Конгрегації — постійно діючі комісії кардиналів у Ватікані для вивчення окремих церковних питань (існують із 1542 р., коли папа Павло III скликав сумнозвісну «Священну конгрегацію інквізиції»). Префектом або начальником конгрегації, як правило, буває кардинал, посада якого дорівнює чинові міністра. До складу конгрегації входять кардинали, які постійно працюють у Римі (нині їх 31) і периферійні. У Римській курії 12 конгрегацій (свого роду міністерств): трьома особисто керує папа.

[323] Шостий уже місяць чекала на своє продовження робота сойчука в «Анналах святого Петра»... — Молодий Сойка опублікував початок своєї богословської праці в останньому номері католицького теологічного щорічника («анналів») і мав би подати її продовження до чергового номера.

[324] Проти золотої мудрості янгольського доктора... — Мова про найвищий — освячений папою римським — учений ступінь у теології doctor angelicus.

[325] ...зверталися в'їдливі аналізи блудних синів далекої півночі... — тобто Дунса Скотта і Вільяма Оккама.

[326] Микола з Кузи — Микола Кузанський. Куза — повітове містечко із замком Берн у Рейнській землі.

[327] «Святий Петро в Монторіо» (San Pietro in Montorio) — церква, побудована 1480 р. на кошти іспанського короля Фердінанда II Арагонського та його дружини іспанської королеви Ізабелли Кастільської на честь їхнього шлюбу 1479 р., який поклав початок об'єднанню Іспанії в єдиній державі. За середньовічною легендою, на місці храму звідав мученицьку смерть апостол Петро. Всередині церква розмальована видатними художниками — Перуджіно, Рафаелем та ін. У ній поховано відому красуню Беатріче Ченчі, несправедливо обезглавлену папою Александром VI. Церква вважається головним храмом іспанських католиків.

[328] Янікульський горб (або Янікул, від *лат.* Janiculum; Джаніколо, від *італ.* Gianicolo) — узвишшя (81 м над рівнем моря) південніше від Ватікану, вздовж правого берега Тібру. Разом з іншими «горбами», забудованими в новіші часи (Пінчіо, Тестаччіо, Ватікано, Сакро), не належить до числа знаменитих «семи горбів», на яких сформувався Рим класичний, Рим пізньоантичний.

[329] Трастевере (буквально: «по той бік Тібру», тобто на правому березі Тібру, оскільки в давнину Рим майже повністю був лівобережний) — спочатку місцевість уздовж правого берега Тібру побіля Янікульського пагорба, пізніше — назва міського житлового масиву. Тевере — італійська назва р. Тібр.

[330] ...м'який шум водопадів сріблистої Аква Паола...— Йдеться про вишукану архітектурну споруду з прямим тринефним фронтоном і церковною банею вгорі. З кожного напівовального нефа витікає заздалегідь розшумований («осріблений») водопад. У перекладі з італійської Acqua Paola — «Павлова вода». Побудована на честь папи Павла V, за ініціативою якого в 1611 р. з'явилася ця пам'ятка бароккового зодчества. Для віруючого католика вона є святинею, бо спирається на колони демонтованого наприкінці XV ст. «старого» храму св. Петра, у фундамент якого закладено було перші камені в 90 р. н. е. Під цією ж назвою (Acqua Paola, Aqua Paolina) існує також потужний водогін, побудований папою Павлом V

[331] Сікстинський (або Сістинський) міст (Ponte Sisto) — міст, споруджений у 1714 р. через р. Тібр папою Сікстом IV. З'єднує правобережний міський житловий масив Трастевере з лівобережним Римом (у місті 15 таких мостів).

[332] ...в болотах Піави ваші брати,— топлять свої голови...— У північній Італії уздовж ріки Піава (Piave), що витікає в Альпах і за 220 км впадає в Адріатичне море на північний схід від Венеції, з листопада 1917 по листопад 1918 р. проходив італійсько-австрійський фронт, один із найважливіших у першій світовій війні. Австрійці, прагнучи остаточно зламати опір італійців, у червні 1918 р. перейшли в генеральний наступ, але форсування ріки із заболоченими берегами закінчилося цілковитою невдачею — загинуло близько 200 тис. солдатів. 23 листопада 1918 р. позиції австрійців атакували італійці, підтримувані значними силами союзних англійців. Австро-угорська армія зазнала ще одної, тепер уже вирішальної поразки. В полон було взято 450 тис. чоловік. Загинуло багато галицьких українців, силоміць мобілізованих до австро-угорського війська.

[333] Шіва — в релігіях індуїзму та брахманізму один із трьох верховних богів (поряд з Брахмою та Вішну). До виникнення цих релігій у народній свідомості був «господарем тварин». Після впровадження в індуїзм та брахманізм став втіленням космічної енергії, через що й зображується у вигляді грізного гіганта в шаленому танці; уособлює також неперехідне животворне начало (тоді давньоіндійська скульптура і живопис наближували його зовнішність до фаллічних форм).

[334] ...в анджелівському образі творця всіх віків...— в образі Саваофа, якого намалював Мікеланджело (тим-то в

«анджелівському» — мікеланджелівському — образі) на плафоні Сікстинської капелли.

[335] ...єзуїтівського храму Ісуса...— тобто «Іль Джезу».

[336] ...знаходив його в суворих постатях твердих візантійських дівиць з безплідно обвислими грудьми і в гарячій змисловості «Святої Терези» Берніні...— Аскетичним зображенням жінок у візантійській художній традиції протиставлено принцип їх змалювання (виповнений «змисловості», чуттєвості) у малярстві епохи Відродження. «Свята Тереза» Берніні — знаменита скульптурна група «Екстаз св. Терези» італійського скульптора Лоренцо Берніні, яку він виконав у 1644—1652 рр. для римської церкви св. Марії Перемоги (Santa Maria della Vittoria). Свій твір Берніні присвятив Терезі Ісусовій (Teresa de Jesus; 1515—1582), уродженці Кастілії, реформаторці ордену кармелітів, канонізованій за «духовні подвиги» (її день у священному календарі — 15 жовтня), талановитій письменниці, чиї «Автобіографія», «Твердиня душі», «Шлях до досконалості», «Думки про любов» перекладені майже на всі європейські мови. У 1814 р. іспанці оголосили св. Терезу покровителькою своєї країни. Її атрибут як святої — палаюче серце. Воно і символізує Терезину «гарячу змисловість».

[337] ...що «висохла від полуміні й плачу, виглядаючи свого коханця»...— Монастирські послушниці, даючи обітницю дотримувати фізичної цнотливості, вважали, що у такий спосіб духовно «виходять заміж» за Ісуса Христа. Саме цього коханця свята Тереза й «виглядає».

[338] Цілими годинами снувався по музеях — складницях людських вірувань...— Уся забудова на території Ватікану утворює цільний архітектурний ансамбль — «ватіканський палац», у якому понад 11 тис. великих залів, каплиць, різноманітних більших або менших приміщень. Певну частину з них займає «папський двір», але переважна кількість припадає на музеї, картинні галереї, бібліотеку. Музеї стародавнього мистецтва закладено ще папами доби Ренесансу: Юлієм II, Львом X, Павлом III. Остаточно сформувались вони у XVII—XIX ст. Це «Піо-Клементіно» (заснований папами — Климентом XIV та Пієм VI), «К'ярамонті» (з відділенням «Браччіо Нуово»), «Етруський», «Єгипетський», «Християнський», «Кімната масок», «Подвір'я Бельведера», «Atrio Quadrato», «Зал ротондний», «Зал муз», «Зал анімалістський», «Зал статуй», «Зал погрудь», «Зал канделябрів», «Зал колісниці».

[339] Молодий фавн вихилявся перед ним у п'яному танці, потрясаючи виноградним листям у волосі...— Таких фавнів можна побачити в «Галереї канделябрів». Фавн — у римській міфології бог родючості, покровитель тваринництва, полів та лісів. Відповідає грецькому Пану.

[340] ...семигруда богиня землі посміхалася млісно, торкаючи очима вершки своїх грудей...— Це одна з так званих якшинь — богиня родючості в релігії брахманів. Численні перса символізували плідність якшинь, якої вони досягали завдяки тому, що їли людське м'ясо і пили кров дітей.

[341] ...Аполлон, бог струнконогий, привозив на землю золотий день у колісниці...— Аполлон у грецькій міфології та релігії був сином Зевса, богом-зцілителем, провидцем, покровителем мистецтв. Правив за ідеал чоловічої краси. Греки уявляли його і відповідно зображували в мистецтві струнким юнаком, з божественно величавим лицем, у короткій хламиді на плечах, при лукові або кіфарі. Його голову нерідко прикрашав лавровий вінок. У ногах часто стояв триніг — символ пророцтва. Колісниця як атрибут для Аполлона не характерна. Золотий день на землю у ній привозив бог сонця — Геліос, який щоранку виїздив у чотирикінній колісниці з океану, де він уночі відпочивав у золотому палаці.

[342] І були боги-фараони...— Ватікан має на своїй території унікальний Музей єгипетського мистецтва, заснований папами Пієм VII (понт. 1800—1823) та Григорієм XVI (понт. 1831—1846). Саме його і згадує отець Сойка. В музеї виставлені скульптурні експонати Стародавнього Єгипту (включаючи його анімалістику) та александрійської держави Птоломеїв. Є також ряд грандіозних статуй «богів-фараонів». Давньоєгипетські царі вважалися земними богами — синами бога сонця Ра, втіленням бога неба та сонця Гора, спадкоємцем Осіріса, бога зерна, виноробства, дарителя життя і вологи, судді над мертвими. Культ богів-царів існував також в Ассіро-Вавілонії. За Августа встановився й у Римі.

[343] ...і були римські боги-цезарі...— Фамільне ім'я «Цезар» мали спершу члени давньоримського знатного роду, його найбільшим представником був перший імператор Риму — Гай Юлій Цезар (бл. 100 р. до н. е.— 44 р. до н. е.). Ім'я це мав також майбутній імператор Октавіан Август. Потім цезарями почали називати себе всі спадкоємці Октавіана, успадкувавши від нього розуміння свого божественного походження з його атрибутом вершинного благородства («Август») і титул цезаря в значенні єдиноначального державного повелителя або ж імператора. Європейському політичному мисленню відомі інші варіанти цього слова: цісар, кесар, цар.

[344] ...між їми великий Август — митець у справах неба, холодний рахівник з химерними устами дітвака...— Найзнаменитіша статуя першого римського імператора Августа у повен зріст, владній позі полководця, знаходиться в Браччіо Нуово — відділенні одного з ватіканських музеїв «К'ярамонті», названого так на честь свого засновника Chiaramonti — папи Пія VII (понт. 1800—1823), який мав це прізвище до понтифікату. В період імперії отримує розвиток цілком нова для Риму форма парадного скульптурного портрета — статуя обожненого правителя. Поява перших пам'ятників такого роду пов'язується з діяльністю Октавіана Августа, якого митці зображали у позах і при всіх атрибутах Юпітера, володаря небес і всіх богів на них. Август зосереджував у своїх руках усі верховні жрецькі посади, завдяки чому здобув собі репутацію «митця (знавця) у справах неба». Горацій, звеличуючи Августа, уподібнює його до божества.

[345] ...змисловий божок Антоній, ласун на жінок і вино, невмілий коханець Клеопатри...— Бюст цього «змислового», тобто хтивого божка, образно кажучи ерота, а насправді римського полководця Марка Антонія (83—30 до н. е.), виставлено у Браччіо Нуово. Клеопатра VII (69—30 до н. е.), остання александрійська цариця з династії Птолемеїв, після вбивства її коханця імператора Юлія Цезаря стала союзницею і коханкою Марка Антонія, який 37 р. до н. е. одружився з нею. Клеопатра підтримувала Антонія у боротьбі з Октавіаном. Однак 31 р. до н. е. він зазнав поразки в битві при Акції. Коли армія Октавіана вступила в Єгипет, спочатку Антоній, а за ним Клеопатра покінчили життя самогубством.

[346] ...жорстокий Тіберій, відлюдок із Капреї...— Статую римського імператора Тіберія (42 до н. е. — 37 н. е.) у позі навсидячки молодий Сойка міг бачити у «К'ярамонті». Як імператор (з 14 р. до н. е.) Тіберій виявив себе непоганим адміністратором. Не прагнучи до подальшого територіального розширення своєї держави, він остаточно закріпив римську владу у величезній імперії, зміцнив у армії дисципліну, вжив суворих заходів до провінційних намісників-хабарників. За Тіберієм закріпилася слава грізного переслідувача своїх супротивників, історичні джерела, особливо Тацит, прирівнюють його до найстрашніших тиранів. Надмірна зневага до людей і страх перед ними призвели до того, що 26 р. н. е. він залишив Рим і жив здебільшого на острові Капреї (нині о. Капрі).

[347] ...недоумний Клавдій, якого обожила жінка, вгостивши стравою з отруйних грибів...— Ці асоціації виникають у молодого Сойки у зв'язку із споглядання статуї римського імператора Клавдія (10 до н. е.— 54) у вигляді Юпітера зі скіпетром у лівій руці й орлом (емблемою всемогутності) біля правої ноги. Після того як Клавдій стратив свою третю дружину Мессаліну, легендарну розпусницю, він одружився (у 49 р.) з надзвичайно жорстокою Агріппіною. Щоб забезпечити престол своєму сину Нерону, вона отруїла свого чоловіка. Слово «обожила» тут вжито з іронією: «зробила богом», «відправила в коло богів», тобто спровадила на той світ. Римські імператори вважали себе людьми божественного походження, а богами вони ставали лише після смерті. Тому смерть для римських імператорів означала перехід із земного напівбожественного стану в «олімпійський», повністю божественний. Це і було їхнім «обоженням», перетворенням у богів.

[348] ...і холодний Веспасіан, що ввійшов на Олімп, жартома посміхаючись...— Цей римський імператор вважав, що він рівновеликий безсмертним богам і спустився з Олімпу лише на деякий час до людей. Отож замаскований «бог» навіки покинув перебіжний світ («ввійшов на Олімп») без найменшого страху, «посміхаючись». Давньоримські історики підтверджують факт театралізації Веспасіаном своєї кончини.

[349] ...і сумовитий мудрець Аврелій...— Згадується погруддя римського імператора-філософа Марка Аврелія (121—180), глибокого песиміста. Експонат — у Залі бюстів (Sala del Busti), одному з ватіканських музеїв античного мистецтва, де зібрано багату колекцію скульптурних портретів видатних людей Давнього Риму.

[350] ...і нелюдський Каракалла, братовбивець з головою хижака...— Йдеться про погруддя римського імператора Каракалли (186—217), що знаходиться у Залі бюстів. Розбещений Каракалла суперничав з не менш розбещеним рідним братом Гетою у претендентстві на престол імператора. У 212 р. Каракалла вбив його на руках у матері. Негайно було знищено все оточення Гети і близько 20 тис. його солдатів.

[351] ...й Тит — «любов людського роду»...— За історичними джерелами, народ назвав римського імператора Тита «любов'ю і втіхою людського роду» (amor ac deliciae generis humani). Достовірно відомо, що Тит був незвичайно жорстоким правителем. Можливо, широку популярність серед народних мас Тит здобув, організовуючи видовища із гладіаторськими боями у відкритому ним Колізеї та демонстративною щедрістю, на противагу своєму скупому батькові — імператору Веспасіану.

[352] ...й «більший за Юпітера» Калігула, що велів поклонятися своєму коневі, піднесеному між богів...— Римський імператор Калігула, бажаючи, щоб його шанували як бога, появлявся інколи, імітуючи Вакха, Аполлона, Юпітера, навіть Венеру і Діану. У храмі Кастора і Поллукса він стояв серед статуй богів і приймав моління відвідувачів. Спорудив храм, де встановив свою статую у вигляді Юпітера Латійського. Щодня її вдягали так, як вдягався у той день сам він. До штату жерців цього храму він зарахував себе і свого коня.

[353] Валерій Максим (I ст. н. е.) — римський письменник, укладач збірника повчальних історичних прикладів для риторичних цілей «Про чудові діяння та висловлювання» (бл. 31 р.). Книжка переповнена лестощами на адресу імператорів Тіберія й Августа.

[354] Кампанія — нині адміністративна область на півдні Італії з центром у Неаполі.

[355] Клавдіїв водовод — перший відомий водогін у Стародавньому Римі, збудований 312 р. до н. е. цензором Аппієм Клавдієм, який вимостив також знамениту «Аппієву дорогу».

[356] ...велів послати на гільйотину королівські голови Людвіка Капета й Антоніни...— Тут, безперечно, неточність. Насправді йдеться про французького короля Людовіка XVI (1754—1793) із династії Бурбонів, а не Капетингів, які правили у Франції в 987—1328 рр. При Людовіку XVI у Франції розпочалася 14 липня 1789 р. буржуазна революція, проти якої, разом зі своєю дружиною Марією Антуанеттою (1755—1793), дочкою австрійського імператора Франца I, він таємно боровся. Коли у квітні 1792 р. Франція вступила у війну з Австрією та Пруссією, король видав ворожій стороні важливі дані про збройні сили та військові плани Франції. 10 серпня 1792 р. Людовіка XVI було скинуто з королівського престолу, а 11 січня 1793 р. революційний уряд більшістю голосів засудив його та Марію Антуанетту до смерті на гільйотині.

[357] Аппієва дорога — кам'яний тракт, вимощення якого розпочалося під егідою римського цензора Аппія Клавдія 312 р. до н. е. Був основною лінією зв'язку між Римом та південною Італією. За його прокладання до Капуї було знесено скелі, висушено болота, збудовано мости. Уздовж Аппієвої дороги височіли пам'ятники, каплиці, гробниці знаті. Завершив її будівництво імператор Траян на початку II ст. до н. е. Деякі споруди над дорогою збереглися досі. Сьогодні частина її увійшла в міську смугу.

[358] ..в будинку «Пропаганди»,— вхід із вулиці ді Капо лс...— тобто у префектурі «Конгрегації пропаганди католицької віри».

[359] ...вулицею Дук Мачеллі...— З площі Народу у Римі, крім вулиці Корсо, беруть початок вулиці ді Ріпетта і дель Бабуіно. Продовженням останньої є старовинна вуличка Дук Мачеллі (Via Duc Macelli), що переходить у тунель (з 1904 р.) під Квіринальським горбом, маючи 347 м довжини і 15 м ширини.

[360] ...друковану в «Аннапах»...— у головному римському католицькому журналі «Аннали святого Петра».

[361] ...належало зачати від Енгельсового «Людвіга Фейєрбаха»...— Йдеться про філософську працю Фрідріха Енгельса «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» (1886), присвячену питанню про відношення марксистської філософії до одного її теоретичного джерела — класичної німецької філософії, зокрема до вчення Г. Гегеля та Л Фейєрбаха. Містить систематичний виклад основ діалектичного та історичного матеріалізму. Через це отець Сойка правильно вирішує «починати» з Енгельсового «Людвіга Фейєрбаха».

[362] Фарисеї — суспільно-політична течія в Іудеї у II ст до н. е.— II ст н. е В переносному (сучасному) значенні: лицеміри, ханжі. Таке розуміння фарисейства закладене в ранньохристиянській літературі.

[363] ...що їх викличе в ньому остання річ у його лектурі, «Імперіалізм як остання стадія фінансового капіталу»...— Неточно подана назва праці В. І. Леніна «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму», написаної в першій половині 1916 р. і 2 липня надісланої через Париж у Петроград, до видавництва «Парус», яке з ініціативи М. Горького розпочало видання серії популярних брошур про держави Західної Європи в період першої світової війни. Книга була надрукована в середині 1917 р. з передмовою, яку написав В. І. Ленін 26 квітня.

[364] Геракліт (бл. 544—бл. 475 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ, матеріаліст і діалектик, запропонував атеїстичне витлумачення космогонічних процесів — виникнення і всезагальності його зміни.

[365] Могутній Інтернаціонал — мозок і орган соціалізму — лежав у звалищах, як по землетрусі, провідники соціалістичного руху... віддали свої міжнародні ідеї на вівтарі національної оборони...— Йдеться про останні роки існування Другого Інтернаціоналу — міжнародного

об'єднання робітничих партій, заснованого 1889 р. в умовах переходу міжнародного робітничого руху до нового, розвинутішого етапу, який характеризується виходом на історичну арену марксизму та утворенням у ряді країн Європи і в США національних політичних партій робітничого класу. З початком першої світової війни опортуністичні лідери соціалістичних партій Другого Інтернаціоналу зрадили справі соціалізму і перейшли в табір імперіалістичної буржуазії. 4 серпня 1914 р. представники найвпливовішої у Другому Інтернаціоналі соціал-демократичної партії Німеччини проголосували в рейхстагу за військові кредити. Таку ж позицію зайняли в парламентах своїх країн соціалістичні лідери Великобританії, Франції, Бельгії та ін. Невдовзі більшість із них увійшла до складу буржуазних урядів своїх країн, виступила на підтримку буржуазного лозунгу «захисту вітчизни», проголосивши «громадянський мир».

[366] Був день шістнадцятого квітня цього року...— 3 квітня за ст. ст. (16 квітня за н. ст.) В. І. Ленін проїздом через Фінляндію до Петрограда пише короткий нарис «Квітневих тез» про завдання пролетаріату в революції.

[367] Чхеїдзе Микола Семенович (1864—1926) — один із лідерів меншовизму. Депутат третьої і четвертої Державних дум. У 1917 р. голова Петроради, ВЦВК. Із 1918 р.— голова Закавказького сейму. З 1921 р.— емігрант.

[368] Лібкнехт Карл (1871—1919) — діяч німецького і міжнародного робітничого руху, один із засновників (1918) Компартії Німеччини. В роки першої світової війни, будучи депутатом німецького рейхстагу, відстоював принципи пролетарського інтернаціоналізму, виступав проти військових кредитів. 1 травня 1916 р. організував антивоєнну демонстрацію в Берліні, закликаючи до повалення уряду, який веде імперіалістичну війну. Боровся за створення німецької соціалістичної республіки.

[369] ...в палаті б[увшої] балетниці Кшесінської...— Мова йде про «особняк Кшесінської, який належав до Лютневої революції 1917 р. балерині М. Ф. Кшесінській, фаворитці імператора Миколи II. У березні — липні 1917 р. тут розташувались ЦК та Петроградський комітет РСДРП(б). 3(16) квітня з балкона особняка виступив з промовою В. І. Ленін, який щойно повернувся з еміграції. З 1957 р. у цьому будинку розташовано Музей Жовтневої революції.

[370] Тимчасовий уряд — уряд у Росії, центральний орган буржуазно-демократичної влади з 2(15) березня по 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. Сформований після Лютневої революції Тимчасовим комітетом членів Державної думи з погодження есеро-меншовицьких лідерів Петрограда. Послідовно проводив політику ведення війни «до переможного кінця». Переобирався чотири рази. Третій і четвертий його склад очолював есер О. Ф. Керенський (1881—1970). Повалений Великою Жовтневою соціалістичною революцією.

[371] ...у малому містечку Швейцарії один чоловік укладав тези...— Перші повідомлення про перемогу Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії В. І. Ленін отримав із швейцарських газет 15 березня (за н. ст.) 1917 р., проживаючи в Цюріху. 17 березня надвечір був готовий короткий текст тез (у чорновому варіанті) про завдання пролетаріату в російській революції. Тези негайно відіслано через Стокгольм в Осло для ознайомлення більшовикам, які від'їздили в Росію.

[372] ...мигтить окраєць Альбанського озера,— над ним купається в імлі вершок стрімкого Монте-Каво...— Йдеться про Альбанські гори — кільцеве пасмо (завдовжки 160 км), 18 км на південь від Рима. Найвища вершина — Монте-Каво (956 м), колись із храмом Юпітера. Гори мають чотири вулканічні кратери, що згасли в доісторичні часи: центральний (сухий) — Табір Ганнібала, а на південний захід

від нього три інші, два з яких — Альбано і Немі — наповнені мальовничими озерцями. Ці чудові краєвиди з цілющим повітрям і, за висловом Ціцерона, з благословенною «для філософа» тишею (до речі, саме тут знаходилася знаменита Ціцеронова вілла Тускуланум, де він написав свої геніальні «Тускуланські бесіди») служили в античності за дачні місця римським патриціям. Та й нині у спеку римляни втікають до цих лісистих гір («їдемо в Альбано!»). «Їдуть в Альбано» і наші римські, які мають у ньому літній замок Гандольфо. На схилах «ціцеронівських» Тускуланових пагорбів серед Альбанських гір у XVI ст. виросло неповторне у своїй красі Фраскаті (вілли для заміського відпочинку римської знаті).

[373] Мілюков Павло Миколайович (1859—1943) — російський політичний діяч, історик, публіцист. Один з організаторів партії кадетів, із 1907 р.— її голова, редактор газети «Речь». В роки першої світової війни апологет імперіалістичної політики царизму, прозваний «Мілюковим-Дарданельським». У 1917 р.— міністр закордонних справ буржуазного Тимчасового уряду (першого складу — до 15 травня). Після Жовтневої революції — емігрант. Автор праць з історії Росії XVIII—XIX ст., Лютневої і Жовтневої революцій.

[374] Антанта — імперіалістичний блок Великобританії, Франції і царської Росії. Сформувався у 1904—1907 рр. У першій світовій війні об'єднував понад 20 держав (серед них США, Японія) проти німецької військової коаліції. Зазнав краху під час антирадянської інтервенції (1918—1920).

[375] Корнілов Лавр Георгійович (1870—1918) — один із керівників російської контрреволюції, генерал від інфантерії (1917). У липні — серпні 1917 р. головнокомандуючий збройними силами Тимчасового уряду. 7—13 вересня (за н. ст.) вчинив бунт, що отримав назву «корніловщина». Спираючись на велику буржуазію, контрреволюційну частину офіцерства, на сили Антанти, хотів встановити військову диктатуру. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції був серед організаторів білогвардійської Добровольчої армії.

[376] ...Відбувається Всеросійський з'їзд селянських делегатів у справі земельної реформи.— Перший Всеросійський з'їзд селянських депутатів відбувся 17 травня — 10 червня 1917 р. (за н. ст.) у Петрограді. За своїм соціальним складом більшість делегатів з'їзду належала до заможного селянства, сільська біднота була представлена військовими делегатами. Головними організаторами з'їзду виступали есери, які зробили великий вплив на вибори делегатів на місцях. Робота більшовицької фракції проходила під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна, який приділяв велику увагу селянському з'їздові.

[377] ...На з'їзді виступає Ленін, який говорить...— В. І. Леин виступив з великою промовою на Першому Всеросійському з'їзді селянських депутатів 4 червня 1917 р. (за н. ст.). Він справив величезне враження на селянських делегатів з'їзду, що змушена була визнати навіть ворожа більшовикам преса. З'їзд став ареною боротьби більшовиків проти есерів за селянські маси. Особливо гостро ця боротьба розгорілася з головного питання з'їзду — аграрного. В. І. Ленін у своїй промові і резолюції, внесеній від імені більшовицької фракції, запропонував оголосити землю всенародною власністю і негайно розпочати безплатну передачу поміщицьких земель селянам. Виступи В. І. Леніна, більшовиків на з'їзді мали велике значення в справі політичного виховання селянства. Видана окремою брошурою масовим тиражем, промова Леніна з аграрного питання дістала широке розповсюдження на селі і в армії, відігравши велику роль у переході трудящих селян на бік більшовиків.

[378] Сойка думає про інквізицію, про чотирьох кам'яних «пророків» полум'яного Торквемади...— На центральній площі іспанського міста Севілья стояли на специфічних постаментах порож-

ні зсередини кам'яні статуї чотирьох пророків. Під статуями інквізитори розкладали багаття і в такий спосіб мордували заточених в них єретиків, відьом, знахарів. Думка про «великого інквізитора» Торквемаду змайнула в отця Сойки, чималого землевласника, саме у зв'язку з наміром більшовиків передати всю землю селянам, відібравши її в поміщиків, куркулів та церковників. Отже, проти такого заходу Сойка волів би викликати з небуття найзакривавленішого інквізитора — Торквемаду. Торквемада Томас (1420—1498) — домініканець, глава інквізиції («великий інквізитор») в Іспанії з 1483 р. Несамовитий фанатик, запровадив у країні аутодафе. Автор якнайжорстокіших інструкцій щодо катування єретиків та інших «слуг диявола». За його вироками в 1483—1498 рр. спалено близько 9 тис. чоловіків, жінок, дітей.

[379] Установчі збори.— 5(18) січня 1918 р. російська буржуазія намагалася створити постійний — на відміну від Тимчасового — уряд на з'їзді у Таврійському палаці в Петрограді. Контрреволюційна його більшість відмовилась визнати декрети Радянської влади. В ніч з 6(19) на 7(20) січня Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет прийняв декрет про розпуск Установчих зборів.

[380] На Всеросійському з'їзді Рад говорить поміркований соціаліст Церетелі, що немає тепер у Росії партії, яка була б готова взяти владу в свої руки.— Мається на увазі Перший Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, який відбувся у Петрограді 3(16) — 24 червня (7 липня) 1917 р. У своїй промові міністр пошт і телеграфу меншовик І. Г. Церетелі заявив: «У даний момент в Росії немає політичної партії, яка говорила б: дайте в наші руки владу, звільніть ваше місце, ми займемо його». У відповідь на це В. І. Ленін вигукнув з місця: «Є!» Взявши слово, Ленін сказав: «Він говорив, що нема в Росії політичної партії, яка б виявила готовність взяти владу цілком на себе. Я відповідаю: «Є! Ні одна партія від цього відмовитись не може, і наша партія від цього не відмовляється: кожної хвилини вона готова взяти владу цілком» (*Ленін В. І.* Повне зібр. творів, т. 32, с. 260).

[381] Бельгійський соціаліст Вандервельде закликає коаліційних соціалістів у Тимчасовому уряду, щоб не отягалися з наказом офензиви...— Вандервельде після Лютневої революції 1917 р. в Росії приїздив у Петроград для агітації за продовження імперіалістичної війни «до переможного кінця». Вандервельде Еміль (1866—1938) — бельгійський політичний діяч, правий соціаліст, один із лідерів Другого Інтернаціоналу, професор Брюссельського університету. Під час першої світової війни — крайній соціал-шовініст.

[382] ...падає наказ міністра війни Керенського: «Вояки — вперед!» — Мова йде про червневий наступ (початок 18 червня за ст. ст.) російських військ 1917 р. на австрійсько-німецькі оборонні позиції в Галичині. Цим самим Тимчасовий уряд хотів підняти свій авторитет у масах, викликати хвилю героїчних настроїв, а також задовольнити бажання союзників (зокрема, Франції) активізувати дії південно-західного російського фронту. Однак у кінцевому підсумку російську армію спіткала невдача, в якій Тимчасовий уряд поспішив звинуватити більшовиків, що нібито розклали збройні сили. Провал червневого наступу спричинив бурхливий протест трудящих мас та солдатів і призвів у свою чергу до історичних «липневих днів 1917 р.».

[383] ...На Марсовому полі делегати з'їзду Рад оглядають масову демонстрацію...— 18 червня (1 липня) Марсове поле стало центром великої демонстрації робітників і солдатів, місцем наочного свідчення історичної «червневої кризи 1917 р.». У ній взяло участь 500 тис. чоловік, які йшли під гаслами: «Вся влада Радам!», «Геть десять міністрів-капіталістів!», «Ні сепаративного миру з німцями, ні таємних

договорів з англо-французькими капіталістами!». До демонстрації приєдналися делегати Першого Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів. Ця могутня політична акція виявила ставлення різних класів до революції, показала зростання суспільного впливу більшовицької партії. Марсове поле — площа в Ленінграді, пов'язана з низкою видатних історичних подій. Раніше це був Царицин луг. Назва Марсове поле з'явилась на початку XIX ст., коли місцевість перетворилась на площу для військових парадів.

[384] По вулицях Петергофа демонструють молоді юнкери, що під гаслами: «Геть шпигунів!»... — Після Липневих днів 1917 р. (розстрілу Тимчасовим урядом 3—4 липня демонстрації трудящих у Петрограді) контрреволюція прагнула розправитися з В. І. Леніним. Активно розповсюджувались наклепницькі вигадки чорносотенної преси про «зраду» і «шпигунство» на користь кайзерівської Німеччини В. І. Леніна та його соратників. Тимчасовий уряд віддав наказ арештувати Леніна і багатьох інших більшовиків. В І. Ленін перейшов на нелегальне становище і жив у курені протягом липня — серпня 1917 р. біля станції Розлив за 33 км від Петрограда. Петергоф — місто і залізнична станція за 29 км від Петрограда. В 1917 р. тут знаходився гарнізон, що складався в основному з молоді військових училищ (юнкерів). Після Липневих днів петергофські юнкери охороняли Тимчасовий уряд у Зимовому палаці.

[385] Брусилов Олексій Олексійович (1853—1926) — російський і радянський військовий діяч. У травні — липні 1917 р. був верховним головнокомандуючим у Тимчасовому уряді. В 1920 р. перейшов на службу до Червоної Армії.

[386] ...Рада Виборзького кварталу приймає резолюцію: «Протестуємо проти авантюри Тимчасового уряду...» — Виборзький район Петрограда у 1917 р. був найважливішим промисловим центром столиці, найреволюційнішою її частиною, головним бастіоном більшовиків. Тут налічувалось 23 промислові підприємства з багатотисячним пролетаріатом. В. І. Ленін перебував на обліку у Виборзькій районній організації РСДРП(б).

[387] Таврідський двірець (Таврійський палац) — історико-революційна й архітектурна пам'ятка в Ленінграді. Колишній палац Г. О. Потьомкіна-Таврійського (1739—1791). Побудований у 1783—1789 рр. архітектором І. Є. Старовим. У 1906—1917 рр.— місце засідань Державної думи. У січні 1918 р. тут відбувся Третій Всеросійський з'їзд Рад, а в березні — Сьомий з'їзд РКП(б). У Таврійському палаці неодноразово виступав В. І Ленін.

[388] Угодовці — союз меншовиків та есерів у Тимчасовому уряді, створеному як орган державної влади після Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії. Есери разом з меншовиками (угодовці) від лютого по липень — серпень 1917 р. відігравали керівну роль у більшості Рад. Пізніше — після падіння двовладдя влітку 1917 р.— ініціатива в Радах поступово перейшла до партії більшовиків. Витіснивши з Тимчасового уряду Ради, що й означало скасування двовладдя, угодовці скотились на позиції відкритої контрреволюції.

[389] Щоденник «Правда» — щоденна більшовицька газета «Правда», заснована В. І. Леніним 5 травня 1912 р.

[390] ...геть відійти від партій есерів і меншовиків...— У липні 1917 р. угодовські партії (меншовиків та есерів) відкрито виступили проти більшовиків, захопивши керівні пости в більшості Рад. Центральний Виконавчий Комітет Рад санкціонував розгром робітничих друкарень, закриття більшовицьких газет, кампанію наклепу і репресій проти партії більшовиків та В. І. Леніна. Схваливши роззброєння робітників і революційних полків, він позбавив Ради реальної влади, оголосив уряд Керенського

«урядом порятунку революції», визнавши за ним необмежені повноваження. У зв'язку зі зміною політичної ситуації В. І. Ленін рекомендував тимчасово зняти лозунг «Вся влада Радам!», який було висунуто в умовах двовладдя. Цей крок більшовиків означав рішучий відхід від партій есерів та меншовиків. Пропонуючи зняти лозунг «Вся влада Радам!», В. І. Ленін роз'яснював, що це не означає відмовлення партії більшовиків від боротьби саме за Радянську республіку як державу нового типу. Він був переконаний, що Ради можуть і повинні відіграти величезну роль у революції, але не як органи угоди з буржуазією, а боротьби з нею.

[391] Протягом неповного місяця постають у столиці нові військові організації — «Союз вояцького обов'язку», «Батальйон волі»... — Незабаром після Лютневої революції у великих містах Росії (Петрограді, Москві, Києві, Одесі, Севастополі Саратові та ін.) почали виникати таємні, а також легальні шовіністичні військові гуртки і товариства: «Воєнна ліга», «Республіканський центр», «Союз добровольців народної оборони», «Союз порятунку батьківщини, волі та революції», «Союз вояцького обов'язку», «Союз офіцерів армії і флоту», «Батальйон волі», «Організація духу», «Добровільницька дивізія» та ін. Об'єднання виступали за війну до переможного кінця, пізніше (у серпні — вересні 1917 р.) відіграли важливу роль у підготовці і здійсненні корніловського заколоту.

[392] «Ліга вояків» (точніше: «Воєнна ліга»). — Виникла у Петрограді в квітні 1917 р. Офіційна мета її заснування — сприяти боєздатності російської армії і флоту як запоруки збереження від зовнішніх ворогів «нового державного ладу».

[393] «Кавалери святого Юрія» (правильно: «Союз георгіївських кавалерів»). — Утворився в 1917 р. із «Всеросійського об'єднання георгіївських кавалерів», кастової монархічної організації офіцерів, що виникла ще 1915 р. «Союз» мав відділення на фронтах і флотах, здебільшого у Москві, Києві, Мінську, Одесі. Центральний комітет на чолі з капітаном Скаржинським знаходився у Петрограді. Члени «Союзу» вели агітацію за безкомпромісну війну з кайзерівською Німеччиною та цісарською Австро-Угорщиною. Складали ядро так званих «ударних частин» і «частин смерті», брали участь у придушенні революційного руху на фронтах і в тилу, конвоювали тих, кого відправляли на передову, були оплотом Тимчасового уряду. В серпні 1917 р. за наказом головнокомандуючого з георгіївських кавалерів було сформовано «Георгіївську бригаду». «Союз» став важливою ударною силою «корніловщини» і припинив своє існування після її розгрому.

[394] Жіночі військові формації (правильно: «Жіночий батальйон») — добровільна військова частина (початкова назва «Жіночий батальйон смерті»), що сформувалася в червні 1917 р. Після невдалого наступу росіян проти австро-угорців під Сморгонню «Жіночий батальйон смерті» відкликали в Петроград і переформували в Перший Петроградський жіночий батальйон. На початку жовтня 1917 р. він налічував 1168 жінок-солдатів. Командували ним 18 кадрових офіцерів-чоловіків. 137 цих «амазонок» взяли участь в обороні першого поверху Зимового палацу 7 листопада 1917 р. Наприкінці листопада «Жіночий батальйон» було розпущено.

[395] Чеченці — тут: козаки з Кавказької туземної дивізії, яку ще називали «дикою», бо більшість її особового складу погано володіла російською мовою. «Чеченці» входили до очолюваного генералом О. М. Кримовим другого кінного корпусу, який він кинув на придушення революції у Петрограді восени 1917 р.

[396] Ударні відділи (точніше: «Ударні революційні батальйони») — один із контингентів, які добровільно формувалися для придушення пролетарської революції що назрівала в Росії влітку 1917 р. На кінець

серпня їх налічувалось уже 33 (плюс один дивізіон). На фронт було відправлено менше половини, там «ударників» використовувало військове командування, коли виникала потреба застосувати репресії проти російських фронтових частин, що відступали або виявляли непослух. В основному «ударні революційні батальйони» призначалися для роботи в тилу.

[397] Батальйони смерті (точніше: «частини смерті»). З'явилися в зв'язку з червневим наступом російських військ на фронті в 1917 р. Були, на відміну від «ударних батальйонів», не добровільними формуваннями, а звичайними військовими частинами, які виявили бажання воювати на найважчих ділянках фронту. Наприкінці серпня 1917 р. Тимчасовий комітет Всеросійського військового союзу при Ставці об'єднував 290 «частин смерті» (близько 70 тис. чоловік).

[398] «Не бійтеся ініціативи й самостійності мас... тоді побачите на всіх ділянках державного життя»... — Процитовано уривки із статті В. І. Леніна «Одне з корінних питань революції», надрукованій у газ. «Рабочий путь» від 27(14) вересня 1917 р. За останнім виданням: «Не бійтесь ініціативи і самостійності мас, довіртесь революційним організаціям мас — і ви побачите в *усіх* сферах державного життя таку ж силу, величність, непереможність робітників і селян, яку виявили вони в своєму об'єднанні і пориві проти корніловщини» (*Ленін В. І.* Повне зібр. творів, т. 34, с. 193). «Середини нема. Досвід показав, що середини нема. Або вся влада Радам і в центрі і на місцях, вся земля селянам *негайно,* аж до вирішення Установчих зборів, або поміщики і капіталісти гальмують усе, відновлюють поміщицьку владу, доводять селян до озлоблення і доведуть справу до безконечно лютого селянського повстання» (там же, с. 194).

[399] «Про святу інквізицію думаєте, мій сину?» — У цьому внутрішньому монолозі відтворено палке бажання римських церковників задушити соціалістичну революцію — цю найбільшу єресь сучасності — що найжорстокішими єзуїтськими засобами.

[400] Ленін говорить: «Одержавши більшість у обох столичних Радах робітничих і вояцьких депутатів, більшовики можуть і повинні взяти державну владу у свої руки».— С. Тудор, перекладаючи з російської мови, цитує лист В. І. Леніна до ЦК РСДРП(б) «Більшовики повинні взяти владу», що обговорювався на засіданні ЦК 15(28) вересня 1917 р. За останнім виданням: «Здобувши більшість в обох столичних Радах робітничих і солдатських депутатів, більшовики можуть і *повинні* взяти державну владу в свої руки» (*Ленін В. І.* Повне зібр. творів, т. 34, с. 226).

[401] Ленін говорить: «Криза наспіла, все майбутнє російської революції поставлене на карту».— Це уривок із статті В. І. Леніна «Криза назріла», написаної у Виборзі 29 вересня 1917 р. і надрукованої в газ. «Рабочий путь» від 20(7) жовтня 1917 р. За останнім виданням: «Криза назріла. Все майбутнє російської революції поставлене на карту» (*Ленін В. І.* Повне зібр. творів, т. 34, с. 265).

[402] Ленін говорить: «...Перехід влади до Рад означає нині на практиці збройне повстання...».— Із статті В. І. Леніна «Поради стороннього», написаної 8 жовтня 1917 р. За останнім виданням: «...перехід влади до Рад означає тепер на практиці збройне повстання» (*Ленін В. І.* Повне зібр. творів, т. 34. с. 362).

[403] Ревель — офіційна назва міста Таллінн у 1219—1917 рр.

[404] Кронштадт (до 1723 р. Кроншлот) — місто і порт у Ленінградській області на острові Котлін у Фінській затоці, за 29 км на захід від Ленінграда. Заснований Петром I (1703) як фортеця для захисту Петербурга з моря. У жовтневих подіях 1917 р. кронштадські моряки активно підтримали більшовиків. Однак 28 лютого — 18 березня 1921 р. відбувся «Кронштадтський

заколот», який знешкодили частини Червоної Армії за участю делегатів X з'їзду партії.

[405] Надіємося, коли виступ буде постановлений, провідники здійснять щасливо великі заповіти Дантона й Маркса.— Жоржу Жаку Дантону (1759—1794), діячеві Великої Французької буржуазної революції, належить вислів, який високо шанували Маркс, Енгельс, Ленін: «Щоб перемогти ворогів вітчизни, потрібна сміливість, сміливість і ще раз сміливість». Та в жодному разі не слід вважати (а таке враження може скластися при поверховому прочитанні наведеного уривка з роману), ніби в Дантона були якісь заповіти, рівновеликі революційні теорії Маркса. Якраз навпаки: Дантон хитався між революцією та її ворогами, за що був і страчений послідовними борцями за її справу.

[406] ...минувши «Марію Янголів»...— тобто собор «Святої Марії Янгольської».

[407] Площа Термів (Piazza delle Terme) — одна з найкрасивіших площ у старовинній частині Рима з мальовничими скверами та оригінальним потужним фонтаном, оздобленим чотирма бронзовими групами наяд та морських чудовиськ (1900).

[408] Національна вулиця (Via Nacionale) — жвавий тракт із численними торговельними закладами, що веде від вокзалу до центру Рима, де наприкінці з'єднується з Корсо.

[409] Evviva Lenin! (*італ.*) Хай живе Ленін! — Письменник передає реальний факт: це гасло з'явилося на устах широких мас італійських трудящих одразу після Великої Жовтневої соціалістичної революції і засвідчувало щирі симпатії до Радянської держави. Особливо популярним воно було в Італії після замаху на життя В. І. Леніна в 1918 р.

[410] ...до напівдикого бушменського шамана...— Йдеться про найдавніше корінне населення Південної Африки, у якого збереглася найпримітивніша язичницька релігія — шаманізм. В основі її уявлень та забобонів лежить анімізм (віра в повсюдну присутність добрих і злих духів). Шаман — служитель культу в релігії шаманізму. Має дар доводити себе до стану ритуального екстазу, за якого (так вважають віруючі) він спілкується з духами і може впливати на них для лікування хворих, гадання, передбачення тощо.

[411] ...до епілептичного лапландського знахаря-чаклуна...— У лапландців або лопарів, які проживають у північних округах Швеції, Норвегії, Фінляндії, на Кольському півострові, знахарі-чаклуни є шаманами. Всілякими маніпуляціями доводять себе до епілептичних конвульсій в процесі спілкування з духами, що дадуть відповідь на все, але запросять винагороду: коня, корову, барана, собаку і т. ін.

[412] Сталося, що на одному з деканальних соборчиків...— Деканальний — такий, що має місце в межах деканату. Первинною ланкою католицької церкви є парафія — чітко визначена територія. Керують нею священик або «отець» та його заступник — вікарій. Десять парафій об'єднуються в деканат, очолюваний деканом. Цей останній координує й передає інформацію та розпорядження від адміністративно-територіальної одиниці — діоцезу до своїх приходів. Деканат називають ще протопресвітерством, у якому декан є протопресвітером. Соборчик — мале зібрання, малий собор, на який прибуває духовенство одного деканату (протопресвітерства) для розв'язання питань під керівництвом декана чи протопресвітера. Найменше зібрання духовенства — католицький деканальний соборчик, найбільше — вселенський собор.

[413] Бенарес — священне місто індійських брахманів на р. Ганг. Славиться численними культовими спорудами.

[414] «Рафаель? — П'ять тисяч фунтів стерлінгів! — як мєду!» — Йдеться про комерсалізацію художньої творчості в капіта-

лістичному світі, про перетворення у товар, у предмет наживи навіть шедеврів минулого.

[415] Долина — нині місто в Івано-Франківській області.

[416] Вольтер (справжнє ім'я Марі Франсуа Аруе; 1694—1778) — французький письменник і філософ-просвітитель.

[417] ...від свята до свята, від колядів, через гагілки, до Купала...— тобто від Нового року або різдвяних свят (коли колядують, співають колядки) через весну, після великодня (коли влаштовують «гагілки» — у хороводах співають веснянок, перемежовуючи їх особливими сезонними іграми) і до розпалу літа (до Купала). Купала (точніше: Купало, Купайло, Іван Купало) — язичницьке божество у слов'янській міфології. Жіночий варіант — Купала або Марена. На Україні свято Івана Купала відзначали в ніч з 23 на 24 червня за ст. ст. (з 6 на 7 липня за н. ст.) з іграми, купальськими піснями, купанням, обливанням водою, перестрибуванням через багаття.

[417а] Хомишин Григорій (1876—?) — станіславський єпископ (з 1904 р.) римсько-католицької орієнтації, у 1924 р. впровадив целібат у своєму єпископстві (єпархії).

[418] Католицька акція (або Католицька дія, actione cattolica) — добровільні спілки світського віруючого населення, юридично незалежні від церкви, але пройняті ідеологією католицизму через посередництво місцевого духовенства і поставлені на службу політиці національних урядів та Ватікану. Недарма Католицьку акцію називають іще «світським апостольством» — співпрацею мирських організацій у, так би мовити, «апостольській діяльності церковної ієрархії». Католицька дія як організація будується за принципом територіальним і за принципами фахової, вікової, статевої і т. ін. однорідності. У кожному приході, деканаті, діоцезі існують відділення чи угруповання Католицької дії, що функціонують під наглядом відповідних церковних властей. Для якнайширшого охоплення різних верств населення формуються особливі організації Католицької дії для молоді, жінок, чоловіків, вчителів тощо. Основи Католицької дії заклав папа Лев XIII (понт. 1878—1903), завершив її формування, прискорене фактом існування молодої Радянської держави, Пій XI (понт. 1922—1939), який вбачав у Католицькій акції «якнайефективніший засіб, щоб уберегтися від кігтів комунізму». На Західній Україні Католицька акція діяла в 1930-х роках. Центром її став Генеральний інститут Католицької акції греко-католицької галицької провінції у Львові. Інститут склали представники Товариства українських студентів-католиків (ТУСК), молодіжної організації «Орли», товариства «Скала» тощо. У Львові виходив щоквартальник «Католицька акція» (1934—1939).

[419] Марійська дружина жінок і дітей — одне із так званих Марійських товариств, що канонічно створювалися церковною владою з метою поглиблення духовного життя його членів завдяки відправі особливого культу святої Марії, богородиці. Товариства засновані наприкінці XVI ст. єзуїтами. На Україні з'явилися на початку XVII ст після дозволу папи Павла V (1615) організовувати їх у навчальних закладах (тут — в єзуїтських колегіях). У 1939 р. на Західній Україні існувало близько 250 Марійських товариств (20 тис. членів). Вони поділялись на «дружини» — чоловічі, жіночі, молодіжні. Їхній центр формально знаходився у Львові, одначе дії спілок скеровував католицький Ватікан через його всесвітньодіюче ідеологічне відомство «Пропаганду». У Львові товариство видавало для студентів журнал «Поступ», для дітей — «Наш приятель», а для дорослих і «для всіх» — «Вісник Марійського товариства», серію невеликих книжечок «Бібліотека нашого приятеля», «Цікаві оповідання», календарі і т. ін.

[420] Товариства апостольської молитви — організації уніатської церкви, опікувані Католицькою акцією та орденом василіан. «Апостольська молитва» — це, так би мовити, «світська» молитва не перед іконою; здебільшого прокляття. «Апостольськими молитвами» уніатський і католицький клір закликав свою паству проклинати в першу чергу більшовиків.

[421] Товариства поклонниць найсвятішого серця Ісусового — проєзуїтські керовані Католицькою акцією жіночі організації в лоні уніатської церкви. Вже на початку свого існування єзуїти проголосили ідеалом верховної духовності «найсвятіше серце Христове». У безпосередньому зв'язку з культом «Ісусового серця» перебуває орден єзуїтів «Товариство Ісуса Христа».

[422] ...всі особисті виступи голови церкви Пія XI...— Папа Пій XI (понт. 1922—1939) у травні 1922 р. у зв'язку з Генуезькою конференцією звернувся до держав, які мали дипломатичні зв'язки з папською курією, щоб ті визнали Радянську Росію, але тільки на певних умовах, що означало, по суті, втручання у внутрішні справи нашої країни. У лютому 1930 р. Пій XI оголосив хрестовий (так званий «молитовний») похід проти СРСР, який вилився у міжнародну антирадянську кампанію.

[423] В усьому дотеперішньому понтифікаті Пія XI...— Мається на увазі діяльність папи римського Пія XI (1857—1939), починаючи з 1922 р., коли він став папою, і до 1931 р., до якого і належить «день отця Сойки», описаний у романі С. Тудора. У 1918—1921 рр. був «апостольським візитатором і нунцієм» у Польщі. У 1929 р. уклав з фашистською Італією так звані Латеранські угоди, в результаті яких виникла папська держава Ватікан у сучасному її вигляді. Уніатське духовенство вважає Пія захисником греко-католицької церкви від утисків поляків після окупації ними Галичини (1919) Збудував для виховання священиків-уніатів «Колегію св. Йосафата в Римі» (1931)

[424] ...відновлення суверенної Папської держави на дрібній території Чівіттавеккія...— Тут безсумнівна неточність. Насправді суверенну Папську державу відновлено зовсім не на означеній в тексті «дрібній території». Понад тисячу років — з середини VIII ст. до 1870 р.— на значній частині земель нинішньої Італії існувала Папська держава (Церковна область) У серпні 1870 р. французькі війська, які допомагали папі утримувати владу перед натиском гарібальдійців та інших національних революційних сил, змушені були покинути Церковну область у зв'язку з франко-прусською війною. В Римі вибухнуло повстання проти теократичного правління. У вересні того ж року Папську державу і Рим зайняли національно-визвольні королівські війська. Місто було проголошено столицею Італії, а Церковну область приєднано до Італійського королівства. Папі, позбавленому світської влади, залишили тоді Ватіканський і Латеранський палаци в Римі та літню резиденцію Кастель Гондольфо. В лютому 1929 р. після тривалих переговорів між папами та італійським урядом було підписано Латеранську угоду, внаслідок якої з'явилася нова незалежна і суверенна папська держава — Ватікан (розміром у 44 гектари). Територіально вона нітрохи не змінилася й понині: держава Ватікан складається із міста Ватікан, яке є одним із районів Рима, обіймає папські палаци, сади, прибудови, площу і собор св. Петра. Папа у ній володар не тільки духовний, а й світський, з правом налагоджувати цілком самостійно дипломатичні зв'язки з будь-якою країною світу. Чівіттавеккія — італійське місто на березі Тірренського моря, морський порт у 60 км на захід від Рима. 1434 р. увійшов до Папської держави і став її найважливішим портом. У вересні 1870 р. загін гарібальдійців приєднав місто до Італії, відібравши його від папи.

[425] ...проголошення енцикліки «Сорокового року»...— Енциклікою називається вселенське писемне звернення папи до всіх католиків з актуальних питань віри, моралі, церковного життя тощо. Заголовок такому посланню, як і буллам, дається за першими його словами. Енцикліка, пущена папою Пієм XI у християнський світ 15 травня 1931 р., розпочинається словами: «Quadragessimo anno...» («Сорокового року...»). В ній засуджується «соціалістична теорія колективізму», офіційно викладається папська соціальна філософія, яка ні в чому не суперечить ідеології монополістичного капіталу, спрямованій проти ідеалів комунізму. Вона підхоплює і пристосовує до нових умов тези енциклік попередніх пап: Пія IX «Quanta cura» — з її розділом «Силлабусом» — від 8 грудня 1864 р., яка називає найтяжчими гріхами XIX ст. демократію та свободу думки, Льва XIII «Rerum novarum» від 15 травня 1891 р., яка засудила соціалізм як лад, що «суперечить справедливості», «правам сім'ї» та «родинним правам», а також Пія X «Pascendi» від 8 вересня 1907 р., яка метала стріли небесні в свободу мислення в усіх його виявах.

[426] Сім століть назад великий папа Григорій, побідний суверен держав і королів Європи, тим простим кличем підняв хрестоносні походи, щоб зламати ними загрозливу османську силу й володарною стопою станути на інших материках.— Тут нечітка вказівка на історичні факти, а звідси і їх розпливчаста характеристика. Не зрозуміло, про якого саме папу йдеться під іменем Григорій. Відомо, наприклад, що у церковній історії після X ст. під таким іменем прийнято вважати «великим» одного папу — Григорія VII. Але понтифікат його доводиться на 1073—1085 рр., тобто він зійшов з «престолу св. Петра» за одинадцять років до початку першого хрестового походу в 1096 р. Тим часом першим найбільшим ідеологом хрестових походів був папа Урбан II. 24 листопада 1095 р. у м. Клермон він виголосив знамениту промову, в якій закликав до звільнення від невірних (мусульман-османів) «святої землі» і «гробу господнього». Простота ж кличу виражалася під гаслом: «Цього хоче бог!» Всім, хто вирушав у «хрестовий похід», папа обіцяв повне прощення гріхів і вічне блаженство після смерті. За сім століть до отця Сойки жив інший «папа Григорій» — Григорій IX, однак великими церковними ділами він не уславився. Хрестові походи — вісім загарбницьких військових експедицій від 1096 до 1270 р., здійснених західноєвропейськими феодалами на Близький Схід для звільнення від сарацинів (арабів-мусульман) священних християнських місць в Єрусалимі.

[427] Григорій VII (понт. 1073—1085) — папа римський, до того як посів на «священний престол» мав прізвище Гільдебранд. Народився у бідній сім'ї столярів. В юності римський монах-бенедиктіанець, духовної зрілості доходив у знаменитому Клюнійському монастирі. Буржуазна та богословська історіографія вважає Григорія VII найбільшим серед усіх пап і зараховує його до найвизначніших державних діячів, яких знала Європа.

[428] «Будьте лагідні, як голуби, і розумні, як змії»...— слова з Євангелія від Матвія (10, 16).

[429] ...а походила вона від творця самої акції, папи Пія XI.— Папа Пій XI (понт. 1922—1939) не був єдиноосібним творцем Католицької акції. Її фундамент заклав ще папа Лев XIII (понт. 1878—1903). Пій XI лише завершив організацію Католицької акції у 20-х роках.

[430] «Міжнародна унія католицьких жінок» (точніше: «Всесвітній союз жіночих католицьких організацій»).— Заснована у 1910 р. під назвою «Міжнародний союз жіночих католицьких ліг». Є членом Конференції міжнародних католицьких організацій. Після другої світової війни Ватікан перебудував її роботу, вжив заходів щодо розширення поля діяльності цього об'єднання з метою протиставлення його демократичним жіночим організаціям. Католицька церква провела широку пропагандист-

ську кампанію по залученню жінок-католичок в національні відділення цієї спілки, перед якою було поставлено завдання використати католичок для розповсюдження впливу церкви і для втягування їх у політичне життя. Штаб-квартира Союзу знаходиться в Парижі. До його складу входить 103 жіночі національні католицькі організації, що об'єднують 36 млн католичок у 87 країнах. Найбільшими національними об'єднаннями є «Національна рада католицьких жінок» США (6 млн членів) та «Всезагальна жіноча католицька дія» Франції (2,3 млн. членів). Союз видає щоквартальний бюлетень усіма основними західноєвропейськими мовами. Існує й Міжнародна федерація мужчин-католиків.

[431] Бенедикт XV (понт. 1914—1922) — другий папа римський XX ст. Спритний політик, у складних умовах першої світової війни зумів зберегти попередній авторитет і вплив католицької церкви. Дотриманням формального нейтралітету зажив слави «апостола миру». Лютнева революція в Росії змусила його створити 1 травня 1917 р. особливу конгрегацію (папське міністерство) у справах східних церков, яка серед інших завдань повинна була добиватися й підкорення католицизмові руської церкви. Для цієї місії Бенедикт XV заснував Інститут східних досліджень, дозволивши приймати на навчання до нього й православну молодь.

[432] ...встановили ми осібну комісію для справ Росії, віддаючи її провід... нашому дорогому синові — кардиналові Людовікові Сінчеро.— Пій XI особисто розробив проект для створення цієї комісії і 1929 р. передав його на розгляд Конгрегації східної церкви й «усіх спеціалістів у справах Росії». Відтак при Конгрегації східної церкви виникла Commissia pro Russia («Комісія в справах Росії»), яку очолив кардинал Людовік Сінчеро. В її роботі найактивнішу участь узяв уніатський митрополит Шептицький. Разом з цією комісією Конгрегація східної церкви спланувала подальшу боротьбу з «країною комунізму», причому найбільше уваги було приділено підготовці проти неї «апостольських працівників» — шпигунів і диверсантів у священницьких рясах. На подвиги благословляв папа Пій XI: «Ідіть і апостолуйте — цього хоче бог!» З таким благословенням середньовічні папи римські відправляли в походи хрестоносців.

[433] Коли в другій половині шістнадцятого століття збройними силами Філіппа Іспанського й кривавої Катерини Медічі... відновлений католицизм піднявся для знищення протестантів...— За короля Філіппа II Іспанія перебувала в напружених стосунках із Францією, часто воювала з нею. Однак це не заважало йому підтримувати багаторічні таємні дипломатичні зв'язки з французькою королевою Катериною Медічі. С. Тудор має на увазі не спільні дії Франції та Іспанії, об'єднаних офіційною міжнародною угодою. Йдеться про те, що і Філіпп II, і Катерина Медічі були фанатичними захисниками католицизму, хоч і відстоювали його інтереси роздільно: перший — у війні з протестантськими Нідерландами, друга — з гугенотами-протестантами у Франції.

[434] Папа Юлій II, великий безбожник на престолі Петра, любив носити меч замість хреста.— Юлій II (понт. 1503—1513) справляв на своїх сучасників враження дипломата і воїна, типового кондотьєра на апостольському престолі, який мріяв про сильну та незалежну папську державу і ні перед чим не зупинявся для здійснення своєї мрії. Розповідають, що Юлій II, оперезавши себе мечем, кинув у Тібр «ключі від неба» і гнівно вигукнув: «Хай меч нас захистить, якщо ключі святого Петра виявляються безсилими». «Меч замість хреста» у папи Юлія II — це також його війни з Венецією та Францією. Зброя і спритна дипломатія щодо великих держав допомогли папі увиразнити межі своїх володінь на політичній карті. Та невдовзі після смерті Юлія II хисткий авторитет папської влади катастрофічно потрясла Реформація.

[435] Бертрам де Мандевіль (правильніше: Бернар де Мандевілль, Bernard de Mandeville; 1670—1733) — англійський письменник і медик, француз за походженням. Автор ряду творів з медицини, відома «Байка про бджіл» — сатира з 200 віршових рядків. Згодом Мандевілль доповнив її коментарями — трьома трактатами і шістьома діалогами, через які послідовно проведено теорію егоїзму як основної пружини людської діяльності. У «Байці про бджіл» змальовано суспільство, в якому вади громадян є необхідною передумовою його розквіту. Коли з волі Юпітера всі окремі бджоли стали чесними — їхня держава зубожіла. Мораль байки — людські пороки забезпечують прогрес суспільства.

[436] «Просвіта» — загальна назва українських громадських товариств для масового поширення освіти серед простого народу і для пробудження в ньому національної свідомості. Проіснували з кінця 1860-х до 1917 (на Східній Україні), 1939 та 1940 рр. (відповідно в Галичині, на Буковині та Закарпатті). На Західній Україні перше просвітянське товариство було засноване наприкінці 1868 р. заходами народовців. Членство його обмежувалося невеликим колом освіченої інтелігенції. Статут націлював на здійснення першорядних завдань: усіма можливими засобами прилучати народ до писемної культури, виховувати його політично, а з іншого боку — збирати, вивчати усну народну творчість і видавати її. В 1873 р. виникло Товариство ім. Т. Г. Шевченка. Реорганізувавшись 1893 р. у Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, воно виробило й основні пункти своєї програми: поширення просвіти «між руським народом» через різноманітні друковані видання (книжкові, журнальні, газетні) та подальше закладання просвітянських товариств у всьому краї. За ініціативою «Просвіти» почав виходити друкований орган народовців «Діло» (1880), було відкрито кафедру української історії у Львівському університеті. Не без значного успіху «Просвіта» докладала зусиль до захисту прав української мови у школах Галичини, Буковини й Закарпаття. З 1890-х років вона перенесла свою діяльність і на економічну сферу, відтепер займаючись також поліпшенням економічного становища українського населення в умовах національного гноблення австро-угорськими поневолювачами. До 1914 р. товариство «Просвіта» у Львові було найбільш масовою організацією, яка сконцентровувала в собі, по суті, всі сторони культурного, громадського й економічного життя Галичини, Буковини й Закарпаття. Однак уже на початку XX ст. у його діяльності дедалі помітнішими стають націоналістичні тенденції, які особливо проявилися під час громадянської війни. У 1939 р. товариство було розпущено.

[437] «Драматичні гуртки» — гуртки клубного типу, що виникали при Народних домах або Народних будинках у містах та селах Галичини, Буковини, Закарпаття з кінця XIX ст. і до часу возз'єднання західноукраїнських земель із Радянською Україною (Народні доми організовувались за зразком Народного дому у Львові — з бібліотеками й читальнями, залами для театральних вистав, приміщеннями для розваг, курсів, лекцій тощо). Керівників для таких гуртків, як правило, готувала з 1922 р. театральна комісія при товаристві «Просвіта» у Львові. Та, зрештою, й самі ці «драматичні гуртки» були наслідком діяльності товариства «Просвіта».

[438] ...в освітніх відділах кооперативи...— Кооперативний рух серед галицьких українців зародився у 1870-х роках, коли з метою поліпшення важкого економічного становища сільського населення з'явилися «братські каси», «громадські шпихліри» тощо. В 1883 р. у Львові виникло централізоване об'єднання споживчих кооперацій «Народна торгівля». Для підготовки відповідних кадрів у цій системі існували свої освітні відділи, які часто опікалися товариством «Просвіта».

[439] «Сокіл» — масове фізкультурне товариство, започатковане у Празі 1862 р. За його зразком 1867 р. у Львові виникло польське товариство, у 1894 р.— українське, яке територіально охоплювало Галичину

й Буковину. Проіснувало до 1939 р. Своїм завданням ставило не лише фізичний розвиток мас, а й пропаганду національної свободи. Видавало журнали: «Вісті із Запоріжжя» (1910—1914), «Сокільські вісті» (1928—1939).

[440] Еймерик Миколай (пом. 1399 р.) — інквізитор-домініканець в Арагонії, родом з Каталонії. Написав 11 творів, що неодноразово перевидавалися. Серед них і згаданий у повісті «Підручник інквізиторів» (Directorium Inquisitorum haereticae pravitatis).

[441] Дня 21 червня 1527 року велів інквізитор Моріз привести лікаря Жана де Саляс.— Епоха Відродження в особі її видатних мислителів не осмілювалася висувати спростовних концепцій проти віри в диявола, чарівників, відьом і пов'язаних з ними забобонів. Втім, той хто наполягав на несправедливості інквізиції, сам був би притягнутий до суду. Показовою у цьому відношенні є історія Кеплера та його матері, яку інквізиція ув'язнила за чарівництво. Однак найсміливішими у ті зловісні часи виявилися медики. Саме вони першими подали мужній голос про абсурдність дій інквізиції проти надуманих «слуг диявола», за що й потрапляли в її жорстокі катівні.

[442] ...нічого не беріть на дорогу, ні палки, ні торби, ні хліба, ні грошей, і не майте по дві одежі.— Довільно передається уривок з Євангелій від Матвія (гл. 10, ст. 9, 10), від Марка (гл. 6, ст. 8, 9).

[443] Ярославщина — землі навколо старовинного повітового міста Ярослав над р. Сян у Галичині (тепер на території ПНР).

[444] Оповідають «Діяння апостолів»: був такий день,— стояли Христові благовісники перед синедріоном в Єрусалимі й судили їх за те, що проповідували боже царство.— Про це йдеться в Новому завіті: Діяння апостолів (гл. 4—5).

[444а] Липинський Вячеслав (1881—1931) — український історик, вивчав проблеми культури і релігії.

[445] УВО (Українська військова організація) — таємна військово-політична організація, яка виникла 1920 р. у Львові з ініціативи колишнього офіцерства українських націоналістичних армій: Січових стрільців та Української галицької армії. Програмним її завданням було: «продовжувати збройну боротьбу за державність». «Провід» у ній належав Начальному комітету (НК) під керівництвом Є. Коновальця. В основному УВО діяла в Галичині, яку підпільно поділила на 13 військових округів, але й були філії в УРСР, які з «львівського центру» очолював Ю. Отмарштейн, а «на місці» — Ю. Тютюнник. Пропагандистська і практично-підривна робота велись як проти панської Польщі, так і СРСР. Уже з перших трьох років існування Організації українських націоналістів (ОУН), тобто в 1926—1929 рр., УВО налагодила з нею якнайтіснішій контакт. Наприкінці 1934 р. ввійшла в ОУН.

[446] «Союз українок» — найбільша жіноча організація в цісарській і польсько-панській Галичині. На «Союз українок» її перейменовано у 1917 р. із «Жіночої громади» (виникла у Львові 1909 р. внаслідок об'єднання «Клубу русинок» та «Кружка українок»). Мала свої філії у повітах і гуртки в селах. Основними програмними пунктами у діяльності «Союзу українок» були: піднесення освітнього рівня галицького жіноцтва, його соціальна активізація аж до політичної участі в міжнародному жіночому русі. Керівництво знаходилось у Львові. Організація налічувала близько 45 тис. членів (у кожному четвертому галицькому селі був її гурток). Попри певні максималістські тенденції, якими хибував «Союз українок», слід визнати і його незаперечну позитивну роль у громадському житті поневоленої Галичини: серед величезної неграмотної і безправної жіночої маси він поширював освіту, прищеплював культуру особистої гігієни, ведення хатнього і городнього господарства, виховання дітей, навички крою та шиття, вишивання та в'язання тощо. 1923 р. «Союз українок» став членом Міжнародного жіно-

чого союзу і брав участь у його конгресах у Римі (1923), Парижі (1926), Берліні (1929), Марселі (1933). Голос «Союзу українок» чули й інші провідні світові жіночі форуми довоєнного часу.

[447] Чин святого Василія — основний релігійний орден уніатської церкви, заснований Василієм Великим (бл. 330—379) і перенесений на український грунт уніатами в 1617 р.

[448] ...найперше викроював євангельського ягнеця...— Після попередніх молитов і пісноспіву «Благословен бог наш» священик під час проскомидії бере в ліву руку проскуру, а правою, користуючись спеціальним «списом», вирізає з неї хлібину кубічної форми, промовляючи при цьому пророцтва про страждання Ісуса Христа. Ця хлібина і є «агнець», що символізує Спасителя-страдника.

[449] ...білість прісного хліба...— Уніати, як і католики, під час причащення (євхаристії) їдять прісний хліб; вони відмовились від греко-православної традиції, коли на причащенні їдять хліб заквашений. Питання, який хліб вживати за цього таїнства (прісний чи заквашений), було одним з найбільш проблематичних на так званому Євхаристійному конгресі 1054 р., на якому відбулося велике розділення церков на східну та західну.

[450] ...що всвистували «Тітінку»...— тобто висвистували беззмістовну пісеньку, побудовану на варіаціях вигуків «ті-ті-на».

МАРІЯ

(Події з життя наймичок, розказані просто)

Вперше надруковано у зб.: «Народження». Харків.' Державне видавництво України, 1929.

Повість написана в 1928 р. У журналі «Вікна» був опублікований її п'ятий розділ. До війни (і теж на Радянській Україні) вийшла окремим виданням: *Тудор С.* Марія. Харків, «Український робітник», 1930 (серія «Романи й повісті»).

Подається за вид.: *Тудор С.* Твори. К., «Дніпро», 1982.

[1] Бригідка — монастир у Львові, який пізніше було перетворено на в'язницю. Отримав назву від імені св. Бригітти (1303—1375), шведської послушниці, канонізованої римською церквою (польський та західноукраїнський варіант — Бригіда). Бригітта, королівська дочка, в ранній молодості разом з чоловіком здійснила постриг у монастир. Після його смерті заснувала чернечий жіночий орден, монастирі якого згодом з'явилися у Західній Європі. Один із них виник у Львові.

КУНА

(Оповідання про те, що діється на шляху революції)

Вперше надруковано в журн. «Культура», 1927, № 1—6 (під справжнім авторським іменем і прізвищем: Степан Олексюк). Передруковано в журналі «Червоний шлях», 1928, № 5-6, а також у зб. «Народження».

Подається за вид.: *Тудор С.* Твори. К., «Дніпро», 1982.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

А б р ю к а́ н н я — тут: клекотіння
А б с и́ д а — заглиблення у східній частині церкви, костьолу, інша назва — конха. Спочатку призначалась як куток для духовенства, пізніше стала місцем для вівтаря. Форма буває різна: кругла, багатогранна, прямокутна
А́ в г у р и — у Стародавньому Римі колегія жерців, яка тлумачила волю богів головним чином на основі ауспіцій, тобто спостереження за польотом і криком птахів
А к а́ ф і с т — християнський хвалебний пісноспів. Виконується у церкві
А к т — тут: молитва
А л ю́ м н *(реліг.)* — семінарист, вихованець католицької духовної семінарії; клерик
А л я́ р м — тривога
А л ь к и́ р — альков
А м б а р а́ с — клопіт
А н т е н а́ т и — предки
А н т р о п о м о р ф і́ з м — уподібнення до людини, наділення людськими властивостями (наприклад, свідомістю, мовою, тілесною будовою тощо) предметів і явищ неживої природи, небесних тіл, тварин, міфічних істот
А р а́ н ж е р — організатор; зачинщик

Б а д а́ н н я — слідство
Б а́ л у ш к и *(вульг.)* — очі
Б а н д е́ р а (або бандерія) — почесна кінна варта; кінний загін
Б а п т и́ с т — послідовник баптизму, різновидності протестантизму
Б а р о́ к к о — тут: годинник у вигляді високої, химерно орнаментованої тумби. За назвою — бароко, одного з найголовніших стильових напрямків у мистецтві та літературі європейського та почасти американського континентів кінця XVI — середини XVIII ст. (характеризується урочистою пишністю й суперечливою еклектикою форм)
Б е з в с т и́ д н о — без почуття сорому
Б и́ л ь н и й — прикметник до «би́ло»; тут означає: бильце
Б і г у́ н — полюс
Б л я т — лист паперу; поверхня столу
Б о з — бузина; бузок
Б о́ н з а — буддійський монах
Б р е́ в е — грамота римського папи з лаконічним викладом розпоряджень із питань невселенського характеру на відміну від булл, що мають вселенський зміст, значимий для всього підвладного папі християнського світу
Б р о в а́ р — броварня, пивоварня
Б у́ л л а — письмове звернення папи до всіх католиків із принципових питань життя і діяльності римської церкви. У перекладі з латині це слово означає: виплавлена куля. Записували буллу на шоршавому жовтому пергаменті латинською мовою. Якщо папа буллою щось благословляв, то біля олов'яної печатки був шовковий шнурок; коли ж булла вміщувала прокляття, то шнурок виготовляли з коноплі. Назву буллам давали її початкові слова
Б у́ р ш і в с ь к и й — студентський
Б' ю́ ч к а — пульс; удар серця

Вальці́ — два або кілька циліндричних валів, розміщених впритул, які, крутячись, переминають солому, траву, тощо
Ва́рга — губа
Варія́т — божевільна людина
Варува́ти — берегти
Вели́бний — високоповажний
Ве́рбна *(реліг.)* — вербний тиждень, який передує вербній неділі — християнським святам у суботу й неділю тиждень перед великоднем
«Вивротово́вий» — підривний
Ви́їмок — виняток
Відда́й — очевидно
Війт — голова волосної управи (у Західній Україні до 1939 р.); сільський староста
Вікарівка — будинок (здебільшого поряд із церквою), в якому проживав вікарій, заступник сільського католицького священика
Ворохо́бник — бунтівник, підбурювач
Вроди́ни — іменини
Ву́гол — ріг будинку

Габа́ — турецьке сукно білого кольору; оторочка, кайма; покривало; хвиля
Га́біт — у католиків та уніатів загальна назва чернечого вбрання, інколи означає те ж саме, що й сутана. Кожен монаший чин має свою форму і колір габіту
Гагілка — гаївка
Га́льба — півлітровий кухоль
Ганч — те, що й гандж, недолік
Гарасівка — вузька червона стрічка із гарасової матерії (від французького м. Аррас, що славилося виготовленням чудових килимів та інших тканин)
Гвалт — насильство, знущання, зверхність, влада
Гзимс — карниз, виступ
Глоб — планета
Гміна — сільська канцелярія
Гнобити — тут: приборкувати
Гранд — спадковий титул аристократа в Іспанії, а також особа, що має цей титул
Гре́йцар — старий австрійський мідяний гріш, одна сота гульдена
Гри́па — грип
Гри́пси писа́ти — те ж саме, що й «рахувати ребра», добряче лупцювати; грипс — ребро
Грібки́й — загребущий
Гру́ба — піч для опалення
Гру́ба — вагітна
Гудзува́тий — вузлуватий; міцний (про статуру людини)
Гуме́нний — приказчик, що організовував роботу на току у заможників

Деклара́нт — оповісник
Детермінізм — філософське вчення про об'єктивний закономірний взаємозв'язок і взаємозумовленість явищ матеріального та духовного світу (матеріалістичне вчення про причинність)
Дефензи́ва — оборона; поліція в панській Польщі (1918—1939 рр.)
Диль — обтесана колода або дошка для стіни дерев'яного будинку тощо; дильо́ваний — виготовлений із таких колод, дошок; дилюва́ння — виготовлення стіни із дилів
Дискос *(церк., грецьк.)* — тарілка, яка використовується під час богослужіння; священик кладе на неї вирізаного з проскури «агнеця». Далі з просфори (проскури) на дискосі священнослужитель вирізає частину хліба у вигляді хреста, яка має символізувати Ісусову смерть
Дідич — поміщик; дідичівський — поміщицький
Дієцезія (точніше: діоцез) — основна територіально-адміністративна одиниця (округ) у системі управління католицької церкви. Складається з кількох деканатів, очолюється так званим ординарним єпископом. У кожному діоцезі є курія, яка керує його справами, і духовна семінарія (не завжди). В принципі діоцез, будучи найбільшою територіально-адміністративною одиницею (знаходиться на вершині своїх нижчих підструктур: деканат і прихід), безпосередньо підпорядкований владі папи римського
Діточа — дитяча кімната
Драбу́га — хуліган, ледащо

Ексселе́нція — ваша світлість
Екстати́чно — в екстазі; у стані високого емоційного збудження
Елевсінські містерії — старогрецькі релігійні свята у населеному пункті Елевсін на честь Деметри та Персефони
Емери́т — службова особа, яка вийшла на пенсію
Енци́кліка — письмове звернення римського папи до всіх католиків або католицького духовенства з питань віровчення, моралі та громадсько-політичних проблем
Ерекціона́льна земля́ — земля, що належить церкві, відповідно приходу та т. ін.
Ерупці́йна си́ла — вибухова руйнівна сила

Євхари́стія *(реліг.)* — причащення, одне з найважливіших християнських таїнств. За його здійсненням (скуштовуючи під час літургії хліб та вино) віруючий нібито приособлюється до Христового тіла і крові (причащається до них — стає їхньою часткою). Євхаристи́чний конгре́с — тут: з'їзд польських католицьких єпископів (1930 р.) у зв'язку із закликом Пія XI до «хрестового духовного походу» проти Радянського Союзу
Єкте́нія — стародавня форма молитов у східній християнській церкві
Єпа́рхія — церковно-адміністративний округ, яким управляє єпископ (вищий духовний чин у християнській церкві)
Єпітрахи́ль — частина церковного культового одягу у вигляді довгої смуги, що надягається на шию

Живло́ — стихія; живло́вий — стихійний
Жовні́р — воїн, солдат

Забо́р — загарбання; агресивний план; готува́ти забо́ри — готуватися до загарбницького нападу
Заборли́вець — загарбник
Забо́рчий — загарбницький; ненажерливий; владолюбний
Залі́мчатий — облямований
Запі́лля — підпілля
Заступле́ний — представлений
Захри́стія — в римсько-католицькій та уніатській (грекокатолицькій) церквах кімната біля вівтаря, де зберігаються церковна одежа та інші речі для здійснення богослужіння
Зацо́фаний — заскорузлий,
Зуда́р — раптовий удар
Звідо́млення — повідомлення

Імре́за — задум якогось практичного діла; підприємництво. У романі вжито як виняток. До цього слова у тексті зустрічаємо весь час синонім «заборчість»
Інгере́нція — втручання; інгере́нція бо́га — промисел господній, втручання бога в людські долі, в хід світової історії
Інте́нція — намір
Інтра́тний — дохідний, вигідний, прибутковий

Їдь — жовч; отрута
Імость — ввічливе звертання до дружини священика; матушка

Каба́т — френч, кітель військових панської Польщі, кабати (переносно) — австрійські солдати
Кабза́ — калитка з грішми
Каблу́ка — що-небудь кільцевидне; підбор у взутті
Кано́нік — католицький священик у великому соборі. Протоканóнік — його помічник
Канцеля́рія — тут: робочий кабінет
Капела́н — у католицькій та англіканській церквах священик при каплиці або домашній церкві, а також помічник приходського священика. В деяких країнах — священик в армії
Капіте́ль — верхнє викінчення (вивінчення) колони. Має різні форми залежно від художнього стилю чи напрямку. Тим-то бувають капітелі єгипетські, іонійські, дорійські, корінфські, візантійські, мавританські, романські, готичні, ренесансні

Кармінува́ти — фарбувати

Каса́рня — казарма

Катехи́т — учитель релігії; він же веде катехизу — релігійне навчання у формі запитань і відповідей

Квемаде́ро — спалювання на вогнищах інквізиції (в Іспанії та Португалії)

Ке́льня — тут: передок воза

Ке́тяг — гроно

Кивóт *(церк.)* — скринька з дверцятами для ікон. Називають її ще кіотом, божником

Кі́рат — механічний пристрій у вигляді кругу; працює здебільшого на кінній тязі; через привід приводить в рух інший механічний пристрій (наприклад, січкарню)

Кі́тка — кішка

Клейнóди — знаки, за допомогою яких у козацькому війську розрізняли службові чини, військові підрозділи (булава, знамена, бунчук, литаври, печатка тощо)

Кля́мра (або кля́мбра) — металева пластинка для скріплювання чогось; пряжка, застібка

Кльош — особливий крій спідниці, штанів з розширенням донизу, будь-який одяг такого крою

Коб — якби, коли б

Кóвнір — комір

Ковчéжець (ковчéг) — скринька для зберігання так званих священних дарів

Колува́ти — рухатися по колу

Колю́мна — колона

Коля́тор — поміщик, якому дозволено за правом так званого патронату затверджувати на посаду священика у своєму помісті

Кóльба — приклад гвинтівки

Кóмжа (в латинській церкві «camisia», «alba», «tunica talaris») — довге аж до п'ят одіяння з білого полотна. Нині його винятково носять під час обрядів у католицькій церкві єпископи, капелани, диякони і піддиякони. Низ часто лямується візерунком, для якого неприпустимий червоний фон. Комжа повинна нагадувати про ту білу ошату, якою окрив Ісуса Христа Ірод. Водночас вона символізує чистоту і незганьбленість — основну оздобу «слуг бога», особливо ж коли вони заступають на службу за вівтарем. Святе письмо зображує Христа на троні в комжі, «альбі»

Компліка́ція — ускладнення

Конві́кт *(церк.)* — спільне помешкання для шкільної молоді; бурса зі школою

Консисто́рія *(церк.)* — вищий адміністративний керівний орган діоцезу (дієцезії) на чолі з генеральним вікарієм або єпископом — помічником. Це єпископська консисторія. Її членами є радники (консулятори), кожен із них як референт відповідає за доручену ділянку церковного життя. Крім того, в католицькій церкві існує папська консисторія (скликане папою зібрання кардиналів, на якому він виголошує директиви, призначає нових кардиналів, єпископів тощо)

Контемпляційність — споглядальність

Конфе́сія — визнання тієї або іншої віри

Копу́ла — куля; церковна баня; кулястий верх будівлі

Копуля́стий — кулястий

Корабе́ль — те ж саме, що й неф. Поздовжній проліт у церкві, утворюваний двома бічними рядами колон. Відповідно до кількості кораблів (нефів), церкви в мистецтвознавстві та архітектурі й називаються однокорабельними (однонефними), двокорабельними (двонефними) і т. ін.

Кóрба — коловорот, ручка для криничного колеса

Кóрець — стара міра сипких тіл, що дорівнює 100 кг

Корінфська колóна — високий мармуровий стовп з так званим корінфським ордером, який має високу колону з базою, стволом, прорізаним подовжніми канавками (каннелюрами), розкішною капітеллю, що складається з низок листя, аканфа і невеликих спіралевидних закручень (волют)

Котáра — портьєра, штора

Кресо́вий — остаточний, кінцевий

Кри́жмо — біла тканина, у яку сповивають дитину хрещені батьки після обряду хрещення; полотно або інша тканина як подарунок новонародженому від хрещеної матері

Кріс — рушниця; машино́вий кріс — кулемет

Кружга́нок — ганок довкола усієї будівлі

Ку́на — куниця

Ку́фа — велике дерев'яне барило

Ладу́нок — вантаж; наповнювач

Лапчи́во — жадібливо, ненажерливо

Лепе́та *(вульг.)* — рот, язик

Ли́лик — кажан

Личма́н — металева прикраса, яку жінки носили на шиї

Лі́нзний — випуклий та прозорий, наче лінза

Лі́танія *(церк.)* — урочиста церковна служба, а також довга благальна молитва у католиків

Літепло — тепла вода; щонебудь тепле

Літурги́я — християнське богослужіння, за якого здійснюється таїнство причащення (євхаристія), коли віруючі, згідно з християнським ученням, приособлюються до «тіла і крові Христа» і тим самим звільняються від гріхів. У православній церкві і миряни, і духовенство причащаються хлібом та вином, у католицькій — духовенство хлібом та вином, миряни, як правило, лише хлібом. Літургія включає читання уривків з Біблії, піснеспіви, молитви і ряд символічних дій та процесій, що алегорично зображують життя та смерть Христа

Ліцита́ція — публічний продаж за борги (те ж що й аукціон)

Лоті́к — відкритий жолоб для стікання води, зсипання чогонебудь

Лук — дуга, півколо; лу́ковий — дугоподібний

Ля́га — ціпок

Ля́їцисти́чний — мирський (протилежний вимогам релігії)

Магна́т — великий землевласник, представник аристократичної верхівки

Мана́ — привид

Ма́па — географічна карта

Маркува́ти — тут: брати на замітку

Маса́кра — жорстока розправа

Матури́ст — абітурієнт, випускник середнього навчального закладу

Ма́цки *(вульг.)* — очі

Машикулі́ — навісні бійниці у верхніх частинах мурів і веж середньовічних фортець. Пізніше — елементи архітектурного декору

Ме́рвиця — м'ята, терта або зопріла солома

Мецена́с — меценат, покровитель

Мірчу́к — міра зерна, яку беруть за помел

Моисеньйо́р — звертання до вищого католицького духівництва

Морг — міра землі, що дорівнює 0,56 га

Мордере́ць — убивця

Му́рин — негр

Не́гувати — нехтувати

Непоти́зм — роздавання римськими папами своїм родичам (з метою укріплення особистої влади) вищих духовних посад, землеволодінь тощо

Нефанабе́рливий — неперебірливий, непримхливий

Німцу́к *(зневажл.)* — німець

Нуре́ць — той, хто пірнає

Обі́рник — доглядач обори, кошари

Одува́нець — кульбаба

Ома́сть (або ома́ста) — жир

Опі́нія — особисте міркування

Опонува́ти — заперечувати

Ору́ддя — знаряддя

Офензи́ва — наступ, атака; заломання офензиви — провал наступу

Паля́ція — пекельна мука

Пантрува́ти дивитися пильно; стежити

Па́пська ку́рія — те ж саме, що й курія римська (Curia Romana): сукупність підлеглих римському папі установ, які є центральними органами управління католицької церкви і держави Ватікан. Римська курія виникла у XII ст. на основі різних установ папського двору. Складається з 12 конгрегацій, трьох трибуналів і п'яти секретаріатів

Парастáс *(реліг.)* — на Наддніпрянщині означає заупокійну відправу, на Поділлі і в Галичині — це поминки, обрядовий обід за упокій померлого після погребу або в день річниці його смерті

Парафія́ни — віруючі, що належать до якої-небудь церковної парафії (нижчої церковно-адміністративної організації, яка об'єднує віруючих, котрих обслуговують церковнослужителі одного храму)

Па́рох — парафіяльний піп в уніатській церкві

Парцеля́ція — розподіл великих земельних маєтків на дрібні частини

Пачка́р — контрабандист

Пере́ступство — злочин

Пе́рси — груди

Пивни́ця — комора; льох

Пили́півка — різдвяний піст

Питльо́ваний — борошно вищого гатунку, найкращого помолу

Підска́рбій *(заст.)* — скарбник

Підча́ший *(іст.)* — придворна службова особа

Пі́ра *(грецьк.-церк.)* — торбина; мішечок для церковного дріб'язку

Плаз — гад

Плеба́нія — парафія католицького або уніатського священика; також садиба парафіяльного попа

Понти́фи (або понти́фіки) — жерці, хранителі релігійного культу в Давньому Римі

Поручник — поручитель

Постеру́нок — пост, вахта, варта

Потерча́ — дитина, що вмерла нехрещеною; приблуда

Почві́рний — чотирирядний, чотиришаровий

Прела́т — високопоставлена духовна особа; прелати завжди є «монсеньйорами» у зверта́нні до них; отже, йдеться про почесну назву в католицькій церкві для єпископів та найстарших клірошан

Премі́си — прерогативи, передумови; дані, що ведуть до відповідних логічних висновків

Престо́л — у християнській церкві високий чотирикутний стіл посередині вівтаря

Префе́кт *(реліг.)* — інспектор духовної семінарії

Пре́ціньо — адже; все-таки; між іншим

Природжі́ння — зовнішній вигляд; врода

Провізор — аптекар, фармацевт вищої кваліфікації

Прозі́т — вигук привітання або побажання щастя

Промі́жник — людина без чіткої громадянської позиції

Проскоми́дія — перша частина літургії, служби божої, власне, приготування до останньої

Про́скура — білий хлібець особливої форми, що використовується в православному богослужінні. Символізує тіло Христове

Протопресві́терство — у православній церкві те ж, що деканат у католицькій та уніатській

Профі́т — користь, зиск, вигода

Псо́тниця-ми́шка — бешкетниця-мишка

Пу́дер — пудра

Пу́плях — брунька

Путьове́ць — польова дорога

П'я́стук — кулак

Ра́м'я — рамено, плече; бу́ти ра́м'ям — бути опорою

Ревере́нда — довгий одяг католицьких та уніатських священиків. У давній Польщі це також сутана, у медиків та бакалаврів такий одяг називали тогою

Регу́ла — правило, припис

Ре́єнтий — в уніатській церкві паламар або ж ввічливе звертання до найнижчих духовних чинів

Резигна́ція — цілковита покірність долі, зречення; смирення

Рентóвність — рентабельність
Рефектáр *(церк.)* — їдальня при католицьких монастирях
Ри́ншток — сточна канава
Різдвó — християнське свято народження Христа, що відзначається православною церквою 7 січня н. ст.
Рінь — тут: молода буйна зелень; весняне вруно
Річево — предметно
Ріща — хмиз
Ротóнда — округла будова з планом в основі у формі кола. Ротонди бувають різного типу саме залежно від того, яка форма кола закладена у їхній фундамент: 1) звичайне правильне коло, 2) коло в єдності з круглою абсидою, 3) коло з квадратною добудовою спереду, 4) коло з нішами й абсидами по периметру центральної частини в кількості 4, 6, 8 і 12 півкіл. Вершинним витвором будівель такого зразка є Пантеон у Римі, шедевр світової архітектури, відомий також під паралельною назвою Ротонда

Сегрегáт — сортування
Секвестрáтор — судовий виконавець
Сигурáнца — у монархічній Румунії політична поліція
Симонія — у середньовічній Західній Європі продаж і купівля церковних посад
Синагóга — молитовний будинок, храм у євреїв
Синедріóн — найвищий колегіальний орган влади в Іудеї I ст. до н. е.; виконував судові та політичні функції
Скýдо — італійська золота і срібна монета XVI—XVIII ст., рівноцінна 28,75 грамам золота
Слýшник — тут: слухняний
Смок — дракон
Сóлтис — у Західній Україні (до 1939 р.) та в Польщі (до 1950 р.) сільський староста
Сóпух — сморід
Сóчка — зерно чечевиці; (образно) лінза, призма
Станúця — стайня; обитель
Стáрчити — вистачати
Стéжа — дозір
Степенúця — сходи, східці; здебільшого у приміщеннях для релігійного культу
Стúрта — скирда
Стратóваний — пригнічений, убитий горем
Стромúна — стромовина; круте урвище, провалля
Субтúльність — витонченість
Суверéн — особа, наділена необмеженою владою
Сугестúвний — який впливає на кого-небудь, викликаючи певні уявлення, настрій
Сутерúни — підвал; підземелля
Схизмáтицька цéрква — тобто православна церква. Схизматиками («схизма» — *грецьк.* «розкол») католики називали представників православної віри і протестантів. Виникла після «розколу» християнської церкви на західну католицьку та східну православну на Вселенському соборі у 1054 р.
Схрýнути — знишкнути

Тáбула — дошка (переважно для писання)
Тайкýн — скритна людина, шпигун
Тáній — дешевий
Тартáк — лісопильний завод
Тáфелька — платівка; тáфелька окуля́р — скельця окулярів
Тáфля — лист скла, заліза тощо; пластина, плита; гладка поверхня чого-небудь
Тáхлий — пригаслий
Терп'я́ский — терплячий, страдницький; напружений
Тетрапóд — церковний стіл («чотириніг»)
Товщ — жир
Тóпіль — повінь
Травнúк — моріг
Трансéпт — у європейській церковній архітектурі поперечний неф або кілька нефів, що хрестоподібно перетинають продовжній обсяг у своїй основі прямокутної (базилічної) будівлі
Трéба — жертвоприношення; релігійний обряд (хрестини, вінчання, панахида тощо), який здій-

снює священик на замовлення віруючих

Т р і у м в і р а́ т — у Стародавньому Римі під час громадянських війн у I ст. до н. е. союз, що складався з трьох найвпливовіших політичних діячів і полководців

Т р у́ с к а в к а — полуниці

Т у́ л о в о — тулуб, туловище

У н і т а р і а́ н е ц ь — те ж, що й антитринітарій-протестант. Унітарії разом з догматом про Трійцю відкидали церковне вчення про гріхопадіння, таїнства (в тому числі навіть ті, що визнавались протестантами)

У р я́ д — службова посада, чиновне місце

Ф а́ й р а н т — кінець робочого дня

Ф е л о́ н (або фело́нь) — те ж саме, що й риза, тобто верхнє вбрання священика на час богослужіння

Ф е́ р і ї — канікули

Ф е с т о́ н — наразі живописна або скульптурна прикраса у вигляді зубчастого чи хвилястого візерунка.

Ф і л я́ р и — стовпи

Ф і́ р а — підвода

Ф л о р е́ т — дерев'яна тренувальна шпага; в неправильному слововживанні — також бойова шпага

Ф о н і́ ч н и й — голосовий

Ф о́ р н а л ь — конюх

Ф р а — у релігійному значенні брат; культове звертання монахів один до одного (зокрема, в італійців-католиків)

Ф р и з о́ в а н и й — посічений (напр., зморшками)

Ф у р т — постійно, завжди

Ф у т е р а́ л — футляр; чохол

Ф у́ т р о — хутро; шуба

Х а б а́ з — зарості бур'яну, дрібного чагарника тощо

Х а л у́ п н и к — безземельний селянин

Х і д и́ н о к — хідник; стежка в саду, парку

Х о́ р и — у церковному інтер'єрі відкриті балкони, горішні галереї над внутрішнім простором приміщення

Ц а л ь — дюйм

Ц е́ л е б с (або целіба́т) — безшлюбність. У православній та уніатській церкві обов'язковий тільки для єпископів. Целібат узаконений папою Григорієм VII в XI ст. і підтверджений папою Павлом VI у 1967 р. Дев'ять десятих уніатського духовенства одружена, і тільки одна десята дотримує целібату. Греко-католицька (уніатська) церква кандидатам на священиків попервах надавала право одружуватись. У XX ст. (ця подія зазначена в романі С. Тудора) сталося відхилення від загального правила у єпископів перемишльської, станіславської єпархії (до останньої належав церковний прихід отця Сойки) й американських екзархатів. Втім, жорсткого дотримання означених принципів у жодному випадку не спостерігалося

Ц і с а р — австрійський імператор

Ч и́ к о л о д о к — щиколоток

Ч і х р а́ т и й — скуйовджений; острішкуватий, кострубатий

Ч о л о́ в и й — чільний, провідний

Ш а м б е л я́ н — підкоморій, вищий придворний урядовець; доглядав за королівськими хоромами; почесний титул, світський і духовний

Ш а н д а́ р — жандарм

Ш и л ь д — вивіска

Ш к р а́ б и — шкарбани; старе стоптане взуття

Ш н і т — невеличкий (або неповний) келих пива

Ш о́ п а — сарай, стодола, *(зменшувальне)* шіпка, шіпчина

Ш п и́ ц е л ь — шпигун

Ш п і́ н ь к а — запонка

Ш р у́ б а — гайка

Ш т у́ к а — мистецтво

Ш т у р п а́ к — недотепа; незграбна людина

Ш у в а́ р — аїр, татарське зілля

Ш у́ я — тут: негідник; крутій

Щ и т и́ — тюремні грати

ЗМІСТ

Степан Тудор. *Г. М. Сивокінь* 5
Олександр Гаврилюк. *М. М. Ільницький* 18

СТЕПАН ТУДОР

РОМАН. ПОВІСТЬ. ОПОВІДАННЯ

День отця Сойки. *Роман* 32
Марія *(Події з життя наймичок, розказані просто)* 293
Куна *(Оповідання про те, що діється на шляху революції)* 357
Червоний усміх *(Про те, як у житті Ліди Танської зійшлися дві троянди)* 379
Мати *(Поліський примітив)* 407

ОЛЕКСАНДР ГАВРИЛЮК

ПОВІСТЬ. ОПОВІДАННЯ

Береза. *Повість* 418
Прощайте. *Етюд* 471
В очах дитини. *Нарис* 483
Наївний мурин. *Оповідання* 491
Оповідання про злу і про добру дівчинку 504
Примітки 511
Пояснення слів 598

Тудор С.

Т81 День отця Сойки: Роман. Повість. Оповідання / С. Тудор. Береза: Повість. Оповідання/О. Я. Гаврилюк; Упоряд. і приміт. М. А. Ігнатенка; Вступ. ст. Г. М. Сивоконя та М. М. Ільницького; Ред. тому Г. М. Сивокінь.— К.: Наук. думка. 1989.—608 с.— (Б-ка укр. літ. Рад. укр. літ.).

ISBN 5-12-000462-8 (в опр.): 3 крб. 90 к., 121 700 пр.

У книзі друкуються прозові твори українського радянського письменника Степана Тудора: роман «День отця Сойки» та повість «Марія», оповідання «Куна», «Червоний усміх» та ін., а також твори українського радянського письменника Олександра Гаврилюка: повість «Береза» та оповідання «Прощайте», «В очах дитини» та ін.

Т $\frac{4702640201\text{-}290}{M221(04)\text{-}89}$ передплатне

ББК 84Ук7—44

Литературно-художественное издание
Академия наук Украинской ССР
Издательство «Наукова думка»

БИБЛИОТЕКА УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
Советская украинская литература

ТУДОР
СТЕПАН

День отца Сойки
Роман

Мария
Повесть

Рассказы

ГАВРИЛЮК
АЛЕКСАНДР

Береза
Повесть

Рассказы

Составитель и автор примечаний
ИГНАТЕНКО НИКОЛАЙ АНДРЕЕВИЧ

Редактор тома
Г. М. СИВОКОНЬ

Киев, издательство «Наукова думка»

На украинском языке

Редактор
Л. П. ЧОРНА
Художник
В. М. ДОЗОРЕЦЬ
Художній редактор
В. П. КУЗЬ
Технічний редактор
Б. М. КРИЧЕВСЬКА
Коректори
Л. В. МАЛЮТА, Н. О. ЛУЦЬКА

ИБ № 9744

Здано до фотонабору 21.10.88. Підп. до друку 07.07.89.
Формат 84x108/32. Папір друк. № 1. Літ. гарн.
Вис. друк. з ФПФ. Ум. друк. арк. 31,92. Ум. фарбо-відб. 31,92.
Обл.-вид. арк. 37,14. Тираж 121 700 пр. Зам. 8-934.
Ціна 4 крб.
Видавництво «Наукова думка». 252601 Київ 4, вул. Репіна, 3.
Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе.
310057 Харків 57 вул. Донець-Захаржевського, 6/8.